

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 18

**СЕРІЯ:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ
(Матеріали всеукраїнської науково-
практичної конференції, присвяченій науково-
викладацькій діяльності професора В.М.
Філоретова)**

Кіровоград – 2013

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 18. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – 246 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Ачканазі Б.О.	- доктор історичних наук, професор..
Казьмирчук Г.Д.	- доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І.	- доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Парсамов С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Присяжнюк Ю.П.	- доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О.	- доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К.	- редактор.
Стемпнік Анджей	- доктор історичних наук габілітований, професор.
Троян С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Філоретова Л.М.	- кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).
Житков О.А.	- кандидат історичних наук, доцент.
Ковальков О.Л.	- кандидат історичних наук (відповідальний секретар).
Чорний О.В.	- кандидат історичних наук.

Рецензенти:

Орлик В.М.	- доктор історичних наук, професор.
Пономарьова І.С.	- доктор історичних наук, професор.
Капелюшний В.П.	- доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 10 від 25 червня 2013 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

Збірник виданий за фінансової підтримки учня і товариша В. М. Філоретова, заступника голови Кіровоградської ОДА Резніка Віктора Віталійовича.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

© Кіровоградський державний
педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, 2013

MEMORIAM: ПОСТАТЬ В. М. ФІЛОРЕТОВА В ПАМ'ЯТІ КОЛЕГ ТА УЧНІВ

В. М. ФІЛОРЕТОВ ЯК НАСТАВНИК СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: СПОГАДИ ВИПУСКНИКІВ 2006 р.

Олександра БИКОВА (Кіровоград)

Історичний факультет став знаковим у нашому житті. Саме йому кожен випускник завдячує своїми щасливими студентськими роками, які відійшли в минуле та стали історією. А в сьогоденні ми із вдячністю згадуємо і використовуємо той життєвий досвід, який нам разом із щоденними настановами та любов'ю передавали викладачі факультету. Здавалося, що два роки тому зупинилося серце історичного факультету. Осиротів істфак – це справжнє братство викладачів, студентів і випускників. Про це так часто говорив нам Він, наймудріший, найрідніший, найкращий у світі – наш декан. Здавалося, це могло статися з ким завгодно, тільки не з Ним. Важко було навіть припустити, що таку безмежність Волі, Духу, Мужності здатна здолати якась сила. Неймовірно втілення професіоналізму, інтелекту, лідерства, і водночас, щирості, простоти людяності, надзвичайне почуття гумору й фантастична харизма, уособлення всіх кращих рис педагога і керівника, науковця і викладача, чоловіка і батька, друга і наставника... Просто Людина з великої літери – таким був наш Віктор Миколайович Філоретов. Щоразу шукаючи його поглядом у стінах педагогічного університету, мимоволі спливають спогади, світлини, які й наповнюють змістом світлу пам'ять про Віктора Миколайовича. Минуле є джерелом розуміння сьогодення. Шукати пояснення трагічним подіям складно навіть історикам. Але ми з вдячністю і натхненням згадуємо його жарти, улюблені висловлювання, які стали крилатими в середовищі багатьох поколінь істфаківців, його життєві настанови стали дороговказом для кожного. Слова наставника промовисто лунали в день вручення дипломів. Цікава є скарбницею життєвої мудрості, суспільної значущості й щоденної актуальності.

“Доброго дня, історичний факультет, доброго дня, шановні випускники, майже спеціалісти й майже магістри! Я щиро радий бачити вас у цій залі, бачити ваші усміхнені, веселі обличчя і в той же час бачити, які ви трохи збентежені, розгублені. Дійсно, наша сьогоденна подія є одночасно радісною і трохи сумною. Радісною через те, що ми, викладачі, бачимо результати нашої праці, причому це гідні результати, радісною через те, що, як я сподіваюся, що ви відчуваєте себе готовими до своєї професії, до майбутніх випробувань, до життєвої конкуренції, до дорослого життя, і я, порівнюючи наших випускників з випускниками інших навчальних закладів, інших факультетів, можу стверджувати, що наші діти і порядні, і розумні, і здатні до того, щоб навчати і навчатися самим у подальшому. І це дає мені підстави стверджувати, що найкращий факультет у нашому університеті –це історичний факультет! Недаремно ми, викладачі, відчуваємо гордість у такі хвилини, недаремно ми розуміємо корисність і значущість нашої праці, а тому подивіться на ваших викладачів, які присутні в цій залі, які прийшли вас привітати, як вони святково вдягнені, які вони щасливі, які вони усміхнені, давайте привітаємо їх! Водночас я хочу сказати, що наша подія і трохи сумна, сумна через те, що з кожним із вас іде частка нашого життя, з кожним із вас іде частка нашої праці. Кожен випуск дає

нам розуміння швидкоплинності часу, розуміння обмеженості життя, але це ще більше підкреслює важливість, значущість цієї справи, якою ми займаємося і якою будете займатися ви – навчати людей. І в ці хвилини я, як ніколи чітко, розумію всю велич і всю значущість звання вчителя, того, хто пов'язує минуле і теперішнє з майбутнім, і від того, як ми будемо працювати, як ми будемо доносити історію до наших дітей, залежить і наше майбутнє, і майбутнє нашої держави. Будьте свідомі цього! Я бажаю вам розумних і чуйних діток. Я вимагаю від долі для кожного з вас особистого щастя, сімейного затишку, я вимагаю, щоб у кожного з вас було багато діток, щоб у нас з вами було багато роботи в майбутньому. Віднині й навіки ви впливаєтеся, вступаєте у велику та впливову корпорацію, ім'я якій “Випускники історичного факультету”. Будьте достойні цієї родини, шануйте це! Підтримуйте зв'язки один з одним, допомагайте один одному, пам'ятайте факультет, ваших учителів, і знайте, що вас завжди тут раді бачити, раді допомогти, раді порадити раді поради за вас і ваші здобутки. Нехай доля береже кожного із нас, нехай Бог оберігає кожного із вас, істфак і нашу Україну. На все добре!”. 25 травня 2006 року.

За час нашого навчання на історичному факультеті Віктор Миколайович запам'ятався як людина, котра перебувала на своєму місці. На це вказувало все, що його стосувалося: зовнішній вигляд – високий, статний, аристократичний; особливий нордичний тип характеру – твердий і спокійний, незважаючи на жодні обставини; і власне його статус і повага, яку він мав як у середовищі студентів, так і серед викладацького складу. Коротко кажучи – справжній чоловік (рос. “настоящий мужчина”).

Та головне, звісно, не його зовнішність, а внутрішній світ, його ставлення до роботи та її результати. Жоден студент історичного факультету, мабуть, одразу згадає і його ім'я, побатькові, і предмет, який він викладав. А знання, які вкладав у голови майбутніх педагогів, цей викладач певно ніколи не зітруться з пам'яті, тому що Віктор Миколайович умів заставляти вчити складні назви східних та африканських держав та ще складніші імена їхніх правителів та лідерів. Його екзамени вражали своєю вимогливістю і справедливістю оцінки. Ніхто не міг отримати високу оцінку без попередньої кропіткої праці й реальних знань та розуміння предмета. За це гарні студенти його поважали, а ледарі боялися.

Про нашого декана розповідали багато цікавих історій і важко було визначити, чи так це було, чи ні. Найбільш до вподоби всім була історія, можливо, навіть правда, що Віктор Миколайович був підготовлений як професійний розвідник для роботи на території Туреччини, але від цієї долі його врятувала дружина Лариса Мартіївна, котра змогла влаштувати йому більш спокійне життя науковця та викладача університету. Важливе місце в житті Віктора Миколайовича займала його сім'я – дрежина та доньки. В усіх нас викликав захоплення один випадок, який стався під час свята останнього дзвоника. Тоді наш однокласник Микола Гордовий попросив дати йому афтограф, після чого пожартував, що тепер власноручним підписом Віктор Миколайович зрікся всього найдорожчого – квартири, машини, дачі, на що отримав відповідь: “Лопух ти, Коля! Найцінніший мій скарб – Лариса Мартіївна!”.

А взагалі Віктор Миколайович по життю був справжнім козаком, умів і “воювати”, і відпочити як слід. А справжні козаки своєю смертю не вмирають, (записано зі слів випускника 2006 року Романа Бойка).

Учителькам запам'яталося і його весняне побажання: “Бажаю, щоб весна була завжди, а не тільки періодично, залежно від пори року. Весна для жінки дуже важлива, особливо для жінки - вчительки, яка ходить на побачення з дітьми кожного разу”. І скільки б не минуло років, завжди будемо намагатися виправдати очікування, які на нас поклали викладачі історичного факультету. А

Віктор Миколайович завжди нагадував, що вільні місця на дошці пошани факультету ще залишаються!

Віктор Миколайович щодня був готовий відстоювати інтереси студентів і факультету. Пригадуємо, як одночасно в педагогічному університеті проходила наукова конференція на фізико-математичному факультеті та урочистий захід на історичному. На обидва заходи було заплановано використання мультимедійної дошки, але наш декан довів адміністрації необхідність її використання саме на історичному факультеті. Таких прикладів можна навести ще багато. Випускник 2006 року Максим Корнієнко пригадує, як за деканства В. М. Філоретова в гуртожитку було встановлено електроплити, а також встановлюватися пластикові вікна. На останніх двох курсах Максим брав участь у всеукраїнських студентських наукових олімпіадах, за результатами яких увійшов у десятку переможців. Віктор Миколайович порадив Максимовим успіхам, потиснув йому руку й... дозволив не складати іспити. А ще студенту запам'яталися слова декана при врученні дипломів: «Бажаю тобі повністю розкрити свій потенціал!»

У рік нашого випуску Віктор Миколайович святкував свій 50-річний ювілей. Нашій групі хотілося подарувати йому щось неординарне, щось таке, щоб залишилася пам'ять на все життя. Одному з місцевих художників ми замовили написати портрет нашого декана і в день народження, який припав на вихідні, 51-а група майже в повному складі постала на порозі квартири Філоретових. Востаннє наша група зустрілася з деканом влітку 2008 року. Він сам хотів зустрітися з нами. Ми зібралися в окремій аудиторії, питали його про зміни на істфаці, про викладачів, студентів. Нам здавалося, що таких зустрічей буде ще багато...

Віктор Миколайович уже ніколи не зустріне нас на порозі старовинного корпусу педагогічного університету. Та пам'ять про нього настільки світла, що кожен студент береже його образ у своїх спогадах, що і є безмежним найціннішим джерелом для відновлення й вічного життя нашого любого Наставника. Ми будемо розповідати про Віктора Миколайовича своїм дітям й онукам і до останнього подиху пишатися тим, що були Його студентами. І таких, як ми, тисячі в кожному куточку Кіровоградщини, по всій Україні. Бо випускники історичного факультету – це ціла когорта людей, об'єднана специфічним світоглядом, особливим ставленням до життя і людей, поєднана невидимим зв'язком. Дякуємо Вам...

Віктору Миколайовичу...

*Несправедливо доля стукає у скроні
і змушує прийняти новину, яка завжди
триматиме в полоні скорботи і німої пустоти.
Ми втратили його раптово, в розквіті сил,
та знаємо, що невипадково були знайомі з ним.
Жалкуємо, що не при житті зізнаємося Вам у тому,
що кожен з нас свідомо захоплювався Вами щиро,
шукав у погляді ясному пораду, настанови, жарти;
ми поринали під Ваш голос у неймовірні історичні факти.
Повага наша і любов є невимовною в цей час,
постійно чуємо в думках ми безліч Ваших вже крилатих фраз!
Ми не рахуємо посади, і творчі надбання,
а відчуємо лише неймовірний біль від втрати,
що ця людина вже пішла з життя!
Хоч знає історія немало трагічних поворотів фарс,
та не припинимо ніколи шукати поглядом ми Вас!*

Олександра Бикова, випускниця 2006 року.

ТАКИМ МИ ЙОГО БУДЕМ ПАМ'ЯТАТИ

Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

Людина народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилінкою, а для того, щоб лишити по собі слід вічний. Пішов третій рік, як перестало битися серце Філоретова Віктора Миколайовича, талановитого педагога, вченого, людини, яка віддала все своє серце і розум найблагороднішій справі – вихованню молоді. Втім, фізична смерть не поклала край його життю, його творчості, його роботі. Він постійно з нами, його плани, його бажання, його творчі надбання, систематично нагадують нам про нашого декана, батька факультету. У своєму недовгому, але яскравому й напрочуд плідному житті цей педагог зробив досить багато. Усе найцінніше, створене ним, назавжди увійшло до скарбниці історії факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Своєю педагогічною роботою, творчістю, стриманістю, культурою спілкування, любов'ю та повагою до людини та навіть завнішністю Віктор Миколайович виховував молоде покоління. Він був справжньою людиною свого часу, людиною, якій притаманні найкращі якості: висока мораль, гуманістичні ідеали, відповідальність, чесність, порядність, любов до студентів, до народу, до Батьківщини. Він був хорошим товаришем, прекрасним колегою, зразковим сім'янином, люблячим та добрим батьком. На превеликий жаль, багатьох задумів і планів не встиг довершити шановний Віктор Миколайович, але педагогічний колектив факультету, студенти, дружина та діти продовжують його справу.

Мені пощастило протягом майже семи років працювати поряд з Віктором Миколайовичем та під його керівництвом в деканаті факультету історії та права на посаді заступника декана з навчально-виховної роботи. Разом ми багато пережили, перепланували та переробили. Було в нас багато успіхів, були і прорахунки. Є про що згадати, є чим поділитися, є про що розповісти.

Так, перед очима пропливають робота з організації та активізації студентського самоврядування, підготовка та проведення культурно-масових заходів, організація і проведення дискотек та вечорів відпочинку, дозвілля, підготовка та проведення спортивних змагань, проведення екскурсій, спільні поїздки історичними місцями, екологічні та благодійні акції, трудовий десант, озеленення аудиторій та території навколо курпусу №1, де розміщений наш факультет, індивідуальна робота зі студентами та їхніми батьками, організація проведення санітарних днів („Чистий четвер“) і багато-багато іншого. Усього не перерахувати.

Та сьогодні я хочу згадати про те, що найбільше турбувало Віктора Миколайовича, чим він найбільше переймався як декан, як батько нашого факультету. Йтиметься про те, що зробив Віктор Миколайович для поліпшення умов життя й навчання студентів факультету історії та права, які проживають в гуртожитку №4 по вулиці Полтавській, 37.

На той час, коли ми почали працювати, гуртожиток №4 діяв більше двадцяти років. У ньому мешкало близько шестисот студентів факультету іноземних мов, філологічного та історичного факультетів. Кожному факультету було виділено окремий блок. Студенти історичного факультету проживали на блоці „В“. У нас було сім блоків. На кожному по 8 кімнат – чотири двомісні і чотири тримісні, усього на 20 місць. Таким чином, ми мали 56 кімнат: із них 28 розрахованих для проживання 2 студентів і 28 для трьох. Тут згідно з проектною потужністю могли проживати 140 осіб. На жаль, нам цих мість не вистачало, тому що бажаючих було значно більше, а тому Віктор Миколайович запропонував зразу ж переглянути правила та умови поселення до гуртожитку. Як декан він був

незадоволений тим, що студенти, які навчалися на двійки, не здавали зимову чи літню сесію, мали за рейтингом не найкращі результати, але, поселившись на першому курсі, жили до останнього курсу в гуртожитку. А разом з тим були діти, котрі добре навчалися, брали активну участь у громадському житті і хотіли б мати кімнату в гуртожитку, та не могли туди потрапити через брак місць. Це й заставило нас разом зі студентами гуртожитку та студентською радою обговорити критерії поселення. Віктор Миколайович наголосив, що гуртожиток – це місце не лише для проживання, а в першу чергу це місце для навчання. Зібравши студраду гуртожитку, ми розробили рейтинг для тих студентів нашого факультету, які будуть селитися в гуртожиток вперше і для тих, які там уже живуть. В основі рейтингу була успішність. Але до уваги бралися і відвідування занять, і участь у громадському житті та дотримання правил проживання в гуртожитку. Роботи у нас значно додалося, бо кожного семестру потрібно було підводити підсумки за всіма показниками та виводити рейтинг. Лише після цього засідала комісія у складі студентської ради факультету історії та права, студентської ради гуртожитку, старост блоків, голови профкому факультету та заступника декана з навчально-виховної роботи. Поселити в гуртожиток було складно. Бажаючих багато, а місць не вистачало, а доводилося поселяти в «двомістки» по-трьох, а іноді й у «тримістки» по-четверо. Тому члени комісії спочатку розглядали заяви пільговиків, потім державників відповідно до рейтингу і аж наприкінці – комерційників.

Проблеми студентських гуртожитків були відомі і державній владі, і керівництву навчальних закладів, і студентському самоврядуванню. А тому ще в 2006 році Департаментом економіки та фінансування, Департаментом вищої освіти України та Всеукраїнською студентською радою було прийнято рішення про старт державної програми „Студентський та учнівський гуртожиток 2007-2010“, яка повинна була значною мірою покращити стан гуртожитків і хоча б наблизити їх до європейських стандартів, але всі положення залишилися тільки на рівні проектної документації. Та саме тоді активізувалася робота нашого студентського самоврядування. На факультеті історії та права було розроблене і затверджене деканом „Положення про студентське самоврядування“. З цього часу більш активно почало діяти студентське самоуправління. Були чітко продумані та затверджені плани роботи студради факультету та студради гуртожитку. Всі види діяльності здійснювалися відповідно до плану роботи студради гуртожитка на рік. На першому ж спільному засіданні студради і деканату були погоджені питання поселення через студраду. Прийняли рішення про закріплення за студентами кімнат на весь період навчання. Раніше щороку студентам під час поселення міняли кімнати, а тому вони часто, розуміючи що на наступний рік в цій кімнаті не будуть жити, майно та приміщення не берегли і здавали його в занедбаному стані. А знаючи, що це їх кімната назавжди, почали старатися і ремонт для себе зробити, і підтримували порядок, і меблі берегли. Тут же чітко розробили і затвердили обов'язки голови студради гуртожитку та його заступника. Вони спільно з активом розробляли плани роботи помісячно, проводили засідання студради, здійснювали контроль за дотриманням правил внутрішнього розпорядку гуртожитку, тримали зв'язок з деканатом та комендантом гуртожитку.

Вказівка старости блоку щодо дотримання правил внутрішнього розпорядку і санітарних правил були обов'язковими для всіх студентів, які мешкали на цьому поверсі. На 3-В блоці була вибрана «сантрійка» із трьох найкращих, найактивніших, найвідповідальніших студентів на кожному поверсі. Вони щотижня контролювали санітарний стан житлових кімнат з виставленням відміток до так званого „екран чистоти“. Підводили підсумок за півріччя та за рік на найкращу кімнату на поверсі. Підсумки передавалися на розгляд до

студпрофком для нагородження найкращих трьох кімнат на кожному поверсі. Крім того, щоб забезпечити порядок в гуртожитку, Віктор Миколайович запропонував створити «бригаду дружинників». Ними стали Халімончиков Віталій, Турчин Артем, Мушик Олександр, Павленко Леся та інші. Ця робота дала позитивні результати і з часом стало зрозуміло, що при такій організації студентського самоврядування можна щоденні відвідування викладачами гуртожитку відмінити і замінити їх навчально-виховними заходами. „Державний Ермітаж – скарбниця світової культури“, „Тайм-менеджмент: як організувати свій робочий день“, „Кіровоградщина як приклад толерантності“, „Демократичні процеси в Україні: підсумки та перспективи“, „Правова відповідальність за правопорушення у гуртожитку“ та багато інших.

За вказівкою В. М. Філоретова студентами в гуртожитку був створений культурно-масовий сектор, який проводив заходи з організації й підвищення їх культурного рівня. Він організовував лекції з питань літератури і мистецтва, етики та естетики, колективні походи в музеї, на виставки, концерти, перегляд кінофільмів, проведення вечорів у гуртожитку, дискотек тощо. У нашому гуртожитку студенти створили сектор спортивно-масової роботи. Його члени організовували спортивні ігри, змагання з тенісу, футболу, шахово-шашкові турніри, туристичні походи. На 5 поверсі створили спортивний куток зі спортивним інвентарем. Віктор Миколайович придбав тенісний стіл та обладнання для нього. Виділили для нього місце, де постійно відпочивали студенти, особливо старшокурсники. Були зібрані футбольна, баскетбольна і волейбольна команди, які проводили спортивні змагання як в самому гуртожитку, так і між гуртожитками. Багато хлопців записалися до спортивних секцій університету.

Однак декан не переставав повторювати основну фразу: «Для студента головним видом діяльності є навчання». І відповідно Віктор Миколайович докладав усіх зусиль для підняття рівня знань. Так, з його ініціативи була розроблена локальна комп'ютерна мережа серед усіх гуртожитків та зроблене підключення до мережі Інтернет. У гуртожитку функціонував сектор навчальної роботи, який стежив за відвідуванням студентами занять, здійснював контроль за самопідготовкою, а також за результатами навчання. Наприкінці кожного семестру виписувалися результати складання сесії, проводився рейтинг як на блоці, так і на поверсі. Для батьків відмінників навчання готували подяки за виховання сина чи доньки, а для тих, хто після першого семестру прешого курсу сесію здавав на відмінно, писали подяку ще й педагогічному колективу школи, в якій студент навчався. Разом з тим, студентів, які після перескладання мали більше двох незадовільних оцінок, запрошували на засідання студради факультету і з'ясовували причини відставання та яка допомога йому потрібна. Спільно узгоджували термін перескладання та час звіту студраді про успішність.

Сектор громадсько-політичної роботи організовував лекції, бесіди на суспільно-політичні теми, колективний перегляд телепередач, зустрічі з ветеранами війни та праці, зустрічі з передовими вчителями Кіровоградської області, з молодими спеціалістами, випускниками нашого факультету.

Більшість батьків, відправляючи своїх дітей на навчання до вишів в міста, хвилюються про те, в яких умовах буде жити дочка чи син в гуртожитку. Розуміючи важливість даної проблеми, ми з Віктором Миколайовичем з перших днів роботи вивчили стан матеріально-технічної бази нашого гуртожитку. Мушу сказати, що похвалитися було нічим. Приміщення потребувало капітального ремонту. Двері були побиті, в багатьох вирвані замки, стіни обписані, не було гарячої води, блоки не закривалися, а тому ми зіткнулися з проблемою, коли сторонні особи через балкони пробиралися до гуртожитку і чинили беззаконня, знущалися з студентів, особливо з першокурсників. Серед ночі

вживалися до кімнат, піднімали їх, відкривали холодильники, організовували тут застілля, а студентів посиляли в магазин купувати спиртні напої. Іноді були і побої наших дітей. Це змусило нас замислитися над тим, як захистити наших дітей від хуліганів. А взимку була ще одна проблема – дуже холодно в кімнатах. Виходячи з правил пожежної безпеки, користуватися обігрівачами заборонялося. Студенти спали одягнені, часто застуджувалися, хворіли, не відвідували занять. Потрібно було вживати заходів по збереженню тепла. Одного разу, коли ми з Віктором Миколайовичем черговий раз провідували студентів в гуртожитку, дівчина стояла на вікні і протираєла його. Це було на 7-В блоці. Коли ми зайшли, вона нам показала, що рами від натиску руки відходили в сторону сантиметрів на 5. Це було жахливо, адже від необережного сильнішого поштовху студенткою вікно, а разом з ним дитина, могли б випасти з будь-якого поверху.

І першим, за що взявся Віктор Миколайович – це вирішення проблеми заміни вікон на європакети. Між іншим, при заміні вікон виявилось, що вони були прикріпленими до стіни всього в трьох місцях, невеликими, в розмір тарілки, кидками розчину. Проблема загострилася ще й тому, що коштів на цю роботу бюджетом не передбачалося. Віктор Миколайович знайшов спонсорів, але потрібна нам сума була зовеликою і тих грошей не вистачало не лише на всі вікна, а й на половину їх. Разом із студрадою прийняли рішення провести загальні збори студентів гуртожитку і обговорити дану проблему. Після багатьох пропозицій зупинилися на тому, що заміна вікон буде проходити в два етапи протягом двох років. Студенти зголосилися взяти безпосередню участь в цій справі, дехто здав до банку благодійні внески, а хто цього не міг зробити, то брали участь в ремонті відкосів. Так, протягом двох років були замінені всі вікна в гуртожитку, де проживали студенти факультету історії та права, а крім того, одночасно вдалося поміняти вікна та балконні двері на харчоблоках. Зразу ж відчували результати: в кімнатах стало набагато тепліше та затишніше і на кухні двері зачинялися на балкон, а тому можна було, не одягаючись, готувати їжу. Задоволенню студентів не було меж. А через рік Віктор Миколайович разом зі спонсорами поміняв входні двері на всіх блоках, зробили запасні ключі – і тепер наші студенти були захищені та позбавлені неприємних зустрічей й розмов з непроханими гостями. Двері запиралися. Силами студентів були поміняні також усі кімнатні двері.

Віктора Миколайовича дуже турбувала ще одна побутова проблема. Гуртожиток функціонував десь біля тридцяти років. Весь цей період в ньому не було жодної душової kabіни. Проблема загострювалася ще й тому, що тут жили немісцеві студенти, які приїхали з усіх районів області, а крім того багато було студентів з інших областей. Вони не мали можливості кожного тижня поїхати додому, а тому протягом багатьох років обходилися купанням в кімнатах у тазках. Віктор Миколайович неодноразово звертався до ректорату з проханням зробити душові через встановлення бойлерів. Та у відповідь чув, що водопостачальна та каналізаційна системи застаріли і через те не можна було запустити роботу душових кімнат. Тоді активізувала роботу студрада факультету історії та права на чолі з Федоровою Мариною та студрада гуртожитку, яку очолювала Леся Павленко. Створили оргкомітет, до якого увійшли Павленко Леся, Джевага Жанна, Мушик Олександр, Дуров Сергій, Халімончиков Віталій, Турчин Артем. Вони провели збори студентів гуртожитку, написали колективного листа до ректора університету Г. Д. Клочека, але проректор з господарської роботи наполягав на своєму – організувати роботу душових неможливо із-за технічного стану приміщення та браку коштів. Листування, зустрічі ректорату зі студентами, дебати тривали протягом 8 місяців. За цей час декан факультету історії та права Філоретов Віктор Миколайович знайшов спонсорів, добився часткового виділення коштів ректоратом та частково зібрали студенти і уже

через два місяці були поставлені 3 бойлери: на 8,6,4 поверхах, які забезпечували гарячою водою по два блоки. Ось тут уже радощам студентів не було меж. Крім того, гуртом провели капітальні ремонти санітарних кімнат. Роботи було дуже багато, та студенти з задоволенням активно включилися допомагати будівельникам. Вони оббивали штукатурку стін, виносили сміття, заносили будівельний матеріал, рівняли підлогу. Ніхто не стояв осторонь. На блоках аж гуло. Як ті комарі в комашнику, трудилися всі. Багато зробили самі, а тому й зекономили кошти, яких вистачило не лише на ремонт душових кімнат, а й туалетів та гігієнічних кімнат. Кругом поклеїли кафель, замінили двері, зробили арочні входи, на підлозі також постелили плитку, поміняли сантехніку. Усе було зроблено професійно, охайно, красиво, естетично витримано. Майже щоразу, коли ми з Віктором Миколайовичем відвідували гуртожиток, діти із задоволенням дякували йому за такий подарунок, а студенти інших факультетів заздрили історикам і за покращені умови проживання, і за батьківську турботу про них декана Віктора Миколайовича.

Наступним етапом благоустрою приміщення гуртожитку у планах шановного Віктора Миколайовича було проведення капітальних ремонтів харчоблоків та коридорів. На жаль, доля розпорядилася так, що не зміг він цього зробити. Після трагедії, яку ми дуже тяжко досі переживаємо, деканом факультету історії та права стала Філоретова Лариса Матіївна. Студенти гуртожитку дуже вдячні їй за те, що вона докладає всіх зусиль щоб продовжити ту роботу, яку започаткував шановний Віктор Миколайович. Пройшло неповних два роки, а Лариса Мартіївна за цей час уже зробила на трьох блоках (харчоблоках та коридорах) євроремонти. У подальшому планує цю роботу провести ще на чотирьох блоках. Ми сьогодні можемо впевнено сказати, що для студентів факультету історії та права, які проживають у гуртожитку № 4 на блоці „В“, створені всі умови для того, щоб відчувати себе майже як удома. І при правильній організації режиму дня, зосередженості та відповідальності, проживаючи в гуртожитку також можна навчатися на відмінно, про що протягом семи років засвідують результати навчання та наявність відмінників серед студентів гуртожитку. Тут всьому можна навчитися. Студенти нашого факультету із задоволенням отримують ордери на поселення в гуртожитках. Адже існує думка про те, що неможливо відчутти смак студентського життя, не проживаючи в гуртожитку.

Не можна не згадати і про виховну роботу зі студентами в гуртожитку нашого декана-батька. Досить вразливими та такими, що запам'ятаються на все життя, були індивідуальні чи групові бесіди Віктора Миколайовича зі студентами. Часто він наголошував, що життя серед незнайомих людей багато чому вчить. „Якщо до гуртожитку, – звертався він до студентів, – ви жили в тісному колі родичів, однокласників і друзів, то тут вам доведеться підтримувати стосунки практично з усіма. Приємна вам людина або ні, але якщо вас поселили в сусідніх кімнатах, то спілкуватися і контактувати з нею вам доведеться у будь-якому випадку. І це швидше плюс чим мінус, оскільки через короткий проміжок часу ви навчитеся прекрасно знаходити спільну мову з абсолютно незнайомими людьми. І потрібно все пережити, до всього звикнути, з чимось змиритися, пам'ятаючи завжди про те, для чого ви тут живете. Тут буде все: і дивне, і смішне, і незвичне. Хто жив у гуртожитку, – кажуть наші студенти – в цирку не сміється...“.

Проте Віктор Миколайович в розмовах зі студентами завжди підкреслював, що студенти – це майбутні вчителі, які впливатимуть на особистість не лише під час навчання та виховання, а й прикладом своєї поведінки, свого життя, своїх переконань та своїм світоглядом. В. М. Філоретов завжди наголошував, що дуже важливо для всіх, хто має справу з вихованням дітей, знати не тільки вікові та індивідуальні особливості розвитку дитини, а й ті умови, за яких успішно

формуються й виховуються найбільш значущі риси і якості особистості. Своєчасність виховного впливу – запорука успіху у вихованні молодшої людини.

Як педагог В. М. Філаретов відзначав, що дуже багато у формуванні особистості залежить від сімейного виховання. Найтиповіші вади сімейного виховання, – про це він неодноразово говорив на батьківських зборах та під час індивідуальних бесід з батьками, – є споживацький характер способу життя багатьох дітей в сім'ї. Деякі батьки вважають, що живуть вони і працюють лише заради щастя своїх дітей і тому дозволяють їм усе, створюючи максимальний матеріальний достаток, тепличні умови, задовольняючи усі необмежені бажання й навіть примхи. Діти в таких сім'ях виростають, не знаючи ні в чому потреби, не знаючи обов'язків і відповідальності. Це призводить до дуже небезпечних наслідків – спотворення людської особистості, марнотратства, споживацького, паразитичного способу життя. Особливо це проявляється в студентські роки, коли дитина відірвана від сім'ї.

Велику увагу Віктор Миколайович приділяв і трудовому вихованню, вихованню любові до праці, працьовитості, поваги до людей праці, бережливого ставлення до матеріальних і духовних благ людства. Щороку він організовував суботники студентів на природі, в парках біля університету. Він підкреслював, що не гра в працю, а справжнє трудове життя, – з потом, втомою, мозолями, радістю досягнутої мети – ось щастя людини. Разом зі студентами і сам працював, заохочуючи їх своїм прикладом. Після того, як студенти попрацюють, вони дійсно відчували себе щасливими. В. М. Філаретов відзначав, що марне витрачання часу, байдикування, ледарство проникає нині у життя студентів та й деякі батьки вважають, що їхні діти повинні тільки вчитися, розважатися, а праця – це обов'язок дорослих.

Підсумовуючи, хочу сказати, що студентські роки – краща пора в житті багатьох людей. Спогади про життя в студентському гуртожитку, студентських друзів і вечірки гріють нашу душу усе життя. Життя в студентському гуртожитку – це та тема, яка ніколи не втратить популярність. Одні вважають, що не можна по-справжньому вважатися студентом не проживши в гуртожитку, інші ж готові на що завгодно, аби лише цього уникнути. Проте і ті, й інші, потрапивши в умови гуртожитку, дуже швидко розуміють, що без кмітливості, знання психології, стресостійкості і почуття власної гідності обійтися тут неможливо. І дуже важливо саме в цей час поряд мати хорошого наставника, доброго радника, чуйного товариша, відповідальну та турботливу людину, якій можна довіритися, пожалітися і порадитися, поділитися успіхами і попросити допомоги.

Таким був наш Філаретов Віктор Миколайович. У нашій пам'яті він назавжди залишиться як людина досить організована, здібна, з високим рівнем толерантності, чуйними, людськими ставленнями до всіх, хто його оточував. Він вирізнявся ерудицією, високим інтелектом, простотою, повагою, дотепністю, гумором, умінням підтримувати ділові, щирі стосунки, любити ближнього та бути закоханим у життя.

Шановний наш батьку, батьку нашого факультету, Вікторе Миколайовичу, про Вас у наших серцях буде жити вічна пам'ять...

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія розвитку освіти України кінець XX – поч. XXI ст.

УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ КУРС “НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ” В СИСТЕМІ ВИКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В.М. ФІЛОРЕТОВА

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

З дисципліною “Нова та новітня історія країн Азії та Африки” я зіштовхнувся 1999 року, навчаючись тоді на четвертому курсі історичного факультету КДПУ. У тому ж році познайомився і з Віктором Миколайовичем Філоретовим, тоді ще старшим викладачем кафедри всесвітньої історії. Цей курс видався нам найскладнішим з усіх, котрі ми вже засвоїли за попередні роки вивчення всесвітньої історії. Складність полягала і в специфіці курсу (на шкільній базі тут “виїхати” було неможливо), і в бракові літератури (про Internet ми тоді ще не чули), і у вимогливості викладача. Проте вже досить швидко ми відчували, що вимогливість і принциповість Віктора Миколайовича накладалася на високий професіоналізм, повагу до студента й глибоке знання свого предмета. Саме цього він вимагав і від нас, особливо від тих студентів, котрі претендували на високу оцінку. Таких на нашому курсі було чимало.

Мені як студентові особливо запам’яталися лекції Віктора Миколайовича. Розгляд кожного питання супроводжувався постановкою проблеми, виділенням, за його словами, “загальної тези”. За тим струнко й логічно викладався зміст питання, з обов’язковим містким висновком. Практично розгляд жодної з проблем не залишався без історіографічного огляду. При цьому ми вперше мали змогу ознайомитися з новітніми історіографічними підходами до розв’язання складних проблем сходознавства, оскільки значна частина аналізованої літератури була нам у Кіровограді тоді не доступна. Та і сам темп читання лекції, чіткий і розмірений, сприяв не лише своєчасному конспектуванню за викладачем, але й обдумуванню почутого. Якість лекцій В.М. Філоретова була такою, що питання до екзамену, котрі охоплювали лекційний матеріал, ми готували тільки за конспектами.

Семінарські заняття також були складні й водночас цікаві. По-перше, тематика семінарів не збігалася з проблематикою лекцій. По-друге, питання до семінарів були проблемними й вимагали серйозної пошукової роботи. В силу того, що основною проблемою був брак літератури (нових підручників не було, старі морально застарілі), підготовка зводилася до студіювання публікацій у науковій періодиці. Саме на роботу з новітніми результатами сходознавчих студій у часописах “Восток”, “Азия и Африка сегодня”, “Новая и новейшая история”, “Вопросы истории”, “Мировая экономика и международные отношения” налаштував нас викладач. І вимагав від нас під час відповіді такої ж місткої лаконічності, аналітики, доказовості своєї позиції, логічності у висновках, притаманних його стилеві викладання.

Важливою складовою семінарського заняття була робота з картою. Елементи історичної географії, необхідної за специфіки навчального предмета, були присутні на кожному занятті.

Удруге мені пощастило звернутися до історії Сходу 2004 року, коли Віктор Миколайович, тоді вже завідуючий кафедрою всесвітньої історії, запропонував мені вести семінарські заняття з “Нової та новітньої історії країн Азії та Африки”. Наступні сім років я був асистентом В.М. Філоретова. Це змусило мене по-іншому подивитися на методику роботи викладача. До того ж це був час переходу на кредитно-модульну систему організації навчально процесу, мої колеги ламали голову, яким чином розподілити курси на змістові модулі, як організовувати модульний контроль тощо. Віктор Миколайович із притаманною

йому легкістю розв'язав ці питання. Причому, як я переконаний, з максимальним урахуванням інтересів студента.

При викладанні свого курсу Віктор Миколайович сповідував принцип інтегрального поєднання різних методологічних підходів (формаційного, цивілізаційного тощо) з опорою на останні здобутки вітчизняного і світового сходознавства. Списки літератури з тем оновлювалися щороку й містили найновітніші публікації, навіть відсутні в книгосховищах Кіровограда. Благо, мережа Internet перестала бути недосяжною екзотикою. Хоча, як мені здається, В. М. Філоретов надавав переваги саме цивілізаційному підходові. Про це свідчить запропонований ним поділ кожної з частин курсу (Нова історія країн Азії та Африки, Новітня історія (1918 – 1945 рр.) та Новітня історія (повоєнний період)) на п'ять змістовних блоків, критерієм чого стало виокремлення регіонів Сходу за ідеологічно-конфесійним чинником:

- методологічно-теоретичний блок;
- країни Східної Азії (буддійсько-конфуціанська цивілізація) – Японія, Корея, Китай, Монголія;
- країни Південної та Південно-Східної Азії (індо-буддійська цивілізація) – Індія, країни Індокитаю, Індонезія, Філіппіни та ін;
- країни Центральної та західної Азії, а також Північної Африки (ісламська меґацивілізація);
- Африка на південь від Сахари (Тропічна і Південна Африка).

Значною проблемою за таких значних географічних меж та обсягу навчального матеріалу є побудова схеми викладання дисципліни та ефективність засвоєння знань студентами. Ця проблема розв'язувалася Віктором Миколайовичем таким чином. Лекційний блок охоплював вузлові проблеми, а також історію знакових, показових держав того чи іншого регіону (Японія, Китай, Індія тощо). При цьому лектор не просто давав студентові готове знання з теми, але й стимулював його пошукову діяльність. Знайомлячи студентів з різним тлумаченням тієї чи іншої вузлової проблеми в історіографії, В. М. Філоретов ніколи не робив готовий висновок про правильність того чи іншого погляду, залишаючи студентам право пристати до однієї з них. Але, звісно ж, за достатньої доказової бази.

Тематика семінарських занять не повторювала проблематику лекцій. І якщо з Нової історії та Новітньої історії міжвоєнного часу вони побудовані за країнознавчим принципом, то з повоєнної історії – за проблемним (“Нові індустріальні країни Азії”, “Економічні реформи та політична ситуація в Соціалістичних країнах Азії”, “Етноконфесійні конфлікти в країнах Азії та шляхи їх розв'язання”, “Близькосхідна проблема” тощо). До семінарських занять студентам пропонувалося виступи з підготовленими заздалегідь повідомленнями з найбільш знакових персоналіях історії країн, що розглядаються (Ахмед Сукарно, Мустафа Кемаль Ататюрк, Томас Едвард Лоуренс Аравійський, барон Р. Ф. Унгерн фон Штернберг, Реза-шах Пехлеві, Саддам Хусейн, Ясір Арафат тощо). Обов'язковою вимогою до якісної відповіді було знання історичної карти, а також робота з документами.

Остання вимога була принциповою позицією В. М. Філоретова. Висока оцінка залишалася для студента недосяжною мрією без роботи з історичним джерелом. 2000 року Віктор Миколайович упорядкував і видав збірник документів з Нової історії країн Азії та Африки, а наступного – з Новітньої історії країн Азії та Африки (1918 – 1945 рр.). Уже в 2008 – 2009 роках стало зрозумілим, що вони потребують розширення (збірники охоплювали лише окремі теми) й перевидання (тираж їх був незначним). Робота над цим проектом велася нами спільно. Мною були відібрані документи (скановані, передруковані, знайдені в мережі Internet), згруповані за проблемно-хронологічним принципом, підготовлено глосарій.

Віктор Миколайович підготував вступну теоретико-методологічну статтю. На жаль, Збірник документів з Нової історії країн Азії та Африки побачив світ лише на початку 2012 року, а підготовка до видання Збірника документів з Новітньої історії країн Азії та Африки (1918 – 1945 рр.) нині завершується.

Теми, котрі були неохоплені в лекціях і семінарах, виносилися на самостійне опрацювання. Але й вони стимулювали студента до активної пошукової та аналітичної діяльності. До того ж завдання, котрі виносилися на самостійне опрацювання, були надзвичайно різноманітними. Це і “стандартне” опрацювання того чи іншого завдання в конспекті з подальшим захистом під час співбесіди-колоквіуму, і малювання контурних карт, і підготовка реферативних повідомлень (“Японський національний характер як соціокультурний феномен”). Проте й сама тематика завдань, винесених на самостійне опрацювання, різноманітна і багатопланова. Окрім країнознавчих тем, тут були і завдання методологічного характеру (концепції історії Сходу у філософській та історичній думці нового та новітнього часу), вивчення ідеології національно-визвольного руху в різних країнах (“Суньятсенізм”, “Гандизм”, “Мархаенізм”, “Кемалізм”), актуальних проблем сучасної історії країн Азії та Африки (“Роль армії в політичному житті країн Сходу повоєнного періоду”).

При оцінюванні студентів (на семінарі, під час модульного контролю чи на екзамені) Віктор Миколайович завжди виходив із принципу оцінки знань студента, а не пошуку того, чого студент не знає. Принципова вимогливість поєднувалася в нього з повагою до студента, його позиції і з майже батьківською людяністю.

Курсові роботи з “Нової та новітньої історії країн Азії та Африки” за навчальним планом не передбачені, проте дипломні й магістерські роботи під керівництвом Віктора Миколайовича студенти писали. Їх було не так багато, студенти, передусім із прагматичних міркувань, побоювалися братися за складні проблемні теми. Проте ряд робіт, захищених під керівництвом В.М. Філоретова, були написані на надзвичайно високому науковому й теоретико-методологічному рівні.

Про високий професіоналізм та фаховість Віктора Миколайовича Філоретова при викладанні надзвичайно складної фундаментальної навчальної дисципліни свідчить підготовлений і виданий ним 2009 року навчально-методичний посібник з Новітньої історії країн Азії та Африки (1918 – 1945 рр.), який рекомендований Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Лист №14/18-Г-302 від 31.12.2008 р.). Побудований за уже проаналізованим цивілізаційним принципом, він послідовно, глибоко й лаконічно розкриває особливості історичного розвитку країн Сходу між двома світовими війнами. При розгляді кожної з країн аналізується історичне тло, на якому відбувався її розвиток, тенденції політичного, суспільного, соціально-економічного та ідеологічного життя. При цьому центральною ідеєю є відтворення процесу націєтворення та державотворчих змагань, формування ідеології національного визволення, розкриття закономірностей соціально-економічного розвитку та соціальних процесів, визначення ступеня модернізаційних процесів та їхнього співіснування з традиційними укладами. Кожна тема супроводжена детальним списком літератури.

Разом із цим і тут Віктор Миколайович залишився вірним собі. Розкриваючи ту чи іншу тему, автор не забезпечує студента готовим знанням, а стимулює його активну пошукову роботу. Посилання на кшталт “Проаналізуйте”, “Зверніть увагу”, “Вивчіть” є дороговказами та настановами для студента при вивченні теми. Адже було б наївним сподіватися викласти історію Сходу міжвоєнного періоду на 248 сторінках. А методологічний підхід, запропонований В.М. Філоретовим, уможливив це зробити.

Декілька слів заслуговує стиль роботи Віктора Миколайовича з асистентом. Спочатку я відчував значні труднощі, оскільки рівень моєї теоретико-методологічної підготовки залишав бажати кращого. Тому звичним явищем стали консультації, на яких лектор доброзичливо й змістовно розтлумачував вузлові моменти, давав поради. Так я по-новому відкривав для себе Схід, розбирався в складних питаннях теорії і методології. Тому можу стверджувати, що моє становлення як викладача вищої школи відбувалося під значним впливом В.М. Філоретова. Ще однією рисою Віктора Миколайовича як викладача була повна довіра до асистента. Усі оцінки, усі результати, котрі студенти здобували на моїх заняттях, ураховувалися ним без будь-яких застережень. При підбитті підсумків і виставленні екзаменаційних оцінок рішення приймалося завжди колегіально. Толерантність взагалі була притаманна Віктору Миколайовичу як у стосунках із колегами, так і в роботі зі студентами.

Можна з усією впевненістю стверджувати, що професор В.М. Філоретов підніс на високий науковий, теоретико-методологічний та методичний рівні викладання курсу “Нова та новітня історія країн Азії та Африки” в Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. І тому, коли після трагічних подій лютого 2011 року кафедра всесвітньої історії доручила мені читати цей курс, я не знайшов кращого шляху, ніж повною мірою скористатися напрацюваннями Віктора Миколайовича у своїй роботі.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: радянсько-афганські відносини, радянське військове вторгнення до Афганістану.

ТАЛАНОВИТИЙ МЕНЕДЖЕР, ОРГАНІЗАТОР, ПЕДАГОГ

Ірина КОЗИР (Кіровоград)

Історики – народ особливий. Знаючи досвід минулого, вони глибше й суворіше оцінюють сьогодення. Формування історика – завдання особливо складне, адже студент тонко відчуває фальш, нещирість, байдужість. А ще важливо спонукати юнака чи юнку до серйозних роздумів, до виснажливих пошуків, навчити справжній радості від власного, хай невеличкого, відкриття. Працювати із студентами, не вчити, не наставляти, а саме, працювати – це “вищий пілотаж” викладацького фаху.

Усі ці риси були повною мірою притаманні Віктору Миколайовичу Філоретову. Багато поколінь студентів-істориків нашого університету вважають його одним із найкращих педагогів. За лекторською трибуною він видавався так органічно. На вигляд – суворий, стриманий. Академічний стиль викладу, чітко структурований навчальний матеріал. Але мало хто умів так захопити своєю розповіддю, створити атмосферу “занурення” в таємниці Сходу. Тонке почуття гумору, вдаль слівце, доречний анекдот перетворювали звичайні пари у виставу майстра, де глядач стає учасником постановки.

Посівши посаду декана історичного факультету, Віктор Миколайович став справжнім батьком для своїх студентів, поєднуючи турботу із вимогливістю. У щоденних клопотах серед великих і дрібних справ він дбав про велику факультетську родину. Відкриття нових спеціальностей потребувало величезних зусиль. А відкриття таких напрямів, як правознавство і політологія, видавалося і

зовсім безнадійною справою. Він зумів. Він переконав і колектив, і міністерство в нашій спроможності готувати фахівців на рівні сучасних вимог. Саме від нього йшло переконання, що істфак – найкращий факультет. Він виховував у студентів почуття корпоративного духу, спільної відповідальності за все, чим жив колектив. Декан добре знав, що хвилює студентів, їхні потреби й проблеми. У нього можна було знайти й мудру пораду, і реальну допомогу.

Усе, що йшло на користь підготовки майбутніх професіоналів, підтримувалося ним беззастережно. Саме Віктор Миколайович задумав і реалізував нову концепцію навчальних практик. Він уважав, що майбутній фахівець-історик в обов'язковому порядку має попрацювати і в архіві, і в музеї. З особливою турботою декан ставився до однієї з найважливіших студентських практик – археологічної, підкреслював, що саме там, у полі, виявляються риси характеру людини, формується почуття колективізму. Ніде так близько молодий дослідник не відчуває особисту причетність до минулого, у буквальному сенсі із пилу здобуває крихти знання, які рівнозначні золотим зливкам.

Завдяки зусиллям Віктора Миколайовича наші студенти працювали на археологічних розкопках у Шестовиці на Чернігівщині, у Бахчисараї в Криму. Але особливо трепетно він ставився до рідної факультетської Торговицької середньовічної експедиції. Щоразу, коли експедиція від'їжджала, добрим словом він проводжав і студентів, і викладачів. Пишався нашими здобутками, мріяв про справжній музей. Віктор Миколайович завів добру традицію – щороку він приїжджав у Торговицю до студентів не лише побачити знахідки, а й поспілкуватися, підтримати. Як діти раділи студенти його милим дарункам – величезним ящикам із солодошами. Запам'ятався випадок, коли під час страшної грози обірвало електричні дроти, і все село опинилося на кілька днів без світла. Вимкнулись й електричні плити на кухні, тож довелося варити їжу на багатті. Ця екзотика обернулася великою проблемою, адже годувати потрібно було близько п'ятдесяти осіб тричі на день. Тож коли наступного року їхали в експедицію, серед запасів уже був газовий таганок, подарований Віктором Миколайовичем, із словами: "Щоб діти не залишились голодними". У цьому був він увесь – турботливий батько, господар у своєму домі.

Студентська конференція за результатами літніх польових практик ставала подією на факультеті. Декан уважав, що цей захід – не просто підбиття підсумків, це можливість для кожного студента продемонструвати власні здобутки, виступити в ролі дослідника, сприяти зростанню іміджу факультету. Віктор Миколайович докладав багато зусиль для розвитку студентської науки, підтримував перші, навіть не зовсім вдалі, кроки майбутніх науковців. Сьогодні на факультеті працюють уже його вихованці. Мабуть, це особливий привілей, наданий долею, – продовжити себе в учнях.

Життя факультету триває: відбуваються захисти дисертацій, проходять наукові конференції, йдуть у велике життя нові покоління випускників. Незримо присутнім у всьому залишається образ Декана – талановитого менеджера, організатора, педагога.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: археологія, давня та середньовічна історія України.

ВІКТОР МИКОЛАЙВИЧ ФІЛОРЕТОВ: УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ

Валерій ПАВЛЕНКО (Київ)

Стаття присвячена педагогічній діяльності й науковому життю професора, завідувача кафедри всесвітньої історії, декана факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Філорєтова Віктора Миколайовича.

Статья посвящена педагогической деятельности и научной жизни профессора, заведующего кафедрой всемирной истории, декана факультета истории и права Кировоградского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко Филоретова Виктора Николаевича.

The article is dedicated to pedagogic activities and scientific life of the head of the faculty of world history Kirovograd State Pedagogical University named after Vladimir Vynnychenko

Шостого лютого 2013 року минуло два роки, як трагічно обірвалося життя декана факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка професора Віктора Миколайовича Філорєтова – прекрасної людини, успішного педагога, серйозного науковця.

Особисто автора цієї статті доля звела з Віктором Миколайовичем у середині 90-х років ХХ ст., коли молодий учений працював над кандидатською дисертацією з історії турецько-німецьких відносин у другій половині ХХ століття. Так сталося, що мене було призначено науковим керівником, і становлення В. Філорєтова як ученого-історика відбувалося на моїх очах.

Слід наголосити, що хоча життєві шляхи Віктора Миколайовича були непростими, але нестримною була його жага до знань та самореалізації. Розпочавши свою трудову діяльність 1974 року електромонтажником і відслуживши в лавах Радянської Армії, він, нарешті, здійснив свою мрію, вступивши на денну форму навчання історичного факультету Сімферопольського державного університету ім. М. Фрунзе, який закінчив 1983 року з відзнакою. Рік працював у середній школі вчителем історії і тільки з листопада 1984 року був прийнятий на посаду викладача кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна.

Віктор Миколайович крок за кроком наближався до заповітної мрії – стати науковцем. Маючи енергійний характер і надзвичайну цілеспрямованість, він їде навчатися в аспірантуру Московського державного педагогічного інституту ім. Леніна на кафедру нової та новітньої історії. Тут він серйозно зацікавився історією становлення та розвитку політичних, військово-технічних, торговельних, фінансових відносин ФРН і Туреччини. Саме в Москві завдяки володінню німецькою мовою він зміг опрацювати досить широке коло німецькомовних джерел та літератури, присвячених обраній тематиці. Це архіви Міністерства закордонних справ ФРН, звіти західнонімецького бундестагу, документи федерального відомства статистики, виступи та промови провідних західнонімецьких політиків та урядовців. На наш погляд, саме активне використання всіх зазначених джерел уможливило В. Філорєтову розв'язати в подальшому основні завдання дисертаційного дослідження.

Сама ж дисертація – це перше й на сьогодні єдине дослідження з цієї проблематики в Україні. Віктору Миколайовичу, на нашу думку, удалося розглянути фактори та чинники, що визначали становлення й розвиток політики ФРН стосовно Туреччини, визначити зміст та особливості політичних і військових стосунків між країнами, проаналізувати основний напрямок західнонімецько-турецьких економічних відносин, а головне, дослідити становлення та розвиток турецької трудової імміграції у ФРН і вплив цього фактора на розвиток двосторонніх відносин.

На наш погляд, саме В. Філорєтов зміг науково обґрунтувати те, що в 1960-і – на початку 1980-х рр. політика стосовно Туреччини перетворилася в один з

пріоритетів зовнішньої політики ФРН. Тому й не дивно, що матеріали та результати дисертації й сьогодні використовуються практичними, науковими та навчальними закладами, які займаються проблемами зовнішньої політики ФРН і Туреччини й становищем у Середземномор'ї. Перу Віктора Миколайовича Філоретова належать близько 40 наукових і науково-методичних публікацій, у тому числі одна монографія. Його наукові дослідження відомі в Україні. Підсумком певного етапу науково-дослідної роботи В. М. Філоретова став вихід монографії “Кіпрська криза 1974 року й активізація політики ФРН стосовно Туреччини в другій половині 1970-х років”.

Більша частина життя В.М. Філоретова була пов'язана з викладацькою роботою. У найскладніший для розвитку національної системи вищої освіти час – 1990-ті роки – йому вдалося творчо реалізувати свій інтелектуальний потенціал, а пізніше й управлінські здібності. Працюючи на кафедрі всесвітньої історії в КДПУ ім. В. Винниченка, розробив і читав курс нової та новітньої історії країн Азії та Африки, у червні 2003 року очолив цю кафедру. За час роботи завідуючим кафедрою всесвітньої історії Віктору Миколайовичу разом з колегами вдалося зробити значний крок як у навчально-виховній, так і в науковій роботі. Кафедра неодноразово займала перші місця в загальноуніверситетському рейтингу. Традиційними стали конференції та “круглі столи” за участю викладачів кафедри і вчителів регіону, суттєво поліпшилися зв'язки із загальноосвітніми школами та профорієнтаційна робота.

Плідно працював В. М. Філоретов і на посаді декана факультету з початку 2005 по 2011 рр., де вперше створив еталонну структуру факультету в рамках класичного педагогічного університету. Виходячи з нагальних потреб підготовки висококваліфікованих фахівців, Віктор Миколайович ініціював та організував створення та відкриття нових спеціальностей. 2006 року відкрито спеціальність “правознавство”, а 2007 року – “політологія”. Кафедри факультету, що стали випускними, функціонують за єдиними принципами та вимогами міждисциплінарної підготовки фахівців. Проведення за короткі строки такої реорганізації здійснювалось у процесі дискусій, відкритих обговорень, які охоплювали всіх: від студентів до професорів. Це свідчить про демократичність характеру В. М. Філоретова.

Необхідно підкреслити, що на факультеті за активної участі декана створені сприятливі умови для зростання рівня освіти і якості викладацьких кадрів. Передусім це стосується підготовки власних докторів та кандидатів наук. Було відновлено випуск факультетських наукових записок, які віднесені до фахових видань. За ініціативи Віктора Миколайовича та при його безпосередньої участі проведені міжнародні і всеукраїнські наукові конференції, що свідчить про високий потенціал факультету.

Особливо хотілося б відзначити педагогічні здібності В. М. Філоретова, його вміння знаходити контакти зі студентською молоддю. При досить високій вимогливості й принциповості він знаходив необхідні слова й був добрим наставником. Зауваження робив надзвичайно тактовно, з притаманним тільки йому легким гумором та іронією. Весь свій інтелект, досвід та знання спрямовував на підготовку молодих істориків, правознавців, політологів. Тому тисячі колишніх студентів і його колег та друзів теплими словами згадують свого вчителя й товариша. І це, мабуть, головна його нагорода.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Павленко Валерій Михайлович – кандидат історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України.

Наукові інтереси: проблеми всесвітньої історії, історична персоналістика.

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

УДК 903-“638”(477.65)

ДЕКОР ЛІПНОГО ПОСУДУ З КУРГАНУ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ БІЛЯ С. ІВАНГОРОД НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Кирило ПАНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються особливості декору ліпного посуду з кургану раннього залізного віку біля с. Івангород у системі зв'язків фракійської та ранньоскіфської культур.

Ключові слова: ранній залізний вік, ліпний посуд, орнамент, декор.

В статье рассматриваются особенности декора лепных сосудов из кургана раннего железного века возле с. Ивангород в системе связей фракийской и раннескифской культур.

Ключевые слова: ранний железный век, лепная посуда, орнамент, декор.

The research devoted to decor modeled vessels from of the Earl Iron Age mound near the village of Ivangorod in communication systems Thracian and early Scythian cultures.

Key words: Early Iron Age, modeled vessels, ornaments, decorations.

1996 р. археологічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка на чолі з Н. М. Бокій біля с. Івангород Олександрівського району на Кіровоградщині були проведені розкопки кургану раннього залізного віку.

Виявлене в кургані поховання було повністю зруйноване грабіжниками. На думку Н. М. Бокій, поховальний обряд і поховальна споруда уможливають віднести час існування пам'ятки до Жаботинського періоду [1, с. 15]. Серед поховального інвентаря з поховання в кургані особливу увагу привертає колекція ліпного посуду, яка складається із семи посудин – двох великих горщиків, двох корчаг, двох кубків та миски [1, с. 16].

Два великих горщики. *Горщик № 1* (рис. 1, 1) – видовжених пропорцій, слабoproфільований. Висота посудини – 44 см, діаметр вінець – 26 см, діаметр плічок – 32 см, діаметр дна – 12,5 см. У складі тіста – значна домішка піску та кварцу. Випал посудини нерівномірний. На зламі черепка простежується чітка чорна смуга. Поверхня посудини заглажена. Корпус горщика має овальну форму з опущеними плічками, що плавно переходять у придонну частину. Вінця злегка відігнуті назовні, краї вінець потоншені. Верхня частина плічок прикрашена наліпним валиком, який розчленований удавленнями пальця. Близькі за формами посудини широковідомі на Правобережжі Дніпра в пізньочорноліський час [2, с. 62, рис. 36, 2].

Горщик № 2 (рис. 1, 2) – видовжених пропорцій, бочкоподібний. Висота посудини – 36 см, діаметр вінець – 30,5 см, діаметр плічок – 31 см, діаметр дна – 10 см. У складі тіста – значна домішка піску та кварцу. Випал посудини нерівномірний. Черепок на зламі червоного кольору. Поверхня посудини заглажена та оздоблена вертикальним лощінням. Плічка посудини слабовиражені, плавно переходять у придонну частину. Вінця слабо виражені, ледве відігнуті назовні. Верхня частина горловини під вінцями прикрашена наскрізними проколами. На плічках шість овальних горизонтальних наліпів розмірами 1,8 x 2,3 см, розміщених попарно.

Така форма посуду була досить поширеною в чорноліській культурі [9, с. 62]. На думку А. І. Мелюкової, поява бочкоподібних посудин на жаботинських пам'ятках має фракійське коріння. Разом з тим появу в лісостеповій зоні України

в VII ст. до н. е. налєпів, розчленованого зашпирами валика, проколів під вінцями учені пов'язують з впливом місцевих культур більш раннього часу [3, с. 83].

Корчаги презентовані двома посудинами. *Корчага № 1* (рис. 1, 3) – велика товстостінна посуда з широким корпусом. Висота корчаги – 39,5 см, діаметр вінець – 20 см, діаметр плічок – 31,2 см, діаметр дна – 9,2 см. У тісті значна домішка дрєсви, у глині простежується високий вміст слюди. Випал посудини нерівномірний. Поверхня – заглажена. Вінця посудини добре профільовані, відігнуті назовні, краї вінець потоншені. Горловина посудини широка, урізано-конічної форми. Нижня частина горловини прикрашена широким орнаментальним фризом у вигляді восьми прокрєслєних трикутників та одного прямокутника, заповнєних дрібними вдавленнями та затєрєх білою фарбою. Верхня і нижня частини фризу чітко обмежена прямою прокрєслєною лінією. На плічках посудини попарно розміщені вісім вертикальних опуклин розмірами 1,8 x 0,8 см, витиснутих зсєредини. Близькі за формою посудини відомі в Серєдньому Подніпров'ї на Московській горі [8, с. 10, табл. 1, 7] та належать до другого ступєня чорноліської культури [9, с. 71, рис. 46,1].

Корчага № 2 (рис. 1, 4) – посуда з округлим тулубом на вузькому дні. Представлена фрагментом корпусу з плічками та придонною частиною. Висота посудини, що збереглась 30 см, діаметр корпусу, що зберігся – 35 см. Тісто посудини доволі щільне, з домішками піску та дрєсви. Випал стінок нерівномірний, місцями чітко простежується чорна та сіра смуги. Корпус посудини оздоблений вертикальним, придонна частина та плічки горизонтальним лощінням. На плічках посудини розміщений широкий орнаментальний пояс, який складається з трьох окремих смуг заглибленого орнаменту. Смуги відокремлені одна від одної суцільною горизонтальною лінією, утвореною відбитками зубчастого штампу. Нижня та середня смуги утворєні відбитками цього ж штампу, розміщєних потрійними відрізками під кутом один до одного у вигляді ламаної лінії. На окремих ділянках ламаної лінії, у верхів'ях кутив нанесєно круглі відбитки палички. Верхня смуга являє собою паралєльні скісні відрізки зубчастого штампу. У верхній частині композиції сформовано наліпний валик, прикрашений відбитками цього ж штампу, що імітує мотузковий орнамент. У верхній частині орнаментального фризу посуда прикрашена короткими вертикальними вушкоподібними наліпками (зберігся один). Орнамент затєрєтий білою фарбою. Аналогії орнаменту трапляються сєред посуду з поховань киммерійського часу Північного Причорномор'я VII ст. до н. е. [7, с. 15, с. 308, табл. 3, 15], куди такі вироби надходили як імпорєт з фракійських рєгіонів [7, с. 15]. Елемєнти штампу орнаментальної композиції також знаходять аналогії сєред орнаментів на посуді пізнього Чорнолісся [2, с. 504, рис. IV, 37].

Кубки презентовані двома посудинами. *Кубок 1* (рис. 1, 5) – з видовженою горловиною та низьким корпусом. Висота посудини – 16,9 см, діаметр вінець – 12,7 см, діаметр плічок – 17,5 см, діаметр дна – 6,5 см. Випал посудини нерівномірний. Поверхня посудини заглажена. Горловина урізано-конічної форми, що плавно переходить в округлобіконічний корпус. Верхня частина горловини та корпусу прикрашені штапованим орнаментом у вигляді горизонтальних прямої та ламаної ліній, що в поєднанні утворюють смугу низьких трикутників, повернєних вершинами донизу. Орнамент затєрєтий білою фарбою. Нижче орнаментальна смуга доповнєна трьома соскоподібними горизонтальними наліпками. Орнаментальна техніка та композиція досить близька до орнаменту на посуді чорноліської культури. На думку А. Мєлюкової, цей орнамент був запозичений чорноліською культурою із Балкано-Дунайського рєгіону [3, с. 76 – 78]. Протє, форма посудини ймовірноше наближена до фракійських [3, с. 67, рис. 22, 2].

Кубок 2 (рис. 1, 6) – чорнолощений кубок грушевидної форми. Придонна частина посудини збереглася лише частково без самого дна. Висота посудини – 12,5 см, діаметр вінець – 10 см, діаметр плічок – 17 см. У тісті посудини значний вміст піску, черепок на зламі червоного кольору. Горловина – урізано-конічної форми з ледве відігнутими назовні вінцями, прикрашена горизонтальними канелюрами. Корпус посудини має округло-біконічну форму, оздоблений косими канелюрами. Аналогії кубку відомі серед кераміки фракійської культури Бесарабії лісостепової Молдови [6, с. 40].

Миска (рис. 1, 7) – товстостінна чорнолощена посудина. Зберігся лише фрагмент вінець розмірами 10 x 5,7 см. Подібні форми вінець мисок у середньому Подніпров'ї поширюються в пізньочорноліський час [7, с. 26; 9, с. 63]. У Карпато-Дунайському та Балкано-Дунайському регіонах такі форми мисок відомі в колі гальштатських культур ще за епохи бронзи [3, с. 74].

Наведені аналогії дають змогу нам віднести колекцію ліпного посуду знайденого в кургані біля с. Івангород, до пізнього етапу існування чорноліської культури та простежити дві лінії впливів на його декор. Перша – це продовження місцевих традицій. Друга – указує на присутність в декорі чорнолощеного посуду фракійських елементів.

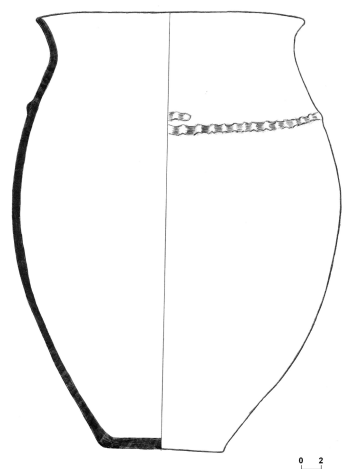
Таким чином, особливості декору ліпного посуду з кургану є зразками місцевого керамічного виробництва передскіфського часу та виступають важливим джерелом дослідження обставин формування матеріальної культури лісостепових племен Правобережжя Середнього Подніпров'я до приходу скіфських племен.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

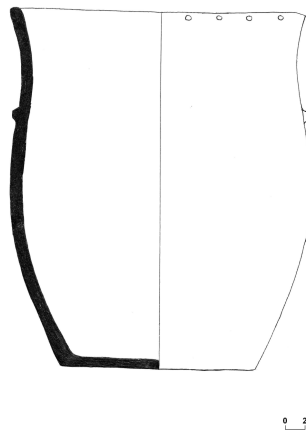
1. Бокій Н. М. Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ. – К., 2004. – С. 15–17.
2. Драган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К., 2011. – 848 с.
3. Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. – М., 1979. – 256 с.
4. Пефтіць Д. М. Фігурні штампи в орнаментуванні чорноліської кераміки Середньої Наддніпрянщини // Магістеріум. – Вип. 20. – К., – С. 53 – 58.
5. Провская Е. Ф., Ковпаненко Г. Т. Раскопки около с. Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 году // КСИА. – № 8. – К., 1959. – С. 30т – 36.
6. Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. – № 4. – М., 1985. – С. 33 – 53.
7. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – 464 с.
8. Тереножкин А. И. Комплексная экспедиция на Кременчуцкой ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году // КСИА. – № 8. – К., 1959. – С. 3 – 12.
9. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – 248 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

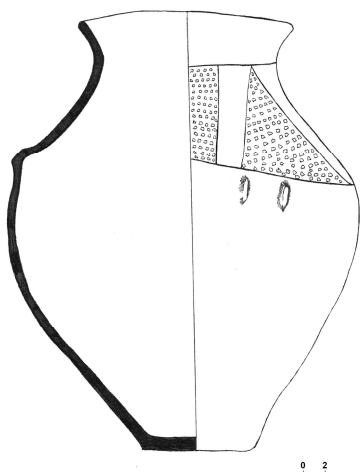
Панченко Кирило Ігорович – лаборант кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: давня й середньовічна археологія та історія України.

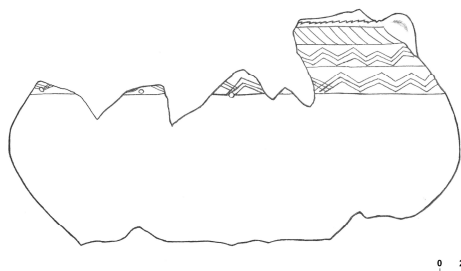
1

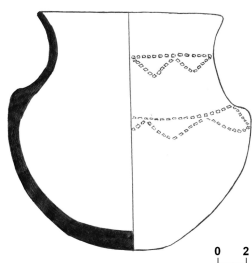
2

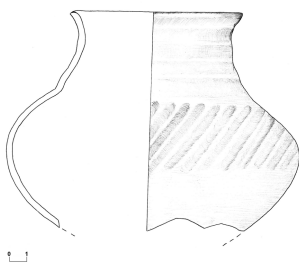
3

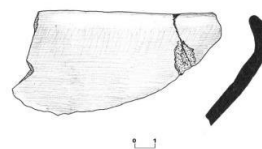
4

5

6

7

Рисунок 1. Ліпний посуд з кургану раннього залізного віку біля с. Івангород.

1 – 2 – великі горщики; 3 – корчага; 4 – фрагмент чорнолощеної корчаги; 5– 6 – кубки; 7 – фрагмент миски.

УДК 398,43(477)

ЖИТТЯ АНТРОПОМОРФНОГО ЛІСОВОГО В УЯВЛЕННІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Олена РОМАНОВА (Кіровоград)

Дослідження стосується розгляду образу лісового. Зокрема, висвітлюється питання стосовно походження, назви, зовнішності, одягу, характеру та занять хазяїна лісу. Окремо розглядається питання щодо захисної сили оберегів та ритуалів, які застосовуються при зустрічі з лісовиком.

Ключові слова: демонологія, лісовик, замовляння, обереги, душі.

Исследование касается рассмотрения образа лесного. В частности, освещается вопрос относительно происхождения, названия, внешности, одежды, характера и занятий хозяина леса. Отдельно рассматривается вопрос защитной силы оберегов и ритуалов, которые применяются при встрече с лешиим.

Ключевые слова: демонология, леший, заговоры, обереги, души.

The research concerns the examination of the wood goblin's image. In particular the issue of origin, name, appearance, clothing, character and occupation of the forest owner is highlighted. Separately, the force protection possibility of amulets and rituals that are used when dealing with wood goblins is considered.

Keywords: demonology, wood goblin, spell, amulets, souls.

Повір'я про лісовиків здавна привертало до себе увагу дослідників. Протягом ХХ – ХХІ ст. українські, російські, білоруські етнографи вдавалися до опису образу лісовика, переказували повір'я про нього, описували його взаємини з людьми, поведінку, заняття та характер. Загалом відомості, що збереглися до наших днів, засновано на переказах та писанні з “вуст народу”. Як указує Е. В. Померанцева, конкретний образ лісового подано в билинах, бувальщинах та казках. Залежно від функцій викладу цей образ може змінюватись, однак домінанта його – лісовий дух, нечиста сила незмінні. Серед учених, науковців, етнографів, які збирали відомості, вивчали образ лісовика, відмітимо С. В. Максимова, В. М. Гнатюка, Е. В. Померанцеву, С. О. Токарева, П. П. Чубинського, П. В. Шейна, М. Я. Нікіфоровського та ін.

Антропоморфний образ лісовика дуже складний і поєднує в собі риси різних культів, але при цьому характеристики повелителя лісу, безперечно, домінують. Віра в існування лісовика була поширена в основному в жителів лісової зони. Вивчаючи демонологічні уявлення східнослов'янських народів, а саме нижчу демонологію, з-поміж трьох братніх народів найбільш густозаселеною лісами є Білорусія. Отже, уявлення місцевого населення про повелителів лісу є найбільш повними, але при цьому ми не можемо вказувати на те, що лісовика не знали в Україні чи в Росії. Уявлення на цих територіях дещо різняться. Порівнюючи розповіді про лісовика на українській, російській та білоруській територіях, можна знайти як багато відмінностей, так і багато схожостей. Подібність пояснюється насамперед спільністю народних вірувань, умов життя, побуту, подібністю мови.

Переходячи до характеристики образу лісовика, можна надати інтерпретацію назв володаря лісу. Зважаючи на те, що цей демонологічний персонаж перебуває тільки в лісистій місцевості, законним є твердження про ймення: лісовик, тобто той, хто живе в лісі. Але часто трапляються інші назви: лешак, лісун, полісун, лісовий хазяїн, інколи – боровик, моховик, гаркун. В Олонецькій губернії відома також назва “ляд”, котра збереглась як лайливий вислів: “ляд те возьми”, “на кой мне ляд” [17, с. 80].

Цікавими є твердження про походження лісовиків. У Володимирській губернії, де їх називають “гаркунами”, упевнені в тому, що вони виникли від зв'язку жінки з нечистою силою та відрізняються від людини лише тим, що не мають за собою тіні [12, с. 302]. Про взаємини лісовика з простою жінкою вказує і А. Колчин: “Дьвушекъ и дѣтей льшіе могутъ похищать. Дьвушекъ они берут

себѣ в жены” [9, с. 22]. Жінок, які живуть облудно, лісовики також викрадають. І лише до певної їхньої категорії лісовики ставляться поблажливо – це вдови та заміжні. Їм лісовики приносять різноманітні гостинці, цінні дарунки. Але розумна та вірна господиня такі дарунки не бере, бо знає, що то не що інше, як кінський послід.

У давні часи були впевнені в небесному походженні лісовика. Його уявляли демоном грозових хмар, що живе в лісі. Опісля духи хмар були перенесені у фантазії народу з неба на землю, у ліси.

Часто лісовики уявлялись уособленням стихій природи. Так, здавна були впевнені, що вітер є лісовиком: “Вѣтер – это льшій съ крыльями, который, когда разыграется и начнеть сильно кружиться и махать крыльями, производит вихрь” [9, с. 15]. Для того, щоб переконатися, що вихор є живою істотою, необхідно було підкинути вгору гостре шило або ніж. Кров, що залишалась на лезі ножа, належала лісовикові.

Інтерпретацій стосовно походження цього демонологічного персонажа декілька. Але в цій статті будемо дотримуватися думки про земне походження лісовика.

Зовнішність лісового також має масу варіацій та різниться регіонально. Так, Е. А. Ляцький, згідно з уявленнями білоруського населення, виокремлює зовнішні ознаки лісовика. В описаних ним ситуаціях зустрічей нечистого з людиною лісовик високий на зріст і замість очей має зорі: “громадного роста съ необычайно сильнымъ голосомъ съ ярко блещущими глазами” [11, с. 34]. Упізнати лісового білорусам удавалося за величезною тінню. Так, жителька села Мінського, їдучи лісом, помітила тінь, що біжить за колесами. Рятувалася вона молитвами й хресним знаком та все марно – тінь відступила аж удосвіта: “ѣду я полемъ, только пирадъ самымъ льсомъ – гляжу, ажно нѣйки тѣнь бѣжитъ за колесами на дорожъ. Никага – ничего нема, тѣнь бѣжитъ. Я догадалася, што гѣто нячистикъ лясавы” [11, с. 34]. Відмінно від білорусів, в Україні дотримуються думки про те, що лісовик не має тіні зовсім: “Лісун такий, чоловік, тільки в його нема тіні. Усе має тінь, а він ні” [3].

За деякими уявленнями білорусів, лісовик має сплюшене обличчя, ребром уперед, довгу бороду, одне око й одну ногу п'ятою вперед. Волосся в нього зачесане наліво [14, с. 69].

У росіян Смоленської губернії лісовик уподібнюється людині. Таким чином, він має вигляд людини з білими випуклими очима. Тут можна спостерігати схожість в уявленнях білорусів та росіян, бо в обох випадках очі лісового демона великі та світлі. Як зазначає В. М. Добровольський, обличчя лісового має переляканий вигляд, коли він “таранить свои бѣльмы” [5, с. 4]. У Смоленській губернії поширеним є твердження про лісовика як про старця з довгою бородою, одягненого в біле.

Часто бачили лісового в людській подобі, а саме в образі простого чоловіка. Г.К. Завойко, досліджуючи “сверхъестественные силы” за даними Володимирської губернії, так описує лісовика: “Лѣшіе или лѣшаки представляются народу въ образъ мужчины: - “совсѣмъ как человекъ, на мужика похожъ” [6, с.100]. В Орловській губернії лісовиків наділяли дуже високим зростом, але при цьому подібність до людини зберігалася: “Лѣшіе имѣють видъ огромныхъ великановъ, издали похожихъ на человека (вблизи ихъ не видно). Одежда на лѣшемъ бѣлая” [21, с. 164]. У Тульській губернії образ лісового максимально наближений до образу чорта. Головні ознаки, що вказують на це: тіло покрите шерстю, хвіст: “Видомъ лѣшій похожъ на человека, только черный собой, покрытъ шерстью, съ крыльями и хвостомъ”.

Лісовик міг бути одягнений у шкуру, інколи представлений зі звіриними атрибутами – рогами та копитами. В інших місцях описують лісового як голого волохатого старця [2, с. 203].

В українців образ лісового дуже колоритний. Часто його бачили в образі мохнатого діда з бородою та вісряками [13, с. 82]. Очевидно, такий опис схиляє до думки про лісового як про духа хмар. Колір дідугана сірий, як і колір хмар. Смикнувши за бороду, вона розсипається золотом, як блискавка в небі.

В. М. Гнатюк у своєму етнографічному збірнику також надає різні інтерпретації образу лісовика: “Лісовик – се чорт. Він увесь порослий шерстю, а на ногах має копита”; “Лісовик білий як сніг” [3].

Лісовики мали здатність до перевтілення та показувалися перед людиною вовком, лисом, псом, ведмедем, кізочкою. Про перевтілення лісовика у звірину подовбу свідчить випадок, що стався із жителем села Іскорость, що на Житомирщині. “Розвозячи пошту на коні чоловік по дорозі підібрав козиня: “подумав, що це козиня відбилось від кіз, бо тоді Іскорость була повна кіз.... Коли баче, аж кінь хропе!.. Та так, що ось-ось з нього пара вийде. Наблизившись до мосту, чоловік дивиться, а козиня як висолопить на півтора аршина язик та давай драченити “козуля”, козуля, буде тобі козуля. Чоловік зрозумів, що то нечистий з нього глузує і кинув козиням об землю” [10, арк.55].

Спільною ознакою в українців, білорусів та росіян є уявлення про атрибутику одягу лісового чорта. Зважаючи на те, що лісовик є уособленням злих демонічних сил, він наділений негативними атрибутами, пов’язаними з лівою стороною. Так, у лісового: “левая пола запахнута за правую, левый лапоть надет на правую ногу” [2, с. 204]. За віруванням селян Шенкурського уїзда, лісовик має такий вигляд: “Мужикъ въ синем армякъ, левая пола на верху, на голове плисовая съ бѣльковымъ околышемъ шапка, строченыя рукавицы и сапоги устюжскіе выпуклыми закаблущьями...” [18, с. 139]. “...а правый глазъ будетъ неподвижнымъ и всегда больше лѣваго” [14, с. 69].

Очевидно, ця атрибутика пов’язана з тим, що лісовий, як і будь-яка нечиста сила, є нехристом, тому одяг на ньому пов’язаний зовсім інакше, ніж у хрещених людей. Ця особливість виступає знаком для людини про небезпеку.

Особлива властивість лісовика в тому, що він може змінюватись у зрості. У лісі він має високий зріст, заввишки з дерево. У полі лісовик зрівнюється з травою: “въ лѣсу льшій идет – онъ съ лѣсомъ равенъ, на лугу или въ полѣ идетъ – онъ съ травой и былинкой равенъ” [5, с. 4].

Існують відомості про ієрархію в лісі. Так, за даними Смоленської губернії, главою усіх лісовиків є лісовий цар, “Честной лѣса”: “роста огромнаго, на цѣлую голову выше лѣса, надъ которымъ онъ владычествуетъ, на рукахъ и ногахъ у него закрюченныя когти, похожіе на собачьи; борода у него длинная сивая, носить онъ ее в рукахъ” [5, с. 1]. У підпорядкуванні лісового царя перебувають інші лісовики, які незаперечно виконують його накази та охороняють відведену їм територію.

Жителі Тульської губернії оповідали ігри лісовиків. Отаман обирає найбільше та найтовстіше дерево в лісі, наказує лісовикам нахилити його верхівкою до землі та вішатися на гілках головою вниз по черзі [9, с. 19].

Живуть лісовики безпосередньо в лісі. Прокинувшись уранці, вони задалегідь визначають місце майбутньої ночівлі [18, с. 143]. Якщо хтось займе обрану лісовиком хатину, тоді нечистий починає лякати й виганяти непроханого гостя: “онъ то вѣтромъ пройдетъ надъ избушкой и пошатнетъ ея хилую кровлю, то, выдернувъ дверь, метнетъ ее далеко въ лѣсъ, то забуровить водою в рѣкъ, дунетъ вѣтромъ, тряхнетъ лѣсомъ и подниметъ такой шумъ, какой бѣдному промышленику, oprичъ этого случая, и не слыхивать бы въкомъ” [18, с. 143].

З наведених вище рядків видно, що лісовий наділений злісним характером. В основному діяльність його полягає в тому, щоб налякати, провчити, покарати людину. Але поряд з цим не можна не помітити веселощів, які полюбляє лісовик. Йому подобається розпал ярмарки. Там, де пройде лісовик, жваво йдуть торги. Часто заради веселощів він влаштовує бійки. Подекуди вони являються людині в поміч: “Онъ убаюкивает больного ребенка, чтобы успокоить бодрствующую над ним мать и дать ей приотдохнуть” [5, с. 6].

Випадки допомоги лісовика людині в етнографічних матеріалах трапляються дуже рідко. В основному стосунки з нечистим будуються на договірній основі, послуга за послугу. Так, для того, щоб жити в достатку, завжди полювати багато здобичі, чоловіки вдаються до зговору з лісовиком. Селянин, що бажає мати дружбу з нечистим, повинен вночі перед Івановим днем піти в ліс і знайти осику, зрубати її так, щоб вона вершиною впала на схід. На пні зрубаного дерева, ставши обличчям на схід, чоловік повинен нагнутись і дивлячись у отвір, що виник між ногами, казати: “дядя льшій, покажись, не сърымь волкомь, не чернымь ворономь, не елью жаровою: покажись такимь, каковь я!” [18, с. 137]. Після цього призиву з’являється лісовик в образі чоловіка. Він пропонує селянину різні види допомоги: “нагнать ли тебь стада лисиць, куниць, застьявь и – готово”. Взамін за послуги лісовик вимагає не що інше, як душу людини: “Сними кресъ и дълай все по моему”. Обряд передання душі описаний Колчіним: “...не глитать дарочки (св. Даров), а держать за скулами (во рту) и принести ее домой, а оттуда въ лѣсъ, где онъ живетъ. Там ее задѣлать въ березку, вырубивъ первоначально ямку въ нее черезъ плечо и такимъ образомъ навсегда предаются нечистому” [9, с. 23]. Люди, що вступили в змову з лісовим, у подальшому ставали сильними чаклунами, до них часто звертаються з дарами односельчани про допомогу в полюванні та ін. Продаж душі є надзвичайно високою платою, саме такий обмін ріднить лісового з чортом.

Лісники Білорусії здавна вміли умилювати лісового нечистого. Як приклад, вони віддають частину впольованого, щоб уникнути гніву царя лісу. Цікавими є заговори, які здійснюються на Благовіщення. У цей день, ідучи до лісу, лісник несе із собою шматок хліба із сіллю; у нього встромляє пучок власного волосся, а інколи й нігтів. Прийшовши на узлісся, чоловік стає обличчям на схід і приговорює, крутячи хліб навколо голови:

“Усю зиму морозы трещали,
Бури выли, вѣтры шумѣли,
Сосны и ели скрыпѣли;
Вауки хадзили, галасили –
Ъсьци прасили:
Чи ты дай голову авеччу,
Чи чалавъччу.
На святое Благовѣщення
Уси звяры на вырай пашли;
Вауки выюць, свиньи стогнуць,
Мядзвѣдзи мармочуць,
Зубами скрыгочуць,
Ъсьци хочуць:
Чи ты дай галаву авеччу,
Чи чалавъччу!” [1, с. 137].

Після цього чоловік питає, чи вдосталь лісовику його волосся і кидає хліб далеко вбік.

Як бачимо, змова про дружбу з лісовиком відігравала надзвичайно важливу роль. Оскільки люди часто мандрували лісом у пошуках їжі, дров або ж просто

бували проїздом дружні, взаємини з лісовиком слугували гарантом безпеки життя.

Широко відома витівка лісовика “аукаться” в лісі. Його складно побачити, але часто можна чути його голос: він полюбляє сміятись, аукать, плескати в долоні, свистіти, співати. На клич лісового в жодному разі не можна відгукуватися, бо тоді важко від нього відчепитись. Він буде водить кругами навколо того місця. Інколи зустріч з лісовим для людини закінчується навіть смертю: “Льсные и болотные черти играют весьма большую роль; первые заводят путниковъ въ лѣса, а вторые въ болото” [15, с. 116].

Полюбляє лісовик знущатися з тих, хто мандрує лісом уночі. Лякає до смерті путівників, знімає колеса з возів та шапки з людей, напуска туман на очі. Часто, перетворившись у старого чоловіка, він просить підвезти й водить людину до третіх півнів. П. П. Чубинський ось як говорить про витівки лісового: “Якъ йде чоловікъ, до лісовый чортъ зніме съ него шапку, або колеса познамає зъ воза, то водытъ чоловыка цілу нічъ по лісу” [19, с. 192].

Подібно до того як лісовий уміло змінюється в зрості, так само він перетворюється в людину, інколи знайому та потихеньку відводить путівника зі шляху. Нерідко він сам переставляє дорожні знаки, перетворюється в дерево.

Полюбляють лісовики заводити в невідомі місця та непрохідні хащі чоловіків нападнику. Так, лісовий чорт умисно напуває чоловіка, а потім глузує з нього. А. Харитонов описує випадок, у якому два чоловіки заблукали в лісі. У хатині, яку обирали місцем ночівлі, вони знайшли пляшку вина. Напившись вдосталь, чоловіки полягали спати. Уночі до них завітав гість з проханням про допомогу, начебто в нього застрягла підвода. Перехиливши по чарці на дорогу, чоловіки йдуть разом з гостем, не здогадуючись, що це лісовик глузує з них. “Гром прокатился по небу, сверкнула молния и молодцы перекрестились – стали, какъ пни. Петр, осмотрѣвшись, увидѣлъ себя на обрывистомъ берегу какого – то широкаго озера, еще шагъ – и онъ бы упалъ въ него...” [18, с. 141].

Забави лісовика, його злі витівки спонукали людей шукати захисту. Найпершим оберегом від нечистої сили є хрест. У давні часи люди носили при собі хрестики та вірили в його цілющу силу. Лісовики збивають з дороги й тих, хто пішов до лісу, не помолившись Богу.

Існує повір'я, що при зустрічі з лісовим потрібно мовчки переодягнути щось з одягу навиворіт, лівий черевик переодягти на правий, вивернути шапку навиворіт або повернути козирком назад. Якщо мандрівник заблукав у лісі з підводою, удаються до таких дій: “...распряги лошадей и опять запряги, только такъ, чтобы кольцо дуги приходилось не вперёдъ, какъ обыкновенно запрягаютъ, а назад” [9, с. 21].

Засобом захисту від нечистого є вогнище. Згідно із свідченнями жителів Володимирської губернії, заблукалому в лісі необхідно запалити багаття, якого лісовики дуже бояться. Іншим способом захисту може слугувати накреслене навколо себе осиновою палею коло. Такий спосіб захисту існує також при зустрічі з лісовими русалками й очевидно запозичений від них. Лісовика можна відігнати, поціливши в нього металевим гудзиком.

Частими є свідчення про те, що лісовик в образі простого чоловіка пропонує підвезти перехожого. Наслідки для простої людини бувають украй невітніші. Неочікувано людина може опинитися дуже далеко від домівки, у непрохідних хащах або навіть в іншій країні. У такому разі потрібно повернутися на те місце, де нечистий залишив людину, щоб той доставив її швидко додому [9, с. 21].

Забави лісовика, його витівки закінчуються вранці з першими півнями. У деяких випадках саме це рятує життя людині.

Лісовик є хазяїном лісу. Лісовий не дозволяє рубати свої улюблені дерева. Йому не подобається, коли хто-небудь довго залишається в лісі. Він стереже ліс,

звірів, птицю. Лісовика вважали пастушком звірів. Так, С. В. Максимов передає розповідь сибірських старожилів про те, як 1859 року спостерігалось масове переселення білок із сибірської тайги через Урал у ліси європейської Півночі. Вони пояснили: що сибірські лісові, які програли в карти північним російським лісовикам, гнали на захід свій програш. Цій розповіді відповідає прислів'я В. І. Даля: переганяє з місця на місце, як лісовий звіра.

Таким чином, можна зробити висновок, що лісовик є повноправним господарем лісу. Він має великі володіння, повноваження та силу. Лісовик може залишати за мандрівником життя чи смерть. За добрі послуги та шанобливе ставлення він винагороджує людину дарунками та вказує правильний шлях. Мандрівників, які забули помолитися й охрестити себе знаком, лісовик неодмінно збиває з дороги. Він не має душі, а отже, з легкістю позбавляє людину життя. Розповіді про лісовика були відомі буквально скрізь. У них, як і в описі зовнішності лісовика, простежується генеза даного образу: лісовик – це уособлення дрімучого лісу з його небезпеками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богданович А.Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Этнографический очерк / А.Е. Богданович. – Гродно, 1895. – 186 с.
2. Волошина Т.А., Астапов С.Н. Языческая мифология / Т.А. Волошина, С.Н. Астапов–Ростов н/Д: Издательство “Феникс”, 1996. – 448с.
3. Гнатюк В.М. Знадобы до української демонології. Т.1–2. // Етнографічний збірник. – Т.33–34. – Львів, 1912. – 461 с.
4. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. – Чернигов, 1895 – 1897. Ч. 1–2.
5. Добровольський В.М. Нечистая сила в народных верованиях (по даным Смоленской губ.) / В.М. Добровольський // ЖС. – 1908. – Вып. I.
6. Завойко Г.К. Верования, обряды и обычаи великороссов Владимирской губернии / Г.К. Завойко // ЭО. – 1914. – №3-4. – С.81–179.
7. Иванов А.И. Верования крестьян Орловской губернии / А.И. Иванов // ЭО. –1900. – №1. – С.68–119.
8. Кожевников Л.А. Славянские языческие боги, духи и нечистая сила / Л.А. Кожевников. – Казань, 1994. – 84с.
9. Колчин А. Верования крестьян Тульской губернии / А. Колчин // Этнографическое обозрение. – 1899. – №3. – С. 1–61.
10. Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів: нечисті. Записки різних збирачів. – Ф. 15–3. Фольклорно-етнографічні матеріали. Збірники. – Од. зб.254. – 185 арк.
11. Ляцкий Е. А. Представление белоруса о нечистой силе / Е. А. Ляцкий // Этнографическое обозрение. – 1890. – №4. – С. 25–41.
12. Максимов С.В. Куль хлеба. Нечистая, неведомая, крестная сила / Сергей Васильевич Максимов. – СПб., 1873. – 670 с.
13. Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу: ескіз української міфології / Іван Семенович Нечуй-Левицький. – Київ, 2003. – 145с.
14. Никифоровский Н. Я. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Беларуссии сказаний о нечистой силе // Виленский временник . – Кн. II. – Вильна, 1907.
15. Очерк демонологии малороссиян // Москвитянин. –1842. – № 11 –12.
16. Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре / Эрна Васильевна Померанцева. – М.: Наука, 1975. – 190 с.
17. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – нач. XX вв. / Сергей Александрович Токарев. – Л.: Издательство АН СССР, 1957. – 164с.
18. Харитонов А. Очерк демонологии крестьян Шенкурского уезда / А. Харитонов // Отечественные записки. – 1848. – №4.

19. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО, Юго-западный отдел. – СПб., 1871 – 1877. Т. 1 – 7.
20. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. – СПб., 1893. – Т.2 – 715 с.
21. Юшин П. Верования русского народа в Ливенском уезде, Орловской губернии / П. Юшин // ЭО. – 1901. – №1. – С. 164–166.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романова Олена Миколаївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: міфологічні персонажі лісової стихії в східнослов'янському фольклорі.

УДК [398.332.12+303.64]:316.72

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ПУБЛІКАЦІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ПИСАНКУ В МІЖКУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

Віктор ТКАЧЕНКО (Київ)

У статті досліджено публікації про писанку, майстрів розпису, що вийшли за межами України, та іноземних авторів в українських виданнях. Відзначається, що вони мають позитивне значення для встановлення міжкультурних зв'язків.

Ключові слова: писанка, майстриня, журнал, альбом, українська діаспора.

В статье исследованы публикации о писанках, мастерах росписи, которые вышли за пределами Украины, и иностранных авторов в украинских изданиях. Отмечается, что они имеют позитивное значение для установления межкультурных связей.

Ключевые слова: писанка, мастерица, журнал, альбом, украинская диаспора.

The article is devoted to the publications about Pysanka, the masters of painting that were issued abroad and foreign authors in the Ukrainian press. It is noted that they are of positive significance to establish intercultural ties.

Keywords: Easter egg, mistress, a magazine, the album, the Ukrainian diaspora.

Упродовж багатьох століть процеси взаємовпливу відбувалися в культурі, освіті тощо. Серед багатьох можливих напрямків, через які відбуваються процеси культурного взаємовпливу, є народні промисли, ремесла та мистецтво. Саме в них вони простежується чи не найбільше. Розглядаючи тенденції в розвитку писанкарства в системі сучасної міжкультурної взаємодії, знаходимо загальні закономірності, фактори та процеси, характерні для цього виду народного мистецтва у світі. Сьогодні для встановлення міжкультурних зв'язків та взаємовпливів важливе значення має культурно-інформаційний простір. На наш погляд, це є важливим фактором у діалозі культур та пізнанні одним народом духовного багатства іншого. Передусім мається на увазі видання різних статей і публікацій про культуру, мистецтво, видатних постатей як за кордоном, так і в Україні, проведення міжнародних виставок та участь у них майстрів народного мистецтва, художників, скульпторів тощо. Крім того, відбувається нагромадження нового матеріалу з розвитку й трансформаційних процесів у писанкарстві, що дає можливість дослідити це ремесло глибше та всебічніше.

Наша мета – з'ясувати, наскільки привернута увага у світі до одного із видів традиційного народного мистецтва – писанкарства, яке, мабуть, найбільше висвітлено за кордоном, насамперед завдяки сильній українській діаспорі в багатьох країнах.

Крім вітчизняних видань з історії писанкарства, окремі аспекти цієї проблематики знайшли своє розкриття в іноземних виданнях. Так, упродовж XVII – XXI ст. за кордоном вийшло чимало праць, присвячених темі українського писанкарства.

Зокрема, ще Гійом Левассер де Боплан в “Описі України...”, який вийшов французькою мовою 1660 р., згадує про великоднє розфарбування яєць та їхнє використання під час обрядів саме в Україні. Тоді ж і пізніше писанки вивчали німецькі, французькі, чеські, польські, російські, українські вчені й шанувальники народного мистецтва. У др. пол. XIX ст. українські зразки писанок зберігалися в престижних зібраннях багатьох міст Європи.

Професор М. Сумцов у монографії “Писанки” наводить дані про західноєвропейські твори кінця XVII – початку XVIII ст., спеціально присвячені великоднім яйцям, указує авторів: Ріхтер (Гейдельберг, 1682 р.), Кобер (Лейпциг, 1690 р.), Краксій (Франкфурт на Одері, 1705 р.). Вони згадують й українські писанки. У “Киевской старине” за 1897 р. було надруковано його повідомлення “Обычай ломать скорлупу яйца”, у якому дослідник зазначає, що зміст вірувань, пов’язаних із ламанням шкаралупи, є майже однаковим в Україні, Росії, Франції, Великій Британії, Німеччині, Австрії та Бельгії.

У західних землях України, що були під владою Австро-Угорщини, на писанках зосереджено увагу в працях О. Кольберга про Покуття (1882 р.) при описі святкування Великодня; С. Удзели – про писанки Лемківщини (1890 р.). Особливість останньої розвідки в тому, що це перша згадка в науковій літературі про писанки даного регіону; Ф. Крчека (1898 р.) – про писанки в Галичині. Вийшла друком ще низка статей у різних журналах [20, с. 156–162].

Студент, а в майбутньому – визначний український історик, М. Кордуба, рецензуючи статтю Ф. Крчека “Писанки в Галіції”, надруковану 1894 р. в журналі “Школа”, критикував її. Цікавим є матеріал, яким М. Кордуба доповнює свою рецензію, зокрема, про орнаментацию писанки. Він відзначає, що “справа орнаменту на писанках, якраз найважливіша”, а розвідка Ф. Крчека з цього питання найслабша [9, с. 58–61]. Для ознайомлення іншомовного культурного середовища з орнаментацией писанок, зокрема на Галицькій Волині, М. Кордуба в Записках НТШ за 1899 р. друкує реферат на цю тему, одночасно в цьому ж номері, дублюючи його німецькою мовою [8, с. 13–14, с. 24–25].

1925 р. В. Щербаківським у Празі було прочитано два реферати: один в українському історично-філологічному товаристві на тему “Українська писанка в символіці сонячного культу” та на I-му з’їзді слов’янських географів та етнографів другий 4 – 8 червня під назвою “Етнографічне значення орнаменту українських писанок”. Очевидно, що вони лягли в основу виданої “студії”, теж у Празі (археолога В. Щербаківського) під заголовком “Основні елементи орнаментаций українських писанок і їхнє походження”. У ній він розглядає обряди та звичаї, символіку, орнаментацию, походження писанки. До роботи долучено 4 таблиці зі схематичними малюнками, 36 писанок з назвами. У примітках частково подана відома йому на той час література з писанкарства, походження та значення символів: “півень”, “свастика”, “триквер”, “рожа” [21, с. 92–97].

Окрім праць В. Щербаківського, у Празі та Варшаві опубліковано ще низку досліджень інших авторів про писанкарство. Так, 1926 р. було видано про народне мистецтво Підкарпатської України альбом С. Маковського з ілюстраціями. Автор не забув про місцеві писанки, навівши та їхні зразки, хоча вони не вирізнялися оригінальністю. У розвідці С. Сидорович “Pisanki ukraïnski”, видрукуваній у варшавському часописі “Praca rzeczna w szkole” за 1927 р., текст прикрашають гарні малюнки на основі матеріалів із музеїв м. Львова.

Український історик С. Таранущенко у своєму дослідженні “Українські писанки як пам’ятки народного малярства” не погоджувався з багатьма міркуваннями В. Щербаківського (висловлені ним у праці “Основні елементи орнаментаций українських писанок і їхнє походження” (1925)), проте оцінив її як “надзвичайно цінну студію”.

З 1941 р. у Кракові (Польща) почала виходити збірка “Писанка УОТ”. У вступній статті автори назвали її “Писанка Українських освітніх товариств”. Очевидно, що задум авторів цього видання був пов’язаний із відродженням українських традицій, на які розраховували українські видавці у зв’язку з початком військових дій гітлерівської Німеччини проти СРСР. У ній розкривається поняття писанки, подаються ігри, які проводяться на Великдень, та гаївки (пісні весняного циклу) [22].

Серед культурних надбань, привезених до Канади українськими емігрантами, зокрема жінками, були традиційні писанки, які виготовляли напередодні Великодня. Здобувши там славу, вони стали маркером української культури в Канаді. Кожного року, під час Великодніх свят, писанка привертала до себе все більше цінителів серед жителів цієї країни та США.

З часом у Канаді почали друкуватися інструкції для писанкарок та тих, хто бажає навчитися цього мистецтва й ілюстрації узорів як українською, так й англійською мовами. Усі охочі незалежно від культурної приналежності могли навчитися на курсах писанкарства. Такі стосунки між представниками різних культур мали свої впливи на мистецтво писанки. Якщо на початку переселення в Канаду українців з Галичини й Буковини писанки оздоблювали традиційним, простим орнаментом, то з часом етнокультурні взаємовпливи призвели до того, що багато майстринь створили нові зразки її орнаментального оздоблення, які не мали нічого спільного з традиційним. Намагання йти за вподобаннями людей і покупців писанок призвело до певної втрати самобутності цього мистецтва в українській діаспорі. З огляду на це важливим є те, що в провідних музеях Канади та США зібрано чималі колекції писанок, які виставлені для огляду відвідувачів. Розвиток і популяризація традиційної писанки, а також трансформаційні процеси, що відбулися з нею за океаном, її сприйняття носіями інших культур показують, що цей витвір українського етносу є внеском у скарбницю як світової, так і канадської культур.

У Канаді Центральною Управою Організації Українок упродовж багатьох років видавався журнал “Жіночий світ”. У ньому періодично друкувалися матеріали про українські писанки, а також їхнє ілюстративне зображення. Так, у номері за квітень 1950 р. були надруковані англійські статті “An easter custom thats older than easter”, “Ukrainian Easter” та “Ukrainian Easter Eggs”. Також у ньому було подано матеріал за відомою працею В. Щербаківського – “Українські писанки та їх походження” [28; 29; 30; 26]. Про писанкове мистецтво в Канаді в 50-х рр. ХХ ст. йдеться у статті писанкарки М. Юзик [27, с. 4–5]. Не менш цікавим є матеріал, у якому пояснюється значення писанкових символів, що їх використовувала в писанкарстві сама майстриня. Тут же від редакції журналу надруковано біографічні дані про М. Юзик та відомості щодо писанок, які виготовляла писанкарка. Зокрема, її роботи на той час були в таких відомих людей, як д-ра А. Г. С. Джілсона, президента Манітобського університету, проф. К. Меннінга (Нью-Йорк), проф. А. А. Грановського (Міннеаполіс) та ін. Колекція писанок М. Юзик є і в музеї у Вінніпезі (Канада) [27, с. 5]. У номері чотири журналу “Жіночий світ” за 1954 р. надруковано статтю О. Г. “Дещо про писанки”, в якій автор розглядає, що таке писанка і що вона символізує, які орнаментальні мотиви використовуються при її оздобленні. Зокрема, це рослинний, тваринний, побутовий та геометричний орнаменти. Далі автор досліджує значення мотивів, їхнє походження, кольорову гаму й техніку оздоблення писанки. Серед писанок Галичини дослідник виділяє такі: 1) Північна Галичина – Побужжя; 2) Гуцульщина; 3) Наддністрянське Поділля; 4) Західна Галичина; 5) Подністров’я [11, с. 4–5]. З цим можна не погодитися особливо, що стосується Гуцульщини, яка є самодостатнім етнорегіоном. Окрім цієї статті, у

номері вміщено оповідання, вірші та привітання із Воскресінням Христовим із малюнками писанок.

Про гуцульське мистецтво писанкового розпису, найвідоміший його центр на Гуцульщині – Космач та майстриню Євдокію К. ідеться в статті І. Дзвінчук, що була надрукована у виданні за квітень 1977 р. Виділяючи серед інших писанкарок Космача Євдокію, чії роботи в довоєнний період експонувалися в музеях Галичини, у Відні, Римі та в Америці, авторка зазначає, що її “писанки – це правдиві сюжети, це своє модерне мистецтво, багатство української культури” [4, с. 7–8]. На жаль, дописувачка чомусь не називає прізвища майстрині.

У процесі освоєння канадських територій, суспільних цінностей та в намаганнях донести свою традиційну культуру до її розуміння носіями інших етнокультур українці використовували всі можливості та вміння. Так, в одному із канадських коледжів учителька-українка напередодні Великодня прочитала студентам лекцію про писанки, яка була прослухана ними без зацікавлення. І все ж вона вплинула на тих, серед яких були представники різних етносів, адже після Великодня студенти подарували їй 12 різних писанок [4, с. 7]. Це свідчить, що в міжкультурному просторі важливим є не тільки мова як засіб спілкування, комунікації, а й такі маркери, як українська писанка, рушник і т. ін., що викликають зацікавлення до пізнання традиційної культури того чи іншого етносу.

У Європі 1972 р. у видавництві Музею української культури у Свиднику вийшла книжка П. Марковича “Українські писанки Східної Словаччини” [10]. Монографія присвячена писанкам Пряшівщини. Автор розглянув історичне минуле писанок, їхні назви, виникнення писанкової орнаментати, вплив орнаментики загалом на орнаментику писанки, композицію орнаменту, писанкові мотиви в побуті й звичаях, техніки розпису та оздоблення писанок, символіку кольорів та їхнє значення в народній творчості, ігри з писанкою. Слід відзначити, що ця монографія є ґрунтовною працею з писанкарства окремо взятої етнографічної зони.

Про історію писанкарства в Америці та роль знаної там писанкарки Т. Осадци, яка дуже багато зробила для цього виду мистецтва, розповідається в статті “Повернення з вирію” [19, с. 25].

Ще одним виданням, у якому розглядається писанкарство, є праця О. Воропая “Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис” (Мюнхен, Т. 1, 1958, Т. 2, 1966) та перевидана в Україні (1991 р.). У ній досліджуються календарно-обрядові народні звичаї упродовж року та український народний одяг. У першій частині розміщено інформацію про писанки, їхнє виготовлення, класифікацію орнаментів, легенди про походження звичаю виготовляти на Великдень писанки, вірування в яйце в українців та інших народів, пунктирно простежується використання писанки та крашанки в період Великоднього святкування. Але це побіжний, а не ґрунтовний розгляд писанкарського ремесла [3, с. 259–270].

У журналі “Наука і суспільство” за 1992 р. уміщено замітку канадського професора Східного Мічиганського університету Пауля Л. Вольца про самобутню колекцію писанок і декоративних яєць з усього світу в канадському музеї Шмале Лунж. З її розгляду видно, що майстри виготовляли яйця з фарфору, з локшини, із шоколаду, металу, каменю, кришталю й мармуру, тканини й синтетичних матеріалів. Оздоблювали їх теж по-різному – від орнаментів, портретів, пейзажів, іконографічних сюжетів і написів до створення шкатулок, у середині яких монтували мініатюрний палац, букетик квітів тощо [2, с. 45]. Усе це властиве й українській писанці.

Про відому в США писанкарку С. Зелик (українку за походженням), її діяльність з популяризації української писанки в діаспорі та знайомство з нею представників інших культур, підготовку власного видання «Пише писанки

бабуня, пише мама, пишу я» ідеться в статті В. Скуратівського. Аналізуючи зразки її писанок, дослідник відзначив, що “кожен її твір несе в собі глибоку, ще дохристиянську, традицію” народного ремесла [5, с. 16–19]. У дослідженні С. Зелик “Пише писанки бабуня, пише мама, пишу я” основна увага приділена символіці писанок з ґрунтовним поясненням. Крім того, подано також основні лінії розташування символів на писанці [5].

1992 року почав виходити Всеукраїнський культурно-мистецький етнографічний журнал “Писанка”. Його засновником виступило Верховинське районне об’днання товариства української мови “Просвіта” імені Тараса Шевченка “Гомін Карпат” Івано-Франківської області. У першому номері надруковано чимало матеріалу про писанкарство не тільки в Україні, але й за її межами. Номер вийшов напередодні проведення першого Всеукраїнського з’їзду писанкарів (2 – 7 вересня 1992 р., м. Київ). Так, у статті Д. Пожоджука коротко розглядаються писанки Бойківщини, Буковини, Гуцульщини, Опілля, Поділля, Полісся, Слобожанщини. Автор звернув увагу й на українські писанки діаспори, а саме Австралії, Канади, Польщі, США, Словаччини [15, с. 3–9]. Про регіональну символіку писанок ідеться в статті канадійки О. Онищук “Світло Великодня” [12, с. 12–13]. У цьому ж номері подано матеріали про учасників з’їзду, зокрема, про писанкарок із діаспори та їхній творчий шлях: О. Ярош з Канади, К. Лайшук з Англії, Т. Осадцу з США, а також українських майстрів Г. Гуменюк та О. Приведа [16, с. 20–27]. У журналі “Писанка” за 1995 р. число 2 – 3 надруковано статтю Л. Храпливої-Щур із Канади про звичаї й обряди, пов’язані зі святкуванням Великодня [25, с. 4–5, 8], З. Елієва зі США “Зберігаймо традиції писанкового орнаменту” [22] за матеріалами міжнародного з’їзду писанкарів у Києві (1992 р.). Про писанкарку І. Старощак із США йдеться в дослідженні голови Всеукраїнської Координаційної ради з питань вивчення і відродження писанкарства Д. Пожоджука. І. Старощак, українка, яка після Другої світової війни виїхала в Америку, розпочала своє творче життя з писанкарства, тому що через писанку можна було пропагувати Україну. Окрім українців, на курсах писанкарства вона масово навчала цього ремесла студентів з Японії, Франції, Англії, Німеччини й безмежно раділа, коли її вихованці везли із собою українську писанку в Париж, Гамбург, Токіо, Лондон, і там розповідали своїм батькам, знайомим про Україну та її народне мистецтво [17, с. 10–11]. У цьому ж номері надруковано повідомлення “Писанки з Одеси” за монографією канадського автора, дослідника О. Онищук “Символіка української писанки” (Торонто, 1985 р.). Необхідно зазначити, що це не перша така публікація, редакція журналу в різні роки друкувала матеріали з цієї книги про регіональні особливості писанок.

Намагання встановлення тісніших взаємостосунків між українцями діаспори та України простежується в працях, що висвітлюють персоналії писанкарок діаспори та їхню участь у різних заходах не тільки в країні, у якій проживають, а й за її межами. Цим самим розширюються й поглиблюються міжкультурні відносини, в основі яких лежить знайомство із символом, своєрідним маркером, за яким znana Україна – писанкою.

У журналі “Народна творчість та етнографія” за 1993 р. надруковано статтю Д. Пожоджука про писанкарку з Канади О. Ярош, чиї писанки є в багатьох приватних колекціях і мистецьких галереях Канади, Бразилії. Вона брала участь у роботі першого Всеукраїнського з’їзду писанкарів (К., 1992), де експонувала свої вироби та виступила із доповіддю [16, с. 75–77].

У збірці матеріалів Міжнародного з’їзду писанкарів “Писанка – символ України” (1993 р.) висвітлено актуальні проблеми історії та розвитку писанкарства, визначено перспективи та напрямки розвитку цього самобутнього виду мистецтва. Зокрема, найповнішу інформацію про дослідження писанкарства

за кордоном знаходимо в статті американки, українки за походженням Т. Осадчої. Ця стаття називається “Дослідники українських писанок”, а пізніше надрукована в журналі “Образотворче мистецтво” [22] і зі скороченнями в одному із номерів журналу “Писанка” та у виданні “Народне мистецтво” за 2001 р. [14, с. 48–51]. Інша її робота “Чи пишуться писанки на Полтавщині?”, відомої дослідниці писанкарства, майстрині із української діаспори Сполучених Штатів, надрукована в журналі “Образотворче мистецтво” за 1996 р. Грунтується вона на матеріалах, зібраних С. Кульжинським у кінці XIX ст. для музею К. Скаржинської та опублікованих частково у відомому його альбомі “Описание коллекции народных писанок” (1899). Правда, авторка не вказує, які матеріали вона використовує, хоча відомо, що певна їхня частина, котра мала увійти до другого видання, міститися в одному з музеїв США [13, с. 28].

1994 р. в Україні було перевидано працю видатного дослідника української етнографії та етнології з Канади С. Килимника “Український рік у народних звичаях в історичному освітленні” (Вініпег, 1955.), у якій розглянуто символіку писанок, їхній зв’язок із веснянками, іграми та звичаями, класифікацію орнаменту й техніки писання [7].

Як відомо, у Східній Словаччині проживає чимало етнічних українців, писанки яких досить детально розглянуті в монографії П. Маркевича «Писанки Східної Словаччини». Проте працівники Музею українсько-руської культури у Свиднику продовжують роботу з формування колекції писанок, яку досліджував автор монографії, поповнюючи її працями талановитих майстрів. Пропагують та популяризують їх за допомогою тематичних експозицій та виставок. У статті “Презентація писанок у МУРК” Й. Вархола йдеться саме про таку роботу музею. Підсумовуючи викладений матеріал, автор зазначає, що “сучасна писанка в багатьох відношеннях пройшла радикальні зміни, стала декоративним об’єктом, втративши своє первісне символічне значення” [1, с. 472–475].

Збереження та популяризація української писанки на території Російської Федерації, зокрема в Сургуті розкрито у виданні “Українська писанка в Сургуті”. Саме в цьому сибірському місті проживає і працює багато українців. З цією метою українська східна діаспора проводить майстер-класи, запрошує на них відомих майстрів писанкарського мистецтва, спільно з українською стороною проводяться міжнародні пленери та виставки, залучаючи до них широке коло не тільки українців, росіян, а й людей інших національностей. Саме в спілкуванні, обговоренні, виконанні ескізних та художніх творів під час проведення виставок і пленерів розвиваються міжкультурні зв’язки між людьми й народами, містами й державами [23].

Про існування традиції розпису великодніх яєць у європейських країнах йдеться в статті “Писанкові барви світу”, автори І. Форостюк та О. Форостюк [24].

Значний інтерес у населення завжди виявляється до культури іншого народу, коли видаються ілюстровані альбоми. Можемо згадати, що вихід у світ 1968 року альбому Е. Біняшівського “Українські писанки” справив велике враження на представників багатьох культур. Проте таких видань зовсім мало. Так, майже через тридцять років, 1994 р. З. Еліївом видано альбом “Двадцять кіп писанок” (Нью-Йорк) – це одне з найбільших кольорових видань українських писанок. У ньому вміщено 1200 зображень писанок. Більшість таблиць альбому укладена за назвами орнаментів, що походять з Бойківщини, Буковини, Волині, Вороніжчини, Галичини, Гуцульщини, Донеччини, Закарпаття, Київщини, Кіровоградщини, Кубані, Курщини, Лемківщини, Львівщини, Одещини, Підляшшя, Поділля, Вінниччини, Покуття, Полісся, Полтавщини, Придніпрянщини, Харківщини, Херсонщини, Черкащини, Чернігівщини, але розташовані поряд (для кращого порівняння). Тобто за основу поділу писанок за

орнаментом узято його домінуючий мотив, який розміщений на поверхні яйця, або поділ його поверхні дійсними або уявними “меридіально-широтними” лініями на поля. Також в альбом вміщено сторінки з писанками певних етнорегіонів України. Розташування на малюнках писанок дає можливість побачити відмінність в їхній орнаменталі. Альбом містить також “Показчик писанкових назв” і “Показчик місцевостей походження писанок”, що дає можливість швидше знайти писанки за назвою або за місцем походження.

Вельми цікавою є доля альбому писанок, поданого в збірнику “Подільська старовина” (1993). У вступній статті зазначається, що українські писанки, вміщені в ньому, малювала з натури Хелена з Прохольських Янова Беліна-Бжозовська (1845–1922 рр.) у с. Попелюхах Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині с. Яворівка Піщанського району Вінницької обл.) ще до 1917 р. Його оригінал згорів у Варшаві 1944 р. Збереглася лише копія, виконана 1923 р. внучкою Анною Равіта-Островською (1903–1984 рр.). Ця копія перебуває в приватній колекції Х. Мицельського, репродукції з неї (183 писанки) здійснено А. Козьол, а ксерокопію передано до Вінницького краєзнавчого музею. Частина писанок має назви. Загалом вони розміщені в 19 таблицях [22].

Таким чином, бачимо, що писанка є особливим культурним символом України, маркером який може навколо себе об’єднати багатьох людей незалежно від етнічної приналежності. Велике значення для витвору цього символу, поширення інформації про це народне мистецтво, майстрів-писанкарів мають публікації в різних країнах світу та в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вархол Й. Презентація писанок в МУРК / Й. Вархол // Науковий збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику. – № 22. – Пряшів, 2001. – С. 472–475.
2. Вольц Л. Пауль. Музейні експонати – яйця / Пауль Л. Вольц // Наука і суспільство. – № 3. – 1992. – С. 45.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К.: АТ Оберіг, 1993. – 589 с.
4. Дзвінчук І. Гуцульське мистецтво писанок / І. Дзвінчук // Жіночий світ. – Ч. 4. – 1977. – С. 7–8.
5. Зелик М. Пише писанки бабуня, пише мама, пишу я / Виконання писанок С. Зелик; текст М. Зелик, фото Л. Зелик; ред. та упоряд. В. Скуратівського / М. Зелик. – К.: Український центр народної творчості, 1993. – 48 с.
6. Скуратівський В. Писанка, тисяча років тому / В. Скуратівський // Україна. – № 26. – 1992. – С. 16–19.
7. Килимник С. Український рік у народних звичаях та в історичному освітленні / С. Килимник. – К.: Обереги, 1994. – Т. 3. – Кн. 2. – 524 с.
8. Кордуба М. Реферат. Орнамент писанок на галицькій Волині / М. Кордуба // Записки НТШ. – Рік VIII. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 13–14. // Die Ornamentik der Ostereier in dem galizischen Volynien. – С. 24–25.
9. Кордуба М. Рецензія на працю: Krceek Fr. “Pisanki w Galicui” / М. Кордуба // ЗНТШ. – Л., 1895. – Т. 8. – С. 58–61.
10. Маркович П. Українські писанки Східної Словаччини / П. Маркович. – Пряшів: Видав. Музей укр. культури У Свитнику В Братиславському Словацькому педагогічному видавництві, відділ української літератури, 1972. – 200 с.
11. О. Г. Дещо про писанки / Г. О. // Жіночий світ. – № 4. – Канада, 1954. – С. 4–5.
12. Онищук О. Світло Великодня / О. Онищук // Писанка. – 1992. – Ч. 1. – С. 12–13.
13. Осадца Т. Чи пишуть писанки на Полтавщині? / Т. Осадца // Образотворче мистецтво. – № 1. – 1996. – С. 28.
14. Осадца Т. Дослідники українських писанок / Т. Осадца // Народне мистецтво. – № 1–2. – 2001. – С. 48–51.
15. Пожоджук Д. Українські писанки / Д. Пожоджук // Писанка. – 1992. – Ч. 1. – С. 3–9.

16. Пожоджук Д. Представляємо учасників першого Всеукраїнського з'їзду писанкарів у Києві / Д. Пожоджук – Писанка. – 1992. – Ч. 1. – С. 20–27.
17. Пожоджук Д. Писанки О. Ярош / Д. Пожоджук // НТЕ. – 1993. – № 4. – С. 75–77.
18. Пожоджук Д. Подільська писанкарка Іванка Старощак із США / Д. Пожоджук // Писанка. – Рік 4. – Ч. 2–3. – 1995. – С. 10–11.
19. Селівачов М. Повернення з вирію / М. Селівачов // Образотворче мистецтво. – 1992. – № 1. – С. 25.
20. Ткаченко В. Хведір Вовк у контексті досліджень писанкарства в кінці XIX–початок XX століття / В. Ткаченко // Наукові записки з української історії: 36. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький: СМП “Астон”, 2003. – Вип. 14. – С. 156–162.
21. Ткаченко В. Писанкарство в Україні 1910 – 1980-ті рр.: історіографія / В. Ткаченко // Народна творчість та етнографія. – № 2. – 2005. – С. 92–97.
22. Ткаченко В.М. Розвиток українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст.: регіональні особливості, сучасні трансформації. – Дис. на здобуття наук. ступ. к. і. н. Спеціальність 07.00.05 – етнологія. – К., 2012. – 214 с.
23. Українська писанка в Сургуті / Упоряд. З. Шульга; Укр. культ-ий центр міста Сургута. – Сургут, 2005–2006. – 48 с.: ілюстр.
24. Форостюк І. Писанкові барви світу / І. Форостюк, О. Форостюк // Народне мистецтво. – 2009. – № 1–2. – С. 56–57.
25. Храплива-Щур Л. Воскресіння Христа – перемога Божої правди / Л. Храплива-Щур // Писанка. – Рік 4. – 1995. – Ч. 2–3. – С. 4–5, 8.
26. Щербаківський В. Українські писанки та їх походження // В. Щербаківський // Жіночий світ. – № 4. – Канада, 1952. – С. 25.
27. Юзик М. Писанкове мистецтво в Канаді / М. Юзик // Жіночий світ. – № 4. – Канада, 1952. – С. 4–5.
28. An easter custom thats older than easter // Жіночий світ. – № 4. – Канада, 1950. – С. 6–9.
29. Ukrainian Easter // Жіночий світ. – № 4. – Канада, 1950.
30. Ukrainian Easter Eggs // Жіночий світ. – № 4. – Канада, 1950.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ткаченко Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України.

Наукові інтереси: етнографія та історіографія писанкарства, музеєзнавство, духовна та матеріальна культура українців.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(420) "1714/1830"

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ
СТАНОВИЩЕ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (1714 – 1832 рр.).

Олександр АКУНІН (Миколаїв)

У статті автор робить спробу висвітлити соціально-економічне та політичне становище Англії у 18 – першій третині 19 ст. Досліджується політика партій торі та вігів, які по-різному втілювали прагнення королівської влади визначати вигляд внутрішньої та зовнішньої політики метрополії.

Ключові слова: король, віги, торі, парламент, зубожіння.

В статье автор делает попытку раскрыть социально-экономическое и политическое положение Англии в 18 – первой трети 19 вв. Исследуется политика партий тории и вигов, которые по-разному воплощали стремление королевской власти определять вид внутренней и внешней политики метрополии.

Ключевые слова: король, виги, торы, парламент, обеднение.

In article the author does attempt to open social and economic and political position of England in 18 – first thirds 19 centuries. The policy of the Tory parties and Whigs who differently embodied aspiration of the royalty to define a kind internal and foreign policy of mother country is investigated.

Keywords: the king, Whigs, Tory, parliament, pauperization.

У першій половині XVIII ст. процес перетворення на капіталістичних основах найбільш далеко зайшов у північно-західній частині Європи, де результати буржуазних революцій принесли свої плоди: Великобританія та Нідерланди, будучи епіцентром капіталістичної еволюції, наочно продемонстрували переваги нового устрою. Зокрема, Великобританія йшла в авангарді не лише економічної і політичної, але й ідеологічної перебудови суспільства, що насамперед виявилось в секуляризації суспільної свідомості. Саме перша половина XVIII ст. стала для Англії тим часом, коли старі форми (парламент) – усе більше наповнювалися новим змістом. Головним було введення парламентаризму – відповідальності міністрів перед парламентом [1, с. 349].

Тому метою пропонованої статті ми вбачаємо із загальних науково-методичних засад розглянути розвиток Англії за нових умов: як розвивалась англійська колоніальна політика, процес зародження боротьби в Англії та її колоніях проти рабовласництва, у якому становищі опинилося просте населення.

Характерно, що ця тематика вже знайшла адекватне відображення в працях істориків кінця XIX – початку XX ст. Так, Г. Визінській, який займався вивченням історії XVIII ст., у своїй книзі "Англія в XVIII столітті" [6] подав цю тему в оповідній формі через боротьбу основних політичних партій між собою і детальний опис людських якостей головних діячів цього часу. З чотирьох розділів книги в трьох описується соціально-економічне та політичне становище Англії крізь призму життя В. Пітта, Р. Вальполя, К. Едуарда. Навіть правління короля Генріха II проходить другорядною лінією. На думку Г. Визінського, у будь-якій країні, де користуються вільними переконаннями та відбувається зіткнення протилежних політичних начал, боротьба суспільних інтересів і важливі життєві питання викликають існування сильних політичних партій. Постійна взаємодія таких партій і робить рух історичного життя країни. Але коли настають хвилини відпочинку, такі зупинки діють поганим чином на політичні партії. Замість загальних засад, важливих питань, виступають на сцену особисті інтереси, особисті симпатії й антипатії, єдність і міцна організація зникає, вона

дробитися на дрібні складові, розділені не переконаннями, а особистим невподобанням, які виставляють уже не політичні вчення, а імена ватажків.

В іншій праці під назвою "Політична історія Англії в XIX столітті" [7] П. Міжуєвим дається опис історії Англії, але вже в більш науковій формі. Автор уникає великої кількості епітетів, а правління королів уже подано більшою мірою, ніж це зроблено в книзі Г. Визінського. Читаючи цю роботу, ми отримуємо повне уявлення про становище Великобританії в досліджуваній період. П. Міжуєв стверджує, що цей період характеризується великою політичною свободою. За вірець постає діяльність Пітта. Останній завжди був радий тому, що жителі колоній протестували, адже, на його думку, якщо настільки численний народ перетворити на рабів, то дуже швидко в рабів перетворяться і всі англійці. Треба відмітити, що в жодній країні цього періоду подібне висловлювання не зійшло б з рук оратору. П. Міжуєв соціально-політичне життя країни характеризує як досить успішне. Доказом цьому, на його думку, є те, що закони, прийняті 1825 р., залишалися без зміни майже 50 років. Побутує думка, що ця обставина не може бути пояснена не інакше, як спільною вдоволеністю робітничого класу режимом, установленим цими законами. Ця ж обставина свідчить про те, що навіть при знаходженні у влади завзятих торі, час від часу виходили закони, у яких не доводилося нічого змінювати діячам прогресивних поглядів, коли влада опинялася в їхніх руках. Ось чому, на думку автора, в Англії не було таких різких поворотів, якими характеризується політична історія Європи в XIX ст.

У наступній книзі П. Міжуєва "Історія колоніальної імперії і колоніальної політики Англії" [8] триває розгляд соціально-економічного та політичного становища Великобританії, але вже через призму її колоніальної політики. Автор надає періоду другої половини XVIII ст. – першій половині XIX ст. особливе значення, адже в цей час відбуваються "критичні моменти" історії колоніальної імперії Англії: 1) початок Семирічної війни 1757 р. і відновлення боротьби між Францією та Англією за володіння Ост-Індією; 2) зіткнення метрополії з її американськими колоніями, яке закінчилося визнанням незалежності США 1776 р.; 3) після відділення американських колоній Англія мала поповнити цю втрату, і в поле її зору потрапила Австралія; 4) боротьба Франції та Англії за Канаду, Вест-Індію. В останній становище рабів було дуже важким. Найбільш багаті плантатори ще більше посилили важкі умови для рабів; 5) у Західній і Центральній Африці кількість негрів, яких вивозили в кінці XVIII ст., досягало 100 тис. Англія брала в цьому процесі активну участь, адже відомо, що на її частку припадало 1/3 рабів, але в той же час з Великобританії почали лунати перші рішучі протести проти рабовласництва, які врешті-решт призвели до скасування торгівлі рабами 1808 р. і рабства взагалі в 1834 у всіх володіннях. Британська імперія почала боротися з цим процесом ще 1787 р., коли Вільберфорс організував кампанію "Сієра Ліоне". Ще одна відмінність цієї книги полягає в тому, що автор не висловлював лише власні думки з приводу англійської колоніальної історії, а й використав посилання більш ніж на 50 авторитетних джерел.

Цікавими є й інші книги періоду початку XX ст. про цей період. А. Бикова у своїй праці "Оповідання з історії Англії XI – XIX століття" [3] увагу приділила більшою мірою також соціально-політичному життю. Зокрема, детально описується, як сталося, що у XVIII ст. поміщики правили Англією, чому саме вони складали англійський Парламент. Уся земля в цей період зосереджувалася в їхніх руках, отже лендлорди отримували свої вигоди й не дбали про народ. У книзі також простежується лінія боротьби простих людей з королем і Парламентом, для того, щоб домогтися нових кращих реформ. Не остання увага приділена переходу Англії із землеробської країни у фабричну на початок

XIX ст. з докладним опис труднощів у цьому питанні. Підсумовується, що все це змінюється новими реформами 1832 р. і падінням старого порядку під час правління королеви Вікторії.

Так, зупиняючись більш детально на характеристиці Англії тих часів, необхідно зазначити головне: із тогочасних сучасних колоніальних держав Західної Європи перше місце за величиною своїх заморських володінь займала саме ця держава. Її колонії були в майже усіх частинах світу і їхня загальна площа становила 28921609 кв. км, тобто в 90 разів більше за площу самої Англії. Разом же населення в англійських колоніях складало 374689400 осіб. [2, с. 233]. 1714 р., в період активної колоніальної політики держави, віги посадили на англійський престол Георга Ганноверського (під ім'ям Георга I). З 1714 по 1760 рр. правили по черзі Георг I та Георг II [3, с. 187]. Із вступом на престол Георга I довгий час жоден король не був присутній на нарадах при обговоренні державних справ. Георг II, про якого більше відомо із записок лорда Герві, думав лише про військо та жінок. Його навіть не поважали міністри. Англіканська церква також не схвалювала методи правління найвищих осіб держави [4, с. 328]. Серед міністрів-вігів, які керували країною за Георга I і в першу половину правління Георга II, найбільшу вагу та вплив мав Роберт Вальполь. Він цілих 20 років одноосібно керував Англією, очолюючи міністерство. Сучасники називають цей період найкращим для Великобританії, адже країна обминала участі у війнах, населення збільшилось удвічі, економіка розвивалася стрімко. Англія володіла територіями в Індії, Північній Америці, в Австралії.

Внутрішнє становище на певних етапах розвитку країни змінювалось у бік погіршення в житті переважної більшості населення. За 50 років, з 1710 по 1760 рр., великі поміщики захопили 127000 десятин громадських земель. Уся земля в Англії в другій половині XVIII ст. була поділена на великі наділи-садиби й належала лордам та сквайрам. Дрібні ж власники зовсім зникли. Поміщики здавали тепер свої землі у вигляді великих ділянок фермерам за дорогу платню. Раніше земля надавалась в оренду на довгий термін, часто на все життя фермера. Згодом відбулися корінні зміни, земля починає здаватися в оренду лише на рік. Це давало можливість лендлорду в будь-який час прогнати свого фермера, попередивши останнього про це за пів року.

Така ситуація негативно відбилася на виборчій системі держави. Коли зникли йомени, зникла тим самим і велика кількість виборців. Обирати депутатів у палату общин стали великі поміщики. Окрім графств, у палату общин надсилали своїх депутатів містечка та міста. Існували "гнилі містечка" (на папері значилися будинки з мешканцями, а на справді помешкання стояли розорені, без мешканців або максимум один-два будинки) та "кишенькові" (до 50 – 100 виборців, котрі голосували, як скаже поміщик). Зафіксовані численні зловживання в цій сфері. Сталося так, що поміщики продавали в парламенті місце депутатів від "гнилих" містечок. У палаті общин найбільше було поміщиків та людей, яких перші й самі призначали депутатами. Окрім палати общин, існувала палата лордів, у якій майже всі лорди були багатими великими землевласниками, так що в цілому парламент складався з лендлордів. Такий склад парламенту продукував вигідні для багатіїв закони та постанови [3, с. 188 – 198].

1760 р. король Георг II помер, і на престол уступив його онук Георг III (1760–1820 рр.) [4, с. 329]. Він прагнув бути справжнім англійським королем, але в той же час не хотів лише царювати. При цьому без міністрів та їхніх підписів його накази вважалися не дійсними. Єдине, на що міг вплинути король, так це на призначення міністрів. А як відомо Георг III не терпів вігів, які при перших двох Георгах керували Англією одноосібно, тому його вибір упав на партію торі. Останні з'єдналися навколо молодого короля й утворили партію "друзів короля" [3, с. 200 – 201]. Торі підтримували старі порядки та права знаті, придушуючи

права народу; віги ж вимагали реформ і підтримували права народні. Весь час царювання Георга III і в парламенті, і в міністерстві переважали торі, на чолі яких в епоху антифранцузьких коаліційних війн стояв лорд Кастлере (Castelreagh), котрий активно допомагав коаліціям. Останній активно опікувався "хлібним законом", "емансипацією католиків", "гнилими містечками". Особливе занепокоєння лорда викликалося станом економіки Великобританії. Адже відомо, що тривалі сухопутні й морські війни разом із грошовими субсидіями, які Англія видавала союзникам коаліцій у період боротьби Європи з Наполеоном, довели національний борг країни до 900 млн. фунтів стерлінгів, щорічні відсотки з якого складали 34 млн. Щоб покрити такий величезний борг, удалися до нових податків у сфері торгівлі, життєвих потреб, на рухоме і нерухоме майно. Податки на нерухоме майно були такі великі, що дрібні землевласники змушені були продавати свої ділянки багатим дворянам. Пролетаріат бідував. Робочі вимагали підвищення зарплатні та зниження цін на хліб [5, с. 94 – 95]. До того ж, Георг III уважав рабство одним із добрих старих звичаїв, освячених мудрістю його попередників. Особлива увага короля в захисті торгівлі невольниками була така сильна, що 1770 р. він відправив за власним підписом указівку губернатору Віргінії, якою забороняв під страхом монархічного гніву виказувати згоду на будь-який закон, який знищував чи обмежував торгівлю невольниками [4, с. 232].

За такого правління Георга III англійці втратили найкращі колонії в Північній Америці [3, с. 203]. Дослідники історії торійської партії зазначають, що 1782 р. "Справа Англії остаточно пішла нанівець. Поганий успіх і переважальна думка про погану адміністрацію зробили союз з цією країною неприйнятним для егоїстичних урядів континенту". Англія витратила до 140000000 ф. ст. і втратила найважливіші колонії, які тільки були в якого-небудь народу [4, с. 358]. Після поразки Англії у війні із Північноамериканськими штатами в Парламенті тимчасово взяли гору віги. Був внесений білль про недовіру міністрам, лорд Норт пішов у відставку, а разом з ним – усі міністри. Це був перший випадок в Англії, коли у відставку пішов не лише перший міністр, а й весь склад міністрів. З цього часу з'явилася в Англії традиція: коли палата общин була невдоволена міністрами, вона вносила білль про недовіру, і всі міністри йшли у відставку. Після відставки міністрів король змушений призначити міністрами вігів. Так уперше за Георга III міністри однієї партії змінилися міністрами другої. Але віги лише два роки протрималися при владі. Король їх ненавидів, тому 1783 р. ним було все зроблено для повернення в кабінет торів. З цього часу останні 50 років безперервно керували Англією до самого 1832 р. Першим міністром став син Вільяма Пітта, лорда Чатама, Вільям Пітт Молодший. Пітт уніс у парламент білль про реформу Парламенту. Пропонувалося викупити "гнилі містечка" у їхніх власників, а місця в парламенті, які таким чином звільнилися би, передати графствам. Пітт також пропонував надати всім великим містам право обирати депутатів. Король погодився на це. Але партія не підтримала міністра і білль провалився. Реформа була не вигідна як для торів, так і вігів, адже всі вони були лендлордами. Депутати, які так багато витрачали грошей на вибори та місце в парламенті, у свою чергу, жваво продавали свої голоси. Король і міністри, з радістю їх купували. Георг III особисто переглядав звіт, у якому вказувалося, за який законопроект подав голос кожен депутат. Щедро нагороджувалися ті, хто подавав голоси за "правильний" закон. Усі найкращі посади в державі отримували саме "друзі короля". Ті ж, хто подавав голос проти короля, потрапляли до чорного списку [3, с. 202 – 213].

1794 р. влада розпочала заходи із тимчасового скасування закону "хабеас корпус акт", бо це було дозволено при умові надзвичайного стану в державі. Відповідний білль був унесений В. Піттом Молодшим. Фокс, підтримуваний народом, у парламенті склав опозицію цьому біллю. Але білль прийняли, і він

став законом. "Хабеас корпус акт" був тимчасово скасований, а це означало, що будь-яку "небезпечну" для уряду людину стало можливим зазіждити в державній зраді, заарештувати й ув'язнити; заарештований не мав права вимагати, щоб його доставили до судді. Коли ж термін скасування "Хабеас корпус акт" закінчувався, то ув'язнений мав право потрапити до судді, і якщо останній виносив виправдальний вирок, то колишньому в'язню мали відшкодувати збитки. Але "Хабеас корпус акт" не діяв 7 років, до 1801 р. А щоб чиновників не покарали, внесли білль "білль про непокаранність". Він став також законом [3, с. 217]. Серед активних громадських діячів, які постраждали від утисків влади за вільне висловлення думок та критику уряду, були такі особи, як Адамс, Бонні, Вардель, Векфільд, Вінтерботом, Гарді, Годсон, Голькрофт, Гольт, Джеральд, Джойс, Кідд, Кросфільд, Ламберт, Марджарот, Матін, Мюір, Палмер, Перрі, Сквірінг, Станнард, Тельваль, Тук, Фрост. Усі вони були притягнені до суду, більшість засуджена до виплати штрафів, ув'язнення або заслання за те, що вільно висловлювали свої думки. Тому, що присяжні чинили опір, то 1795 р. пройшов закон, у якому простежувалося чітке намагання покласти край усім народним обговоренням політичних і релігійних питань; цим законом заборонялися будь-які мітинги, про які не було попереджено в газетах за п'ять днів; такі оголошення мали містити в собі вказівку про предмет мітингу, час і місце зборів. Єдиним винятком були мітинги, які збиралися судьями, чиновниками та вищими щаблями влади. Але навіть за таких умов мировий суддя міг змусити мітинг розійтись, якщо, на його думку, спосіб висловлювань ораторів мав на меті розпалювання ворожнечі щодо короля чи уряду; в той же час йому була дана влада заарештовувати тих, кого він уважав винуватим. 1799 р. був виданий другий закон, який забороняв збиратися без особливого дозволу керівництва у відкритому полі чи в інших місцях для читання чи дебатів. Це поширювалося й на всі читальні та бібліотеки. Ніхто без дозволу встановленої влади не міг видавати із свого дому для читання іншим особам газети, брошури, будь-які книги. Хто стояв проти уряду, того оголошували ворогом країни. Так, хто був проти торгівлі невольниками, того називали "якобінцем" і ворогом міністерства [4, с. 364 – 369].

У перші десятиріччя ХІХ ст. Англія із землеробської країни перетворилась у фабричну. Ще в другій половині ХVІІІ ст. більше половини населення вимушене було перейти від землеробства до інших занять; разом з тим збільшувалась кількість мешканців у містах. 1821 р. землеробський клас складав лише 1/3 населення всієї Англії, а торгово-промисловий – половину. у деяких містах, наприклад Манчестері та Глазко, населення з 1800 до 1831 р. збільшилось у 2 ½ рази. Народ із села втікав до міста, бо на селі не можна було прохарчуватися. Лендлорди продовжували посилено огорожувати громадські землі. Так, за перші двадцять років ХІХ ст. огорожено майже мільйон десятин. Лендлорди, коли закінчувався термін оренди, зганяли дрібних фермерів; з'єднували дрібні ділянки в один великий масив і здавали його одному фермеру замість декількох; часто лендлорди і зовсім не здавали звільнені ділянки, а перетворювали ферми на пасовища для овець. Так, лише в одному великому помісті одного лорда 1814 р. мешкало та харчувалося 15 тисяч осіб, а 1825 р. замість того випасалося 131 тисяча овець. Робочі працювали по 14 і по 16 годин на добу; за свою тяжку працю вони отримували так мало, що навіть не могли себе прогодувати. На початок ХІХ ст. робочий отримував у 4 – 5 разів більше, ніж у ХVІІІ ст.; але натомість ціна хліба збільшилась в 7 разів, а ціна інших продуктів в 15 разів. Фабриканти наймали працівників не на рік, як раніше, а без строку, тому роботу людина могла втратити в будь-який момент. Фабриканти намагалися наймати жінок та дітей, бо їхня праця оплачувалася набагато менше, ніж чоловіків. Чимало працівників не могли себе прохарчувати, тому просили допомоги в

приходу. А хто отримував таку допомогу, той потрапляв у розряд “бідних”. “Бідний” повинен був підкорятися законам про “бідних” і підпадав під владу наглядачів над бідними. Наглядачі могли змусити їх виконувати будь-яку роботу; якщо робітник відмовлявся, його могли запроторити в робочі будинки. Це були ті ж в’язниці, але не для злочинців, а для робітників. Наглядачі повинні були піклуватися про дітей бідняків, навчаючи останніх якогось ремесла. Дітей бідняків “продавали” потім фабрикантам. Згода батьків для цього не вимагалася. Бідолашних дітей цілими фургонами відправляли в промислові округи й віддавали фабрикантам.

Після великих війн з Францією, після 1815 р., Англія бідувала. Попит на її товари знизився; ціни впали; фабриканти почали виробляти менше товару, а разом з тим скоротилася кількість робочих. 1811 р. в країні настав неврожай, а за ним – голод. Хліб продавали по дорогим цінами, які називалися “голодними цінами”; тим часом завезення хліба заборонялося, звісно, на користь землевласників. У деяких місцевостях 6 осіб із 7 ставали жебраками. Поміщикам жилося так же добре, як і раніше. Усім стало зрозумілим, що парламент, який складається з одних багатих землевласників, не зарадить становищу низів. Його засипали петиціями щодо реформ. Їх нараховувалося близько 600 із понад 1 млн. підписів. 1817 р. становище простого народу ще більше погіршилося. Знову скасовувався закон “Хабеас корпус”, але це вже було в останній раз. У парламенті не йшлося про реформи, але натомість знов обмежувалися мітинги. Пропонувалося визнати законними лише ті мітинги, які скликались у графствах шерифом, а в містах – міським головою. Усі інші мітинги заборонялися. Дозволялися тільки приходські збори; сторонніх осіб на них не пускали.

Після смерті Георга III на престол уступив його син Георг IV (1820 – 1830), який у період хвороби батька носив титул принца-регента. Останнього не любили й не поважали в Англії: це була розбещена, аморальна людина, він проводив життя в гульбищах та пияцтві; витрачав на вітер гроші й набирався нових боргів. Як і батько, він тримався партії торів. 1825 р. закінчився строк законів про мітинги; з цього часу в Англії більш ніколи не намагались обмежувати мітинги [3, с. 221 – 229]. Ще в серпні 1822 р. покінчив життя самогубством (ножем перерізав горлянку) перший міністр Англії, давній товариш Георга IV, голова торів, згадуваний нами лорд Кастлере. На чолі міністерства став Георг Каннінг, політичним завданням якого було зближення з вігами, досягнення внутрішнього спокою в країні через підтримку ліберальної партії, а ззовні – повернення Англії її попередньої ваги у світі. Спершу як міністр закордонних справ, а згодом (з 1827 р.) як перший міністр і голова вігського міністерства, він сприяв, передусім, припиненню заворушень в Ірландії. Так, 1823 р. він запропонував білль про скасування Test-act’a, але пропозиція була прийнята лише нижнім парламентом, а верхній відмовив. Тільки за міністра герцога Веллінгтона 1829 р. цей білль прийнято верхнім парламентом. Підтримуючи у своїй країні ліберальний початок, Каннінг залишався вірним своїй політиці й стосовно інших держав: за його пропозиції Англія визнала незалежність американських колоній від Іспанії; з цих колоній утворилися незалежні республіки: Мексика, Гватемала, Колумбія, Перу, Чилі, Болівія, Парагвай, Уругвай, Лаплата. При ньому Англія змінила свою політику й щодо грецького питання. Раніше держава лише виказувала співчуття грекам, надсилаючи їм гроші та інші засоби для боротьби з турками; тепер же англійський уряд формально заступився за греків і увійшов за для цього у відносини із Росією, без якої вирішення цього питання було б неможливим. Хоча Англія переслідувала й свої цілі – бажання завадити особливому втручання Росії в справу Порти. 1826 р. герцог Веллінгтон, уповноважений посол Великобританії, підписав договір з Росією (Петербурзький протокол), за яким

обидві держави, визнаючи незалежність Греції, постановили змусити до цього й Порту, при необхідності, зброєю. У серпні 1827 р. Каннінг помер. Нове міністерство герцога Веллінгтона, незважаючи на свій торіський склад, продовжувало політику Каннінга як у питанні про емансипацію католиків, так і у випадку з грецьким питанням. Після довгих і запеклих дебатов у верхній палаті загрозливого стану речей в Ірландії та кровопролитної міжусобної війни, яка насувалась з її боку, міністерство Веллінгтона повинно було погодитися 1827 р. на допуск у члени парламенту "великого агітатора" О'Коннеля. Через два роки (1829 р.) обидві палати прийняли білль про емансипацію католиків, знищили test-act (Test and Corporation Acts) і відкрили католикам доступ у члени парламенту. Але Ірландія не заспокоїлась і продовжувала заворушення. Після смерті Георга IV вступив на престол за його бездітності його брат герцог кларенський під ім'ям Вільгельма IV (1830 – 1837), дядько майбутньої королеви Вікторії [5, с. 99 – 101]. Парламент розпустили та призначили нові вибори. На виборах перемогли вігі (після 1832 р. – ліберали). В новому парламенті вігів було більше ніж торі (консерваторів). Першим міністром став граф Грей [3, с. 232].

Отже, стає зрозумілим, що в досліджуваній нами період відбувалася гостра політична боротьба на всіх щаблях влади, а результати певного розвитку економіки найкращим чином позначилися лише на заможних прошарках країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Европы. Т. 4. Европа нового времени (XVII – XVIII века). – М.: Наука, 1994. – 509 с.
2. Борецкий-Бергфельд, Н. Колониальная история западно-европейских континентальных стран / Н. Борецкий-Бергфельд. – СПб.: Изд. Брокгауз-Ефрон. – Тип. АО Брокгауз-Ефрон, Б.г. – (не позднее 1913 г.). – 238 с.
3. Быкова, А. Рассказы из истории Англии XI-XIX века / А. Быкова. – 3-е изд. – СПб.: Изд. Е. Д. Трауцкой, 1909. – 263 с.: ил.
4. Бокль, Г. Т. История цивилизации в Англии / Генри Томас Бокль / Пер. Бестужева-Рюмина и Н. Тиблена. – СПб. – Изд. Николая Тиблена и Пантелеева. – Т. 1. – 1864. – 699 с.
5. Романовский, В. Л. Очерки новейшей истории (1815 – 1891) / Сост. И.И. Григорович; Романовский В.Л. – Шестое изд., пересмотренное, исправленное и дополненное двумя новыми главами и иллюстрированное 57 портретами исторических деятелей XIX века. – СПб., Издание Ф. Павленкова, 1892. – 388 с.
6. Вызинский Г. Англия в XVIII столетии: Публ. Лекции. – СПб.: Тип. И.И. Глазунова и К, 1860 – 1861. Ч.2. – 1861. – 96 с.
7. Мижув П. Г. Политическая история Англии в XIX веке. – СПб.: Изд. АО «Брокгауз – Ефрон». Тип. АО «Брокгауз – Ефрон», 1908. – 280 с.
8. Мижув П. Г. История колониальной империи и колониальной политики Англии. – СПб.: Изд.АО «Брокгауз – Ефрон». Тип. АО «Брокгауз – Ефрон», 1902. – 215 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Акунін Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри нової та новітньої історії Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історія Британії нового та новітнього часу, історія парламентаризму.

УДК 94 (44)

АРІСТІД БРІАН І ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПРИМИРЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ ДОБИ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Борис АЧКІНАЗІ (Сімферополь)

У статті аналізуються оцінки ідей європейського примирення А.Бріана у французькій історіографії, як такі, що передували сучасним інтеграційним проектам.

Ключові слова: А.Бріан, європейське примирення, французька історіографія.

В статье анализируются оценки идей европейского примирения А.Бриана во французской историографии, как такие, которые предшествовали современным интеграционным проектам.

Ключевые слова: А.Бриан, европейское примирение, французский историография

The paper analyzes the evaluation of European ideas reconciliation A.Brian in French historiography as such prior to the modern integration projects.

Keywords: A.Brian, European reconciliation, French historiography

Арістід Бріан (1862 – 1932) – непересічна постать у політичному житті Франції і Європи першої третини ХХ ст. Мав репутацію “миротворця”. 1926 р. (разом із міністром закордонних справ Веймарської Німеччини Г. Штресманом) одержав Нобелівську премію миру за внесок у нормалізацію франко-німецьких відносин. Обраний у парламент 1902 р., він до своєї кончини 7 березня 1932 р., протягом майже 30 років відігравав провідну роль: спочатку в лавах соціалістичної партії, потім – поміркованих угруповань «республіканських соціалістів».

1906 р. почалася міністерська кар’єра Бріана. З 1909 по 1929 рр. він неодноразово обіймав пости прем’єр-міністра, двадцять п’ять разів призначався міністром, у тому числі 17 – міністром закордонних справ. На його могилі в Кошерелі споруджений пам’ятний монумент від Ке д’Орсе (Міністерства закордонних справ) на пошану неперевершеної постаті Бріана – дипломата.

Будучи політиком ліберального складу, видатним державним діячем і дипломатом, Арістід Бріан очолював міністерства, зокрема, під час випробувань світової війни (у 1914 – 1915 рр. – як заступник прем’єр-міністра, 1915 – 1917 рр. – як прем’єр-міністр). 1921 р., після вимушеної перерви він формує свій перший повоєнний кабінет. Це був період, коли країна почала втрачати здобутки перемоги, а її провідні позиції у Версальській системі опинилося під загрозою. У несприятливих умовах, що склалися, А.Бріан удався до заходів, які принесли йому лаври речника європейського федералізму (“пан-Європи”).

Ім’я Бріана пов’язується із застосуванням нових “інтернаціоналістських” підходів у розв’язанні складних проблем післявоєнного врегулювання. Академік Р.Кассен, голова Товариства “Друзів Арістіда Бріана”, відзначав, що “насправді Бріан був одним з не багатьох державних діячів, які зрозуміли уроки Першої світової війни й необхідність застосування загальних зусиль, щоб запобігти в майбутньому подібній катастрофі” [1, с. 16]. Історик і письменник В. Маргерит ще в прижиттєвій біографії Бріана показав його як “людину ідеалу”, миротворця і пацифіста, ініціатора утворення союзу європейських держав. Він називає його “місіонером загального миру” [2, V – VI].

Бріану, політику, дипломату, людині присвячена величезна література. Серед біографічних праць слід виокремити 5-томне видання Жоржа Суареса, яке виходило протягом 18 років, з 1934 по 1952 рік. Автор, видатний історик і публіцист міжвоєнної доби, використав колекцію документів Архіву Міністерства закордонних справ Франції, у яких розкриваються різні грані зовнішньополітичної діяльності Бріана і, зокрема, його здобутки в ході роботи Локарнської конференції й укладенні Рейнського гарантійного пакту (1925 р.). У висновках французький дослідник засвідчив, що ідеї європейського примирення

Бріана значно випереджали час і скористалися запитом лише після випробувань Другої світової війни [3, с. 252].

У політичній думці часів розбудови Європейського співтовариства (ЄЕС) (друга половина XX ст.), А.Бріан посідає чільне місце як один з ідеологів і прибічників інтеграційних процесів. Можна назвати декілька десятків колоквіумів і конференцій, присвячених цьому аспекту його політичної практики. 1982 р. в рідному місті А.Бріана, у Нанті, відбулися два колоквіуми: “Європа й Арістид Бріан” і “Бріан, мир і розбродження”, на яких розглядалася миротворча роль цього непересічного діяча у формулюванні принципів майбутнього європейського союзу [16, с. 46].

Серед найбільш цікавих й оригінальних праць, які поєднують гідності джерелознавчого збірника та глибоких наукових коментарів, слід відзначити твір дагомейської дослідниці, чиновника французької дипломатичної служби Е. Ашіль “Арістид Бріан. Промови й нотатки з питань зовнішньої політики”, що з’явився друком 1965 р. з передмовою академіка Р. Кассена [1]. Праця була присвячена 100-річчю з дня народження ушанованого французького діяча. Вона створювалася в обставинах позитивної еволюції сучасних франко-німецьких відносин та успіхів двох держав в розгортанні європейського співробітництва. Це були реалії тієї Європи, над розбудовою якої, як зазначає авторка, вперто працював Бріан у 1920 – 30-х рр.

Книга Е. Ашіль являє собою збірник, у якому зібрані численні промови Бріана з проблем зовнішньої політики, виголошені в парламенті, а також на мітингах, зборах, політичних бенкетах під час виборчих кампаній й урочистих церемоній з 1915 по 1931 рр. Спеціальний розділ містить обмін депешами з президентами Республіки – Р. Пуанкаре, П. Дешанелем, А. Мільєраном, П. Думером, видатними державними й політичними діячами іноземних держав тощо. Серед його адресатів – союзники В.Вільсон, У. Гардінг (США), Д. Ллойд Джордж, А. Бальфур, Д. Керзон, У. Черчилль, Е. Бонар-Лоу (Велика Британія), Д. Джолітті, П. Орландо, Д. Нітті (Італія), опоненти з Німеччини Й.Вірт, В.Ратенау, М. Ерцбергер, Г. Штресман та багато інших. Авторка внесла до збірника блискучі тиради А. Бріана в Лізі Націй, усіх її спеціалізованих органах, зокрема, на засіданнях Асамблеї і Ради, виступи перед Європейською комісією Ліги тощо. Е.Ашіль відібрала велику кількість документів, зосереджених в офіційних публікаціях, у пресі, архівах, зробила їхній ретельний аналіз і систематизувала тематично. Подані в збірнику тексти досить повно розкривають суть політичного курсу А.Бріана. Вони ретельно анотовані й зв’язані з архівними оригіналами. Тож тексти промов А. Бріана дають можливість зрозуміти й уточнити ідеї, на базі яких французький діяч намагався “розбудувати Європу” після Першої світової війни.

Книга Ашіль уможлиблює простежити еволюцію поглядів видатного діяча Третьої республіки, діяльність якого в повоєнний період була безпосередньо пов’язана з розбудовою безпечного й стабільного світу. Вже в першому розділі праці “Війна і мирне врегулювання” підібрані матеріали свідчать, що пацифістські принципи Бріана та нові підходи до франко-німецьких відносин виявилися задовго до формування ним першого повоєнного кабінету в січні 1921 р. [1, с. 46 – 48].

Не позбавлена апологетики праця “Арістид Бріан, батько Європи”, що з’явилася друком 1973 р., належить письменнику, публіцисту й драматургу Ж. Шабану. Це романтизована художня біографія видатного діяча. Приємності її полягають у цитуванні численних джерел і наведенні маловідомих фактів, які висвітлюють постать Бріана – пацифіста, прихильника міжнародного миру й злагоди, одного з ініціаторів об’єднанавчих процесів на континенті. Шабан один з перших, хто визнав за Бріаном роль “батька Європи” [4].

Сучасні французькі автори (Ж. Барьєті, Ж.-Б. Дюрозель та ін.), відмічаючи особливості діяльності Бріана як урядовця і політика, зазначають, що вона полягала в різкій зміні позиції, імпульсивності поведінки, надзвичайної гнучкості й еластичності, схильності до рішень, які йшли всупереч думки більшості [5, с. 23], [6, с. 78]. Це перегукується зі спостереженнями Ж. Шабана щодо улюблених прийомів політичної тактики французького міністеріалу: “Бріан полюбляє кулуари палати. Він відчуває себе там, як риба у воді” [4, 206]. Методи дій Бріана були настільки еластичними й суперечливими, що трактувалися його політичними противниками як абсолютно неприйнятні й навіть безпринципові. Відома репліка Ж.Клемансо щодо “гнучкості” Бріана: “Його можна з однаковим успіхом покласти і в прямокутний, і в круглий ящик” [7, с. 148].

У свою чергу ліберальні автори переважно звертали увагу на пацифістські аспекти бріанівської політики. Вони писали про Бріана як автора далекоглядних європейських проектів, котрі згодом дали поштовх інтеграційним процесам (Ж. Шастене) [8, с. 87].

Дослідник політичної історії Третьої республіки Е.Боннефу вказував на дві основних течії, що виявилися під час обговорення в парламенті “німецької політики” Бріана взимку і весною 1921 р. До першої належали прибічники “інтегрального виконання” Версальського договору – президент Республіки часів світової війни Р. Пуанкаре, лідери правих угруповань А. Тардьє, П. Форжо та ін. Вони доводили, що німецький саботаж у виплаті репараційних платежів треба долати придбанням “продуктивних застав”, тобто через окупацію Руру, опанування Саарського басейну, встановлення контролю над Кільським каналом та стягнення значної частини прибутків від їхньої експлуатації. Друга течія, пацифістська, уособлювалася в діяльності поміркованих республіканців і соціалістів, її проводирем в уряді був Арістід Бріан. Прибічники цього курсу виступали за спільні дії в “німецькому питанні” із союзниками військової доби (Великою Британією і США), співробітництво з Лігою Націй, неухильного виконання норм міжнародного права (що передбачало, насамперед, виконання умов мирного договору, але з певним його коригуванням у бік порозуміння з німецькою демократією). Е.Боннефу відмічав, що представники пацифістської течії були противниками будь-якої інтервенції в Німеччину та її подальшого розчленування. Проте, він справедливо зауважив, що Бріан та його одностайні не піддавали сумніву легітимність основних положень і пунктів мирного договору, зокрема тих, що фіксували суму й порядок стягнення репарацій [9, с. 224]. Так, виступаючи 5 квітня 1921 р. А. Бріан, тільки-но призначений прем’єр-міністром, наголосив, що в разі відмови Німеччини від виконання своїх зобов’язань по договорах, він візьме її “твердою рукою за комір”. [10].

Разом з тим, французькі дослідники привернули увагу до суттєвих розбіжностей у поглядах А. Бріана, з одного боку, та керівників Національного блоку – (коаліції правих і частини поміркованих партій, що одержала перемогу на перших повоєнних парламентських виборах 1919 р.), з другого – стосовно зовнішньополітичної орієнтації і франко-німецьких відносин. Так, М.Бомон, історик консервативного складу, вбачав їх, передусім, у пацифістській спрямованості діяльності Бріана. Він трактував її як “поступку” німцям і союзникам у важливих питаннях національної безпеки [11, с. 340].

А.Бріан, за справедливими зауваженнями французьких авторів, був одним з перших у правлячому таборі, хто виступив із закликами до діалогу з німецькою демократією [1, с. 52 – 55]. Утім, унаслідок поширеному в лавах французького політикуму уявленню про недоторканість версальських рішень подібного роду пропозиції із насторогою сприймалися німецькою стороною (хоча деякі зрушення в напрямку двосторонніх домовленостей знайшли відображення в діяльності Г.Штреземана). Відсутність продовження такого продуктивного

діалогу відомий історик Ж.Ломм уважав однією з причин кризи й падіння Третьої республіки у 1940 р. [12, с. 265].

У контексті усвідомлення постаті “Бріана-миротворця” слід указати працю німецького історика Фердинанда Зібберта “Арістид Бріан – державний діяч Франції і Європи” (1973). Це – серйозна наукова монографія, у якій використані майже всі відомі видання французькою, англійською і німецькою мовами. Автор також акцентує увагу на міжнародній діяльності А.Бріана і, передусім, його підходах до розв’язання німецької проблеми. Він уводить у науковий обіг багато матеріалів з архівів Німеччини, які уможлиблюють стверджувати про відданість французького діяча ідеям примирення і співробітництва двох країн, що мусило стати підґрунтям “нової Європи” [13, 9].

Заслужують на увагу думки такого автора, як Ж.Нере. Він багато в чому спростовував апологетичні оцінки А.Бріана. За його твердженнями останній виступав після закінчення війни як спадкоємець “клемансистської політики 1919 року” щодо виконання мирного договору. Ж.Нере згоден з твердженнями про намагання Бріана діяти в тісному контакті із союзниками. Разом з тим історик підкреслює, що його розбіжності з такими велетнями, як Клемансо й Пуанкаре визначалися більше “особистим суперництвом і протилежністю темпераментів”, ніж глобальними політичними розходженнями [14, с. 42].

Ж. Барьєті, один з відомих французьких істориків-міжнародників, висловив думку, що еволюція поглядів Бріана щодо характеру європейських процесів і франко-німецьких відносин почалася лише із середини 20-х років, в останні сім років його політичної кар’єри, коли він беззмінно посідав пост міністра закордонних справ [5, с. 157]. Навпаки, Е. Ашіль у першому розділі своєї книги, озаглавленому “Війна і мирне врегулювання”, подає матеріали, які свідчать, що пацифістські принципи Бріана та нові підходи до франко-німецьких відносин виявилися задовго до інвеститури 1921 р. [1, с. 46 – 48].

Щоб краще зрозуміти ставлення А.Бріана до проблем післявоєнного врегулювання, та його ідеї франко-німецького зближення, які певною мірою були реалізовані пізніше й знайшли втілення в Рейнському гарантійному пакті 1925 р., доречно коротко зупинитися на його діяльності в роки війни й перший повоєнний період.

З початку війни (із серпня 1914 р.) він уходить до складу урядів “священної єдності”. Із жовтня 1915 р. до березня 1917 р. обіймає пост прем’єр-міністра й міністра закордонних справ. З відома уряду він вдався до секретних переговорів з німцями в серпні й вересні 1917 р. на предмет укладення миру, що сильно підірвало його реноме, особливо в осередку правих, прибічників війни до цілковитої перемоги. У період правління Ж.Клемансо (листопад 1917 – січень 1920 рр.) Бріан потрапив до списку “поразників” й опинився осторонь від тріумфу 11 листопада 1918 р. і світового форуму в Парижі 1919 р.

Отже, А.Бріан не відігравав ніякої ролі під час роботи Паризької конференції й підготовки мирних договорів з переможеними. Він отримав запрошення на церемонію підписання Версальського миру лише напередодні ввечері, 27 червня 1919 р., і відмовився скористатися ним. Під час обговорення договору в палаті «миротворець» Бріан сидів мовчки. Проте, він узяв участь у ратифікації й пізніше, незважаючи на неодноразові заяви про непричетність до його недоліків, завжди підкреслював, що договір – це реальний документ, який треба виконувати. У паперах Бріана в усьому тому, що він говорив і робив, немає жодного натяку на прагнення ревізії. Навіть його масштабні ініціативи, як Локарно 1925 р. чи проект європейського союзу 1929 р., репрезентувалися ним як доповнення чи коригування договорів 1919 р. і ніколи, як їхня ревізія, на що звертав увагу Ж. Барьєті [5, с. 153].

Таким чином, французькі автори, які ретельно досліджували зовнішньополітичну діяльність А. Бріана, довели значення його пацифістських ідей для розбудови майбутньої об'єднаної Європи. Водночас вони підвели до уразуміння того факту, що в умовах Версальської системи з її територіальним розподілом, прибічником якої залишався і Бріан, реалізація його миротворчих задумів була приречена на невдачу. Є сенс у репліці, висловленій 1928 р. публіцистом А. Обером, уже після визнання заслуг Бріана в налагодженні міжнародного співробітництва та отриманні Нобелівської премії. Обер доводив, що його політика зазнала невдачі не тому, що прем'єр припустився якихось помилок, а тому, що "співвітчизники ще не були готові зрозуміти його погляд" [15, с. 156].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Передмова Р.Кассена до збірника промов А.Бріана, упорядкованого дагомейською дослідницею Е.Ашіль. – Achille E. Aristide Briand. Discours et écrits de la politique étrangère. Préf. de R.Cassin. – P.: Plon, 1965. – 302 p.
2. Marguerite V. Aristide Briand. – P.: Fourrraut, 1932. – 196 p.
3. Suarez G. Briand l'artisan de la paix. – T.1-6. – P.: Casterman, 1934-1952. (T.6. 1923-1932. – P.: Casterman, 1952. – 670 p.).
4. Chaban J. Aristide Briand le père de l'Europe. – P.: Éditions du Seuil, 1973. – 427 p.
5. Bariéty J. Briand Aristide // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX-e siècle. Publ. sous la dir. de J.- F. Sirinelli. – P., 2003. – P.152 – 154.
6. Duroselle J.-B. La politique extérieure de la France de 1914 à 1945. – Fascicule I. – P.: PUF, 1965. – 119 p.
7. Цит. з: Прицкер Д.П. Жорж Клемансо / Политическая биография. – М.: «Мысль», 1983. – 316 с.
8. Chastenet J. Histoire de la Troisième République. – T.V. Les années d'illusions 1918 – 1931. – P.: Librairie Hachette, 1960. – 352 p.
9. Bonnefous E. Histoire politique de la Troisième République. – T.III. L'Après-guerre 1919–1924. – P.: PUF, 1959. – 463 p.
10. Le Temps. – 1921. – 6 Avril.
11. Baumont M. Gloire et tragédie de la Troisième République. – P.: Hachette, 1956. – 415 p.
12. Centenaire de la Troisième République. Actes du Colloque de Rennes. – P.: Presse de la Cité, 1975. – 249 p.
13. Siebert F. Aristide Briand, ein Staatsman Zwischen Frankreich und Europa. – München: Erlangen, 1973. – 591 p.
14. Néré J. La Troisième République 1914–1940. – P.: Albin Michel, 1965. – 129 p.
15. Aubert A. Briand. – P.: Grasset, 1928. – 205 p.
16. Хлебникова Е.А. Проекты создания союза европейских государств во французской палате депутатов (1929 – 1930) // Французский ежегодник. 1983. – М.: Наука, 1985. – С. 46 – 60.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачканазі Борис Олександрович – доктор історичних наук, професор Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти (КРІППО).

Науков інтерси: нова та новітня історія, історія Франції і міжнародних відносин.

УДК 94(594)“1950 - ”

НА ШЛЯХУ ДО СТВОРЕННЯ “КЕРОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ” В РЕСПУБЛІЦІ ІНДОНЕЗІЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА 50-Х РОКІВ ХХ СТ.)

Антон ГАЛУШКА-АДАЙКІН (Харків)

У статті досліджується суспільно-політичний розвиток Республіки Індонезія В другій половині 1950-х років. Економічна та політична кризи в країні змусили лідера країни Сукарно шукати нові варіанти політичного устрою в країні. Велика увага

приділяється впливу та участі військових на розвиток подій У досліджуваній період.

Ключові слова: Індонезія, криза, Насутіон, Сукарно, Суматра, уряд, Ява.

В статье исследуется социально-политическое развитие Республики Индонезия во второй половине 1950-х годов. Экономический и политический кризис заставили лидера страны Сукарно искать новые варианты политического устройства в стране. Большое внимание уделяется влиянию и участию военных в развитии событий в исследуемый период.

Ключевые слова: Индонезия, кризис, Насутион, Сукарно, Суматра, правительство, Ява.

This article examines the social and political development of the Republic of Indonesia in the second half of the 1950s. Economic and political crisis forced the country's leader Sukarno seek new ways of political system in the country. A lot of attention is paid to the influence and participation of the militaries in the events during this period.

Key words: Indonesia, crisis, Nasution, Sukarno, Sumatra, government, Java.

Суспільно-політичний розвиток Республіки Індонезія В другій половині 50-х років ХХ ст. відзначається своєю неоднозначністю: з одного боку, Індонезія після проведення Конференції країн Азії та Африки 1955 року доволі гучно заявила про себе як про одного з найбільш вагомих суб'єктів міжнародних відносин у світі серед країн, що швидко розвиваються, з другого боку, внутрішньополітична нестабільність надто гальмувала розвиток країни, котра потребувала негайних реформ, які допомогли б їй подолати політичну кризу, що загрожувала цілності самої держави. Саме в цей час у Сукарно, батька індонезійської Революції, першого президента Республіки Індонезія, виникає ідея щодо впровадження в країні нової політичної системи, що отримає назву "Керована демократія".

Період становлення "Керованої демократії", своєрідної ідеології, що синтезувала в собі різноманітні, а іноді й полярні ідеї, був досліджений Даніелем Левом [8]. Свідок досліджуваних подій Даніель Лев приділяє багато уваги взаємодії головних суб'єктів тогочасної політичної арени Індонезії: Сукарно, Компартії та військовим. Спільне дослідження Ленса Каслза та Херберта Фейта присвячено подіям, що охоплюють приблизно 20 років в історії Індонезії: з часів боротьби за незалежність до падіння "Керованої демократії" [4]. У праці подається багатий фактичний матеріал щодо головних дійових осіб досліджуваного періоду, кожний розділ починається з детального аналізу подій, що відбувалися в Індонезії в постколоніальний час. Перший президент Індонезії Сукарно не став власноруч писати про себе, а для цього запросив відому американську журналістку Сінді Адамс, яка й занотувала життєвий шлях Сукарно [2]. Хоча книга й вийшла дещо не науковою, але вона є корисною з огляду на безцінний фактичний матеріал, який міститься в ній. Руслан Абдулгані був одним з небагатьох індонезійських політиків, хто мав вплив на першого президента Індонезії Сукарно. На посаді міністра закордонних справ він суттєво поліпшив імідж Індонезії в очах світового суспільства. Його донька Ретноваті написала про батька книгу спогадів, що була надрукована незадовго до його смерті 2005 року [1].

Метою цієї статті є відтворення та аналіз подій, що відбувались у другій половині 1950-х років у Республіці Індонезія та передували становленню в країні політико-ідеологічної системи "Керованої демократії".

У другій половині 1950-х років в Індонезії почалися важкі часи. Корупція, яка була привілеєм джакартської політичної еліти, стала нормою і в регіонах, що, звісно, негативно позначилось і на зменшенні доходів вищезгаданого джакартського осередку. Китайське населення країни звинувачувалося в значному погіршенні економічної ситуації в країні. Народні маси, особливо за межами Яви та в регіонах, де Іслам мав найбільший вплив, почали перманентні напади на китайські осередки. Конфлікти між етносами стали звичайним явищем: сунданезці, населення Західної Яви, звинувачували яванців в узурпації влади, на Східній Суматрі представники етносу Батак Тоба стали жертвами насильства інших народностей.

Знов виникла, точніше сказати не зникала, криза в середині армії. Ще починаючи з 1952 року, військове командування в регіонах, тобто за межами Яви, співпрацюючи з місцевою владою, почало політику створення особистих армій: генерали стали платити солдатам з власних коштів, тим самим ставлячи їх у пряму залежність від себе, а не від центрального керівництва. Звісно, що подібна ситуація не влаштовувала Насутіона, який бажав чіткої субординації під його керівництвом без усякого втручання з боку цивільної влади. Ситуація погіршилась у той час, коли уряд у червні 1956 року видав наказ про закриття порту Мінахаса на Сулавесі, що став центром контрабандної торгівлі та перевалочним пунктом для подібних товарів. Місцева влада висунула ультиматум, у якому містилась вимога щодо припинення дії урядового розпорядження протягом тижня. Джакарта погодилася. Стало відомо, що контрабанда на Сулавесі є прерогативою місцевих військових лідерів, насамперед, Малудіна Сімболон з племені Батак Тоба, який мав неабиякий авторитет в армії та був одним з головних конкурентів Насутіона. Після того, як викрилася правда стосовно його участі в контрабанді, особливо в контрабанді гумою, йому вдалося досягти домовленості з центральним урядом та мирно закрити судову справу, відкриту проти нього.

У врешті-решт криза, що виникла всередині армії, спричинила падіння парламентської системи. Зросла поляризація Яви-інша Індонезія в політичній системі країни, неефективна бюрократична система, що могли розколоти країну, ще якимось стримувалось армією, яка повинна стояти на захисті унітарності країни, але, коли сама армія перестала бути єдиним цілим, внутрішньополітична стабільність країни опинилася перед великою загрозою. Насутіон після того, як очолив збройні сили, замислив провести своєрідну “зачистку” всередині армії, позбавивши її тих, хто змішав військову справу із бізнесом у союзі з цивільною владою. Така “зачистка” почалась 1956 року, що призвело до розколу армії на два табори. Подібний розподіл відрізнявся від подій “17 жовтня”. Насутіон із своїми прибічниками серед військових знайшов підтримку з боку Сукарно, Алі та Національної партії Індонезії. Серед тих, хто примкнув до Насутіона, були навіть ті, хто 1952 року активно виступав проти нього. До другої групи належали Сімболон, заступник Насутіона Зулькіфлі Любіс, які, у свою чергу, знайшли підтримку партій Masyumi та PSI. Плацдармом другої групи стала, звісно, неяванська частина Індонезії.

У серпні 1956 року ситуація вкрай загострилася. Один з прибічників Любіса намагався заарештувати міністра закордонних справ Руслана Абдулгані за звинуваченням у корупції. Однак Насутіон наказав припинити справу проти голови МЗС Індонезії. 20 серпня того ж року Любіса було звільнено з його посади. Любіс замислив за допомоги вищого офіцерського складу дивізії Сілівангі, що на той час була найбільш технічно облаштована та до складу якої входили найбільш професійні кадри, скоїти переворот. Президент Сукарно в той час відбув із офіційним візитом до Китайської Народної Республіки, СРСР та інших країн комуністичного блоку, що мав тривати з 28 серпня до 16 жовтня 1956 року. Змовники бажали до повернення президента зняти Насутіона з його посади та розпустити уряд. Проте ці намагання не здійснилися. Два рази, а саме 11 жовтня та 16 листопада 1956 року, війська, що підпорядковувалися Любісу, намагалися увійти до Джакарти, але обидва рази ці спроби були невдалими завдяки правельно обраної Насутіоном стратегії. До збройного конфлікту справа не дійшла. Уряд видав наказ щодо арешту Любіса, але він зміг утекти й знов вийде із тіні вже 1958 року під час суматранського повстання.

Насутіон змінив усю офіцерську верхівку дивізії Сілівангі, зробивши з неї бойову одиницю, що була найбільш віддана йому. У той же час у Джакарті відомий журналіст та новеліст Мохтар Любіс, відомий своїми високими

моральними стандартами та порядністю, звинуватив того ж самого міністра закордонних справ Руслана в корупції. Цей журналіст був заарештований та звинувачений у наклепі, за що отримав 9 років тюрми, а після того, як відсидів половину строку, вирок змінено на домашнє ув'язнення. Руслана ж було звинувачено у випадковій помилці, що призвела до значних фінансових утрат Міністерством закордонних справ Індонезії. Він сплатив штраф у розмірі 5 мільйонів рупій у квітні 1957 року.

Безперервна політична криза все більше й більше викликала невдоволення індонезійської спільноти. Багато хто вважав, що Хатта був би ідеальною постаттю, щоб сформувати новий кабінет, який став би дійсно функціональним та корисним для країни. Але сталося не так, як уважалося: співпраця Хатти й Сукарно закінчилася. Найвидатніший видатний політик неяванського походження остаточно покинув свою посаду 1 грудня 1956 року. У своїй останній промові він розкритикував політику партій, спрямовану на власне збагачення їхніх лідерів. У цьому вони із Сукарно були однієї думки, але в інших речах доволі нечасто знаходили спільну мову. Хатта вважав, що саме багатопартійна система є майбутнім країни та хотів поліпшити цю систему, Сукарно ж бажав розв'язати собі руки та позбавити себе від будь-якого тиску партій.

28 жовтня 1965 року Сукарно зробив історично важливу промову: він запропонував скасувати партійну систему. Дві доби потому він заявив, що має одну ідею, котра буде основою позитивних змін у країні, а саме ідею щодо “керованої демократії”.

Натсір та лідери Masyumi одностайно негативно сприйняли ідею Сукарно щодо нового політичного устрою в країні. Партія Murba, що мала дуже невеликі шанси в межах парламентської системи досягти влади, навпаки, підтримала задум президента. Національна партія Індонезії та NU були пов'язані з постаттю самого Сукарно, але відмова від парламентської системи, звісно, що не входила до планів лідерів обох партій. Компартія підтримала Сукарно, але із надією, що все ж таки парламентська система залишиться. За межами Яви пропозиція щодо “керованої демократії” була сприйнята як спроба подальшої “джакартизації” та узурпації влади в країні яванцями.

У грудні 1956 року офіцери на Суматрі, більшість з яких була ветеранами дивізії Бантенг, прийняли рішення чинити опір Джакарті для захисту місцевого населення. 20 грудня командуючий військами Західної Суматри взяв на себе й обов'язки цивільного керманіча в регіоні. 22 грудня Сімболон проголосив, що бере на себе всю повноту влади на Північній Суматрі. Два дні потому командуючий військами на Південній Суматрі змусив губернатора вжити заходів щодо автономізації регіону. Місцеве населення доволі радо сприйняло ці події з огляду на віру в те, що саме ці представники армії зможуть щось протиставити яванському пануванню. Зарубіжні компанії, насамперед, американські нафтові, також нормально зустріли зміну реальної влади. На Суматрі почались арешти членів комуністичної партії, які відкрито критикували дії сепаратистів.

Звісно, що Джакарта не стала спокійно спостерігати, як один з найважливіших регіонів намагається відокремитися від країни. Одна тільки Північна Суматра була джерелом надходження майже половини всіх бюджетних коштів. Зрозуміло, що місцеве населення бажало більшої автономії. Однак офіцерську верхівку, що захопила цивільну владу, хвилювало не стільки майбутнє регіону, скільки стосунки із центральним керівництвом. Вони не хотіли розв'язання громадянської війни на цьому етапі. Джакарта встановила блокаду Медану, столиці провінції Північна Суматра, та почала новий набір до лав збройних сил у регіоні. Сімболон був змушений тікати до Тапанулі після того, як

група офіцерів, представників племені Батак Каро, захопила владу як військову, так й цивільну.

Суматранська криза підштовхнула Джакарту до закінчення протистояння в регіоні Ачех. У жовтні 1956 року уряд Алі прийняв рішення щодо повернення Ачеху статусу провінції. Сукарно не квапився підписувати це рішення й тільки після того, як стало зрозуміло, що рух Сімболона дійсно загрожує цільності країни, він погодився на повернення Ачеху статусу провінції. Це відразу ж позитивно позначилося на ситуації в регіоні. Дауд Беуреуех під тиском місцевого населення погодився скласти зброю та закінчити спротив центральній владі у квітні 1957 року.

Суматранська криза викликала невдоволення діями кабінету Алі, стали чути заклики щодо створення нового уряду на чолі із Хаттою, єдиною людиною, яка, на думку багатьох, могла домовитись із суматранськими сепаратистами. 9 січня 1957 року Masyumi вийшла із складу уряду. У той час, як тривали переговори щодо майбутнього суматранських провінцій, по всій країні: на Калімантані, Сулавесі, на Молукських островах, виникали комітети військових, що наполягали на більшій автономії для своїх регіонів. Більшість з цих комітетів тим чи іншим чином були пов'язані із Masyumi, єдиною партією, що добре ставилась до заворушення у регіонах.

Сукарно все ще не розкривав істинної суті концепції «керованої демократії». Після того, як стало зрозуміло, що відміни парламентської системи не відбудеться, компартія остаточно та повністю підтримала задуми президента. Сам Сукарно на цьому етапі ставився до компартії навіть більш схильно, ніж до власної Національної партії, імідж якої занепав численними корупційними скандалами. Сукарно точно прорахував, що компартія з огляду на вороже до неї ставлення військових та інших партій буде шукати захисту в нього, а він, у свою чергу, зможе використовувати її на свою користь.

27 лютого 1957 року Сукарно відкрив таємницю «керованої демократії»: це буде система, що більше відповідає національному менталітету індонезійців. Уряд базуватиме роботу на системі “gotong-rouyong”, на системі співпраці й складатиметься з “великих партій”. Так званий Національний Комітет, що складатиметься з представників різних верств населення, а не з представників партій, стане органом, що надає поради урядові. Парламентська багатопартійна система також передбачалася теорією «керованої демократії». Національна партія, компартія, Murba та декілька невеликих партій підтримали пропозицію президента. Masyumi та Католицька партія були проти введення нової системи управління країною. Інші партії, такі, як NU, PSI та ін., не зробили заяв стосовно свого ставлення до «керованої демократії», однак було зрозуміло, що ставлення ймовірніше негативне, ніж позитивне.

Поки в Джакарті йшли дебати щодо «керованої демократії», регіональна криза ще більше погіршилася. 2 березня 1957 року командуючий збройними силами Східної Індонезії Сумуал у своїй штаб-квартирі в місті Макассар (Сулавесі) проголосив уведення надзвичайного стану на всій території, що була під його юрисдикцією: від Білі та Сулавесі до Малукку. Трохи пізніше офіцер Сумуала зачитав “Piagam Perjuangan Semesta Alam” (Permesta, Унія загальної боротьби). 8 березня парламент провінції виявив недовіру губернатору та іншим представникам виконавчої влади в регіоні, і військові остаточно захопили владу. Так почалося повстання Permesta.

З огляду на те, що Індонезію захлиснула хвиля сепаратизму, Насутіон спробував організувати зустріч Хатти, людини, на думку багатьох, яка змогла б домовитися з повстанськими силами та Сукарно. Однак, останній відмовився. Тоді він запропонував Сукарно оголосити стан надзвичайної військової ситуації та надати йому особливі повноваження для подолання сепаратизму в країні.

14 березня кабінет Алі був розформований, і Сукарно об'явив щодо встановлення стану надзвичайної військової ситуації в країні. Система парламентської демократії в країні перестала існувати. Ніхто не знав, якою в майбутньому буде система управління, проте було зрозуміло, що багатопартійної системи не буде.

Однак, слід зазначити, що, незважаючи на загальну внутрішньополітичну нестабільність у країні, народ Індонезії досягнув головної своєї перемоги: Республіка Індонезія стала державою, яка отримала своє місце на політичній арені світу, набула суверенітету, що вже ніхто не зміг би відібрати. Навіть усі ці рухи, що виникли на Суматрі, Сулавесі та інших островах, були ймовірніше рухами проти курсу, що упродовжувався центром, ніяким чином вони не були антиіндонезійськими. Швидке поширення індонезійської мови, бурхливе зростання міст і набуття ними космополітичних рис, дискредитація федералізму як можливого шляху розвитку Індонезії, символічність перших загальнонаціональних виборів до парламенту, агітація щодо приєднання Західного Папуа до складу унітарної Індонезії – усе це є та багато чого іншого є доказом того, що Індонезія в врешті-решт стала на власний шлях розвитку, нехай і з перешкодами. Але ж все-таки незалежний.

Під час розвитку внутрішньополітичної кризи 1957 року були впроваджені перші кроки щодо встановлення нової системи керування в країні, що отримала назву «Керована демократія». Ця система вважалася лише тимчасовим заходом й асоціювалася з постаттю президента країни Сукарно, незважаючи на те, що ця нова політика впроваджувалася ним у співпраці з військовою верхівкою Індонезії. Нова політика стала причиною того, що політичні аналітики все більш почали застосовувати термін «диктатор» стосовно Сукарно. Навіть були такі, що казали: ця нова політична структура є тільки примхою людини, яка вже досягла солідного віку. Однак усе це зовсім не так. Дійсно, Сукарно вдало вмів маніпулювати народом та гаслами, які він застосовував під час виступів перед тим самим народом. Він умів запевнити народ у тому, що все буде якнайкраще, у тому, що країна розвиватиметься таким чином, що народ Індонезії буде гордий за неї. І насправді, слід зазначити, що це не є поганою рисою лідера країни: впевненість народу у власному майбутньому допомагає йому подолати всі перешкоди, допомагає гідно розв'язувати всі внутрішньополітичні проблеми, створює позитивну мораль суспільства.

Багато в чому «керована демократія» була кроком назад відповідно до розвитку суспільства, що зближує постать Сукарно із Леніним, з його «Новою економічною політикою». Сукарно почав видаватися султаном або раджою з доколоніальної ери в історії Індонезії. Він став центром легітимації для інших. Відкриття стадіонів, пам'ятників, меморіалів здавалися церемоніями давніх часів, що були обов'язковою частиною діяльності раджей Шрівіджаї або Моджопакіту.

Головною загрозою стабільності нової системи було те, що сам Сукарно не зовсім освічений у військовій та економічній галузях, так, він був надзвичайним політиком, але керування країною потребувало зовсім інших навичок.

Цілком зрозуміло, що 1957 року численні індонезійські партії опинилися в ар'єргарді політичного життя країни, але взаємна недовіра та ворожнеча не сприяли досягнення ними компромісу для збереження парламентської системи в країні. У квітні 1957 року Сукарно проголосив про створення Робочого кабінету міністрів на чолі з безпартійним Джуандою Картавіджаджею, який був членом майже всіх урядів, починаючи з 1945 року та вважався людиною порядною, котра добре тямить в економічній галузі. На велику увагу заслуговує постать Шайруль Салеха, який став міністром у справах ветеранів. Він був одним з тих, хто ще 1945 року змусив Сукарно якнайшвидше проголосити незалежність Індонезії. Пізніше на початку 50-х він декілька разів був схоплений військовими,

утримувався в таборах, а 1953 року втікає до Нідерландів. Із поверненням до Індонезії 1955 року він стає одним з найбільш наближених до президента радників. Міністром закордонних справ став Субандріо, колишній посол Індонезії у Великій Британії та СРСР. Цей уряд був своєрідною коаліцією PNI та NU. Двоє представників Masyumi не відмовились отримати посади в уряді, за що їх відчислили з лав цієї партії. Комуністи не мали портфелів у кабінеті, але багато хто з міністрів із симпатією ставився до компартії. Сукарно та Джуанда не раз заявляли, що уряд є відповідальним перед парламентом, але все це були лише формальні заяви.

У травні 1957 року створено Національний комітет у кількості 41 особи, до складу якого увійшли представники різних верств населення: робітничого класу, селянства, релігійні лідери, представниці жіночих організацій, інтелігенція тощо. Багато партій таким чином отримали представництво в одному з керівних органів, крім Masyumi та Католицької партії. Формально головою комітету став сам Сукарно, але справами в кабінеті займався Руслан Абдулгані, своєрідний архітектор ідеології «керованої демократії».

1957 року (а можливо, і раніше) компартія Індонезії почала спроби зблизитись, а згодом і підкорити армію. Для цього був використаний таємний агент компартії, який почав переговори із представниками розвідки, котрі також намагалися налагодити контакт з компартією. Цей таємний агент на прізвище «Сджам» (справжнє ім'я – Камарусаман бен Ахмад Мубайда) мав арабські коріння та належав до яванських сантрі. Поки Сджам намагався налагодити стосунки між комуністами та військовими, компартія досягла перемоги в зовсім іншій галузі – в інтелектуальному світі. У жовтні 1956 року, після свого візиту до КНР видатний індонезійський письменник Прамудья Ананта Тур, вражений побаченням, почав пропагувати комуністичні принципи серед своїх колег. Він став видатною постаттю в Lekra (Lembaga Kebudayaan Rakyat, Комісія Народного Мистецтва) організації, що об'єднувала митців, письменників, інтелігенцію з комуністичними поглядами.

Насутіон також почав упроваджувати нову політику стосовно підвищення ролі військових у внутрішньополітичному житті країни, створюючи своєрідні органи співпраці військових та цивільних для заохочення до співпраці з партійною молоддю. Насутіону також удалось об'єднати багаточисленні ветеранські організації до однієї ліги, що повністю підпорядковувалася лише йому, тим самим ударивши по планах компартії, що вже давно працювала з ветеранами та сподівалася на їхню загальну підтримку.

Виходячи з усього вищезазначеного, зробимо висновки, що Індонезія насправді потребувала реформування всіх галузей, а передусім, галузі політичної. Неспроможність урядів вивести країну з кризи, поширення сепаратистських тенденцій завдяки вищому офіцерському складу армії в регіонах, неієздатність парламентської системи усе це підштовхувало президента Сукарно до ідеї створення нової системи керування країною, яка відповідала б тогочасним реаліям та менталітету індонезійського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Abdulgani-Knapp, R. A Fading Dream: The Story of Roeslan Abdulgani and Indonesia. – Singapore: Times Books International, 2003.
2. Adams C. Sukarno: an Autobiography as Told to Cindy Adams. – New York: Bobbs Merrill, 1997.
3. Alam W. Demi Bangsaku: Pertentangan Soekarno vs Hatta. – Jakarta: Gramedia, 2003.
4. Feith, H. & L. Castles. Indonesian Political Thinking, 1945-1965. – Ithaca: Cornell University Press, 1970.

5. Feith H. The Decline of Constitutional Democracy in Indonesia. – Ithaca: Cornell University Press, 1962.
6. Harvey B.S. PERMESTA Pemberontakan Setengah hati. – Jakarta: Grafiti, 1989.
7. Hatta M. Mohammad Hatta Memoir. – Jakarta: Tinta Mas, 1979.
8. Lev D.S. The Transition to Guided Democracy: Indonesian Politics 1957-1959. – Ithaca: Cornell Modern Indonesia Project, 1966.
9. Marbun B. Otonomi Daerah 1945-2005: Proses dan Realita; Perkembangan Otonomi Daerah Sejak Zaman Kolonial Sampai Saat Ini. – Jakarta: Sinar Harapan, 2005.
10. Noer D. Partai-Partai Islam Di Pentas Nasional 1945-1965. – Jakarta: Pustaka Utama Grafiti, 1987.
11. Penders C., U. Sundhaussen. Abdul Haris Nasution: a Political Biography. – New York: University of Queensland Press, 1985.
12. Susunan Kabinet Republik Indonesia 1945-1970. – Jakarta: Paramita, 1970.
13. Vlekke B. Indonesia in 1956: Political and Economic Aspects. – New York: Institute of Pacific Relations, 1957.
14. Wawan T. Demi Bangsa: Pertentangan Bung Karno vs. Bung Hatta. – Jakarta: Gramedia Pustaka Utama, 2003.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галушка-Адайкін Антон Романович – кандидат історичних наук, доцент кафедри “Міжнародна інформація” Міжнародного слов'янського університету.

Наукові інтереси: проблеми Сходу.

УДК 94(470 + 477): 316.75

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Руслан ГУЛА (Львів)

Проаналізовано роль і місце громадянського патріотизму в системі охоронної ідеології та її ключового аспекту – монархізму. Розкрито зміст основних концептуальних положень громадянського патріотизму та їх зв'язок з охоронною ідеологією XIX–XX століть.

Ключові слова: монархічна ідеологія, громадянський патріотизм, консерватизм, месіанізм.

Проанализировано роль и место гражданского патриотизма в системе охранительной идеологии и ее ключевого аспекта – монархизма. Раскрыто содержание концептуальных основ гражданского патриотизма и их связь с охранительной идеологией XIX–XX веков.

Ключевые слова: охранительная идеология, гражданский патриотизм, консерватизм, мессианиззм.

The role and place of civil patriotism in the security ideology and its key aspects - monarchism. Reveals the contents of the main conceptual provisions of civil patriotism and their relationship with the security ideology XIX-XX centuries.

Key words: monarchical ideology, civic patriotism, conservatism, messianism.

Постановка проблеми. Розробка теми пов'язана з необхідністю об'єктивного висвітлення та аналізу аспектів патріотизму в системі монархічної ідеології. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про наявність широкого плюралістичного спектра поглядів на наше минуле. З цього приводу заслуговують на увагу праці О. Платонова, В. Репнікова, С. Санькової питань вивчення особливостей та ролі й місця патріотизму в системі монархічних цінностей.

Автор статті *ставив за мету* на основі ретроспективного аналізу визначити чинники, які найбільш впливали на формування світоглядних основ громадянського патріотизму та його місця в системі монархічної ідеології.

У Російській імперії державно-патріотична ідея виступала у вигляді як офіційної ідеології правлячого класу, так й основи програмних документів суспільно-політичних рухів і партій, котрі за мету ставили державне перевлаштування з послідовними докорінними змінами в суспільстві.

Складний, нелінійний шлях зародження, розвитку та функціонування державно-патріотичної ідеї пройшов через низку діалектичних заперечень, основними із яких, на нашу думку, були протиріччя між:

- духовним змістом патріотизму та його державною формою;
- інтернаціональною християнською сутністю та її виявом у вигляді національно-державного явища;
- гуманістичними ідеалами патріотизму та примусово-імперативними методами їхньої реалізації;
- догматизмом основних постулатів та релятивізмом абсолютизації складових патріотичної ідеї залежно від цілей її перспективного впровадження.

Єднання понять “Батьківщина” та “Вітчизна” повинно відбуватися в поняттях “національна держава” та “соціальна держава”. В ідеалі любов до місця народження, народу, мови, національної культури та історії поєднується з любов’ю до держави як уособлення соціальних гарантій, є вираженням відповідної нації, яка існує на певній території в певний час.

У такому разі актуально вести мову про “стовідсотковий патріотизм” як синтезоване відчуття любові людини до батьківщини та вітчизни й держави та “урізаний патріотизм”, коли людина має батьківщину, але не має вітчизни та не ідентифікує себе як громадянина з державою.

На нашу думку, серед різновидів патріотизму слід виокремити поняття громадянського патріотизму. Громадянин-патріот при ідеальному балансі двох рівнів ідентичності – громадянської та етнічної – здатний до сприйняття неупередженого погляду на історичну спадщину свого народу, об’єктивного аналізу сучасності, готовий до практичної реалізації спільно поставленої мети, визнання соціокультурних цінностей своєї спільноти у вигляді мови, релігії, традицій та існування у визначеній спільнотою системі соціонормативних координат права та моралі. В ідеалі кінцевим продуктом громадянського патріотизму повинен стати громадянин-патріот. Поняття громадянина-патріота фіксує ціннісне ставлення особи до держави в системі правових та етичних відносин. Громадянство як належність до держави – звичний та необхідний статус будь-якого індивіда, задовольняє одну з важливих екзистенційних потреб людини, формує почуття лояльності підтримки, патріотизму, котрі впливають на самосприйняття й сприйняття держави іншими [1, с. 58]. Тобто “поняття громадянин фіксує відносини між особою та державою як інститутом влади...Поняття патріот...фіксує ціннісне ставлення особи до...спільноти і всього того, що з життям цієї спільноти пов’язане” [2, с. 215]. Таким чином, досягнення тотожного ставлення людини до держави та спільноти є основним завданням виховання громадянина-патріота в ціннісній системі координат громадянського патріотизму.

Поряд з розвитком офіційної монархічної державно-патріотичної ідеології Російської імперії в інтелектуально-науковому середовищі розроблялися концептуальні підходи до трактування понять громадянського патріотизму. На нашу думку, можна виокремити три основні напрями до трактування понять громадянського патріотизму:

- суспільно-політичний напрям визначає патріотизм як суспільне явище, що поєднує любов до батьківщини із трансформацією та лібералізацією політичного режиму;
- інтернаціональний напрям трактував патріотизм як складову частину загальнолюдських цінностей;

- особистісний напрям розкриває виняткову значущість особи в ціннісній структурі патріотизму;
- духовно-релігійний характеризується тим, що розглядає патріотизм як етап духовного розвитку особистості.

Створення змістовної системи ідей, концепцій громадянського патріотизму як альтернативи державно-патріотичної монархічної ідеології можна віднести до XIX ст. Особливостями цієї світоглядної позиції, на нашу думку, були:

- заперечення тотожності понять “держава” та “батьківщина”;
- уведення в науковий дискурс поняття державності як основи етноісторичної свідомості, своєрідної раціоналізації патріотичних відчуттів;
- визначення особливого місця Росії у світовій цивілізації як рівної європейським країнам з одночасним реалістичним поглядом на її проблеми.

Поряд з ідеями державного монархічного патріотизму російські гуманісти активно досліджують питання взаємозв'язку уявлень про національну честь з діяльністю щодо завоювання політичної свободи, а любов до Батьківщини – із запереченням приниження та деспотії. Про цей патріотизм М. М. Карамзін 1802 р. писав, що “патріотизм є любов до блага й слави вітчизни та бажання сприяти їм в усьому. Він вимагає міркування, та тому не всі люди мають його... Любов до особистого блага призводить у нас любов до вітчизни, а особисте самолюбство – гордість народну, котра слугує опорою патріотизму” [3, с. 60].

З погляду російських учених, любов до Батьківщини – це риса, яка притаманна справжньому громадянину. Громадяни-патріоти – це люди, які щиро захищають принцип загального блага, та, на думку В. Г. Белінського “отримують ім'я патріот за свої заслуги від суспільства в історії” [4, с. 374].

Крім внутрішнього зв'язку патріотичної та громадянської позиції до батьківщини як одиничного поняття, В. Г. Белінський визначав необхідність співвідношення любові до своєї батьківщини із загальнолюдським, що притаманно народам і країнам. “Любов до вітчизни, – уважав він, – повинна виходити із любові до людства, як часткове із загального. Любити свою батьківщину означає ...бажати бачити в ній здійснення ідеалу людства та в міру сил своїх сприяти цьому” [5, с. 489]. Тобто національне, за В. Г. Белінським, є форма вираження загальнолюдського. Людство поза національностями – лише логічна абстракція [6, с. 103].

Справжній патріотизм, за поглядами російських філософів, пов'язаний із реальною оцінкою стану життя народу, стан справ у державі. П. Я. Чаадаєв зазначав, що “людина може бути корисною своїй країні тільки в тому разі, якщо вона ясно бачить її; я думаю, що час сліпих закоханості пройшов, що ми...зобов'язані Батьківщині істиною” [7, с. 150 – 151].

Глибокі ідеї з проблематики змісту й специфіки патріотизму були розроблені у творчій спадщині філософів кінця XIX – XX ст. У праці В. С. Соловйова “Виправдування добра” сутність патріотизму розкрита як єдність усвідомленого ставлення особистості до своїх обов'язків стосовно Вітчизни та активно-діяльнісного ставлення до них у реальній дійсності [8, с. 378].

Російський філософ О. Ф. Лосєв визначав патріотизм як почуття органічної єдності індивіда з Батьківщиною, готовність розділити з нею свою долю. Він підкреслював: “Благородний громадянин любить свою Батьківщину ...не за те, що вона...велика, висока, багата, прекрасна та ін. Ні. Ми знаємо весь тернистий шлях нашої країни, ми знаємо ...роки боротьби, ...страждань. Але для сина своєї Батьківщини все це – своє..., рідне: він з цим живе, з цим гине...” [9, с. 426].

Питання зв'язку особистісного індивідуального, соціального та духовного розглянув також і С. М. Булгаков у праці “Моя Батьківщина”. “Батьківщина є священна таємниця кожної людини...Потрібне особливе проникнення...,щоб пізнати самого себе у своїй природній індивідуальності, вміти полюбити своєї,

рід і батьківщину,...визнати в ній свій образ Божий”, – зазначав він [10, с. 364, 373].

Схожі думки щодо патріотизму як індивідуального духовного відчуття висловлював І. О. Ільїн. Він підкреслював, що визначення батьківщини повинно відбутися кожним громадянином самостійно та специфічно. Він також уважав складовою патріотизму моральні цінності. “Патріотизм може жити та й буде жити лише в тій душі, для якої є на землі щось священне, котра живим досвідом випробувала об’єктивність та безумовну гідність цього священного – та пізнала його у святинях свого народу”, – писав І. О. Ільїн [11, с. 5].

Оригінальні думки з питань патріотизму та його соціальної ролі виславив відомий російський філософ М. О. Бердяєв. У своїй фундаментальній праці “Доля Росії” він розкрив історичний характер російського патріотизму, його роль у мирному житті й при веденні війни, вплив громадянського патріотизму росіян на культуру інших народів. У трактовці активно-діяльній сторони патріотизму як феномена Бердяєв зазначав, що “усі наші політичні досягнення перебувають у прямій залежності від ступеня нашого патріотичного піднесення, від росту відповідальності національної свідомості в російському суспільстві та народі... Російський народ повинен зараз зробити величезне напруження духу, щоб довести світу, що в Росії є патріотизм, є національна свідомість, є громадянська гідність... Патріотизм є велика школа громадянськості в загрозливий для батьківщини час” [12, с. 96].

Таким чином, патріотизм у Російській імперії як соціокультурне явище займав особливе місце в життєдіяльності суспільства. Він відіграв роль консолідувального чинника при становленні державності, її захисту від зовнішньої експансії та організації суспільних та національних відносин. Тому, соціально-гуманітарна думка, політична теорія, релігія, література, мистецтво, публіцистика постійно в центрі своєї діяльності питання генези, змісту, форми, сутності та явища виявів патріотизму.

Висновок. Отже, формування патріотизму дореволюційної доби відбувалося за двома напрямками, які були між собою в діалектичному запереченні. Можна сказати, що офіційна патріотична ідеологія акцентувала увагу на пріоритетності державного патріотизму, громадянський патріотизм більше був захоплений розробкою духовних основ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Щурко О. М. Особливості трансформації та формування міжнародного образу України на сучасному етапі: дис... канд. політ. наук : 23.00.02. / Щурко Олена Михайлівна. – Л., 2010 – 219 арк.
2. Спасенко Н. М. Концепт „громадянин-патріот” (аналіз методологічних ускладнень) / Н. М. Спасенко // Філософські дослідження. – 2011. – № 13. – С. 214–223.
3. Карамзин Н. М. О любви к Отечеству и народной гордости / Н. М. Карамзин // «Вестник Европы». – 1802. – № 4. – С. 59–61.
4. Белинский В. Г. Собрание сочинений : в 9 т. Т. 6. Статьи о Державине. Статьи о Пушкине / В. Г. Белинский. – М. : Худож. лит., 1981. – 678 с.
5. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений : в 13 т. Т. 4. Статьи и рецензии. 1840-1841 / В. Г. Белинский. – М., 1954. – 674 с. : ил.
6. Мунчаев Ш. М. Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов. – М. : Изд. Группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 800 с.
7. Чаадаев П. Я. Сочинения / П. Я. Чаадаев. – М : Правда, 1989. – 523 с.
8. Соловьев В. С. Сочинения в 2-х т. / В. С. Соловьев – М. : Мысль, 1988. – Т.1. – 962 с.
9. Цит. по: Русская идея / [Сост. М. А. Маслин]. – М. : Мысль, 1992. – 456 с.
10. Там само.

11. Цит. по: Патриотическая идея накануне XXI века: прошлое или будущее России. Материалы межд. научно-практической конференции. Волгоград. 19 – 20 ноября 1998 г. – Волгоград : Перемена, 1999. – 300 с.

12. Бердяев Н. А. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности / Н.А. Бердяев. – М.: [б. и.], 1918. – 240 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гула Руслан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного.

Наукові інтереси: проблеми соціально-економічної історії Східної Європи другої половини XIX ст.

УДК: 94(5)

РЕАКЦІЯ СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ НА РАДЯНСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ ДО АФГАНІСТАНУ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

Проаналізовано реакцію світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р. Особлива увага приділена позиціям США, КНР, Пакистану та інших мусульманських країн, Індії, держав ОВД. Розглянуто результати обговорення "афганського питання" на сесіях ГА ООН та Організації Ісламська Конференція на початку 1980 р.

Ключові слова: радянська інтервенція, реакція світової громадськості, Демократична республіка Афганістан, Сполучені Штати Америки, Пакистан, Китай Індія, Генеральна Асамблея ООН, Організація Ісламська Конференція.

Проанализирована реакция мировой общественности на советское вторжение в Афганистан в декабре 1979 г. Особое внимание уделено позициям США, Пакистана и других мусульманских стран, Индии, государств ОВД. Рассмотрено результаты обсуждения "афганского вопроса" на сессиях ГА ООН и Организации Исламская Конференция в начале 1980 г.

Ключевые слова: советская интервенция, реакция мировой общественности, Демократическая республика Афганистан, Соединенные Штаты Америки, Пакистан, Китай, Индия, Генеральная Ассамблея ООН, Организация Исламская Конференция.

The response of the world community on the Soviet invasion of Afghanistan in December 1979 is examined. The United States position on attention, Pakistan and other Muslim countries, India, The Warsaw Pact countries. Reviewed the results of the discussion "of the Afghan question" at the sessions of the UN General Assembly and the Organization of the Islamic Conference in early 1980.

Key words: Soviet intervention, the reaction of the world community, the Democratic Republic of Afghanistan, the United States of America, Pakistan, China, India, the United Nations General Assembly, the Organization of the Islamic Conference.

27 грудня 1979 року загони спеціального призначення КДБ і ГРУ СРСР усунули від влади в Кабулі Хафізуллу Аміна й фактично передали владу кремлівському ставленику Бабраку Кармалю. Того ж дня контингент радянських військ, пізніше названий "обмеженим", перетнув кордон із Афганістаном. Так розпочалася радянська інтервенція до цієї ісламської країни. Вона значно поглибила афганську кризу, спровоковану так званою Квітневою (Саурською) революцією 1978 р., і на довгий час стала однією з центральних подій міжнародного життя.

Жодна зовнішньополітична акція, здійснена СРСР у другій половині XX століття, не привернула такої уваги дослідників. Історіографія афганської війни налічує понад 800 позицій [1], і ця кількість постійно зростає. Проте в силу того, що значна частина цих праць написана фахівцями військової історії або ж учасниками тих подій, чимало аспектів цієї складної проблеми потребують уваги дослідника. Цілком слушним видається твердження, висловлене в одному з останніх досліджень, про те, що "незважаючи на значний обсяг літератури, було б надто оптимістичним стверджувати, що осмислення неоголошеної війни в

Афганістані можна вважати завершеним фактом” [2, с. 49]. Афганська війна справила колосальний вплив на суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток СРСР, поставила крапку в політиці розрядки й загострила відносини між двома наддержавами, докорінним чином змінила ситуацію в регіоні Центральної Азії, спровокувала радикалізацію ісламських рухів. У цій статті ми поставили за мету на основі наявних джерел і різнопланової літератури з’ясувати реакцію країн світу, інтереси яких зачепили дії радянського керівництва, на події в Афганістані, її мотиви, а також подальші наслідки такої реакції.

Одним із важливих наслідків вторгнення радянських військ до Демократичної Республіки Афганістан став міжнародний резонанс, який викликала ця акція. Осуд таких дій радянського керівництва суттєво підірвав міжнародний авторитет СРСР, який упав до найнижчого рівня за увесь час існування цієї держави. Врешті-решт, ці події стали кінцем розрядки й започаткували новий етап “холодної війни”.

Можливі наслідки для міжнародного іміджу СРСР непродуманих дій кремлівського керівництва були очевидними для глибокодумної частини радянського суспільства. Уже 20 січня 1980 р. до ЦК КПРС і КДБ була надіслана “Аналітична записка”, підписана співробітниками Інституту економіки світової соціалістичної системи. У ній, зокрема, йшлося: “Уведенням військ до Афганістану наша політика... перейшла допустимі межі конфронтації у “третьому світі”. Визиски від цієї акції виявилися незначними порівняно зі шкодою, котра була завдана нашим інтересам”. Автори записки наголошували на тому, що СРСР отримав додаткове вогнище воєнно-політичної напруги на південному кордоні на додачу до вже наявних західного (НАТО) і східного (Китай) напрямків. СРСР утратив вплив на Рух неприєднання. Додамо, що сам Рух неприєднання був значною мірою скомпрометований діями кремлівського керівництва. Ця акція СРСР заблокувала розрядку й унеможливила подальший процес обмеження гонки озброєнь. Були ліквідовані передумови для можливої нормалізації радянсько-китайських відносин. І на останок, що було особливо небезпечним, аналітики стверджували про зростання недовіри до радянської політики з боку Югославії, Румунії і Північної Кореї. “Навіть у пресі УНР і ПНР уперше відкрито виявилися ознаки стриманості у зв’язку із акціями Радянського Союзу в Афганістані” [3, с. 114 – 15]. Проте до цих міркувань ні керівництво ЦК, ні шеф КДБ тоді не прислухалися.

Улітку 1980 р. академік-дисидент А.Д. Сахаров, уже будучи в заслання в Горькому, написав відкритого листа Л. Брежнєву, копії якого були надіслані Генеральному Секретареві ООН та головам держав – постійних членів ООН. У ньому опальний академік писав: “Не підлягає сумніву, що афганські події кардинальним чином змінили становище у світі. Вони поставили під удар розрядку, створили пряму загрозу миру не лише в цьому регіоні, проте й будь-де. Вони ускладнили (а може і зробили взагалі неможливою) ратифікацію договору ОСО-2...” [4, с. 200].

Це розуміли й люди, які у 1979 р. були причетні до афганських подій. Маршал Радянського Союзу С.Ф. Ахромєєв у своїх спогадах пізніше писав, що “такі дії Радянського Союзу протиставили нашу країну більшості країн світу, зробили її в очах практично всіх держав агресором” [5, с. 16].

Про те, що радянські лідери були свідомі можливої негативної міжнародної реакції на свої акції щодо Афганістану, свідчать рішення й директиви, прийняті на засіданні Політбюро ЦК КПРС у день початку афганської війни для СРСР – 27 грудня 1979 р. На ньому було підготовлено текст директиви послам СРСР у НДР, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Кубі й Монголії. У ній послам наказувалося без зволікань відвідати лідерів названих держав і виправдати та обґрунтувати дії СРСР в Афганістані. У документі наголошувалося, що після

Квітневої революції Афганістан став жертвою агресії зовні, мета якої – повалення народної влади. Керівництво цієї держави неодноразово зверталось до радянського керівництва з проханням про допомогу. “Ураховуючи все це й прохання нового афганського керівництва про допомогу й сприяння у відбитті зовнішньої агресії, Радянський Союз, керуючись своїм інтернаціональним обов’язком, прийняв рішення направити до Афганістану обмежені радянські військові контингенти, котрі будуть виведені звідти після того, як відпадуть причини, які зумовили необхідність такої акції.

Вдаючись до цієї вимушеної тимчасової акції, ми роз’яснюємо всім державам, з котрими Радянський Союз підтримує дипломатичні відносини, що відгукуємося на прохання щойно сформованого нового керівництва Афганістану, яке звернулося до Радянського Союзу по допомогу й сприянням у боротьбі проти зовнішньої агресії. При цьому Радянський Союз виходить із спільності інтересів Афганістану і нашої країни в питаннях безпеки, зафіксованої у Договорі про дружбу й співробітництво 1978 року, із інтересів збереження миру в цьому районі.

Позитивна реакція Радянського Союзу на це прохання керівництва Афганістану впливає також із статті 51 Статуту ООН, котра передбачає невід’ємне право держави на колективну й індивідуальну самооборону в цілях відбиття агресії і відновлення миру” [6, с. 6 – 7].

Подібні циркуляри були підготовлені й радянським послам в інших, окрім перерахованих вище, державах, представнику СРСР в ООН у Нью-Йорку. Тут же було затверджено текст офіційного повідомлення ТАРС із цього приводу [6, с. 7 – 10]. Зміст їх зводився до тих же положень, що й у цитованому вище документі:

- уведення радянських збройних контингентів до Афганістану – вимушена акція, спровокована зовнішньою агресією проти народної влади ДРА;
- СРСР увів свої війська на запрошення законної влади Афганістану;
- дії СРСР визначаються нормами міжнародного права, а саме: статтею 4 Договору про дружбу й співробітництво між СРСР і ДРА, а також статтею 51 Статуту ООН;

- уведення радянських військ до Афганістану – винятково елемент двосторонніх радянсько-афганських відносин, а тому не має бути предметом спекуляцій і пропагандистських нападок проти обох країн.

Необхідно зауважити, що ці положення надовго стануть стрижнем радянської пропаганди та аргументації в міжнародній полеміці з приводу подій в Афганістані. Проте належного ефекту, а саме розуміння й прийняття позицій радянського керівництва урядами іноземних держав, Москві досягти не вдалося.

Закономірно жорсткою була реакція на події 27 грудня 1979 р. з боку адміністрації Президента США Д. Картера. 28 грудня цього року датується послання американського президента Л. Брежнєву. У ньому Д. Картер категорично заявляв: “Хочу бути впевненим, що Ви повністю зважили всі наслідки радянських дій в Афганістані, котрі розглядаються нами як відверта загроза миру. Ви повинні зрозуміти, що ці дії по суті можуть стати поворотним моментом у наших довготривалих відносинах. Здійснені без попереднього обговорення з нами, вони, на наш погляд, є очевидним порушенням Основних принципів відносин, які ви підписали в 1972 р.” [7, с. 121]. Американський Президент резонно висловлював сумніви щодо радянського обґрунтування своїх дій: “Мій уряд жодним чином не може прийняти переданого послу Уотсону 27 грудня роз’яснення радянського уряду про те, що радянські Збройні Сили були надіслані до Афганістану на прохання керівництва цієї країни. Реальні факти явно засвідчують, що ці самі радянські війська були використані для того, щоб повалити вже наявний уряд Афганістану й нав’язати новий, котрий

жорстоко стратив колишнього Президента і, судячи з повідомлень, його родину” [7, с. 121]. На завершення Д. Картер зауважував, що такі дії Москви загрожують підірвати “багаторічні зусилля з формування більш стабільних і продуктивних відносин між нашими двома країнами” [7, с. 122].

Радянський Генсек у відповіді від 29 грудня звинувачував американського лідера в необ’єктивності й в упередженій оцінці ситуації. Л. Брежнєв знову перераховував аргументи радянської сторони, категорично наголошуючи на тому, що “прохання уряду Афганістану й задоволення цього прохання Радянським Союзом – це винятково справа СРСР й Афганістану, котрі за власною згодою регулюють свої взаємовідносини і, зрозуміло, не можуть допустити якого-небудь втручання в ці взаємовідносини. Ім, як і будь-якій державі – члену ООН, належить право не лише на індивідуальну, але й колективну самооборону, що й передбачено статтею 51 Статуту ООН, яку СРСР і США самі формулювали. І це було схвалено всіма державами – членами ООН. Зрозуміло, що немає жодних підстав для Ваших тверджень про те, начебто наші дії в Афганістані становлять загрозу миру” [7, с. 123]. Далі Л. Брежнєв у завуальованій формі фактично звинувачував Білий Дім у втручанні у внутрішні справи Демократичної Республіки Афганістан. Зрозуміло, що подібний тон послань лідерів двох наддержав не міг не спровокувати подальше загострення відносин між ними.

Уже 2 січня 1980 р. відбулося засідання Ради Національної безпеки США, на порядку денного якого ситуація в Афганістані була одним із ключових питань. Після тривалих дискусій був прийнятий Меморандум, який містив основні напрямки дій США у зв’язку із подіями в Афганістані [7, с. 136 – 137]. Документ містив 26 пунктів і своїм характером засвідчував крутий поворот до загострення “холодної війни”. Стосовно Договору ОСО-2 заявлялося, що це питання залишається важливим, проте на голосування в Сенаті його ставити не слід (п. 1). Було прийнято рішення про скорочення радянської дипломатичної місії в США, обмеження радянських офіційних поїздок до цієї країни (п. 4), призупинення підготовки відкриття генеральних консульств у Києві й Нью-Йорку (п. 5), ускладнення процедури відкриття віз для візитів офіційних радянських осіб до США (п. 9), скорочення представництв радянських ЗМІ в Сполучених Штатах (п. 10). Меморандум містив позиції, які були покликані обмежити соціально-економічні контакти між обома державами. Так, скасовувалися засідання спільного комітету із сільського господарства, заплановане на січень у Москві, і засідання спільного комітету з охорони здоров’я, заплановане на лютий там же, у радянській столиці (п. 13). Обумовлювалося скорочення американського експорту до СРСР (п. 18) та радянського імпорту до Штатів (п. 19). Стосовно запланованої на літо 1980 р. Олімпіади в Москві, говорилося наступне: “Наші європейські союзники ставлять питання, чи варто нам брати участь в Олімпійських іграх у Москві. Приймаючи рішення, ми вивчимо проблему й розглянемо позиції, зайняті іншими країнами”. Щодо Демократичної Республіки Афганістан, то в Меморандумі пропонувалося обмежити офіційні контакти з новою кабульською владою, не ставлячи на порядок денний питання про визнання режиму Б. Кармала (п. 7). Пропонувалося також посилити тиск на міжнародні фінансові організації, котрі надають Афганістану допомогу, з тим, щоб припинити її (п. 25). Наостанок йшлося про важливість нарощування обсягів військової співпраці з Пакистаном (п. 26). Під документом стояв підпис радника із національної безпеки в адміністрації Президента США З. Бжезинського.

4 січня Д. Картер виступив по американському телебаченню, підтвердивши відкладення розгляду питання про ратифікацію Договору ОСО-2 у Сенаті, згортання двосторонніх культурних та економічних програм із СРСР. Цим же духом було пронизане щорічне послання американського Президента “Про

становище в країні” від 23 січня 1980 р. Д. Картер погрожував застосувати до СРСР усі заходи, навіть військові, у разі, якщо дії СРСР дестабілізують ситуацію в зоні Перської затоки. В США було оголошено набір резервістів, а із Москви відіслали американського посла Уотсона [8, с. 459 – 462]. Одночасно США пішли на суттєве збільшення фінансової і військової допомоги Пакистану, а до Пекіна з візитом відбув міністр оборони США Браун.

Загалом же, за словами радянського посла А.Ф. Добриніна, у США розпочалася справжня антирадянська істерія [8, с. 459]. Підтвердженням цьому є, наприклад, зміст американського журналу “Ньюсуік” від 14 січня 1980 року, повністю присвячений уведенню радянських військ до Афганістану. Епіграфом спецвипуску стали слова: “Назад до “холодної війни”. На обкладинці було розміщено фото радянської бойової машини піхоти й підпис: “Радянська бронетехніка в Кабулі”. У цьому випуску “Ньюсуік” Афганістан уперше був названий “радянським” [9].

Радянсько-американські відносини з цього часу стали дедалі погіршуватися. Попереду буде бойкот Олімпіади-80 у Москві, визначення наступним Президентом США Р. Рейганом СРСР як “імперії зла”, черговий виток гонки озброєнь. В радянській пропаганді США визначалися тільки як “оплот світового імперіалізму”. Риторика ж кабульської влади у бік Вашингтона мало чим відрізнялася від радянської.

Сполучені Штати та їхні союзники в Західній Європі виявилися непоодинокими в різкому засудженні дій СРСР в Афганістані. Так, послідовно своє повне неприйняття подій грудня 1979 р. в Афганістані відстоював лідер Пакистану генерал М. Зія уль-Хак. Ісламабад пішов на категоричну конфронтацію з новим кабульським режимом, надаючи всебічну підтримку афганській опозиції. На території Пакистану осіло близько 3,5 млн. афганських біженців, значна частина яких отримала політичний притулок. У країні виникли десятки таборів підготовки афганських “борців за віру”, а в прикордонному з ДРА Пешаварі розмістилися штаб-квартири основних афганських опозиційних партій. Пакистан, таким чином, став основним плацдармом ведення збройного опору проти режиму НДПА та радянських військ, котрі його підтримували [10, с. 2 – 3].

Важливим стало також те, що саме Пакистан виступив одним із основних ініціаторів жорстких міжнародних санкцій проти кабульського режиму, які до того ж об’єктивно зачіпали й інтереси та престиж СРСР. Уже в січні 1980 р. Пакистан виступив із вимогою скликання Ради Безпеки ООН для обговорення “афганського питання”. Центральний друкований орган ЦК КПРС “Правда” 7 січня назвала внесення цього питання до порядку денного засідання Радбезу “провокаційною метушнею”, а у своєму виступі представник СРСР в ООН О.А. Трояновський назвав розгляд “афганського питання” на цьому форумі спробою “втручання у внутрішні справи суверенної країни – Афганістану і в галузь двосторонніх радянсько-афганських відносин” [11, с. 5]. Така риторика навряд чи могла пом’якшити позицію радянських опонентів в афганському питанні. Згодом Пакистан спільно із Саудівською Аравією став ініціатором скликання надзвичайної сесії Генеральної Асамблеї ООН для обговорення “афганського питання”.

Узагалі реакція більшості мусульманських країн була прогнозовано антирадянською. Це й не дивно, адже для мусульманина перебування армії “невірних” на території своєї держави (чи будь-якої іншої ісламської країни) є достатньою причиною для оголошення священної війни – джихаду. 17 – 22 травня 1980 р. в Ісламабаді відбулося засідання Одинадцяті сесії Організації Ісламська Конференція. Ситуація в Афганістані була одним із основних предметів обговорення на ній. Показово, що нова афганська влада навіть не була

запрошена на це зібрання. Резолюція сесії за номером 19/11-Р була антиафганською та антирадянською водночас. Радянська інтервенція (саме так трактувався факт перебування радянських військ на території ДРА) визначалася фактором, котрий обмежує суверенітет Афганістану й перешкоджає громадянам цієї країни вільно обирати політичний та соціально-економічний лад. Сесія ОІК висунула вимогу “безвідкладного та беззастережного виведення усіх радянських військ, котрі перебували на афганській території”, і недопущення з їхнього боку “пригноблення і тиранії стосовно афганського народу та його синів, котрі ведуть справедливую боротьбу”. Було призупинено членство Афганістану в цій організації до врегулювання афганської кризи [12].

Ще однією державою, котра категорично засудила дії СРСР у ДРА, стала Китайська Народна Республіка. Уже 30 грудня 1979 р. пекінський уряд опублікував офіційну заяву, в якій різко засудив “збройне вторгнення Радянського Союзу до Афганістану”. Китай відмовився визнати новий кабульський режим, демонстративно зберігши попереднє афганське посольство в Пекіні. У подальшому Китай надавав масштабну допомогу моджахедам у їхній боротьбі проти уряду ДРА й радянських військ на її території. Така позиція КНР впливала із логіки радянсько-китайської конфронтації та антиіндійського альянсу із Пакистаном, а також цілком вписувалася до планів китайських стратегів із зміцнення співробітництва із США на базі боротьби проти спільного супротивника – СРСР [13, с. 10]. В тому ж таки січні 1980 р. відбувся візит міністра закордонних справ КНР Хуана Хуа до Пакистану, у ході якого він відвідав табір афганських біженців і відзначив “повне сходження поглядів Китаю й Пакистану на небезпечний розвиток подій у світі й у регіоні” [14, с. 474]. Таким чином, афганська криза суттєво погіршила й до того складні радянсько-китайські відносини.

Так сформувалося ядро антиафганської та антирадянської коаліції держав. Не дивно, що радянська офіційна пропаганда серед головних ворогів афганської революції традиційно визначала американський імперіалізм, китайський гегемонізм і пакистанську реакцію.

Засудив акцію СРСР у ДРА й інший сусід Афганістану – Іран. 29 грудня 1979 р. Тегеран прийняв рішення про закриття свого кордону з Афганістаном [16, с. 5], а в серпні 1980 р. іранський лідер аятола Р. Хомейні закликав афганський народ скинути “сатанинську владу СРСР” [14, с. 472]. У подальшому Іран, як і Пакистан, прийняв більше мільйона афганських біженців, надавав підтримку опозиції. Проте, на відміну від Пакистану, котрий підтримував афганські сунітські організації, Тегеран симпатизував афганським шиїтам.

З-посеред арабських країн найбільш категоричну антирадянську й антиафганську позицію зайняли Саудівська Аравія та Єгипет. Перша розглядала вторгнення радянських військ до Афганістану як нову серйозну геополітичну загрозу з огляду на наявність прорадянських режимів на півдні Аравійського півострова (НДРЙ) і на Африканському Рогові (Ефіопія). Режим же А. Садата після підписання Кемп-Девідських угод гостро потребував своєї “мусульманської легітимності”. Підтримка братів по вірі в Афганістані повною мірою відповідала цій меті, до того ж вписувалася до загальної політичної орієнтації Каїра на США [17, с. 38]. Ці дві арабські країни в подальшому надаватимуть значну підтримку афганській опозиції як фінансами й зброєю, так і живою силою. Уже в кінці грудня 1979 р. до Афганістану почали прибувати перші арабські добровольці, кількість яких постійно зростала [17, с. 39].

Радянське вторгнення до Афганістану відкрито засудили й ряд інших країн. 10 січня 1980 р. про санкції проти СРСР заявив прем'єр-міністр Австралії Фрезер. 18 січня цього ж року британський уряд оголосив про призупинення надання кредитів СРСР на суму 1 млрд. 950 млн. фунтів стерлінгів [15, с. 171].

Загалом же на засіданні вже згадуваної надзвичайної сесії Генеральної Асамблеї ООН 14 січня 1980 р. за резолюцію ЕС-6/2, котра засуджувала перебування іноземних військ на території Афганістану (СРСР не згадувався в резолюції “за іменем”), проголосували 104 країни, 18 утрималися й скільки ж висловилися проти. Надалі “афганське питання” неодноразово ставилося на голосування в ГА ООН. У листопаді цього ж року за виведення ОКРВ висловилися вже 111 країн (22 утрималися й 12 голосували “проти”). Через рік за засудження політики Москви проголосувало 116 країн [18, р. 330]. Проти цих резолюцій традиційно голосували країни Організації Варшавського договору (окрім Румунії), Ангола, Ефіопія, Мозамбік, Південний Ємен, В’єтнам. Утримувалися дружні СРСР арабські країни (Сирія, Алжир, Лівія), Фінляндія, Індія.

Потужним ударом по престижу СРСР стала реакція ряду “братніх” партій країн Західної Європи. Так, комуністичні партії Іспанії, Великої Британії та Італії рішуче засудили радянське вторгнення до Афганістану й вимагали негайного виведення ОКРВ із Демократичної Республіки Афганістан [19, с. 26].

На увагу заслуговує позиція Індії в афганському питанні. Делі на офіційному рівні визнав новий кабульський режим, проте у зв’язку із перебуванням радянського військового контингенту в Афганістані голова індійського уряду І. Ганді заявила, що жодна сторона не може мати виправдання, коли вторгається на територію іншої держави. Проте при цьому вона додала, що радянські війська увійшли до ДРА на прохання уряду НДПА тільки після того, як Пакистан почав готувати афганських повстанців і засилати їх на територію Афганістану задля опору законному уряду [20, с. 633]. Як уже зазначалося, під час голосування в Генеральній Асамблеї ООН Індія була серед країн, котрі утрималися.

Навряд чи Індія, найвпливовіша країна регіону й один із лідерів Руху неприєднання, була в захваті від такої військової експансії Москви. Однак на позицію Індії впливали декілька факторів. По-перше, це світський характер держави й побоювання індійських урядових кіл загострення релігійного питання всередині країни. По-друге, це тривалі дружні стосунки із СРСР, псувати які індійська сторона прагнення не мала. І по-третє, стійка антипакистанська й антикитайська кон’юнктура індійської зовнішньої політики. Індія була занепокоєна рішенням США, Китаю та інших держав розширити масштаби військового співробітництва із Пакистаном. За таких умов для Індії лише СРСР міг бути єдиним надійним союзником у регіоні. Проте слід відзначити, що пізніше Індія радо вітатиме виведення ОКРВ із Афганістану [14, с. 472].

Таким чином, реакція світової громадськості на афганську авантюру радянського керівництва була жорсткою й категорично негативною. Лише незначна кількість держав, передусім радянських сателітів, висловилися схвально стосовно неї. Напевне, що на таку реакцію радянські лідери не розраховували, хоча й чекали чогось подібного. Російські та західні дослідники часто порівнюють обставини вторгнення СРСР до Афганістану з подіями 1956 і 1968 років в Угорщині й Чехословаччині відповідно [21]. У ті рази Захід був обурений, проте розцінив це як внутрішні справи ідеологічно ворожого блоку держав. СРСР діяв тоді в межах “своєї” частини поділеного “залізним занавісом” світу. На цей раз Радянський Союз увів свої війська до нейтральної держави, одного із активних учасників Руху неприєднання. До того ж країни ісламської, а цей фактор був найменше врахований Москвою. Тому США та їхні союзники розцінили дії СРСР саме як експансію, спробу “експорту революції”, розширення меж соціалістичного табору. Це був відвертий вихід за межі визначеного умовами “холодної війни” простору, ще й у такому стратегічно важливому регіоні. Реакція ж більшої частини країн ісламського світу була прогнозовано ворожою, оскільки армія “невірних” своїм вторгненням осквернила землю ісламської країни.

Унаслідок такого сприйняття ситуації в ДРА СРСР опинився в якості країни агресора. Авторитет Москви був підірваний на найвищому рівні – на рівні Генеральної Асамблеї ООН – і не тільки в середовищі ідеологічно ворожого блоку держав. Режим же Б. Кармалі після введення ОКРВ остаточно дискредитував себе як у середині країни, так і в очах усього світу. Від нього відвернулися ісламські країни. Демократична Республіка Афганістан, таким чином, опинилася фактично в міжнародній ізоляції.

Ще одним вагомим наслідком подібної реакції стала нова розстановка сил у регіоні. Афганістан із нейтральної і відносно політично стабільної держави Центральної Азії перетворився на джерело напруги як для СРСР, так і для інших сусідів. Уведення збройних сил однієї із наддержав суттєвим чином підірвало позиції Руху неприєднання, активним учасником якого традиційно був Афганістан.

Далекосяжні наслідки мало також перетворення Пакистану на головного союзника США в регіоні Центральної і Південної Азії. Посилилися військово-політичні контакти обох країн із Китаєм. Відносини ж останнього з СРСР надовго залишаться на рівні жорсткої конфронтації. Для Пакистану повне неприйняття нового кабульського режиму, окрім дивідендів, принесло в перспективі низку проблем. Афганська проблема для Ісламабада стала частиною внутрішньополітичного життя і залишається такою й на початку ХХІ століття.

Усе це уможливлює говорити про глобальні міжнародні наслідки радянського вторгнення до Афганістану. Ці наслідки почали виявлятися одразу ж після його початку і викликали негативну реакцію світового співтовариства на нього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.). – Донецк: ООО “ИПП Промінь”, 2009. – 600 с.
2. Рубцов Ю.В. Советский Союз в “необъявленной” войне в Афганистане (1979 – 1989 годы): осмысление прошлого // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 48 – 71.
3. Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М.: СП ИКПА, 1991. – 384 с.
4. Сахаров А.Д. Тревога и надежда. – М.: Интер-Верео, 1990. – 336 с.
5. Ахромеев С.Ф., Корниенко Г.М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 г. – М.: Международные отношения, 1992. – 320 с.
6. Секретные документы из особых папок. Афганистан // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 3 – 33.
7. Позиция руководства США в связи с вводом советских войск в Афганистан в 1979 г. / Предисловие Дж. Хершберга (США) // Новая и новейшая история. – 1997. – №3. – С. 107 – 139.
8. Добрынин А.Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962 – 1996). – М.: Автор, 1996. – 688 с.
9. Newsweek. – January, 14, 1980.
10. Москаленко В. Афганская трагедия и Пакистан // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 11. – С. 2 – 9.
11. Правда. – 7 января 1980.
12. RESOLUTION № 19/11-P. THE SITUATION IN AFGHANISTAN // Офіційний сайт Організація ісламська Конференція [Електронний ресурс: <http://www.oic-oci.org/english/conf/fm/11/11%20icfm-political-en.htm#RESOLUTION%20No.%2019/11-P>].
13. Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 11. – С. 9 – 14.
14. Советская внешняя политика в годы “холодной войны” (1945 – 1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. – М.: Международные отношения, 1995. – 512 с.
15. Окорочков А.В. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 736 с.
16. Правда. – 30 декабря 1979 г.

17. Кудрявцев А. Арабские “афганцы” // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 10. – С. 37 – 43.
18. Amsturs J.B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington: National Defence University, 1986. – 545 p.
19. Христофоров В.С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – № 5. – С. 23 – 48.
20. Юрлов Ф.Н., Юрлова Е.С. История Индии. XX век. – М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – 920 с.
21. Гранвилл Кушинг Д. Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: сравнительный анализ процесса принятия решения. – Бостон, 1991; Москва, 1993. – 128 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: радянсько-афганські відносини, радянське військове вторгнення до Афганістану.

УДК 94 (470) “1920-ті”

ПОПЕРЕДНЯ ТА КАРАЛЬНА ЦЕНЗУРА ЯК ОСНОВНІ ФОРМИ КОНТРОЛЮ ЗА ВИДАВНИЧОЮ СПРАВОЮ В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ У 1920-Х РР.

Інна ПОЗДНЯКОВА (Кіровоград)

У статті досліджуються основні форми та методи цензурного контролю друкованої продукції та механізми їхньої реалізації протягом 1920-х рр.

Ключові слова: радянська цензура, політична цензура, попередній контроль, каральна цензура.

В статье рассматриваются основные формы и методы цензурного контроля печатных изданий и механизмы их реализации в советской России на протяжении 1920-х гг.

Ключевые слова: советская цензура, политическая цензура, предварительный контроль, карательная цензура.

In this article is being the research of censorship policy in Soviet Russia in 1920. The methods of monitoring manuscripts and ways of realizing Russian censorship in the sphere of publishing.

Key words: censorship policy, soviet censorship, political censorship ideological control.

На особливу увагу з-поміж досліджень російських науковців заслуговує монографія А.В. Блюма “За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929”, в якій фактично вперше здійснене спробу висвітлення технології цензурного контролю, розглянуто його основні форми та методи протягом 1920-х рр. [1].

Одночасно з книгою А.В. Блюма вийшов збірник нарисів “Исключить всякие упоминания...” [2], який складався з матеріалів різних жанрів – від аналітичних статей до публікацій документів з коментарями.

Спробу осмислення цензури як відносно самостійного соціально-політичного явища зробив у своїй кандидатській дисертації І.Е Левченко з Єкатеринбурга [3]. Він розглянув ідеологічну та політичну функції цензури, а також їхнє місце в політичній системі влади.

У 90-х рр. XX ст. українські вчені, використовуючи архівні матеріали Російської Федерації та України, почали досліджувати відмінності в системі цензури РСФРР та УСРР. Так, С. Білокінь проаналізував сутність та основні форми вияву й напрями більшовицького терору при здійсненні внутрішньої

політики, розкрив методи, що використовувалися для політико-ідеологічного контролю за діяльністю книжкових магазинів та бібліотек різних типів і видів [4].

Значний інтерес становить монографія Г. Касьянова, В. Даниленка, С. Кульчицького “Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки”, у якій учені дійшли висновку, що запровадження тотального контролю держави над друком та бібліотеками значно полегшувало встановлення суцільної одноманітності в галузі культури [5].

Багатогранний характер радянської цензури вимагає деяких роз’яснень стосовно поняттєвого апарату. Частина дослідників виступає проти спроб обмежити поняття “радянської цензури” лише діяльністю державних цензурних установ без урахування різних форм та методів впливу. Зокрема, Маріанна Текс Чолдін запропонувала термін “всецензура” [6, с. 7 – 11].

На думку науковців, що дотримуються такого підходу, поняття “радянська цензура” виходить за межі політико-ідеологічного контролю, який здійснювався через партійно-державну систему в різних формах. Методи нагляду й контролю за видавничою діяльністю та іншими видами творчості характеризувалися різноманітністю й багатогранністю. Через це термін “всецензура”, що є точним перекладом з англійської, виражає глибинну суть монополізації усіх сфер культурного життя й виявів придушення будь-якого інакомислення, а отже, найбільше відповідає терміну “політична цензура” в її історично сформованому радянському варіанті, являючи собою ідеологічну систему, за допомогою якої реалізовувалася державна політика [7, с. 149].

Цензуру можна розглядати як частину і держави, і суспільства, а також як самостійний соціальний феномен. Зокрема, І. Левченко в дисертаційному дослідженні пропонує трактувати цензуру як соціокультурну систему контролю за виробленням, поширенням, зберіганням та споживанням соціальної інформації відповідно до потреб та інтересів соціального суб’єкта, що її організує та спрямовує [8, с. 11]. Також дослідник виділив основні функції цензури: 1) функція контролю; 2) регламентуюча; 3) охоронна; 4) репресивна; 5) санкціонуюча; 6) профілактична.

Загалом розрізняють дві основні форми цензури: попередню і наступну (каральну). В радянській цензурній системі попередній та наступний контролю набули політичного забарвлення, попередня цензура була найкращим способом не допустити до друку “шкідливих для держави” матеріалів.

Здійснення попередньої цензури чітко відображено в техніці перегляду рукописів. Вона мала наступний вигляд. Після перегляду призначеного до друку матеріалу уповноважений політредактор міг дозволити друкування рукопису без змін або внести до нього необхідні, детально прописані правки чи зміни, накласти на рукопис заборону або, нарешті, повернути рукописи редактору для переробки. В усіх випадках уповноважений фіксував свої рішення: а) на обидва примірники рукопису; б) на два примірники пронумерованих карток (що надходили до Головліту), причому перший примірник картки пересилався зі звітною відомістю до Головліту, другий – разом з рукописом надходив до друкарні. На кожен рукопис як дозволений, так і заборонений до друку, політредактор складав умотивований відгук, у якому давав детальний аналіз даного твору, зазначав місця, що мають бути вилучені або перероблені, та фіксував остаточне рішення [9, с. 123].

Також уповноважений був зобов’язаний документально підтверджувати доставку друкарнею контрольних примірників до Головліту та обов’язкових примірників до ОДПУ й Книжкової палати; контролювати віддруковану літературу на предмет виконання друкарнею тих вказівок, які було зроблено при наданні дозволу на видання рукопису. За умови виконання усіх зазначених вимог уповноважений політредактор давав дозвіл на розповсюдження, ставлячи про те

свою візу: “Дозволяю до випуску в світ”. Рік, місяць, число, час. Уповноважений Головліту (підпис) [Там само].

Слід відмітити, що внаслідок виконання цензурних функцій уповноважені політредактори могли бути ознайомлені з відомостями таємного характеру, тому всі вони перебували на обліку в спецвідділі ОДПУ і, полишаючи роботу в Головліті, заповнювали так звані “підписки про нерозголошення” [10, арк. 45].

Контрольні записи щодо рукописів дослідники умовно поділяють на такі категорії: 1. *Повна заборона*. Як видно із щомісячних та щорічних звітів Головліту, зазвичай заборонялося від 1% праць, що надійшли від державних, партійних та інших видавництв, до 5% – від приватних та кооперативних видавництв [11, с. 99].

Відповідно до звіту Ленгубліту за травень 1923 – червень 1924 рр. було переглянуто 57 тис. друкованих аркушів. Із числа пред’явлених цензурі видань було заборонено (за шість місяців) 50 видань: 26 – за бульварщину та порнографію, 14 – з політичних міркувань, 10 – за релігійну пропаганду. А в статистичних даних до звіту вказувалося, що протягом 1922 р. через Петрооблліт загалом пройшло 1500 книжок. Зареєстровано, що репресіям було піддано 39 рукописів, з них пропущенні за умов викреслень – 12, тимчасово заборонено – 6, зовсім заборонено – 21 [12, с. 76].

Переважно заборонялися рукописи, що мали ідеологічний та політичний характер (спрямовані проти революції, комунізму, радянської влади, містили випадки проти марксизму, матеріалізму); за релігійну пропаганду, містичну спрямованість; елементи аморалізму, порнографію та матірщину; антинауковість, невідповідність педагогічним вимогам тощо [Там само, с. 76 – 77].

З-поміж заборонених Петроградським обллітом видань можна, зокрема, назвати наступні книги: В. Катаєв “Восемьдесят пять” (за контрреволюційну спрямованість), Е. Кальман “Сильва” (за бульварщину) та ін. [13, с. 66].

2. *Виправлення та викреслення*. Цей метод цензурного втручання застосовувався набагато частіше, і так чи так торкався своїми заборонами близько 10% усіх рукописів, що надходили до друку. Виправлення і викреслення робилися за тими ж ідеологічними мотивами й здебільшого із власного розуміння твору цензором. У згаданому вище звіті стосовно цього методу цензурної практики зазначалося наступне: “Виправлення не підраховувалися. Наприклад, у книзі В. Сиповського “Пролетарская поэзия” зроблено більше 30 викреслень: вилучено місця, у яких автор доводить глибоке розчарування та песимізм пролетарських поетів після 1922 р., антагонізм міста й села, що розкривається в цих творах” [14, с. 77].

3. *Вимога марксистських передмов*. Слід сказати, що цей метод з цілком очевидних причин був абсолютно новим і мав суто вітчизняне походження. Особливо широко він почав застосовуватися в 20-х рр. ХХ ст. у зв’язку з тим, що в цей період ще виходили праці так званих “буржуазних” філософів, економістів, істориків, спогади лідерів білого руху та інші твори, які в масі своїй не вписувалися в ідейні схеми нової влади. Повністю заборонити ці праці в умовах непу, коли діяли приватні та кооперативні видавництва, було складно, а подеколи й просто неможливо. Завдання марксистської передмови полягало в тому, щоб “правильно” зорієнтувати читача, пояснити, у чому шкідливість цієї книги. З 1925 р. у звітах, що надходили від місцевих цензурних органів до Головліту, з’являється нова графа: “Вимагаються марксистські передмови”.

У деяких випадках написання марксистських передмов ускладнювалося специфікою конкретного твору. Так, 1928 р. краєзнавець В. Пилаєв намагався видати в Новгороді свою роботу під назвою “Старорусский край. Природа и население”. Її видання було дозволено за умови викреслення деяких місць та підготовки марксистської передмови. Останню необхідно було надіслати до

облліту. Через деякий час новгородський інспектор повідомив, що автор “не може знайти критика, який би погодився написати марксистську передмову”. До повідомлення додано лист самого Пилаєва наступного змісту: “Прошу відмінити вимогу дати марксистську передмову до праці “Старорусский край. Природа и население” у зв’язку з відсутністю в середовищі марксистів тих, що спроможні скласти таку передмову” [15, с. 102 – 103].

Окрім перелічених трьох основних методів, цензура використовувала також інші, зокрема впровадження своїх перевірених людей до складу видавництва чи редакції або значне скорочення тих видань, які зовсім заборонити було складно. Насамперед це стосувалося продукції приватних видавництв. Головними інструментами цензурного впливу щодо них залишалися: адміністративне й судове переслідування та ідеологічний тиск. Суттєву цензурну роль відігравав також інститут редакторів. У тому вигляді й якому він існував у радянські часи, його до революції не було. Об’єктивною причиною трансформації функцій редактора стала поява чималої кількості письменників з народу, талановитих, але малоосвічених. Їхні твори не можна було друкувати без літературної правки. З огляду на ознайомлення редактора зі змістом рукописів влада перетворила його на ще одну цензурну інстанцію. Редактор вимагав виправлень, викреслень, доповнень, контролював ідеологічну спрямованість творів, а пропустивши щось крамольне, ніс покарання разом з автором [16].

З часом зазнали змін не лише вимоги Головліту до творів, що мали бути опубліковані, а й методи цензурного впливу. Якщо в Положенні 1922 р. власники та завідувачі друкарень зобов’язані були надавати до органів цензури по 5 примірників кожного видання, а стосовно видавництв використовувався адміністративний та ідеологічний тиск, то 1925 р. в Положенні про Наркомат освіти РСФРР зафіксовано наступні методи цензурного контролю: “попередній перегляд усіх призначених до опублікування, поширення та публічного виконання творів як рукописних, так і друкованих (видань періодичних та неперіодичних, знімків, малюнків, нот, фільмів, карт та ін.), що видаються в РСФРР, і тих, що ввозяться з-за кордону; укладання списків друкованих творів, заборонених до продажу чи публічного виконання; видання правил, розпоряджень та інструкцій, обов’язкових для усіх друкованих органів, видавництв, друкарень, бібліотек, книжкових магазинів та складів” [17, с. 92].

Порядок цензурування друкованих матеріалів 1929 р. зводився до такої схеми: “Картка на дозвіл дійсна 3 місяці. Весь без винятку матеріал, що надається для випуску в світ (враховуючи обкладинки, малюнки, креслення, мапи, оголошення, дрібні замітки та ін.), повинен мати візу Головліту з дозволом. У надрукованому варіанті не повинно бути місць, забруднених друкарською фарбою. Також не дозволяються пунктировані місця, наклейка, підчистка та ін. Обсяг і тираж видання не повинен перевищувати обсягу й тиражу, вказаного у картці. На кожній книзі необхідно зазначити: а) на першій сторінці обкладинки: назва книги, конкретне й точне найменування видавництва та рік видання; б) на титульній сторінці з одного боку друкується: назва книги, назва видавництва та рік видання, з другого – назва та розміщення друкарні, дозвільний номер Головліту (номер має відповідати номеру, позначеному в картці) і тираж видання” [18, с. 152 – 153].

Цей механізм контролю виявився ефективним, тому подібну схему цензурування було поширено на всі види друкованої продукції, що полегшувало роботу цензорів. Хоча певні відмінності між цензуруванням періодичних видань і книг все ж таки були. У періодичних виданнях на останній сторінці мали бути вказані відповідальний редактор (zareestrovano в анкеті Головліту) і видавець. На всіх виданнях обов’язково позначалася ціна. І нарешті, суворо заборонялося випускати надрукований матеріал із друкарні до отримання остаточної візи

Головліту (ця функція здійснювалася уповноваженими Головліту при видавництвах та друкарнях – Авт.). Винні притягувалися до кримінальної відповідальності [Там само].

Під таку загальну схему попередньої цензури потрапляла переважна більшість друкованої продукції. Винятки становили деякі періодичні інформаційні видання, для яких існувала лише наступна цензура та видовища, які мали більш складну систему цензурування.

Отже, попередній контроль був досить ефективною формою політичної цензури. Уже на цій першій стадії цензурного перегляду вилучалася велика кількість “ідеологічно шкідливих творів”.

Інша форма цензури – наступна або каральна – поставала більше як метод впливу та стримування суспільних ідей і думок, що не відповідали ідеї радянського життя. У 20-х рр. поняття каральної цензури набуло буквального значення. У роботі Головліту і його місцевих органів на колегіальних умовах брали участь представники ДПУ–НКВС, що засвідчувало неминучість покарання за розголошення певної інформації. Між двома відомствами встановлювалися тісні контакти щодо санкцій щодо авторів-порушників, тиражів видань, окремих примірників, що вимагають вилучення й утилізації та ін. Потрапляючи під наступну цензуру, друкована продукція вилучалася з обігу цілком або ж окремими накладками.

Каральна цензура працювала, керуючись нормативною базою Головліту, а також секретними вказівками партійно-державних органів. Порушення заборон мало низку наслідків: закриття видавництв або окремих видань, скорочення тиражу, накладання штрафу й передання до суду відповідальних осіб.

Згодом додалася практика створення так званих “спецхранів”, на виданнях почали з’являтися особливі грифи: “для службового користування”, “для наукових бібліотек” тощо. Такі видання відправлялися до спецхранів центральних бібліотек. Насамперед, це стосувалося творів закордонних авторів, виданих у перекладі російською.

Положення про цензурування закордонних видань, що надходили до РСФРР, почало діяти з першого дня існування Головліту. Всі обмеження, що стосувалися згаданих видань, поділялися на дві великі групи: для загального користування та відкритого поширення в бібліотеках і книгарнях, а також для закритого користування. При цьому існувало чотири ступені обмежень на користування друкованими матеріалами за таким переліком: 1с, 2с, 3с та 4с.

До структур, що отримували практично всі друковані матеріали, які випускалися в країні або надходили в неї з-за кордону, належали: ЦК РКП(б), Державна публічна бібліотека ім. Леніна та Бібліотека Соціалістичної академії суспільних наук. Остання, до речі, була заснована в 1918 р. й функціонувала під егідою Комуністичної академії протягом 1924 – 1936 рр.; з 1936 до 1938 рр. як Бібліотека відділення суспільних наук Академії наук СРСР, з 1938 р. – Фундаментальна бібліотека суспільних наук, а з 1969 р. трансформувалася в ІНІСН [19, с. 494]. До переліку 2с не входили найбільш одіозні матеріали про лідерів СРСР, про ідеологічні розбіжності в партії. Переліком 4с користувалися в основному науково-дослідні інститути, Академія Наук, які отримували все те, що цензура вважала за можливе допустити [20, с. 15].

Окрім того, цензура вдавалася також до вилучення вже виданих друкованих творів. Згідно з інструкцією про порядок конфіскації та розподілення вилученої літератури саме вилучення могло бути повним або частковим: “При повному – конфіскація мала місце в усіх місцях публічного поширення, не торкаючись державних бібліотек загальноросійського значення” [21, с. 62].

Саме вилучення друкованих творів здійснювалося органами ДПУ, ними ж конфіскована література приводилася в непридатний до читання стан, після чого

передавалася підприємствам паперової промисловості для переробки як сировина.

З грудня 1929 р. впроваджується спеціальний порядок утилізації друкованих матеріалів. Передусім він стосувався документів з грифом “Таємно”, однак поширювався також на вилучені друковані матеріали та примірники, що перевищували дозволений обсяг тиражу. Всі ці матеріали мали надходити для переробки тільки на спеціальну фабрику ОДПУ, де власне й відбувалося їхнє знищення [22, арк. 24].

Отже, із самого початку свого існування Головліт досить тісно співпрацював з ДПУ, особливо з тим його відділом, що займався ідеологічними питаннями – політконтролем ДПУ. Це відомство постійно надавало Головліту технічну допомогу для спостереження за друкарнями, зокрема з 1927 р. до нього обов’язково надходили контрольні примірники друкованої продукції видавництв, один з яких повертався у видавництво із дозвільною візою політконтролю ДПУ [23, с. 123].

Співпраця мала місце у сфері контролю за книжковою торгівлею, бібліотеками, при з’ясуванні відомостей персонального складу працівників редакцій, при вивезенні та ввезенні друкованих матеріалів з-за кордону, у справі вилучення друкованих творів тощо. Зокрема, розпорядженням від 22 грудня 1929 року за підписом заступника завідувача Секретаріату Президії ЦВК СРСР та завідувача секретним підвідділом С. Зіміна встановлювався наступний порядок вивозу за кордон креслень та ділових паперів державних і громадських установ: “За три дні до відправки два примірники зазначених матеріалів, завізовані главою установи, надавати до ІНФО ОДПУ – вікно політконтролю. Після розгляду зазначених матеріалів у разі дозволу на вивезення вони позначаються спеціальними печатками та відправляються тільки поштою” [24, л. 23].

Нерідко карально-репресивні органи здійснювали повторне цензурування книжок, видання яких уже було дозволено Головлітом. У пояснювальній записці до переліку книжок, заявлених політконтролем ОДПУ як конфіскованих або випущених з виправленнями наводяться наступні факти: “Бурцев В.Л. “В погоне за провокаторами”. Видавництво “Молодая гвардия”. У редактора тов. Слезкова були сумніви щодо необхідності видання цієї книжки. Книгу все ж таки було надруковано, оскільки особливих причин до її затримання не було. Це суто історична праця, що розповідає про діяльність охоранки в дореволюційний час. Імовірно, ОДПУ виступала проти, тому що там розкривався сам механізм діяльності політичної поліції, який використовували органи, що прийшли їм на заміну”. І далі: “Врачебная газета”. Номер 22. Видавництво “Практическая медицина”. Опис хвороби таємного співробітника ДПУ. Редактор – тов. Кантор. Яскрава наша помилка. Йдеться про статтю доктора К. К. Спіцина “Алкоголизм в этиологии неврозов”, надіслану з Курського психоневрологічного диспансеру. У ній наводиться історія хвороби таємного співробітника ДПУ, який страждав на тяжку форму алкоголізму. Звісно, це викликало претензії ОДПУ, бо компрометувало їхнього співробітника [25, с. 148 – 149].

Таким чином, політична цензура в РСФРР була виражена двома основними формами – попереднього та наступного контролю, що практично не допускало можливості опублікування і розголошення відомостей, які становили державну та військову таємницю. Це вказує на відверто охоронну стосовно більшовицької влади функцію цензури.

Основні провідники цензурної політики пильно оберігали “спокій” радянських громадян, допомагаючи владі приховувати правду про ті чи ті сторони життя держави й суспільства. Суттєву допомогу не лише технічного характеру їм надавали органи ДПУ. Пряме втручання органів державної безпеки

в безпосередній процес цензурування вказує, що каральна форма цензури як метод впливу на стримування думок набула буквального значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блюм А.В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929 гг. / Блюм А.В. – СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с.
2. Исключить всякие упоминания... Очерки истории советской цензуры / [сост. Горяева Т.М.]. – Минск.: Старый Свет-Принт; Москва.: Время и место, 1995. – 334 с.
3. Левченко И.Е. Цензура как явление общественное: автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филос. наук 09.00.03 “История философии” / И.Е. Левченко. – Екатеринбург, 1995. – 19 с.
4. Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки / С. Білокінь // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 69 – 76.
5. Касьянов Г.В. Сталинизм на Україні: 20–30-ті роки / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
6. Цензура в Царской России и Советском Союзе: материалы конференции 24 – 27 мая 1993 г., Москва / отв. ред. Т.В. Громова. – М.: Рудомино, 1995. – 175 с.
7. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991 гг. / Горяева Т.М. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400 с.
8. Левченко И.Е. Цензура как явление общественное: автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филос. наук 09.00.03 “История философии” / И.Е. Левченко. – Екатеринбург, 1995. – 19 с.
9. Инструкция уполномоченным Главлита при государственных издательствах от 27 мая 1927 г. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
10. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 4033. – Оп. 6. – Д. 8. – 145 л.
11. Блюм А.В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929 гг. / Блюм А.В. – СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с.
12. Отчет Ленгублита за май 1923 – июнь 1924 гг. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
13. Списки книг, запрещенных к изданию и распространению от 13 июня 1923 г. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
14. Отчет Ленгублита за май 1923 – июнь 1924 гг. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
15. Блюм А.В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929 гг. / Блюм А.В. – СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с.
16. Рейфман П.С. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры [Электронный ресурс] / П.С. Рейфман – Библиотека Гумер – История – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/reifm/index.php
17. Извлечение из Положения о Народном Комиссариате Просвещения РСФСР 5 октября 1925 г. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
18. Об обязательных требованиях, предъявляемых Главлитом к произведениям печати, представляемым на выпуск в свет от 14 января 1929 г. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
19. Советский энциклопедический словарь / [глав. ред. А.М. Прохоров]. – [4-е изд.]. – М.: Советская энциклопедия, 1986. – 1600 с.
20. Цензура в Царской России и Советском Союзе: материалы конференции 24 – 27 мая 1993 г., Москва / отв. ред. Т.В. Громова. – М.: Рудомино, 1995. – 175 с.
21. Инструкция Главлита о порядке конфискации и распределения изъятой литературы май 1923 г. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).

22. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 4033. – Оп. 6. – Д. 8. – 145 л.

23. Инструкция уполномоченным Главлита при государственных издательствах от 27 мая 1927 г. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).

24. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 4033. – Оп. 6. – Д. 8. – 145 л.

25. Объяснительная записка по поводу списка книг, представленных Политконтролем ОГПУ как конфискованные или выпущенные с исправлениями декабрь 1928 г. // Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позднякова Інна Сергіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: інститути політичної цензури, основні напрями та форми радянської цензурної політики.

УДК 327

ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СТУДІЇ Е.САЇДА У КОНТЕКСТІ “ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ВИКЛИКУ”

Сергій ТРОЯН (Київ)

У статті проаналізовано основні положення постколоніалізму й орієнталізму. Розкрито головні риси постколоніальних студій і їхні особливості на прикладі аналізу фундаментальних положень праць Едварда Саїда.

Ключові слова: орієнталізм, постколоніалізм, дискурс, Е.Саїд.

В статье проанализированы основные положения постколониализма и ориентализма. Раскрыты главные черты постколониальных студий и их особенности на примере анализа фундаментальных положений произведений Эдварда Саида.

Ключевые слова: ориентализм, постколониализм, дискурс, Э.Саид.

The substantive provisions of orientalism and post-colonialism are analysed in the article. The main lines of post-colonial theory and her feature are exposed.

Keywords: orientalism, post-colonialism, Edward Wadie Said.

Теоретико-методологічні пошуки пояснення історичного минулого згідно з новим етапом розвитку науки постійно створюють своєрідну напругу в історичному дослідницькому полі, час від часу видаючи “на гора” оригінальні історіографічні практики. Професор історичного факультету Центральноєвропейського університету в Будапешті Альфред Рибер у доповіді, виголошеній на Міжнародній науковій конференції “Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти” (Львів, 9 – 10 листопада 2001 року), виокремив принаймні п’ять основних моделей історіографічної практики, які найчастіше використовують західні історики: цивілізаційну, історико-соціологічну, глобалістську, емпірицистську і “дифузійністську” [1]. Водночас здійснюється подальше розширення “території історика” (термін за назвою написаного 1973 року нарису Леруа Ладюрі), збагачення арсеналу пізнавальних технік й успішне використання методологічних підходів з арсеналу новітньої світової історичної думки.

Одним із таких методологічних підходів, який з кінця ХХ століття – “століття екстремізму” і “карнавалу революцій” особливо активно поширився в працях насамперед західних науковців, став постмодерністський історичний дискурс. Він був однією із спроб істориків подолати “бар’єр німоти” (фантазії, брехні,

напівправди, лукавства) джерел. “Постмодерністський виклик” почав формуватися ще з 1960-х років й призвів до виникнення “нової філософії історії” (“нарративістської філософії історії”), сприяв повороту в бік антропологізації історії та започаткуванню ери “постструктуралізму” і нарративізму, дав поштовх зростанню інтересу до антропологічних аспектів “нової культурної історії” тощо. Справжнім народженням “нових зірок” у горнилі “постмодерністського виклику” стали праці американського історика Гейдена Вайта “Метаісторія. Історична уява в Європі XIX ст.” і французького філософа Поля Рікера “Час і оповідь” [2; 3].

На загал постмодерністи запровадили кілька засадничих позицій: 1) образ дійсності несе інформацію не про саму цю дійсність, а про її сприйняття в межах конкретного культурно-історичного простору; 2) історичне пізнання насамперед дає знання про стан свідомості того, хто сприймає та інтерпретує дійсність, а не про саму цю дійсність (на думку голландського теоретика історії Франка Анкерсмита, джерельне свідчення не є підтвердженням того, що в минулому щось справді відбулося, воно вказує не на саме минуле, а лише на його інтерпретації); 3) кількість історій відповідає числу інтерпретаторів дійсності; 4) історичний текст є не стільки відображенням минулого, скільки передусім представленням індивідуального сконструйованого на основі історичних джерел і власних уявлень образу минулого (знаменита формула Жака Деріди стверджувала: “не існує нічого поза текстом”); 5) праця історика схожа на творчість письменника, без претензій на об’єктивність і науковий статус; 6) історія – це мистецтво або інтелектуальна гра [4, с. 34]. Звідси можна висновувати, що основною ознакою постмодерну й постмодерністських історичних праць фактично виступає абсолютизація ствердження відносності наших знань про минуле й заперечення пізнавальних шансів істориків.

У сенсі сказаного вище доречно процитувати професора Національного університету “Києво-Могилянська академія” Наталію Яковенко: «Проте запозичене від постмодернізму сприйняття будь-якого джерела як тексту з власною внутрішньою логікою прислужилося й історикам, підштовхнувши їх до детального вивчення контексту, в якому виникло й функціонувало джерело або історіографічний твір, – його мови, культурних навичок і позиції автора, обставин написання тощо» [5, с. 225].

Нарешті, ще однією знаковою рисою постмодернізму стала мода на різні підходи, які вирізняються як міждисциплінарністю, так і незавершеністю сформованості методологічного наукового поля. Мова, зокрема, може йти про “мікроісторію” (класичною з-поміж інших тут можна вважати відому працю історико-антропологічного спрямування Роберта Дарнтонна “Велике побоїще котів” [6]), гендерні, феміністичні студії, а також постколоніальний дискурс. Саме на останньому зупинимось детальніше, відзначивши, що постколоніальні студії виступають у якості нового підходу й напрямку в дослідженнях як історії колоніалізму загалом, так й історії колоніального минулого окремих держав, країн і народів. Його виникнення пов’язане насамперед з новаторськими працями американських науковців.

Основоположником постколоніальної теорії був американець Едвард Саїд (1935 – 2003). Прийнято вважати, що “вибух постколоніальності” відбувся після виходу в світ його книги “Орієнталізм” [7] 1978 р. Автор розглядає її в тому числі як дослідження, спрямоване “на переосмислення того, що впродовж віків вважалося за бездну, яка відділяє Схід від Заходу” [7, с. 481]. При цьому Е. Саїд своє головне завдання вбачав в оспорюванні погляду, що різниця між Сходом і Заходом означала ворожість, дистанціювання, усталений і незмінний набір протилежних за своєю суттю натур і, відповідно, побудовану на такому баченні антагоністичну систему поглядів.

У широкому розумінні контексту «орієнталізм» можна вважати світоглядом, способом мислення, системою поглядів європейців на світ і суспільства, які раніше перебували у сфері колоніального впливу європейських держав-метрополій. З цього приводу Е.Саїд констатує: "... Сам орієнталізм є продуктом певних політичних сил і дій. Він становить школу інтерпретації, об'єктом якої є власне Схід, його цивілізації, мешканці та географічні простори. Його відкриття – праця незліченних учених, які видавали тексти, перекладали їх, створювали граматики і словники, реконструювали забуті епохи і створювали позитивістське верифіковане знання..." [7, с. 286]. У зв'язку з цим дуже важлива ще одна думка американського дослідника. Він, зокрема, пише: "... Від початку свого існування в західній свідомості Схід став словом, яке набувало широкого спектру значень, зв'язків і конотацій і яке не обов'язково належало до справжнього Сходу, але ймовірніше до певного категоріального поля, яке оточувало це слово" [7, с. 287].

На підставі свого аналізу Е.Саїд стверджує, що орієнталізм завжди був зорієнтований на утвердження за допомогою загальнокультурного тиску різниці між європейською та азійською частинами світу [7, с. 288]. Тобто, його можна розглядати як основоположну політичну доктрину – "орієнталізм є фактом як культурним, так і політичним" [7, с. 44], пов'язану з домінуванням над Сходом, оскільки він був слабкішим від Заходу, бо його "іншість" перейшла в слабкість. Заслуга Е.Саїда в тому, що він дослідив, як Захід не тільки конструює Схід, але й конструює його саме як свого Іншого, що містить усі незахідні, а, отже, негативні характеристики. Репрезентація Сходу ніби складалася з "перевернутих самоіміджів", що визначалися тільки виокремленням "відмінності" й "відсутності" зміни, прогресу, свободи й інших властивих Європі рис. Візерунок Сходу став відповідним дзеркалом, за допомогою якого Європа визначала, виправдовувала й звеличувала себе, водночас стверджуючи своє домінування над Іншим.

Цікаво, що американський учений небезпідставно вважав такий орієнталізм надзвичайно живучим і в сучасну добу: "Одним з аспектів постмодерністичного світу є електроніка і зміцнення стереотипів, за допомогою яких пізнається Схід. Телевізія, фільми й інші мас-медіа поширюють інформацію щораз усе більше стандартизованої форми. А якщо говорити про Схід, та стандартизація і культурні стереотипи тільки зміцнюють впливи академічної і фантастичної демонології дев'ятнадцятого століття про "таємничий Схід" [7, с. 62].

Після публікації книги "Орієнталізм" відповідне наукове середовище одразу назвало Е.Саїда гідним продовжувачем французького постструктуралізму. Його погляди й ідеї отримали назву "постмодерністської філософії", а самого Е.Саїда зарахували до постмодерністів. Однак американський учений відносив себе до "постколоніального" напрямку, який ще називають "постколоніальними студіями". Цей факт він чітко й однозначно підкреслює в праці "Орієнталізм": «Особливо мене цікавило поширення постколоніальних інтересів на проблеми, пов'язані з географією» [7, с. 481].

Загалом "постколоніальні студії" трактуються як сукупність взаємозв'язаних концептуальних дискурсів, котрі усвідомлюються в єдиній мережі критичних проектів і програм, спрямованих на подолання наслідків економічної, політичної, але насамперед культурної та інтелектуальної залежності "незахідного" світу від західних зразків і прототипів. Така дефініція не суперечить генеральній позиції самого американського науковця. "І дійсно, – пише він, – одним з найцікавіших фактів у постколоніальних дослідженнях було нове прочитання канонічних творів культури не для їхнього приниження чи злісного критиканства, а для актуального вивчення деяких із їхніх положень і засад поза нав'язаними їм офіційними рамками якоїсь версії бінарної діалектики пан-слуга" [7, с. 481]. Використовуючи розроблену Ж.Дерріда техніку реконструкції тексту, Е.Саїд

показав, яким чином численні праці західних авторів – географів, політиків, істориків, літераторів, лінгвістів, етнографів – репрезентували Схід у довільній і дуже часто принизливій формі [8, с. 5].

Пізніше Е.Саїд у праці “Культура й імперіалізм” [9] розкрив історію співучасті культури в справі імперських заокеанських завоювань. З погляду вагомості дослідження сам автор указує, що “два чинники – загальносвітова модель імперської культури й історичний досвід опору імперії – роблять цю книжку окремим дослідженням” [9, с. 12]. В анотації до неї сповна резонно відзначено, що підкорення і винищення тубільного населення здійснювали не тільки армії – ці акти готувалися заздалегідь у дискурсі й уяві, адже їхня брутальність вимагала потужного виправдального імпульсу. Опір на периферії та опозиція в метрополії, незалежність і визволення, виправа в дикі землі та “подорож у”, насилля і контрнасилля, тубілець і влада спостерігача, наратив і присвоєння географії – ці та інші теми сплітаються в ході “контрапунктного аналізу” Едварда Саїда [9, с. 3].

Концептуальна ідея американського дослідника ґрунтувалася на тезі про те, що майже скрізь у неєвропейському світі прихід білої людини викликав певний опір [9, с. 11]. Уже в XIX сторіччі, крім збройного опору в таких несхожих країнах, як Алжир, Ірландія чи Індонезія, майже повсюдно робилися серйозні спроби культурного опору, спроби боронити національну ідентичність, а в політичній царині – створювалися асоціації та партії, спільною метою яких було самовизначення й національна незалежність. Ніколи імперська зустріч не зіштовхувала активного західного завойовника з бездіяльним чи інертним незахідним тубільцем. Завжди існувала якась форма активного опору, зрештою, опір здебільшого й перемагав. Кульмінацією відповіді європейському домінуванню став потужний деколонізаційний рух у “третьому світі”. Він привів до руйнації великих колоніальних імперій та колоніальної системи загалом у XX столітті.

Однак треба бути свідомими того, що “імперіалізм не закінчився, не перетворився раптом на “минуле” в ту мить, коли деколонізація розпочала демонтаж класичних імперій” [9, с. 293]. Так, Майкл Барретт-Браун у передмові до другого видання 1970 року своєї книжки “Після імперіалізму” (перше видання побачило світ 1963 р.) доводить: “імперіалізм і досі, поза сумнівом, наймогутніший чинник в економічних, політичних та військових стосунках, який означає, що економічно розвинуті країни підпорядковують собі менш економічно розвинуті. Ми все ще можемо з нетерпінням вичікувати на його завершення” [10, с. VIII]. Водночас, перефразовуючи Е.Саїда й зміщуючи його акценти з власне мас-медійної системи в бік імперіалізму загалом, не можна не зауважити й таке. Ця світова система, що формулює й виробляє культуру, економіку та політичну владу разом із їхніми військовими й демографічними коефіцієнтами, має інституціоналізовану тенденцію виробляти “неозорі” транснаціональні образи, які тепер переорієнтовують міжнародний соціальний дискурс і процес [9, с. 431].

Відповідно, у нових реаліях деколонізації та очікування на остаточне завершення доби колоніалізму/імперіалізму виникла потреба в осмисленні наслідків колоніального правління, тобто в постколоніальних студіях. Як ідейна течія, постколоніалізм займається вивченням ідентичності, культури та літератури – у сенсі культурного конфлікту між колишніми або нинішніми колоніями та країнами-колонізаторами. Загалом постколоніальна теорія розглядає культурні аспекти, які утворилися внаслідок європейської колонізації.

Ера колонізації спричинила специфічне самовизначення як колонізаторів, так і колонізованих. Заслуговує на особливу увагу теза Е.Саїда: “Імперіалізм — це не тільки стосунки домінування, а й відданість особливій ідеології експансії” [9,

с. 267]. Колонізатори створили власний імідж просвічених і правих (серед американських авторів уживається термін “критична білість” – англ. critical whiteness). Крім того, у колонізованих розвивається колоніальна ментальність і згодом культурне низькопоклонство щодо до культури країни-завойовника, яка нав'язує колонізованому свою месіанську культуноносну функцію.

Необхідно поряд з цим звернути увагу на той важливий факт, що Е. Саїд проаналізував насамперед британський, французький та американський імперські досвіди, як такі, що були винятково послідовними й мали особливу культурну центральність [9, с. 26 – 27]. Американський автор виходив з того, що загалом імперський гатунок Англії вищий, величніший та імпозантніший від інших. Але в імперській жазі всіх трьох метрополій (Британської, Французької, Американської) наратив завжди займав помітне місце й надалі відіграє суттєву роль. Це підтверджує тезу, згідно з якою сила імперської системи країни, зазвичай, утілюється і в потужній художній літературі в цій країні. Тому не дивно, що саме відзначені вище колоніальні держави створили безперервну традицію романописання, якій немає аналогів у світі. У цих трьох культурах ідея заморського панування – виходу поза прилеглі території в дуже віддалені землі – має привілейований статус. Вона прямо пов'язана з прозовими, географічними, мистецькими проекціями уяви, а завдяки реальній експансії, управлінню, інвестиціям і зобов'язанням її присутність стає постійною. В імперській культурі є щось систематичне, і з найбільшою очевидністю ця ідея виявилася насамперед у Британській, Французькій і Американській імперіях.

На нашу думку, постколоніальні студії становлять науковий інтерес з погляду загального дослідницького підходу. Спираючись на запропоновані Е.Саїдом у книзі “Культура й імперіалізм”, а потім і його послідовниками (Гаятрі Чакраворті Співак, Гомі Бгабга, Еме Сезер, Міке Баль) [11] підходи, можна дати поліваріантне визначення постколоніалізму.

Постколоніалізм у широкому контексті – студії з вивчення історичного минулого, господарства, соціального зрізу, культури країн і народів періоду колоніальної залежності (на Заході це часто трактується як сучасний підхід до аналізу проблем расизму й заморських завоювань).

Постколоніалізм у вузькому розумінні – методологічний напрям або підхід, спрямований на дослідження колишніх колоніальних країн і народів і їхні зв'язки з метрополіями, як завжди й насамперед у контексті культурному, через прочитання й інтерпретацію відповідних літературних творів. Так, зокрема, “поняття “ідентичності” стало характерною ознакою й імперіалістичних культур, і тих культур, які намагалися опиратися європейським вторгненням. На думку Е. Саїда, “боротьба точиться між прибічниками унітарної ідентичності й тими, хто розглядає ідентичність як комплекс, котрий не можна зредукувати й уніфікувати. Ця опозиція передбачає дві різні перспективи, дві історіографії: одну – лінійну й категоризовану, другу – контрапунктну й здебільшого кочову”. Він наполягає на тому, що “тільки друга перспектива вповні чутлива до реальності історичного досвіду. Почасти завдяки імперії всі культури переплелися, жодна не є ізольованою і чистою, усі гібридні, неоднорідні, надзвичайно диференційовані й немонолітні” [9, с. 30-31].

Постколоніалізм у специфічному або вирізняючому контексті – техніка літературного аналізу творів представників колишніх колоній, прибічники якої також вважають її соціальною теорією. “Мій метод полягає в максимальному зосередженні на конкретних творах, у прочитанні їх насамперед як шедеврів креативної й інтерпретаційної уяви, а далі – демонстрація того, що вони є частиною стосунків між культурою й імперією” [9, с. 26], – писав Е.Саїд.

Постколоніалізм у теоретичному контексті – теорія, яка розглядає культурні аспекти, що утворилися внаслідок європейської колонізації і зберігають свою

актуальність у сучасних реаліях. Водночас Е. Саїд сповна резонно свідомий того, що “жодна теорія не здатна пояснити або висвітлити зв’язки між текстами й суспільствами. Однак читання і писання текстів ніколи не буває нейтральною діяльністю: у ній заховані інтереси, влада, пристрасті, задоволення, хай би яким естетичним або розважальним видавався твір” [9, с. 442].

Постколоніалізм у дихотомічному контексті – це культурне протистояння на зрізі аналізу відносин “метрополія – колонія”. Імперські режими, з погляду постколоніальної теорії, намагаються утвердитися всіма доступними способами. Культура – один із них. “Культурні явища (мистецькі твори, культурні установи, процеси в культурному житті суспільства), – писав М. Павлишин, – можна вважати колоніальними, якщо вони сприяють утвердженню чи розвитку імперської влади: позбавляючи престижу, звужують поле активності, обмежують видимість, а то й нищать те, що є місцевим, автохтонним, словом – колоніальним, натомість підкреслюючи гідність, світову масштабність, сучасність, необхідність і природність столичного” [12, с. 246]. Деконструкцією цього колоніального дискурсу й виступає постколоніальний підхід, який створює відповідний контрдискурс.

Постколоніалізм у контексті дискурсу/контрдискурсу (сукупність висловлювань і текстів, котрі певним чином узгоджені між собою і діють як спільна сила) висвітлює суперечності, двозначності, властиві літературним текстам, автори яких намагаються звільнитися від колоніальної залежності. Він є противагою колоніальному дискурсу, що допомагає усвідомити, як гегемонія розкривається в літературі, а також не збігається з антиколоніальним дискурсом, що доводить, як різні естетичні стратегії руйнують цю гегемонію.

Постколоніалізм у контексті тріади “колоніалізм – антиколоніалізм – постколоніалізм” – це один із видів протистояння колоніалізму в культурі. Йдеться про два види протистояння колоніалізму в культурі – антиколоніальний та постколоніальний. Антиколоніальним вважають звичайний опір колоніалізму (спроби переосмислити колоніальні цінності, щоб на місце імперських міфів поставити справжні ідеї національного визволення). Поняття постколоніального формується під “впливом постструктуралізму й постмодернізму, де префікс пост- не упускає паралельне існування в часі й виражає не так заперечення, як діалектичне зняття модернізму й структуралізму” [13, с. 535].

Постколоніалізм в історичному контексті – часовий маркер, який позначає період або процес деколонізації; дискурс (у тому числі й культурний), який супроводжує цей процес. У цьому сенсі важлива думка Е.Саїда, що “культура й належні їй естетичні форми походять з історичного досвіду” [9, с. 27]. Постколоніальне, відмежовуючись від колоніального, одночасно вбирає в себе його історичний досвід, а той співіснує з ним в одному часі, місці та навіть одному культурному явищі.

Загалом постколоніальні студії, як відносно новий підхід і напрямок у дослідженнях комплексної історії колоніалізму та історії колоніального минулого окремих держав, країн і народів, слід розглядати в розрізі постмодерністського дискурсу зі всіма його, з одного боку, новаторськими, а з другого, суперечливими аспектами. Майбутнє покаже, наскільки його успіхи в розширенні дослідницького поля істориків ув’язуватимуться із науковою складовою цього підходу як з позицій підбору відповідних текстів, так і їхнього контекстуального аналізу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рибер А. Сучасні підходи до вивчення всесвітньої історії / А.Рибер // Україна модерна. – К.-Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 15 – 33.
2. Рикёр П. Время и рассказ / П. Рикёр. Т. 1. – СПб.: Университетская книга, 1998. – 313 с.; Т. 2. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 224 с.

3. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 528 с.
4. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л.Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
5. Яковенко Н. Вступ до історії / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
6. Дарнтон Р. Великое кошащее побоище и другие эпизоды из истории французской культуры / Р.Дарнтон. – М.: НЛЮ, 2002. – 384 с.
7. Said Edward W. Orientalism / Przekład Monika Wyrwas-Wiśniewska / Edward W. Said. – Poznań, 2005. – 512 s.
8. Никитин М.Д. «Ориентализм» Э.Саида, теория колониального дискурса и взаимодействие Востока и Запада: к выработке нового понимания проблемы / М.Д.Никитин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sgu.ru/files/nodes/9877/14.pdf
9. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Е.Саїд [пер. з англ.]. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
10. Barratt-Brown Michael. After Imperialism / Michael Barratt-Brown. – New York: Humanities Press, 1970. – 535 p.
11. Співак Г. Ч. В інших світах. Есеї з питань культурної політики / Г.Ч.Співак [пер. з англ. Р. Ткачук, І. Супрунець, А. Кулаков]. – К.: Вид. дім “Весвіт”, 2006. – 480 с.
12. Павлишин М. Що перетворюється в „Рекреація” Ю.Андруховича / М.Павлишин // Канон та іконостас. – К.: Час, 1997. – С. 237 – 254.
13. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія / М.Павлишин // Слово, знак, дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – С. 531 – 535.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Наукові інтереси: проблеми історії Німеччини нового та новітнього часу, а також сучасні політичні проблеми міжнародних відносин і державотворення.

УДК 94 (477) “17/18”

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ РЕАЛІЇ МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦТВА ЯК НОВОЇ ІНТЕГРОВАНОЇ ГРУПИ СТАНОВОГО СУСПІЛЬСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Сергій ЦИГУЛЬСЬКИЙ (Кіровоград)

У статті зроблено спробу проаналізувати роль та місце малоросійського козацтва в становій системі Російської імперії.

Ключові слова: малоросійське козацтво, станова система, повинності, право землеволодіння.

В статье сделана попытка проанализировать роль и место малороссийского казачества в сословной системе Российской империи.

Ключевые слова: малороссийское казачество, сословная система, повинности, право землевладения.

In the article the author made an attempt to analyze the role and place of malorossian cossacks in social system of Russian Empire.

Keywords: malorossian cossacks, caste system, trespass, right of tenure.

Інтеграція Лівобережної України до адміністративного механізму Російської імперії є дуже складною та багатогранною проблемою. Різноманітні історичні аспекти цього процесу потребують подальшого досконалого та глибинного дослідження, особливо в таких складних питаннях, як інкорпорація елементів “старої” гетьманської соціальної структури до російського імперського феодального чітко стратифікованого суспільства. Малоросійські козаки були оригінальною й неповторною тогочасною категорією населення, що не підпадала під жодні уніфікаторські методики російського царату. Завданнями цієї статті є

окреслення якісних змін у правовому становищі козаків, визначення своєрідних рис усередині нового станового механізму, основних поглядів царату на роль та місце даної категорії населення.

Гетьманщина являла собою унікальний державний механізм, де владні відносини завдяки полково-сотенному устрою будувалися на демократичних засадах. Населення було вільним, нерівність існувала лише в економічному плані, однак яскраво вираженої привілейованої верстви не існувало. Козаки мали в цій структурі привілей військової служби з виборчими правами, становили кістяк управлінської системи. Вони були повноправними членами державної системи, вільними, володіли спадковими землями й не обкладалися феодалськими повинностями.

Наприкінці XVIII ст. російський царизм остаточно підпорядкував територію Гетьманщини відповідно до загальноімперського адміністративно-територіального устрою. Однак, органічно інтегрувати до наявного феодалного станового суспільства ті соціальні групи, що склалися на території Лівобережної України із власними культурними, ідеологічними та правовими традиціями, було завданням набагато важчим. Демократичні елементи, що мали місце в суспільних відносинах української автономії, аж ніяк не вписувались у жорсткий становий механізм Російської імперії.

Історією малоросійських козаків у нових соціально-правових реаліях імперської феодалної станової системи займалися різні науковці протягом XIX–XXI століть. У центрі уваги дослідників перебували різноманітні проблеми вивчення феноменального соціального явища – козацтва. До кінця XIX ст. окремі аспекти з історії малоросійських козаків окреслив М. Арандаренко у своїй праці “Записки о Полтавской губернии” [1]. Проте, “прорив” у сфері дослідження цього унікального явища зробив учений М. В. Стороженко. До нього спеціальних досліджень, присвячених історії козаків Лівобережжя, не існувало. У його працях “Реформы в Малороссии при графе Румянцеве” та “К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века”, опублікованих у Київській старовині, окреслюються основні ідеї та погляди царської влади на роль малоросійських козаків [2; 3; 4].

У радянський період соціально-правове становище малоросійського козацтва розкривалося переважно в контексті розробки історії державних селян Російської імперії. Цими дослідженнями займалися такі історики, як І. О. Гуржій, Т. І. Лазанська, О. І. Путро [5; 6; 7].

У роки незалежності вийшов ряд статей та монографій, що були присвячені історії козацтва взагалі та проблемам інтеграції Лівобережної України до Російської імперії. Фундаментальними є праці відомих учених З. Когута, В. С. Шандри, О. А. Бачинської, О. Кухарука, В. М. Орлика [8; 9; 10; 11; 12; 13].

Процес утрати особливих прав і традицій, що побутували на Лівобережній Україні, тривав поступово й поетапно. 1764 р. Гетьманщину позбавили власної автономії, що знаменувало неминучу інкорпорацію даних земель до загальноросійської державної системи. Історик М. В. Стороженко вказує: “После того как было упразднено в 1764 году гетманское правление и вместо него учреждена малороссийская коллегия, президентом которой был назначен Румянцев, ассимиляция Малороссии с другими частями России пошла быстрыми шагами, и, наконец, указом 16 сентября 1780 г. повелевалось обсудить на месте, как удобнее всего разделить Малороссию на три губернии...” [2, с. 478–479].

Узагалі між імператрицею Катериною II та графом П. О. Румянцевим існували певні відмінності в поглядах щодо долі Гетьманщини. Імператриця виступала за жорстке дотримання статуту для губерній та відкидала будь-які паростки автономії земель Лівобережної України, на відміну від більш поміркованої позиції графа П. О. Румянцева. Звісно, що перемогла думка

Катерини II. 1781 року скасований полково-сотенний устрій. Царським указом від 16 вересня 1781 р. проголошений, а в січні 1782 року фактично відбувся поділ території на намісництва: Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське, кожне з яких поділялося на 11 повітів. Одночасно із проведенням цієї реформи, яка передбачала створення нової намісницької та повітової адміністрації, старі українські управлінські інституції були повністю скасовані [8, с. 188–189]. У визначенні території цих намісництв важливим є той факт, що історико-економічні традиції, які склалися протягом тривалого часу на цих землях, не бралися до уваги взагалі, що не могло не вплинути у негативному плані на економічну й соціальну ситуації в регіоні. Однак, в “именном, данном Сенату” указі Павла I від 30 листопада 1796 р. “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам” ці недоліки були усунуті [14, с. 212–213]. Згідно із указом, скасовувалися запроваджені Катериною II 1782 р. намісництва (Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське) й замість них створювалися нові губернії, зокрема й Малоросійська. Беззаперечним позитивним зрушенням було те, що в межах цієї губернії відновлювалася територія Гетьманщини XVII – першої половини XVIII століть [15, с. 5]. 1802 року створені із Малоросійської губернії Полтавська та Чернігівська, у кожній з яких повинно було бути по 12 повітів [16, с. 59].

Отже, з 80-х років XVIII ст. території Лівобережної України почали керуватися відповідно до загальноімперського адміністративно-територіального законодавства, що було реформоване протягом 1775–1785 рр. Тобто, структура й функції новостворених намісництв (губерній) визначалися “Учреждением для управлений губерниями Всероссийской империи” від 7 листопада 1775 р. [7, с. 88–89].

Після адміністративно-територіальних реформ та кардинальної зміни реалій у сфері суспільних відносин консервувати ту оригінальну й самобутню соціальну систему, що склалася на теренах Лівобережжя, не було ніякої потреби для російського уряду. Історик В. С. Шандра пише наступне: “Протягом трьох років було трансформовано владу та соціальний уклад українського суспільства, яке, проте, все ще відрізнялося від російського. Його відмінності руйнувалися запровадженням подушної податі (1783 р.), яка різко поділила українське суспільство на привілейованих і непривілейованих, а також реорганізацією лівобережних козацьких полків у регулярні частини російської армії та проведенням секуляризації церковних земель (1785 р.)... Невдовзі, 1789 р., було запроваджено й рекрутський набір. Менше, ніж півстоліття знадобилося верхній владі, щоби підготувати соціальний ґрунт, а потім упродовж кількох років закріпитися в Гетьманщині” [10, с. 63–64].

Такими були основні віхи процесу пристосування різних прошарків і соціальних груп колишнього Гетьманату до нової станової структури. Поміж цих соціальних елементів перебували й козаки, що проживали на теренах Лівобережної України.

Учений З. Когут дуже вдало й влучно визначив становище малоросійських козаків: “У процесі приведення української соціальної структури до відповідності з імперською моделлю найбільш невизначеним було становище козаків. У серці імперії не існувало жодної подібної групи населення” [8, с. 241]. Малоросійське козацтво як соціальна група здебільшого перебувало на теренах майбутніх Полтавської та Чернігівської губерній. Це були нащадки реєстрових козаків. Цю назву, що фігурувала в імперському законодавстві, і правове становище вони набули одночасно із процесом інкорпорації земель Лівобережної України до загальноімперської суспільної та адміністративної систем [12, с. 15].

М. В. Стороженко вказує, що малоросійські козаки остаточно викристалізувалися в окрему станову одиницю «завдяки» іменному указу

Катерини II від 3 травня 1783 р. “О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей...”. Відтоді було поширене кріпосне право на теренах Лівобережної України. Усі ті нащадки козаків, які не змогли довести свою належність до реєстрового стану роком раніше, ставали поміщицькими підданими, ті ж, кому це вдалося, залишалися особисто вільними. Разом з цим козацькій старшині були надані права російського дворянства [4, с. 125]. Тобто в середовищі козаків існувало розшарування за матеріальними ознаками. Серед козаків, по-перше, виділялися найбільш заможні (або старшина), представники яких здебільшого обіймали важливі управлінські посади; по-друге, середній прошарок, вихідці з якого за власний кошт мали змогу відбувати військові повинності, і, нарешті, найбільш збіднілий прошарок – малоземельні або взагалі безземельні козаки, яких називали підпомічниками [1, с. 43]. В імперських колах чудово розуміли, що однозначно всіх козаків розглядати без урахування економічних і соціальних факторів нерозумно. Саме тому представників цих прошарків спіткала зовсім різна доля. Старшина отримала дворянські привілеї, більшість представників середнього прошарку й підпомічників розглядалися в законодавстві як «малоросійські козаки», що були особисто вільними, але між ними і старшиною існувала величезна різниця: малоросійські козаки були податним, непривілейованим соціальним елементом нової суспільної структури, а “новоспечені” дворяни із козацької старшини – привілейованим станом, що не сплачували податків.

Важко переоцінити глибинність та важливість наслідків ревізії 1782 року, проведеної на теренах Полтавщини й Чернігівщини. Саме на її основі роком пізніше визначалося майбутнє соціально-правове становище десятків тисяч козаків. Сумна доля чекала тих вихідців із козаків, котрі в травні 1783 р. не значилися в “списках реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р.”, а проходили як селяни приватних маєтків. Разом із багатьма підпомічниками такі особи підлягали закріпаченню. А довести власну належність до стану козаків було вкрай важко.

Звісно, багато хто із таким плином речей миритися не був згоден. Показовим за своєю суттю є антифеодальне повстання в с. Турбаях, котре стало результатом реєстрації певної кількості козаків як кріпосних селян. Проблема здебільшого полягала в тому, що багатьох козаків раніше було різними способами обезземелено та перетворено більш заможними верствами у власних підданих: “...чаще же всего, прежде обезземелевали козака, т. е. покупали и отбирали за долг его землю, несмотря на прямые запретительные указы из Петербурга, а безземельного козака уже ничего не стоило обратить в подданного, посадив его на свою, часто от него же отобранную, землю в виде так наз. подсосудка... Но и козаки, чувствуя за собою некоторую юридическую опору, далеко не всегда оставались пассивными перед натиском панства... В массе случаев они при первой возможности старались возратить себе утраченную свободу... В истории Турбаев “как солнце в малой капле воды” отразилось то, что совершалось по всей Малороссии” [17, с. 375].

Згідно з указом від 3 травня 1783 р., всіх селян-турбайців зареєстрували як звичайних кріпаків панів роду Базилевських. Покріпачено було й тих, хто міг претендувати на козацький стан. Турбайці почали скаржитися до Сенату, який, нарешті, у червні 1788 р. прийняв рішення, згідно з яким усіх тих селян, представників роду яких 1738 р. миргородським полковником Капністом внесено до козацьких списків, кріпаками вважати ніяк не можна. Однак, Базилевські скористалися власним впливом на місцевому владному рівні, і справа звільнення представників 76 козацьких родів з кріпацтва значно затягнулася через численні бюрократичні перепони [17, с. 376–383]. Селяни, що втомилися шукати справедливості законним чином, 1789 р. повстали. Базилевських було вбито,

їхній фільварок спалено. Лише 1793 р. учасників збройного повстання змусили здатися через прибуття значного контингенту царських регулярних військ (до речі, для придушення повстання, окрім регулярних частин, були залучені й донські козаки). Повстанців заарештували. Частину селян закатували (15 осіб), більше ста засуджено до фізичних покарань. 2300 селян переселили до таврійських степів [18, с. 25–29].

Турбаївське повстання стало показовим та символічним для царату й означало необхідність усвідомлення ряду далекосяжних висновків. Потрібно було дійти до певного балансу в питанні розгляду скарг т. зв. шукачів козацтва. “Огульна” відмова в задоволенні клопотань тільки-но закріпачених людей не означала б нічого іншого, ніж появу нових спалахів невдоволення. Але масово дарувати свободу також ніхто не збирався. Водночас із цим влада мала враховувати інтереси великих і середніх землевласників-поміщиків, яким було зовсім не вигідно втрачати зайві поневолені й майже безправні робочі руки.

Спробу нівелювати супротив населення здійснив Павло І уповільненням інтеграційних процесів. Він запропонував ідею “губерний, на особых правах и привилегиях состоящих”, до яких підпадали й українські, де було частково реставровано колишні інституції, особливо в судовій сфері [10, с. 64]. Однак, саме його виданий указ від 30 грудня 1796 р. “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам”, а згодом й коронаційний маніфест імператора Олександра І від 15 вересня 1801 р. значно активізували діяльність шукачів козацтва [14, с. 212–213; 19, с. 788–789]. Оскільки перший відновлював українську “доінкорпораційну” судочинну систему, що підсилило претензії кріпаків на основі Литовського статуту, а другий закріплював надані під час попереднього царювання пільги, кількість позивань про козацтво досягло значних розмірів. Місцева влада звернулася до центральних властей з проханням визначити чіткі уніфіковані норми щодо розгляду цих справ [4, с. 461].

Указом від 2 липня 1803 р. Сенат ухвалив, що запорукою позитивного рішення щодо клопотань про козацтво слід уважати два основних докази – або точна довідка із компутів (козацьких поіменних реєстрів), або усні свідчення за умовою підтвердження їх під присягою. Проте, найважливішим було тлумачення строку позовної давнини стосовно таких позовів: “...указами, 1796 г. ноября 30 дня, 1801 г. сентября 15 дня... Малороссии предоставлены прежние их права, а Статута Литовского, коим Малороссия судится.., давность десятилетия на таковые дела не простирается.., то на дела ищущих свободы от владения помещиков десятилетней давности относить не должно” [4, с. 462].

Указ, який мав нормалізувати ситуацію й створити єдиний більш-менш уніфікований підхід до розгляду справ шукачів козацтва, навпаки, лише ускладнив становище на місцях. Населення ще більше активізувалося в своєму прагненні отримати козацький статус. Проблема в указі містилася саме в тлумаченні строку давнини. Територія Лівобережної України судилася за Литовським статутом, що діяв до кінця 40-х років ХІХ ст. і не містив обмежень строку давнини в подібних справах, на відміну від імперських законів. Кріпаки масово ринулися подавати клопотання, а Малоросійський генерал-губернатор О. Б. Куракін доносив Сенату наступне: “по силе указа Сената о неотнoшении по делам ищущих вольности людей десятилетней давности, малороссийский народ, будучи подстрекаем тамошними юриспрудентами, целыми селениями поднялся на подачу просьб об отыскании козачества, и многие из них вообразили, что подав просьбу, можно уже и не слушаться помещиков” [4, с. 462].

Ситуацію необхідно було виправити в стислі строки, оскільки, беручи до уваги “турбаївський” досвід, затягування проблеми не передбачало нічого доброго. Виникла потреба чітко обмежити й окреслити коло осіб, що мали право

на подання клопотання про козацтво. Уже в грудні 1803 року побачив світ новий указ Сенату, за яким клопотання про реєстрацію в козацький стан слід приймати й розглядати тільки від тих із кріпаків, що мали можливість підтвердити свій статус виборного козака 1782 р. Підпомічники надалі розглядалися як звичайні селяни. Відтоді право відновити свій статус мали лише виборні козаки, які за певних причин були закріпачені. У зв'язку із звуженням кола осіб, що мали правомочність до цього клопотання, ситуація перейшла повністю під контроль місцевої адміністрації [8, с. 243]. Навіть для тих, хто мав право на отримання козацького статусу, доказова база грудневим указом значно ускладнювалася, що майже унеможливлювало прийняття позитивного рішення.

Незважаючи на різноманітні перепони, що створювали певні кола місцевих землевласників і чиновників, усе ж таки влада більш-менш лояльно ставилася до реєстрації козацького стану. Статистичні дані розкривають таку картину: 1764 року нараховувалося 176 тис. 886 виборних козаків і 198 тис. 295 підпомічників, загалом 375 тис. 181 особа [20, с. 85]. На 1777 р. їхня кількість у Гетьманщині скорочується до 300 тис., але якщо брати до уваги виселенців, то загальна сума прирівнюється до тих самих 370 тис. [21, с. 69]. Однак, 1813 р. серед ревізьких душ у Полтавській губернії мешкало 294 тис. 509 малоросійських козаків, а в Чернігівській – 166 тис. 396 [6, с. 12], загалом 460 тис. 905 ревізьких душ козаків. Якщо брати до уваги той факт, що значну частину козацької старшини було nobilitовано й перетворено у дворян, інші перейшли до різноманітних податних станів (міщани та ін.), а певна кількість зазнала покріпачення, можна зробити деякі висновки. По-перше, більшість підпомічників, усупереч тому, що їх претензії на козацтво майже нічим не підсилювалися, і влада мала всі можливості перетворити цю категорію у кріпаків, були визнані представниками малоросійського козацтва. По-друге, лави малоросійських козаків змогли поповнити представники інших соціальних станів, що вдало скористалися ситуацією великих перетворень. Відтоді кардинальних змін у питанні належності до нового соціального стану не відбувалося.

Малоросійські козаки як новий соціальний стан був унікальним. Науковець О. Кухарук характеризує їх особливе місце в імперській системі так: “Проте, саме козаки Лівобережної України виявились складною проблемою для уніфікаторських “модернізаційних” процесів, не вписуючись в єдиний стандарт, вони створили історичний прецедент” [21, с. 66]. Дійсно, за імперським законодавством під поняттям “козак” розумівся певний тип військовослужбовця, який офіційно перебував на службі в імператора, а місцем його постійного проживання було спеціально створене військове поселення. За свою службу такі козаки отримували пільги від держави й були неподатним населенням. Наприклад, донські козаки звільнялися від податків на користь держави, але за першим закликом царату мали відбувати військову повинність. Малоросійські козаки не вписувалися до цього визначення, а являли собою складову частину категорії державних селян (поруч із однодворцями, власне державними селянами, військовими обивателями, вільними хліборобами) [5, с. 28]. Різні станові групи державних селян у своїх пільгах та соціальному становищі значно різнилися між собою. Це обумовлювалося тими історичними традиціями, що склалися всередині певної групи населення, і держава мала з цим рахуватися. Малоросійські козаки виділялися поміж інших груп державних селян своїм політико-правовим статусом, особливо в питаннях особистої свободи, землевласності, права переходу в інші податні стани, права винокуріння, [13, с. 272].

В. С. Шандра вказує: “Якщо інші козацькі угруповання в імперії вдалося ліквідувати або асимілювати, то з малоросійським козацтвом завдяки його

кількості, організованості, праву спадкового землеволодіння це зробити було важче. У Росії не було соціального стану, який би одночасно володів землею, сам її обробляв і був правоздатним” [9, с. 42]. Значною мірою саме в праві землеволодіння приховувався чи не найбільший привілей малоросійських козаків. Якщо більшість державних селян не мали власної земельної ділянки й використовували землі держави, за що платили оброк, то козаки Лівобережжя мали майже всі ознаки права власності на свої землі.

У них була правомочність володіння, користування та обмеженого розпорядження земельними ділянками. Землі козаків були спадковими, але їх заборонялося відчужувати представникам інших станів. Обмеження на право розпоряджатися земельними ділянками містилися в указах від 8 січня 1739 р. “О запрещении казакам, впредь до указа, продавать и за другими укрепляют земли” [22, с. 690–691] та від 18 вересня 1863 р. “О непродаже казакам земель своих, с которых они службу отправляют” [23, с. 376–377]. Заборона була введена для підтримання боєздатності козаків, оскільки економічні негаразди значно погіршували якість військової служби [24, с. 223]. Але наприкінці XVIII ст. ситуація кардинально змінюється. Малоросійське козацтво перестало бути привілейованим військовим станом. Водночас підприємлива старшина часто обходила раніше видані норми. Заборона продажу земель також заважала переселенню козаків на прикордонні території Російської імперії. Такий превентивний захід послаблення боєздатності козацької військової сили відпав.

Імператорським указом від 12 грудня 1801 року міщанам, купецтву та державним селянам надавалося право купувати земельні наділи від тих, хто мав привілей розпоряджатися таким майном [25, с. 862–863]. Згодом 24 квітня 1802 р. Сенатським указом відповідним категоріям населення було надано право розпоряджатися надбаними землями, наприклад, продавати, передавати в спадок, дарувати [26, с. 123–124]. Такі зміни в законодавстві мали велике значення й для малоросійського козацтва. У своїй записці Сенату Малоросійський генерал-губернатор О. Б. Куракін слушно вказував: якщо права купувати й розпоряджатися землею були надані тим, хто до цього таких привілеїв не мав, логічним було б не забороняти це робити малоросійським козакам, котрим ці переваги були надані набагато раніше. Окрім того, О. Б. Куракін також наголошував на тому, що заборона продажу землі малоросійським козакам утратила свою актуальність, одночасно її скасування могло б розв’язати чимало нагальних проблем (черезсуміжжя, перепони залучення до переселення). Сенат погодився із аргументами генерал-губернатора. “Высочайше утвержденным докладом Сената” 28 червня 1803 р. малоросійських козаків було поновлено у своїх правах і привілеях щодо відчуження нерухомого майна [27, с. 712–715]. Відтоді козаки стали остаточно повноправними власниками земельних угідь.

У судових справах малоросійські козаки були підпорядковані 1784 року нижчим розправам, де судилися звичайні селяни, на відміну від дворян, які подавали клопотання в земські повітові суди [28, с. 233–234]. Цей факт яскраво свідчив про ставлення до малоросійських козаків та їхнє місце в становій системі імперського законодавця.

Еволюцію формування фіскальних зобов’язань козаків Лівобережжя в новій податковій системі імперії Романових наприкінці XIX ст. розкрито у “Высочайше утвержденном докладе Сената” від 8 вересня 1807 р. “О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками” [13, с. 273]. У доповіді зазначалося, що указ від 3 травня 1783 р. інтегрував малоросійське козацтво до податних станів імперії та водночас упорядкував їхні фіскальні зобов’язання, оскільки “казаки эти до 1783 года платили поборы неопределенные, зависящие от воли начальства, в оном году Высочайшим указом мая 3 дня повелено: собирать с них на содержание военной их службы,

вместо прежних неопределенных поборов, с каждой души по одному рублю 20 копеек на год; кроме того казаки малороссийские платят оброчных за право винокурения по 1 рублю с души, по указу 1794 года сентября 7 дня, вместо провианта по 30 копеек и по указу 1797 декабря 18 прибавочных вместо содержания полковых подъемных лошадей по 26 копеек, накладных по 2 копейки на рубль, всего по 2 рубли 81 копейки в год с каждой души” [29, с. 1279]. На 1797 рік податковий тиск на козаків був у 1,87 раза меншим за державних селян, котрі сплачували на той час 5 крб. 26 копійок. Козаки сплачували оброк лише за право винокуріння, водночас землею вони користувалися не державною, а власною, на відміну від державних селян [13, с. 273]. На прикордонних теренах імперії в особливому окладі оброку серед “не російських” націй існувало поряд з козаками лише 5 станових груп: панцирні бояри, вільні люди, громадяни й однодворці західних губерній, іноземні ремісники й колоністи [30, с. 23].

Епохальним для малоросійських козаків став указ від 20 лютого 1812 р., що фактично прирівнював їх у статусі та оподаткуванні з іншими державними селянами: “Поселян разных именований, обитающих в губерниях... Полтавской, Черниговской..., а именно: войсковых обывателей, казаков и казачьих подсосудков... уравниать их в платеже оброчной подати, установленной манифестом 2 февраля 1810 года, с прочими государственными крестьянами...” [31, с. 195]. Це було несправедливо, оскільки оброчна подать, що відтепер на них поширювалася, не була рентою за користування державними землями. Однак, така ситуація проіснувала недовго. Усвідомлюючи обсяги затрат на формування полків у часи Вітчизняної війни 1812 р., у середині року малоросійський генерал-губернатор від імені імператора оголосив про звільнення козаків від усіх податків, окрім подушного [32, с. 490]. Таким чином, на 1812 р. з малоросійських козаків стягувалося річних 4 карбованці з однієї ревізької душі, на відміну від державних селян, що сплачували 11 карбованців [13, с. 294]. Проте, прецедент відбувся, і звільнення від оброчної податі відзначалося вже як тимчасовий захід для козаків.

Протягом останніх двох десятиліть XVIII ст. традиційну козацьку військову систему Лівобережної України було докорінно реформовано й інтегровано до системи регулярних збройних сил Російської імперії. Оскільки територія Лівобережної України втратила статус прикордоння, зникла потреба в козацьких іррегулярних утвореннях як захисного бар’єра. Поступово малоросійські козаки втратили власний унікальний привілей у відбутті військової служби й були прирівняні в рекрутських повинностях до інших непривілейованих категорій Російської імперії. Рекрутів-козаків могли згідно із ситуацією відправляти до різних бойових з’єднань, що унеможливлювало “не російську” етнічну однорідність полків. Однак, замість 25-річної служби рекрутів в Російському війську на жителів Лівобережної України поширювався 15-річний строк [8, 192–195].

Отже, Лівобережна Україна втратила статус прикордоння, але потреба в іррегулярних козацьких військах задля захисту всіх окраїн Російської імперії залишалася дуже актуальною. Малоросійські козаки були ідеальними жителями подібного фронтиру, де Російська імперія стикалася з ворожими силами інших держав і цивілізацій. Утримання чисельних контингентів регулярних військ на нових територіях, наприклад, приєднаних 1774 р. за Кючук-Кайнарджийським договором, із нерозвинутою комунікаційною інфраструктурою передбачало шалені фінансові витрати. Саме тут у нагоді ставали козацькі іррегулярні війська. Малоросійським козакам було дозволено переселятися на південні прикордонні території (Катеринославську губернію та інші малозаселені землі) 1803 року [27, с. 714–715]. А в 1808–1811 роках уряд залучив малоросійських козаків задля

активного освоєння Кубані та посилення обороноздатності тамтешніх іррегулярних військ [33, с. 132–136].

Упродовж останньої третини XVIII – початку XIX століть відбулися суттєві зміни в соціально-правовому становищі малоросійських козаків та інших верств населення Гетьманщини, що перестала існувати. Імперський законодавець з великими труднощами визначив місце козаків Лівобережжя в загальноросійській соціальній системі, оскільки подібних станових груп до цього в імперії не існувало. Разом з іншими військовими обивателями, панцирними боярами вони склали одну зі станових груп державних селян, однак, мали суттєві переваги й привілеї (наявність спадкових земельних наділів). Проте через урядову політику межа між ними та державними селянами ставала все меншою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арандаренко М. Записки о Полтавской губернии. В 3-х ч. – Ч. 2. Описание политического состояния губернии. – Полтава, 1849. – 370 с.
2. Стороженко М. В. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве // Киевская старина. – 1891. – №3. – С. 478–493.
3. Стороженко М. В. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина. – 1897. – №. 4. – С. 124–156.
4. Стороженко М. В. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина. – 1897. – №. 6. – С. 460–483.
5. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Наукова думка, 1954. – 448 с.
6. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 112 с.
7. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 142 с.
8. Когут З. Російський централізм і Українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
9. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К.: Держ. ком. архівів України, 2001. – 356 с.
10. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 59–83.
11. Бачинська О. А. Козацтво в “післякозацьку” добу української історії (кінець XVIII–XIX ст.). – К.: Вища школа, 2011. – 285 с.
12. Бачинська О. А. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. Інститут історії України НАН України. – Число 12. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 15–26.
13. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
14. О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30 ноября 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – № 17593. – С. 212–213.
15. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / Упорядник й автор передмови Т. Б. Ананьєва. – К.: Наукова думка, 1997. – 320 с.
16. Об учреждении губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской и Белорусских: Могилевской и Витебской. 27 февраля 1802 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – № 20162. – С. 59–60.
17. Ефименко А. Я. Турбаевская катастрофа // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С. 373–401.
18. Гуслистий К. Турбаївське повстання. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 42 с.
19. О последовавшем короновании Его Императорского Величества и о дарованных по сему случаю разных народу милостях. 15 сентября 1801 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – №. 20011. – С. 788–789.

20. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К. Университетская типография, 1851. – 729 с.
21. Кухарук О. Формування стану «малоросійських козаків» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. – 2007. – № 2. – С. 76–88.
22. О запрещении казакам, впредь до указа, продавать и за другими укреплять земли. 8 января 1739 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. X. – № 7723. – С. 690–691.
23. О непродаже казакам земель своих, с которых они службу отправляют. 18 сентября 1763 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XVI. – № 11926. – С. 376–377.
24. Падалка Л. О происхождении и особенностях владения казачьими наследственными землями в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1908. – № 5. – С. 223–225.
25. О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли. 12 декабря 1801 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – № 20075. – С. 862–863.
26. О не стеснении людей свободного состояния и казенных крестьян в покупке земель и в совершении на оные крепостей узаконенным порядком. 24 апреля 1802 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – № 20244. – С. 123–124.
27. О позволении Малороссийским казакам распоряжаться недвижимыми их именьями, на древних правах и привилегиях Малороссии пожалованных. 28 июня 1803 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – № 20823. – С. 712–715.
28. О подсудности казаков нижним расправам. 22 октября 1784 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 16082. – С. 233–234.
29. О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками. 8 сентября 1807 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXIX. – № 22615. – С. 1278–1280.
30. Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. – М.: Наука; 1987. – 288 с.
31. О податях, положенных на поселян разных наименований и мещан, в разных губерниях находящихся. 20 февраля 1812 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXII. – № 24999. – С. 195.
32. Об оставлении взимания податей с малороссийских казаков в настоящем положении. 8 февраля 1816 г. // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXIII. – № 26130. – С. 490.
33. О переселении из малороссийских губерний казаков на земли Черноморского войска. 17 марта 1808 г. ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXX. – № 22902. – С. 132–136.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цигульський Сергій Миколайович – аспірант кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: проблеми історії козацтва XVIII–XIX століть.

УДК 94 (497.1) “1885/1886”:070

ВИСВІТЛЕННЯ СЕРБСЬКО-БОЛГАРСЬКОЇ ВІЙНИ 1885–1886 рр. НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТ “КИЄВЛЯНИН” ТА “ЗАРЯ”

Світлана ЧЕРНІК (Кіровоград)

У статті на основі матеріалів газет “Киевлянин” та “Заря” розкриваються причини, хід результати сербсько-болгарської війни 1885 – 1886 рр. та дипломатія європейських держав щодо подій на Балканах. Показана роль Австро-Угорщини в розпалюванні цього воєнного конфлікту між балканськими народами.

Ключові слова: сербсько-болгарська війна, Сербія, Болгарія, періодика України, газети “Киевлянин”, “Заря”.

В статті на основі матеріалів газет “Киевлянин” та “Заря” розкриваються причини, ход, результати сербсько-болгарської війни 1885 – 1886 рр. та дипломатія європейських держав по поводу подій на Балканах. Показана роль Австро-Угорщини в розпалюванні цього воєнного конфлікту між балканськими народами.

Ключевые слова: сербско-болгарская война, Сербия, Болгария, периодика Украины,

газети “Киевлянин”, “Заря”.

The article investigates the reasons, the course of the Serbo-Bulgarian War of 1885 – 1886, its results, and the European nations' diplomatic reaction to the Balkan events as they were covered by the Kyiv Zaria and Kievlianin newspaper. The Austria-Hungary's role in fomenting the international strife between the Balkan states is highlighted.

Keywords: Serbo-Bulgarian War, Serbia, Bulgaria, Ukrainian periodicals, Zaria, Kievlianin newspaper.

Після Берлінського конгресу 1878 року Сербія та Болгарія залишилися невдоволені своїми територіальними надбаннями. Кожна з них прагнула створити під власною егідою “Велику” слов'янську державу на Балканах. У зв'язку з цим у кінці XIX століття суперництво між незалежними балканськими державами за перевагу в регіоні посилювалося. Восени 1885 року в Східній Румелії відбувся переворот, унаслідок якого зазначена територія була приєднана до Болгарії. Порушення status quo на Балканах суперечило Берлінському трактату 1878 року та призвело до загострення відносин з Сербією, котра сприйняла розширення кордонів болгарської держави як посилення її позицій у регіоні. Усе це стало причиною сербсько-болгарської війни 1885 – 1886 рр. Світова громадськість одразу відреагувала активним обговоренням балканських подій у пресі. На шпальтах газет розміщувалися матеріали, які детально описували стан справ на Балканському півострові. Не винятком були й видання України, зокрема газети “Киевлянин”, “Заря”, які оперативно інформували своїх читачів про війну на Балканах.

Висвітлення подій сербсько-болгарської війни 1885 – 1886 рр. на сторінках періодичних видань України майже не досліджувалося у вітчизняній історіографії. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли розкриття у працях учених: М.Ю. Золотухіна [1], В.Л. Самчук [2], В.К. Терехова [3], Т.В. Березовської [4] та інших. Зокрема, слід відзначити монографію М.Ю. Золотухіна, у якій здійснено ґрунтовний аналіз дипломатії європейських держав на Балканах у 80-ті рр. У своїй роботі автор приходить до висновку, що балканська криза 1885–1886 рр. відіграла головну роль у системі міжнародних відносин в Європі та могла перерости в міжнаціональний воєнний конфлікт між Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною. До цієї думки приєднуються й українські науковці В. Л. Самчук й Т.В. Березовська. Разом з тим вони вважають, що великі європейські держави, керуючись власними інтересами, рішеннями Берлінського конгресу 1878 року, погіршили становище південних слов'ян та не підтримали визвольних процесів на Балканах, що стало однією з причин сербсько-болгарської війни 1885 р. та кризи в Болгарії 1887 року. Однак, вищезазначені дослідники історії Балкан кінця XIX ст. майже не використовували для висвітлення ситуації 1885 року матеріали періодики, яка виходила на території України. Публікації газет “Киевлянин”, “Заря” не стали об'єктом їхніх досліджень. У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз кореспондентських матеріалів, одних з найвпливовіших тогочасних періодичних видань – “Киевлянин” та “Заря”, присвячених подіям сербсько-болгарської війни 1885 – 1886 рр.

Дослідження матеріалів преси другої половини XIX ст. ускладнюється під час неможливістю або сумнівним встановленням авторства статей. Значна їхня кількість друкувалася анонімно, під вигаданими іменами, підписувалися лише ініціалами автора чи загальними поняттями. Зокрема, на сторінках газетних видань України в 1885 – 1886 рр. переважно розміщувалися анонімні статті. Так, у Філіппові в Болгарії від редакції газети “Киевлянин” працював кореспондент, який підписував свої матеріали криптонімом “Z.”. Нами була виявлена його публікація “Листи з Болгарії”, в якій описувалися умови перебування журналістів на місці подій. Журналіст відзначав, що в день перевороту тимчасовий уряд Софії видав заборону друкувати будь-які газети. Причиною цього, на думку автора, стало “побоювання, щоб істина не пробилася назовні,

бажання безперешкодно поширювати найнеймовірніші речі, бажання так чи інакше забезпечити собі успіх” [5, с.1] (Переклад – С.Ч.). Усіх репортерів було розділено на три категорії: співчувальники новій владі, не співчувальники та безвідносних. Першим дозволялося відправляти депеші до своїх редакцій, другим – повністю заборонялося листування. До третьої категорії “Z.” відніс лише представника німецької “Кельнської газети”. Окрім цих обмежень, опальним кореспондентам відкрито натякали про загрозу їхньому життю [5, с. 1]. Однак, не враховуючи встановлених владою Болгарії обмежень, журналісти й надалі працювали та намагалися донести до своїх читачів очікувану ними інформацію з місця подій.

Подіям на Балканському півострові були присвячені публікації газети “Киевлянин”, підписані “Д.И.” та “Дмитрий Иванов”. Аналіз їхнього змісту уможливив установити, що їхнє авторство належало редактору згаданого видання, професору Київського університету Дмитру Івановичу Піхно. Стаття “Що нам робити зі слов’янами?” чітко розкриває його націоналістичні погляди. Автор уважав, що “з погляду російських інтересів слов’яни (балканські народи – С.Ч.) Росії не потрібні й ніякої користі принести не можуть, відповідно, з політичних міркувань нам зовсім не доводиться триматися дружби зі слов’янами та шукати її” [6, с. 1]. Разом з тим Д. Піхно визнавав для південних і західних слов’ян заступництво Російської імперії вкрай необхідним, інакше вони залишаться напризволяще, однак основне завдання Петербурга – це дотримання миру та вирішення питання за чорноморські протоки, а не піклування про народи, які цього не заслуговують [6, с.1]. На нашу думку, досить різка критика сербів редактора газети “Киевлянин” пояснюється його особистою позицією щодо зовнішньої політики балканських країн. Окрім того, названа публікація не свідчить про панування цієї думки в українському суспільстві, оскільки інші матеріалів різних періодичних виданнях України давали протилежну оцінку ролі Російської імперії та її народів у розв’язанні ситуації на Балканах. Зокрема, у газеті “Заря” повідомлялося, що у цей час на загальному засіданні Київського слов’янського благодійного товариства відзначалося, що сербський народ не винен у “злій срібололюбній” політиці Мілана. Присутні на зібранні вирішили надавати допомогу балканським країнам та надіслати 10 тисяч франків у Софію та Белград [7, с. 1]. Відповідно, слов’янські народи Російської імперії продовжували співпереживати та допомагати народам Сербії та Болгарії, а окремі публікації в газетах не завжди розкривали панівну думку в українському суспільстві.

Одним із свідків сербсько-болгарської війни 1885 року був Антоній Петровський, репортажі якого редакція газети “Заря” надрукувала 1886 року [8, с. 1; 9, с. 1; 10, с. 1]. Нам удалося встановити справжнє ім’я автора публікацій – Антоній Піотровський. Він був польським художником, працював кореспондентом та ілюстратором декількох англійських й французьких газет у Болгарії під час сербсько-болгарської війни 1885 року [11, с.40]. Київська газета “Заря” в цей час також мала свого кореспондента в Сербії, котрий підписував статті криптонімом “M.N.W.”, який нам не вдалося ідентифікувати.

Розкриваючи події на Балканах 1885 року, кореспонденти газет України передусім намагалися з’ясувати причини виникнення конфлікту в регіоні. На думку одного з авторів публікації в газеті “Киевлянин”, ситуація в середині Сербської держави ставала загрозливою для короля Мілана Обреновича через проведення ним невдалої внутрішньої політики. Він побоювався активізації загонів у Старій Сербії, котрі під проводом Петра Карагеоргієвича могли захопити владу в Белграді та повалити династію Обреновичів [12, с. 2]. Для збереження статусу монарха необхідні були успіхи на зовнішньополітичній арені. Сербський король вирішив скористатися загостренням сербсько-

болгарських відносин, яке могло в будь-який момент перерости у війну. У Сербії розпочалася загальна мобілізація, про яку одразу написали газети України [13, с. 2]. Військові приготування король Мілан виправдовував у ноті, надісланій усім європейським державам, “готовністю надати її (сербську армію – С.Ч.) у розпорядження держав для підтримки їхнього рішення щодо кризи в Румелії” [14, с. 2]. Слід виокремити думку кореспондента “Киевлянин”, котрий прагнення Сербії виконувати роль ексекютора на Балканах розцінив як свідчення розрізненості балканських слов’ян та їхньої взаємної ворожнечі. На його переконання, європейські держави розраховували на це для перерозподілу впливів у регіоні [13, с. 2]. Перші заяви Відня на початку сербсько-болгарської війни 1885 року підтвердили висновки журналіста.

Офіційну позицію Сербії напередодні війни підтверджував лист її посланця в Англії Ч. Міятовича до колишнього англійського прем’єр-міністра У. Гладстона. Зміст листа надрукували в газетних виданнях України. “Серби мають таке саме, як і болгари, право перейти кордон для розширення власних володінь. Сербія впевнена в тому, що незалежність і свобода балканських держав може бути досягнута не інакше, як через створення конфедерації. Тим часом конфедерація видається зовсім неможливою, бо скоро одна з балканських держав набуде гегемонії[...], греки та серби будуть виступати проти утворення Великої Болгарії всіма силами” [14, с. 1], – зазначав Ч. Міятович. Відмітимо, що неофіційні органи Сербії не висловлювали жодної позиції щодо Румелійського перевороту через заборону уряду та непопулярність “боротьби зі спорідненими болгарами” серед сербського народу [15, с. 1].

Розуміючи всю небезпеку ситуації на Балканах, європейські держави намагалися попередити розв’язання воєнного конфлікту на Балканах. 6 жовтня 1885 року Англія, Австрія, Франція, Росія, Німеччина та Італія направили колективну декларацію Порті та Болгарії зі сподіванням на повернення до status quo на Балканах. Великі держави засуджували будь-яке порушення наявних трактатів та пропонували головним начальникам болгарської армії уникати зосередження військ на румелійському кордоні, де їхня присутність спричиняла небезпеку. Також вони застерігали їх від подальшого озброєння, що, на їхню думку, могло призвести до загибелі Болгарії [14, с. 1]. Для умиротворення Сербії європейські держави гарантували їй більші поступки в разі поділу Туреччини. Цими заходами лідери країн Європи намагалися призупинити процес підготовки до війни на Балканах, але вони не змогли вплинути на рішучість дій сербського короля.

Серед газетних публікацій про сербське-болгарське протистояння варто виділити статтю в київській газеті “Заря” від 18 жовтня 1885 року, в якій її автор порівнював наміри сербського короля Мілана та болгарського князя Олександра напередодні війни. У результаті цього кореспондент прийшов до висновку про благородність учинків правителя Болгарії, який прагнув навіть ціною власного трону об’єднати болгар, та непорядність поведінки монарха сербів, здатного піти на братовбивчу війну заради збереження своєї корони [16, с. 1]. “Єдиною точкою відліку для слов’янських народностей Балканського півострова повинно слугувати прагнення до поліпшення становища всіх племен взагалі і кожного окремо [...] Болгари й всі друзі слов’янства не можуть не засуджувати всієї політики сербського уряду” [16, с. 1], – уважав автор статті. На нашу думку, таке ставлення до сербів пояснювалося офіційною позицією Росії, яка була невдоволена сподіваннями Сербії на допомогу Австрії в конфлікті з Болгарією.

Зауважимо, що події на Балканах загострили відносини між великими державами, зокрема, Німеччиною, Австрією та Росією. У статті, надрукованій в газеті “Заря” від 24 жовтня 1885 року, зазначалося, що Сербія не могла так різко виступати проти об’єднання Болгарії без підтримки Австрії, яка намагалася

вивести з-під впливу Росії Балканський півострів [17, с.1]. Цей крок Відня не знайшов підтримки з боку інших союзників, зокрема Росії, що робило єдність трьох імперій, на думку кореспондента “Киевлянина”, “уявною та примарною” [18, с. 1]. Автор публікації в газеті “Заря” попереджав про вірогідність охолодження відносин і розлад угоди між цими державами. На його переконання, для збереження Союзу трьох імператорів Росія мала відмовитися від самостійної політики щодо балканських народів, що було неможливим [17, с. 1]. Таким чином, журналісти передбачили подальшу долю Союзу трьох імператорів, який фактично перестав існувати після закінчення сербсько-болгарської війни 1885 – 1886рр. Один з кореспондентів газети “Заря” влучно відмічав: “Союз трьох імперій, що утихомирював Європу, виявився безсилим у Болгарії та Сербії” [19, с. 2].

3 листопада 1885 року за підтримки Австро-угорської імперії сербський король Мілан оголосив війну Болгарії. Протистояння між двома балканськими народами з новою силою привернуло увагу слов'янського світу. Вивчені нами матеріали в газетних виданнях України свідчать про оперативне висвітлення в них згаданих подій. Так, видання “Киевлянин” і “Заря” мали постійні рубрики “Події на Балканському півострові” та “Сербсько-болгарська війна” відповідно. Водній з перших публікацій про війну в газеті “Заря” були детально описані територіальні плани сербського уряду, які, на думку кореспондента, значно розходилися з реальними етнічними межами розселення сербів. “Серби, очевидно, дотримувалися комерційного принципу, що потрібно вимагати якомога більше, для того, щоб отримати хоча б що-небудь”, – писав автор статті [15, с. 1].

Згідно з повідомленнями в газетах України “Киевлянин” та “Заря”, звістка про початок бойових дій між балканськими народами була сприйнята населенням держав, що ворогували, без захоплення. Так, із Софії інформували, що болгари зустріли оголошення війни з “разючим спокоєм, хоча вони й обурені діями сербів” [20, с. 2]. Разом з тим населення Сербії не підтримувало рішення свого короля про боротьбу з болгарським народом [15, с.1]. Уторгнення солдат Болгарії спричинило паніку в Белграді. В одному з номерів газети “Киевлянин” відзначалося, що “цілі батальйони кидали зброю, солдати та народ відкрито проклинали й війну, і короля Мілана” [21, с. 2]. Таким чином, Балкани знову опинилися у вогні завдяки лише прагненням монархів Сербії та Болгарії домінувати в регіоні, не маючи на це підтримки власних народів.

Відмітимо, що на початку війни газета “Киевлянин” бойову готовність Сербії оцінювала краще, ніж Болгарії [22, с. 1]. У пресі рахували дні й тижні до переможного зайняття Софії сербськими солдатами. Однак їхні прогнози не справдилися, уже після перших бойових поразок армія Сербії перейшла від наступу до оборони. Очевидці подій розповідали про різне ставлення воїнів до виконання своїх обов'язків: “Болгари, незважаючи на свою значно меншу кількість, билися надзвичайно мужньо й завдавали ворогу значних втрат” [20, с. 2]. Сербські солдати були вражені спрямованістю болгарських атак. “Вони (болгари – С.Ч.) відзначаються відмінною витримкою, наступають у розсипному строю й ніколи не стріляють, не прицілювшись. Навпаки, серби атакують зімкнутими колонами, ледь прикладають рушницю на плече й стріляють залпами в повітря” [23, с. 2], – додавали кореспонденти газет. Така підготовка та ставлення до війни сербської армії призвела до її ганебної поразки. У результаті воєнних дій, які детально висвітлювалися на сторінках газетних видань “Киевлянин” та “Заря”, перевага в сербсько-болгарській війні повністю перейшла до Болгарії.

Непередбачуваний хід війни викликав бурхливе обговорення можливих наслідків для Сербії в пресі. Сербського короля Мілана Обреновича

звинувачували в бездарному керівництві своєю армією. Так, автор статті в київській газеті “Заря” влучно відмічав, що “мрія про те, що Сербії призначена роль П’ємонта на Балканському півострові, зникне, і вона, можливо, зрозуміє, що не у ворожнечі, а в союзі з Болгарією вона повинна бачити запоруку свого подальшого існування та розвитку” [24, с. 1].

Слід звернути увагу на те, що в газетних виданнях “Киевлянин” та “Заря” в цей час з’явилися публікації про можливість розпалювання загальноєвропейської війни. Російська преса повністю покладала відповідальність за зіткнення на Балканах 1885 року на Австро-Угорщину, яка із самого початку підбурювала Сербію [25, с. 1]. “Східне питання ніколи б не набуло такого гострого характеру, якщо б Австрія своєчасно наклала своє вето на пориви сербів і тим надала державам вільно вирішувати румелійське питання, як зовсім ізольований факт” [26, с. 1], – доводив автор публікації в газеті “Заря”. Узакордонній пресі навіть висловлювалася думка про фактично відкриту війну між Австро-Угорською та Російською імперіями через сербсько-болгарське протистояння [27, с. 1]. Окрім цього, Відень та Лондон виступали проти умиротворення країн, що ворогували, адже “повернення до statusquo Туреччини буде здійсненням російських вимог і покаже південно-східним слов’янам та всім балканським племенам і державам, що вони нічого не можуть досягти, йдучи в розріз з Росією й без її підтримки” [27, с.1]. Австро-Угорська імперія, передбачаючи втрату політичного та економічного впливів у Сербській державі в разі нищівної поразки короля Мілана, не могла допустити подальшого наступу болгарських військ й оголосила про надання військової допомоги сербам. Австрійський посланець у Болгарії граф Кевенгюллер заявив про “можливість зустрічі болгарських військ з австрійськими штиками” [28, с.1]. У разі такого розвитку подій Росія мала б виступити на захист болгарського народу. Загроза зіткнення двох імперій на Балканах змусила князя Болгарії Олександра піти на укладання перемир’я.

Після підписання 7 грудня 1885 року мирової угоди розпочалися переговори щодо майбутнього договору. Для визначення сербсько-болгарських кордонів створювалася делімітаційна міжнародна комісія. Разом з тим у пресі й надалі з’являлися повідомлення про ймовірність продовження бойових дій. Австрія підбурювала владу Сербії готуватися до нової бійні. Аналізуючи тогочасну ситуацію на Балканах, у розмові з кореспондентом один сербський дипломат, прізвище якого залишилося не відомим, стверджував, що голова уряду Сербії М. Гарашанин здійснить політичне самогубство, якщо не буде наполягати на продовженні війни [29, с.3]. Ліберальна та радикальна партії Сербії також підтримали політику Відня. У країні назривала нова хвиля войовничих настроїв. На думку закордонних періодичних видань, укладання миру в той момент було можливим у разі відмови Сербії від відновлення statusquo на Балканах, інакше це призвело б до австрійсько-російського зіткнення [30, с. 2]. Європейські держави намагалися призупинити цей процес, надіславши ноти Сербії, Болгарії та Греції з пропозицією їхнього роззброєння. Проте вони не отримали очікуваної відповіді.

У зв’язку з балканською кризою 1885–1886 рр. східне питання знову опинилося в центрі міжнародної дипломатії та стало актуальною темою для обговорення на шпальтах газет. Серед значної кількості виявлених нами відповідних матеріалів у пресі України слід виокремити статтю “Становище справ на Балканах” у газеті “Заря”. У результаті аналізу політики європейських держав автор публікації дійшов до висновку, що Австрія змушена була рятувати від нищівних умов миру підконтрольну їй Сербію. Натомість Росія прагнула зберегти свої прерогативи в Болгарії. Кореспондент уважав, що дипломатія цих двох великих держав усе більше розходила у своїх поглядах на східне питання [31, с. 2]. На думку іншого журналіста цієї ж газети, Європа зазвичай утручалася в справи балканських країн лише тоді, коли Росія намагалася виправити

становище та згодом встановлювала хаос. Він порівнював урегулювання сербсько-болгарської війни 1885 – 1886 рр., запропоноване великими державами, з післявоєнним врегулюванням у Берліні 1878 року [32, с. 1]. Схожу позицію займав і автор публікації “Підсумки та перспективи стосовно східного питання” в газеті “Киевлянин” Д. І. Піхно. Він доводив, що Берлінський трактат 1878 року був найдодільнішим тимчасовим ґрунтом для врегулювання балканської кризи. Росія повинна відстоювати це, ігноруючи усіх балканських королів та князів з їхніми перемогами й поразками [33, с. 2]. Підсумовуючи вищевикладене, відмітимо, що кореспондентам газет України крізь призму своїх публікацій удалося досить детально викласти українським читачам сутність дипломатії європейських держав під час балканської кризи 1885–1886 рр.

Слід зазначити, що невдачі сербського монарха в зовнішній політиці призвели до загострення внутрішньої ситуації в країні. Перманентна міністерська криза, економічні негаразди та постійні позики для ведення війни, утручання іноземної держави в справі Сербії загрожували революційним вибухом. У газеті “Киевлянин” почали писати про зречення з престолу Мілана Обреновича та здійснення заколоту невдоволеними результатами війни [21, с. 2]. Претендент на сербський престол Петро Карагеорґієвич у своїй прокламації також виступив проти політики короля Мілана та назвав його “вбивцею народу”. Він переконував сербів: “Злісний уряд короля Мілана тягнув вас до краю прірви [...], вас відторгали від кровних вікових зв’язків єдиної спорідненості та єдиної віри, немилосердно підривали ті міцні основи, на яких повинна триматися Сербія і без яких існування її неможливе” [34, с. 2]. Петро Карагеорґієвич закликав сербів до покарання короля Мілана Обреновича, який перетворив їх на “відщепенців серед слов’янської сім’ї” та заявив про свою готовність посісти престол у разі необхідності. Наведені вище факти свідчать, що політична ситуація в Сербії загострювалася та загрожувала революційними змінами. Хоча в газеті “Заря” нами виявлена публікація, автор якої висловлював дещо іншу думку щодо перспектив Сербської держави. У статті “Становище справ на Балканському півострові” він висловлював сумніви щодо змін на сербському троні: “Чутки про готовність Мілана відмовитися від престолу розпускаються лише з метою засвідчити його лицарство, насправді він зречеться престолу не раніше, ніж його змусять до того примусово[...]. Він твердо впевнений у підтримці Австрії” [35, с. 2]. Король Сербії розумів, що в разі зміни династії Відень утратить вплив на балканську державу, що “будь-який новий порядок речей, будь-яка зміна династії може відбутися на шкоду Австрії й на користь Росії” [35, с. 2]. Така взаємозалежність інтересів обумовлювала впевненість сербського монарха. Однак це тривало недовго. Поразка в сербсько-болгарській війні 1885 – 1886 рр. стала однією з причин зречення престолу Мілана Обреновича 1889 року.

19 лютого 1886 року в Бухаресті між Сербією та Болгарією був підписаний мирний договір, на який покладали сподівання дотримання миру на Балканах, про що повідомили газети України [36, с.1]. Необхідно відмітити, що саме австрійське втручання в балканські справи змусило Болгарію прийняти довоєнне врегулювання миру без жодних територіальних змін. Великі держави визнали об’єднання Болгарії, міжнародний авторитет якої після переможної сербсько-болгарської війни 1885 – 1886 рр. значно зріс. Сербська армія зазнала значних утрат, а її престиж не був відновлений навіть після Балканських війн початку XX ст.

Аналіз публікацій газет “Киевлянин” та “Заря” 1885 – 1886 рр. уможливиле зробити наступні висновки. Події сербсько-болгарською війни стали об’єктом уваги багатьох матеріалів зазначених періодичних видань. Новина про її початок у київській пресі була сприйнята вкрай негативно. Про становище, що склалося на Балканах, у газеті “Киевлянин” писав її редактор, професор Київського

університету Д. І. Піхно, який не завжди був об'єктивним у своїх оцінках. Установлено, що з місця подій надсилали свої репортажі кореспондент А.Петровський (А.Піотровський) та не ідентифіковані нами журналісти, котрі підписували матеріали криптонімами "Z." й "M.N.W.". Кореспонденти київських газет сприймали війну з Болгарією 1885 – 1886 рр., розпочату королем Міланом Обреновичем, як спосіб зміцнення його авторитету в країні. Дипломатія Росії та Австрії під час сербсько-болгарської війни розглядалася ними як боротьба двох імперій за встановлення свого панування в Болгарії та Сербії. При цьому вся відповідальність за поразку останньої покладалася лишена сербського короля Мілана Обреновича, разом з тим журналісти уникали питання щодо ролі Петербурга в розпалюванні цього воєнного конфлікту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Золотухин М. Ю. Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885-1888)/М. Ю. Золотухин.– М.: Наука. Издат. фирма "Вост. лит.", 1993. – 320 с.
2. Самчук В.Л. Південнослов'янські країни у політиці європейських держав періоду балканських криз 80-х років XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / В.Л. Самчук; Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1999. – 20 с.
3. Терехов В.К. Сербия и Румелийский переворот 1885 года / В.К. Терехов // Проблемы всеобщей истории. Сборник статей. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С.230 – 252.
4. Березовська Т.В. Відображення Болгарської кризи 1887 р. на сторінках петербурзької преси / Т.В. Березовська // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Серія: Історичні науки. – 2004.– Випуск 19. – С.81–85.
5. Z. Письма из Болгарии / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1885. – 12 ноября. – С. 1.
6. Д.И. Что нам делается славянами? / [Д.І.Піхно] // Киевлянин. – 1885. – 13 ноября. – С. 1.
7. Сербия [Телеграма] // Заря. – 1885. – 23 ноября. – С.1.
8. Петровский Антоній. Недавняя война / [Антоній Піотровський] // Заря. – 1886. – 12 июня. – С. 1.
9. Петровский Антоній. Недавняя война / [Антоній Піотровський] // Заря. – 1886. – 13 июня. – С.1.
10. Петровский Антоній. Недавняя война / [Антоній Піотровський] // Заря. – 1886. – 14 июня. – С. 1.
11. Малиновский Е. Максимилиан Антоний Пиотровский и художественная культура Пруссии в 19 веке / Ежи Малиновский. // Восточная Пруссия. История. Культура. Искусство. (Конференция, посвященная 150-летию Кенигсбергской академии художеств) – Калининград, 2003. – Вып.1. – С.40–48.
12. Болгарский вопрос / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1885. – 19 сентября. – С. 2.
13. Белград [Телеграма] // Киевлянин. – 1885. – 11 сентября. – С.2.
14. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Заря. – 1885 – 15 октября. – С. 1.
15. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 9 ноября. – С. 1.
16. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Заря. – 1885 – 18 октября. – С. 1.
17. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 24 октября. – С. 1.
18. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1885. – 12 ноября. – С. 1.
19. Сербско-болгарская война / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 13 ноября. – С. 2.
20. Сербско-болгарская война / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 12 ноября. – С. 2.
21. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1885. – 17 ноября. – С. 2 – 3.
22. Военные силы Сербии, Румынии, Греции, Болгарии и Черногории / [Автор невідомий] // Киевлянин. – 1885. – 14 сентября. – С.1 – 2.
23. Сербско-болгарская война / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 24 ноября. – С. 2.
24. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 14 ноября. – С. 1.
25. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 23 ноября. – С. 1.
26. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 28 ноября. – С. 1.

27. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Києвлянин. – 1885. – 11 ноябрю. – С. 1.
28. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Києвлянин. – 1885. – 8 декабря. – С. 1.
29. События на Балканском полуострове / [Автор невідомий] // Києвлянин. – 1885. – 6 декабря. – С. 3.
30. [Повідомлення] // Заря. – 1885. – 30 ноябрю. – С. 2.
31. М.Н.В. Современное положение дел на Балканском полуострове / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 6 декабря. – С. 2.
32. [Редакційна стаття] / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 29 ноябрю. – С. 1.
33. Иванов Дмитрий. Итоги и перспективы по восточному вопросу / [Д.І.Піхно] // Києвлянин. – 1885. – 14 декабря. – С.2.
34. Прокламация Петра Карагеоргиевича [Телеграма] // Києвлянин. – 1886. – 10 февраля. – С. 2.
35. М.Н.В. Положение дел на Балканском полуострове / [Автор невідомий] // Заря. – 1885. – 26 ноябрю. – С.2.
36. Заключение мира между Сербией и Болгарией / [Автор невідомий] // Києвлянин. – 1886. – 2 марта. – С.1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чернік Світлана Дмитрівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: політична історія Сербії, періодичні видання України др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 336:94(470+571)“18”

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ В НАДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Наталія ПАСІЧНИК (Кіровоград)

У статті здійснено ретроспективний аналіз економічних джерел становлення фінансової науки в українських губерніях Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: фінанси, фінансова наука, меркантилізм, фізіократи, класична політична економія, марксизм.

В статье осуществлен ретроспективный анализ экономических истоков становления финансовой науки в украинских губерниях Российской империи в ХІХ – начале ХХ века.

Ключевые слова: финансы, финансовая наука, меркантилизм, физиократы, классическая политическая экономия, марксизм.

The paper focuses on economic background retrospective analyses of Financial Science formation on the territory of Russian Empire, Ukrainian provinces in particular, in the ХХ – the beginning of the ХІ centuries.

Key words: finance, financial science, mercantilism (commercialism), physiocrats, classical political economy, marxism.

Розвиток товарно-грошових відносин у Російській імперії та її українських губерніях у ХІХ ст. зумовлював нові вимоги до фінансової системи держави та фінансових інститутів, супроводжувався урізноманітненням діяльності, пов'язаної із створенням і використанням фондів фінансових ресурсів у нових економічних умовах господарювання, тобто характеризувався розширенням сфери фінансових відносин.

Саме в ХІХ ст. відбулося усвідомлення суспільством багатогранного значення фінансів в економічному, політичному та культурному житті країни. Відомий економіст і статистик другої половини ХІХ – початку ХХ ст. І. Янжул зазначав, що станом фінансів вимірюється могутність держав, фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації [38, с. 45]. Із розвитком фінансових інститутів відбувалося напрацювання принципів фінансової політики, генеза фінансової науки й фінансового законодавства. Тому надзвичайно актуальними є дослідження процесу розвитку міжнародної і національної фінансової думки, формування фінансів як самостійної сфери наукових досліджень із власним предметом і методом регулювання та аналіз економічної складової фінансової науки.

У науковій літературі існують різні підходи щодо походження і розвитку фінансової науки. Відомий історик, економіст і державний діяч В. Татищев у записці до Сенату “О мудрости экономии, яко части политической”, класифікуючи тогочасні науки, домашнє господарювання відносив до економічної науки, що вивчає приватні фінанси, а публічні фінанси – до складу політичних наук [32, с. 202]. К. Г. Рау зазначав, що наука про кращий устрій урядового господарства або кращий спосіб задоволення державних потреб матеріальними цінностями називається наукою про фінанси і є частиною політичної економії [29, с.4]. Тезу про тісний зв'язок фінансової науки та політичної економії (економічної теорії) в основному підтримували російські та українські науковці ХІХ ст. “Взагалі фінансова наука складалася під сильним впливом напрямів, які мали місце в політичній економії, – писав І. Озеров. Щодо

методу фінансової науки, то до неї застосовані й дедукція, й індукція. На її методологію чинять вплив течії політичної економії: так, дедуктивний метод, застосований Д. Рікардо до останньої, був перенесений ним і у фінансову науку, а історична школа, що виступила з індукцією, намагалася розповсюдити її й на вивчення фінансів” [цит. по 33, с. 11 – 12]. І. Янжул підкреслював “камеральне минуле” фінансової науки [38, с. 12] і внесок економічної школи меркантилізму, представники якої започаткували науковість фінансів.

У сучасній науковій літературі генеза фінансової науки в Україні розглядається вітчизняними вченими (В. Андрущенко, Л. Безгубенко, О. Василик, П. Леоненко, І. Лютий, Е. Лортик’ян, В. Небрат, В. Орлик, В. Федосов, В. Фещенко, Л. Худолій, С. Юрій, П. Юхименко та ін.) переважно як частина економічної науки [1, 3, 8, 14, 17, 22, 23, 33, 34, 35, 36]. Російський науковець В. Пушкарьова аналізує теоретичні джерела фінансової науки: політичну економію, фінансове право, політичні теорії [27, с. 14].

Метою статті є дослідження економічної складової фінансової науки періоду її становлення як самостійної наукової сфери.

Проведемо ретроспективний аналіз економічних джерел становлення фінансової науки. Фінансова діяльність, тобто фінансова практика, пов’язана з виникненням держави. Загальновідомо, що із становленням державних утворень більшість потреб держави задовольнялася через встановлення різних натуральних зборів, податей, повинностей. Основними витратами рабовласницьких і феодальних економічних систем були витрати на ведення війн, утримання княжого або монаршого двору, державного апарату, будівництво різноманітних суспільних споруд. Основними доходами були надходження від державного майна (доменів) і регалій (монопольного права монарха на окремі промисли й торгівлю певними товарами), військова здобич, данина з підкорених народів, натуральні і грошові збори, мито, позики. З розвитком товарних відносин дедалі більшого значення стали набувати грошові доходи й витрати держави, частка натуральних зборів зменшувалася, фінансові відносини розвивалися й урізноманітнювалися.

Слово “фінанси” походить від латинського терміну *finatio*, *financia*, *financia resuniaria*, що вживався в XIII–XV ст. і позначав обов’язковий платіж, а пізніше – грошову суму [38, с. 44]. Надалі термін набув міжнародного поширення й став уживатися як поняття, пов’язане із системою грошових відносин між населенням і державою стосовно утворення державних фондів коштів.

Поглиблення суспільного поділу праці, поступове витіснення натурального господарства товарним виробництвом, інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі, розширення сфери дії та суттєва зміна ролі торговельного капіталу, активний процес становлення централізованих національних держав зумовили генезу економічної школи меркантилізму. Саме меркантилісти Дж. Ло, Ж.Б. Кольбер, А. Монкретьєн, Ж. Боден, А. Ордін-Нащокін та ін. у XV – XVII ст. здійснили першу спробу осмислення фінансового господарювання. Автор відомої праці “Шість книг про республіку” Жан Боден (вважається, що саме він увів у науковий обіг термін “фінанси” для позначення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави) зазначав, що для ефективної реалізації своїх функцій держава має сформувати ефективну систему державних фінансів та здійснювати системне управління доходами й видатками через мобілізацію фінансових ресурсів до бюджету. Значною заслугою Ж. Бодена є систематизація та класифікація державних витрат і характеристика семи джерел доходу держави (домени, військова здобич, подарунки дружніх держав, збори із союзників, доходи від торгівлі, ввізне та вивізне мито, данина з підкорених народів), які повинні виконувати фіскальну функцію, тобто наповнювати казну [12]. Цінним у науковому доробку Ж. Бодена є те, що він заново відкрив для

Європи принципи побудови системи державних фінансів Римської держави. Він ретранслював досить важливі та конструктивні ідеї з того часу в нову епоху, завдяки чому теорія державних фінансів отримала вагомий імпульс розвитку.

Значний внесок у розвиток фінансової науки в XVII – XVIII ст. зробили представники камеральних наук, до кола вивчення проблем яких належало вчення про різні галузі промисловості (агрономію, гірничу справу, лісництво, торгівлю), формування та цільового використання державної казни, тобто, елементи політичної економії та державного благоустрою. За оцінкою фінансистів XIX ст. камералісти – це німецький варіант меркантилізму [19, 20, 29]. Представники камералізму (Л. фон Секендорф, Ф. Юсті, І. Зонненфельс) зосереджували увагу на способах і механізмах мобілізації фінансових ресурсів до державної казни. Основним завданням уряду прихильники цього напрямку вважали наповнення скарбниці, оскільки саме обсяг надходжень до неї був критерієм багатства держави [2, с. 56]. Камеральна наука й наука фінансова іноді, у той час використовувалися як синоніми, але після виділення в структурі камерального господарства камер-колегій, до складу яких увійшла поліція, термін фінанси почав використовуватися в самостійному значенні [9].

Новий етап розвитку фінансової теорії і практики в другій половині XVIII ст. пов'язаний з ідеями економічної школи фізіократів (Ф. Кене, Ж. Тюрго, О. Мірабо). Вони вперше в історії економічної і фінансової думки розробили модель процесу суспільного відтворення, осмислили економічну роль капіталу і вказали на взаємозв'язок фінансів і відтворювального процесу народного господарства. Фізіократи сформулювали актуальні питання оподаткування: принцип справедливості оподаткування, перекладення податкового тягара, поземельний єдиний податок тощо [28].

Загалом меркантилісти, камералісти, представники фізіократів не розробили системного, науково обґрунтованого підходу до питань розвитку державних фінансів. Орієнтуючись на розв'язання конкретних практичних питань, вони досліджували переважно бюджетно-податкову та митну політику. Водночас представники цих економічних шкіл зробили значний внесок у розвиток окремих складових системи державних фінансів. У XVIII ст. фінансова наука отримує політико-економічне підґрунтя, концептуальні основи для розробки фінансових принципів (законів), на основі яких розвивається вчення про державні фінанси.

Економічний фундамент фінансової науки закладено в працях представників класичної політичної економії, яка була започаткована в кінці XVII – на початку XVIII ст. В. Петті в Англії та П. Буагільбером – у Франції, проіснувала до другої половини XIX ст. й отримала своє логічне завершення у працях Дж. С. Мілля (Англія) [5, с. 143]. Проаналізуємо лише деякі ідеї представників цієї економічної школи, що сприяли розвитку саме фінансової науки. Видатний англійський дослідник В. Петті вперше здійснив спробу дати кількісну оцінку господарським явищам [25, с. 165]; виокремив категорії національного доходу й національного багатства, здійснив спробу їхньої грошової оцінки [25, с. 156]; сформулював проблему визначення кількості грошей, необхідних для обігу [24, с. 31]; дослідив проблеми оподаткування і фінансів, розкрив джерела й структуру податкових зборів, проаналізував цільові витрати держави [24].

Фундатор економічної науки А. Сміт, започаткувавши систематизований виклад економічних знань та глибокий теоретичний аналіз економічних явищ і процесів [11, с. 176] у своєму трактаті “Дослідження про природу і причини багатства народів” при викладенні законів фінансового господарства, постійно перевіряє їх законами політичної економії. Внаслідок такого підходу смітівське вчення про державні доходи і витрати є разом із загальною частиною економічної теорії гармонічним цілим. Англійський економіст не виділяє

фінансову науку з політичної економії, у нього відсутні терміни “фінанси” й “фінансове право”, проте, А. Сміт у п’ятій книзі свого дослідження “Про доходи монарха або держави” досліджує витрати правителя або держави, аналізує джерела загального або державного доходу суспільства та державні борги, тобто розкриває суть вторинного розподілу національного доходу, що відбувається у сфері державних фінансів; податки, що стягуються з первинних доходів, перетворюються на вторинні доходи осіб, зайнятих у державному апараті, армії, поліції і т. п., відповідно мають фіскальне походження. Аналізуючи функції держави, учений обґрунтовує основні принципи оподаткування: пропорційність, визначеність, зручність, необтяжливість [31, с. 505 – 506].

Талановитий учень А.Сміта Д. Рікардо стверджував, що держава не повинна втручатися в процеси суспільного виробництва та розподілу, а найважливішим способом взаємодії держави та населення є механізм оподаткування. Д. Рікардо розвинув правила оподаткування, започатковані А. Смітом, та обґрунтував принципи справедливості податків і необтяжливості їх для населення. Учений уважав, що будь-який податок підриває стимули розвитку виробництва, викликає скорочення обсягу продукції і підвищення ціни, заважає національному капіталу розподілятися найефективнішим способом і, відповідно, підриває можливості нагромадження капіталу, а тому необхідно оподатковувати дохід, а не капітал [11, с. 217].

Завершувач класичної політичної економії англійський економіст Дж. С. Мілль в “Основах політичної економії” проаналізував гроші як специфічний товар з позицій кількісної теорії грошей [15, с. 240 – 241], здійснив всебічне дослідження природи кредиту і його значення в ринковій системі господарювання [15, с. 263], обґрунтував необхідність прогресивного оподаткування та встановлення неоподаткованого мінімуму. Дотримуючись принципу економічного лібералізму, Дж. С. Мілль уважав основним економічним засобом впливу держави на процеси виробництва й розподілу податково-бюджетну систему [15, с. 376].

Ідеї представників класичної школи політичної економії кардинально вплинули на господарське та фінансове життя європейських держав. Фінансові концепції класичної політекономії були тією домінантою, на яку спиралося розв’язання основних проблем первісного нагромадження капіталу, а потім і конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду. Класична політекономія обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки та здійснила переворот в основних концепціях економічної і фінансової науки [33, с. 11 – 12].

Значний внесок у розвиток фінансової науки здійснив швейцарський економіст кінця XVIII – першої половини XIX ст. Ж. Сісмонді, котрий розглядав фінансову політику як дієвий засіб покращення становища народних мас справедливим розподілом створеного багатства через встановлення неоподаткованого мінімуму, скорочення непрямих податків та використання прогресивної системи оподаткування [30, с. 123]. Прогресивні погляди Ж. Сісмонді не мали суттєвого впливу на економічну політику уряду того часу, проте вони були сприйняті фінансовими школами, що склалися в другій половині XIX ст., і особливо, соціально-політичною течією Німеччини.

У 40-х рр. XIX ст. започаткована марксистська політична економія. Питання про ступінь розробленості К. Марксом фінансової теорії було перманентно дискусійним в радянській фінансовій літературі. За часи Радянського Союзу офіційний марксистський погляд доводив, що К. Маркс блискуче розробив основні питання фінансової науки (гроші, кредит і т.п.) [6, с. 5]. На думку історика фінансової науки А. Буковецького (1881 – 1972), яку він висловив ще в

20-х рр. XX ст., дрібні й випадкові замітки з фінансових питань у працях марксистів важко піддаються об'єднанню [7, с. 213]. Ми визнаємо масштабність і ґрунтовність економічних розробок марксистів, проте дотримуємося погляду, що спеціальних праць з фінансових питань у К. Маркса та Ф. Енгельса практично немає. У «Критиці політичної економії», «Капіталі», статях, присвячених характеристиці бюджетів (англійських, німецьких, французьких), розкривається класовий характер державних бюджетів епохи домонополістичного капіталізму, непродуктивний антинародний характер витрат держави, зв'язок із податками. К. Маркс при дослідженні методів первісного нагромадження капіталу передусім відніс до них такі фінансові методи: державні витрати; державні кредити; податкову систему [36].

На основі різних напрямів економічної науки виникали самостійні фінансові школи, представниками яких були провідні прихильники того чи іншого напрямку в політичній економії. Звідси впливає наукова традиція розглядати історичний розвиток фінансової науки в нерозривному зв'язку з основними спрямуваннями економічної теорії [33, с. 11]. Такий принцип підходу до висвітлення історії світової фінансової науки взагалі належить і до аналізу української фінансової думки. Проблема полягає в тому, щоб виявити школи й течії економічної теорії, їхню специфіку щодо України, а потім зіставити їх з відповідними школами фінансової науки.

На відміну від провідних країн Заходу, для України, як і для Росії, ще в останній третині XIX ст. головною була проблема капіталістичного розвитку в умовах напівкріпацької самодержавної імперії. Це значною мірою пояснює той факт, що економічна (а також і фінансова) думка в Україні й надалі розвивалася переважно на базі класичної школи та її пізніших відгалужень [33, с. 11 – 12].

У 30 – 40 рр. XIX ст. фінансова та фінансово-правова наука вводиться до навчальних програм юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університетів [22]. Відповідно до Загального Статуту Імператорських Російських університетів (1835 р.) в університетах Російської імперії створюється кафедра законів про державні повинності й фінанси; а за Статутом 1863 року на юридичних факультетах університетів створюється кафедра фінансового права.

Фінансова наука була презентована вченими – викладачами університетів Наддніпрянської України, які зробили істотний внесок у становлення та розвиток економічної, фінансової і фінансово-правової науки. Найбільш відомими з-поміж них є: науковці Харківського університету – М. Алексеєнко, К. Гаттенберг, П. Мігулін, І. Миклашевський, І. Платонов, І. Сокальський, М. Туган-Барановський; Імператорського університету св. Володимира – М. Балудянський, Д. Піхно, Г. Сидоренко, Г. Цехановецький, М. Цитович, М. Яснопольський; Новоросійського університету – С. Іловайський, І. Патлаєвський, В. Твердохлебов, Л. Федорович.

В. Левитський – випускник юридичного факультету Імператорського Новоросійського університету, професор (у 1919 – 1920 рр. – ректор) Харківського університету – при класифікації економічної науки виділяв теоретичну політекономію, прикладну політичну економію або економічну політику, статистику, історію народного господарства, історію економічних учень і науку про фінанси. Фінансова наука, на думку науковця, досліджує державне, земське й міське господарство і в одних своїх частинах є теоретичною дисципліною, а в інших – прикладною [13, с. 1].

Органічний взаємозв'язок політичної економії та фінансів запропонував професор Харківського університету М. Алексеєнко. Він розглядав державне господарство як одну із форм народного господарства, тому наука про державне господарство має перебувати в тісному взаємозв'язку з наукою про народне

господарство (політичною економією), а державна діяльність поділяється на управлінську і фінансову. Фінансова – розглядає питання податків, мита, державного бюджету, державного боргу тощо. У податках, на думку М. Алексеєнка, простежується економічна і політична складова, з одного боку, податок – один із елементів розподілу, з другого – установлення, розподіл, вилучення і використання податку – одна із функцій держави [11, с. 29 – 30].

Економічні та камеральні витoki фінансової науки відзначав видатний український правознавець, випускник Київського університету, професор Новоросійського університету І. Патлаєвський. Учений структурує фінанси як науку про державне господарство, вивчає загальні засади організації фінансового управління, фінансової системи, бюджету, контролю, а також робить певний внесок у вчення про державний кредит [22].

Випускник юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, професор кафедри фінансового права Новоросійського університету С. Іловайський вважає, що виникненню й розвитку фінансової науки сприяли фізіократи у Франції й камералісти Німеччини. Відомий фінансист зазначає, що фінансова наука процесу свого становлення повинна завдячувати А.Сміту і його послідовникам, а також німецьким ученим-фінансистам [10]. Досліджуючи проблеми державного регулювання фінансів, він розглядав питання податкової політики в різних регіонах Російської імперії у XVIII–XIX ст.; здійснив компаративний аналіз фінансового законодавства європейських держав та США.

Корисним з позицій переосмислення національної економічної і фінансової думки в XIX ст. на нових ідеологічних засадах є монографія наукового співробітника Гамбурзького інституту світової економіки, спеціаліста з історії економічної думки Йоахима Цвайнерта, який фундаментально проаналізував розвиток економічної думки Росії протягом XIX – початку XX ст. Автор ставить під сумнів ідею про існування особливої школи російської економічної думки як національно єдиної та полемізує з завищеною оцінкою внеску окремих авторів. З позицій дослідження становлення фінансової науки в XIX ст. цінним є матеріал з так званої “київської школи” [37, с. 256 – 260], представники якої дистанціювалися від стереотипів мислення лівої російської інтелігенції й створили “мозковий центр” для здійснення ринкових реформ у рамках самодержавства й підготували науковий фундамент для фінансової політики Бунге та Вітте [37, с. 260 – 261].

Наукові розробки українських дослідників фінансової теорії і практики, теоретизовані класичною економічною теорією, сприяли світовому визнанню української фінансової науки, окремі їхні наукові здобутки не втратили своєї актуальності й нині [34, с.79]. Вони продовжували традиції, закладені в середині XIX ст. Д. Журавським, Т. Степановим, І. Вернадським та іншими українськими представниками класичної політичної економії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3 – 11.
2. Бартенев, С. А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций / С. А. Бартенев. – М.: БЕК, 1996. – 352 с.
3. Безгубенко Л. М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 12 – 16.
4. Бельский К. С. Финансовое право : Наука. История. Библиография / К. С. Бельский. – М.: Юрист, 1994. – 208 с.
5. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ.. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 687 с.
6. Бугков Д. К. Реконструкции финансовой системы. // Вестник финансов. – 1930.

7. Буковецкий А.И. Введение в финансовую науку. – Л., 1929.
8. Василик О. Д. Фінансова наука // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3 – 10.
9. Захарченко С.П. Трактовка фінансов в зарубешной лїтературе [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakharchenkov-sergiy.narod.ru/publikatsii/Article5.pdf>
10. Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский. – Одесса : Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с.
11. Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В.Д.Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – 567 с.
12. Кучеренко Г. С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первой половины XIX в. / Г. С. Кучеренко. – М.: Наука, 1981. – 319 с.
13. Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Х., 1914.
14. Леоненко П. М. Структура фінансової науки у світлі її історії // Фінанси України. – 2005. – № 11. – С. 21– 24.
15. Миль Дж.С. Основы политической экономии: [В3 т.] – М.: Прогресс, 1980. – Т1. – 495 с.
16. Молдован О. О. Державні фінанси України: досвід та перспективи реформ: Монографія / О. О. Молдован. – К.: НІСД, 2011. – 380 с.
17. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В.В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогнозів. НАНУ, 2007. – 224 с.
18. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (по неизданным документам) / И. Х. Озеров. – 2-е изд. – М. : Тип. А. П. Поплавского, 1907. – 320 с.
19. Озеров И. Х. Основы финансовой науки : курс лекций / И. Х. Озеров. – М.: Тип. И. Сытина, 1911. – Вып. 1: Учение об обыкновенных доходах. – 544 с.
20. Озеров И. Х. Основы финансовой науки : курс лекций / И. Х. Озеров. – М. : Тип. И. Сытина, 1914. – Вып. 2: Бюджет: Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. – 364 с.
21. Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Д. С. Горшков, 1905. – 273 с.
22. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf
23. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М.Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
24. Петти В. Трактат о налогах и сборах // Классика экономической мысли: Соч. – М.: ЭКСИМО-Пресс, 2000. – С. 8 – 72.
25. Петти В. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 324 с.
26. Посредникова Д.В. Очерки по истории финансовой науки / Под ред. В.Э.Черновой. – СПбГТУРП-СПб, 2012. – 102 с
27. Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики // Автореф. дис...д-ра эк. наук: 08.00.01 – экономическая теория / В.М.Пушкарева. – М., 2004. – 36 с.
28. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/Puschk/index.php.
29. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки: Том 1/ К.Г.Рау. – М.: Книга по требованию, 2012. – 322 с.
30. Сисмонди Ж. С. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению / Ж. Симонд де Сисмонди ; пер. под ред. А. Ф. Кона. – М. : Соцэкгиз, 1937. – Т. 2. – 336 с.
31. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / Адам. Сміт – К.: Вид-во "Port-Royal", 2001. – 590 с

32. Татищев В.Н. Напоминание на присланное расписание высоких и нижних государственных и земских правительств//Избранные труды по географии России. – М.: Географгиз, 1950. – 248 с.

33. Теорія фінансів: Підручник / За ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 576 с.

34. Федосов В.М., П.І.Юхименко Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця XIX – початку XX століття // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С.79 – 92.

35. Фінанси: підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.

36. Худолій Л.М. Теорія фінансів: Навч.-метод. посіб. / Л.М.Худолій. – Європейський ун-т. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2003. — 167с.

37. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805 – 1905. Перевод: В.Автономов, Л.Цедилин / Й. Цвайнерт. – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2008. – 416 с.

38. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки : Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М. : Статут, 2002. – 555 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пасічник Наталія Олексіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: становлення фінансової науки, історія фінансової думки.

УДК 94(477)"19"

ДІЯЛЬНІСТЬ В. М. ЧОРНОВОЛА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Ганна ПОБЕРЕЖЕЦЬ (Миколаїв)

У статті авторка намагається розкрити роль і значення легендарної історичної постаті новітньої історії України Вячеслава Максимовича Чорновола в суспільно-політичних процесі України другої половини XX століття.

Ключові слова: В. М. Чорновіл, Народний Рух України, президентські перегони.

В статье автор пытается раскрыть роль и значение легендарной исторической личности новейшей истории Украины Вячеслава Максимовича Черновола в общественно-политических процессах Украины второй половины XX века.

Ключевые слова: В. М. Черновол, Народный Рух Украины, президентская гонка.

In this article the author tries to reveal the role and importance of the legendary historical figure modern history of Ukraine Vyacheslav Chornovil in social and political processes in Ukraine the second half of the twentieth century.

Key words: V.M. Chornovil, People's Movement of Ukraine's, presidential race.

Висвітлення діяльності й творчості В. М. Чорновола має неабияку наукову цінність, пізнавально-виховне та практичне значення для багатьох поколінь українського народу. Водночас різне ставлення до нього в сучасному українському суспільстві, від сприйняття до заперечення, на жаль, є наслідком-рудиментом не тільки не такої вже й далекої комуністичної епохи, але й широкого їхнього використання в гострій політичній боротьбі в Україні, насамперед, у ході багатьох політичних кампаній, дуже частих передвиборчих перегонів і баталій.

До цього часу майже не було змістовних публікацій про В. М. Чорновола. Донедавна фактично відсутні й наукові розвідки. Однак останнім часом усе ж з'явилися статті й книги, у яких розкривається формування його світогляду, політичні погляди, перебування в ув'язненні, на засланні, діяльність зі створення та функціонування часопису "Український вісник", Української Гельсінської спілки, Народного Руху України, державотворчих процесів у 1990-х роках, обставини трагічної загибелі та ін.

Багато інформації, яка стосується життя, діяльності й творчості В. М. Чорновола, а також для осмислення його як особистості, громадського й державного діяча має десяти томне видання його праць (на середину 2013 р. ще не завершено, вийшло вісім томів). Видання було започатковане 2002 року Міжнародним благодійним фондом В'ячеслава Чорновола та видавництвом "Смолоскип" [1].

У 30-х роках родина Чорноволів зазнала репресій, тоді був заарештований та розстріляний рідний дядько В. М. Чорновола. Сам В'ячеслав Максимович так розповідав про вбивство дядька зі слів рідних: "За кілька місяців до мого народження був заарештований, і за деякими даними, розстріляний у тюрмі Уманського відділення НКВС, мій дядько, відомий діяч освіти на Київщині.

Батько, брат ворога народу, міг теж стати кожної хвилини ворогом народу. Поміняв місце проживання, але чи в нашій квартирі, чи в звичайній сільській хаті завжди висіла в сінях торбинка із змінною білизною й шматочком сала, щоб, як будуть брати, схопити, бо збиратися не давали" [2, с. 85].

Г. Ісаков, розглядаючи постать В. Чорновола, відзначив, що В. М. Чорновіл з дитинства виховувався в інтелектуальній українській родині, що сприяло формуванню у В'ячеслава переконань і поглядів, що відрізнялись від офіційних, пропагованих радянською державою ідеологічних принципів [3, с. 17].

1955 року закінчив із золотою медаллю середню школу в селі Вільхівець і поступив на факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який закінчив 1960 року з відзнакою. Ще під час навчання в університеті в нього "сформувалися антиімперські, антикомуністичні переконання". Коли приїжджав на канікули додому, то пробував говорити з батьками на вільнотемні теми. Це їх трішки лякало. Не можна сказати, що за це його дуже сварили, але завжди була батьківська турбота: "до чого ж це призведе?" В університетські роки за свої, не схожі на інші (сталі в суспільстві), переконання мав неприємності, які не могли не вплинути на подальше його навчання і мали чималі наслідки не на користь Чорновола. До факультету журналістики В'ячеслав Максимович прийшов 1956 року. До цього вчився на філологічному, але цього було не достатньо, "хотілося активнішого життя". На факультеті, вивчаючи філологію, почав співпрацювати з університетською газетою, яка називалася "За радянські кадри", під керівництвом декана факультету І. В. Прокопенком, який пізніше посприяв В'ячеславу Максимовичу переходу на факультет журналістики [4, с. 437]. В. М. Чорновіл згадує, що він починав у багатотиражці, спочатку із заміток, у яких розповідав про студентське життя. З часом почали з'являтися масштабніші публікації, у тому числі інтерв'ю та статті, паралельно працюючи з газетою "Колгоспне село" та журналом "Україна". Його статті не могли залишити в спокої тих, хто їх читав, викликаючи в них здивування і страх, тому однокурсники В'ячеслава Максимовича й звернулися до парткому та комітету комсомолу із своєрідним доносом на автора і через короткий час у факультетській газеті "Журналіст" з'являється стаття про В. Чорновола, а саме про "ідейну незрілість та ревізійні погляди" [4, с. 437 – 438].

Незважаючи на те, що В. Чорновіл був студентом-відмінником, навчаючись на підвищену стипендію, він став під ударом відчислення з університету, бо це питання згодом розглядалося на комсомольських зборах [5, с. 37].

Наприкінці 50-х років, у студентські роки, у В. Чорновола зміцніли почуття патріотизму, і тоді виникають мрії про незалежну Україну. На Володимирській гірці в Києві разом зі своїми однокурсниками В. М. Чорновіл присягнув, що все своє життя боротиметься за волю України [6].

Про подію, що потім мала вагоме значення на подальше його життя, він сам розповідав так: "На обговоренні фільму С. Параджанова "Тіні забутих предків" у

київському кінотеатрі “Україна” 4 вересня 1965 р. я разом з критиком Іваном Дзюбою та поетом Василем Стусом закликав встати всіх, хто протестує проти спроб відродження сталінізму” [7, с. 431]. Після цього реакція залу була непередбачена – всі присутні піднялися, про що свідчило лише одне, що люди вже готові до змін, які поступово почали виявлятися в суспільстві. “Бувають хвилини, коли людина забуває про все, коли гору бере почуття справедливості, коли пробуджується щось велике й світле”. Так пізніше говорив В. Чорновіл після подій у кінотеатрі [7, с. 431].

В’ячеслав Максимович вважається одним із засновників руху шістдесятництва – складової українського національно-визвольного руху. Найяскравіші постаті цього руху – І. Світличний, І. Драч, Є. Сверстюк, А. Горська, В. Стус та багато інших. Вони разом протидіяли, як могли, політичній системі 60–70-х рр., тоталітарному режиму, боролися за відродження української мови і культури [8, с. 250].

Восени 1965 р. за участь у правозахисному русі Чорновіл був звільнений з роботи в газеті “Молода гвардія”. За відмову давати свідчення на закритому суді братів Горинів, Мирослава Зваричевського та інших побратимів його було засуджено до трьох місяців примусових робіт [9, с. 5].

Проте репресії лише посилювали в ньому ту силу, яка була спроможна подолати перепони, які були на його шляху, до того ж нещодавно звільнений з роботи, що дало йому натхнення над своїм документальним твором “Правосуддя чи рецидиви терору? ”, який світ побачив уже в травні 1966 р. [8, с. 250].

Усі ті репресії, які відбувалися в суспільстві, розпалювали в душі та серці Чорновола бажання чинити їм опір та ні в якому разі не залишатися осторонь цих проблем, і як результат-праця В. Чорновола “Правосуддя чи рецидиви терору? ”. Ця книга мала вплив на суспільство й сприяла дисидентському руху, який уже тоді активно починав діяти.

Книгу “Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)” на Захід було переправлено таємно, саме тоді про тяжку долю України та про репресії над інтелігенцією дізнався увесь світ [8, с. 250].

Метою написання своїх праць для В. М. Чорновола було “донести інформацію про репресії до численної громадськості, показати об’єктивні причини й перебіг репресій та змалювати реальний образ засуджених людей [10, с. 38].

За книгу “Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)” Чорновіл був заарештований і засуджений у листопаді 1967 року на три роки ув’язнення в таборах суворого режиму. Отож, причиною такого жорстокого покарання стало те, що він уклав документальну збірку, де містилися матеріали про арештовану 1965 р. інтелігенцію [11, с. 47].

Через 18 місяців був звільнений за амністією. 1969 р. починає народжуватися, а далі й утілюється в життя ідея стосовно випуску “Українського вісника”.

З 1970 р. В. М. Чорновіл видає позацензурний (підпільний) часопис “Український вісник”, у ньому друкуються матеріали самвидаву, хроніка українського національного спротиву. В’ячеслав Максимович стає як організатором, так і редактором та видавцем “Українського вісника” [11, с. 47]. 1972 р. він знову потрапляє під арешт, був засуджений на 6 років таборів і 3 роки заслання. Перебував у Мордовії, Якутії (Чапанді) і весь цей час бореться за статус політв’язня, підпільно займаючись публіцистичною діяльністю, за що неодноразово отримує покарання [9, с. 6].

У травні 1979 р. Чорновіл стає членом Української Гельсінської Групи, а вже 8 квітня 1980 р. був заарештований за сфабрикованим з обвинувачення в спробі згвалтування. Від дня арешту голодував (тримаючи 120-денну голодівку) на знак

протесту проти сваволі над ним. Суд у селищі Мирному (4 – 6 червня 1980 р.) засудив В. М. Чорновола на 5 років позбавлення волі за участь в УГГ [8, с. 251].

І тільки 1983 р. “був звільнений за протестом прокурора Якутії без права виїзду в Україну”. Там працював кочегаром на заводі в місті Покровську. Лише в травні 1985 р. В’ячеслав Максимович дістає змогу повернутися на Батьківщину [9, с. 6].

Улітку 1987 р. В. М. Чорновіл відновлює видання часопису “Український вісник”, редактором, автором та видавцем якого був на початку його створення.

“11 березня 1988 р. разом з М. Горинем і З. Красівським підписав звернення до української та світової громадськості щодо відновлення діяльності УГГ”. Того 1988 р. став ініціатором створення Української Гельсінської Спілки [9, с. 6]. Тоді ж В. М. Чорновіл стає її співголовою, співавтором головних програмних документів – “Декларації принципів Української Гельсінської Спілки”, яку оприлюднив 7 липня 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові [12].

8 – 10 вересня 1989 р. відбувся Перший з’їзд Народного Руху України тоді на з’їзд прибуло 1109 осіб., що представляли близько 280 тис. членів Руху, згуртованих у 1247 організаціях. Після з’їзду рухівці прийняли Програму Руху [13].

25 – 28 жовтня 1990 р. відбулися Другі Всеукраїнські збори Руху, на які прибуло понад дві тисячі делегатів від Руху, де визначено основну мету діяльності НРУ – “Досягнення державної незалежності України; створення ненасильницькими методами демократичної республіки” [14, с. 1].

Таким чином, те, на яких державотворчих процесах стояв НРУ, і стало тим вирішальним початком формування вільної України, народ якої за довгі роки боротьби за незалежність, нарешті, отримав реальний шанс, що успадкувала демократичні традиції Української Народної Республіки [15, с. 8]. НРУ дбав про те, щоб стати масовою, широкою, всенародною політичною організацією, у якій були б об’єднані всі, узявши початок від “ліберального комуніста” й нарешті закінчуючи “найбільшим радикалом”. Він хотів допомогтися становлення всеосяжної, масштабної партії, яка задовольнила б усіх громадян [16, с. 43].

Яскравим прикладом державотворення стала діяльність В. Чорновола на посаді голови Львівської обласної ради народних депутатів. У той час, коли в березні 1990 р. в складі тієї ж ради нараховувалося близько 200 депутатів, тому те, що цю посаду отримав «безстрашний патріот України», – не дивно і є цілком закономірно [17, с. 121 – 122].

Як у партії, так і в керівництві Верховної Ради України, В. М. Чорновіл хотів бачити депутатів посланцями народу. Так характеризував майбутніх депутатів Верховної Ради В. М. Чорновіл: “Він може бути членом якоїсь партії, але тільки рядовим членом, а не її лідером. Партійний диктат у парламенті нам не потрібний. Нам потрібний широкий демократичний блок, до якого я всіх і закликаю” [18, с. 47].

Руху часто чинили опір інші політичні партії, такі, як комуністична партія, котра пророкувала НРУ строк існування до 100 діб. Але НРУ вистояв і довів, що може існувати довго. Впливовість партії, яка стала нею, змінивши свій статус з громадської організації, починаючи з 1992 р., мала вагомий вплив та підтримку народу.

Будучи завжди прихильником демократичного життя, відстоюючи власні позиції державної незалежності України, Чорновіл убачав у цьому єдиний її надійний порятунок від катастроф, проте це не давало можливості для розвитку її з середини. Існували проблеми, пов’язані із розвитком економіки, політичної системи, складним залишалося духовне життя.

Пригадаймо 1991 рік, який став багатозначним для життя не лише В. М. Чорновола, його соратників, близьких та рідний, а й доленосним для всього

народу України. Мала місце спроба державного перевороту в Москві 19 – 22 серпня.

У ніч на 19 серпня 1991 р. в СРСР відбулася спроба державного перевороту. Головна мета перевороту було “придушення демократичний і національно-визвольних процесів у республіках. Це була неприхована спроба перекреслити прогресивні здобутки народів на шляху до державного суверенітету. Дії заколотників були незаконними. У відповідь на це Президент Росії Б. Єльцин оголосив учасників перевороту державними злочинцями й закликав до безстрокового страйку” [19, арк. 156].

24 серпня 1991 р. після ухвалення Верховною Радою України “Акту проголошення незалежності України” увійшло в історію України знаменною, доленосною датою [20, арк. 2].

Протокол сесії Великої Ради Народного Руху України від 1 вересня 1991 р., було обговорено питання про висунення кандидата в Президенти України. Разом членів Великої ради Народного Руху України на сесії був присутній 91 зі 128 членів, за кандидатуру В. М. Чорновола проголосували 57 членів [21, арк. 2].

Обирати Президента України мали за принципами загального, рівного і прямого виборчого права, таємним голосуванням. В. М. Чорновіл не розгортав активну діяльність у створенні передвиборчого демократичного блоку, він стояв на позиції єдиного кандидата бо, зрозуміло, що коли один кандидат висувається від блоку, то в нього більше шансів на здобуття перемоги, і громадянам легше зробити свій вибір, не треба «розриватися» між кандидатами з одного блоку.

В. М. Чорновіл визначав свою програму, як програму незалежної, демократичної держави, що відкрита для суспільства, ліберальної ринкової економіки, але обов’язково із соціальним захистом. Він називав також деякі прорахунки та упущення, що нерідко залишаються на потім, а саме відсутність грошової одиниці, митних кордонів, армії, що є запорукою для політичної стабільності.

І все ж таки суспільство виявилось не готовим до визначення лідера нового спрямування, з новим світоглядом та мисленням, який, борючись усе своє життя за незалежність, брутально переслідувався, неодноразово отримував ув’язнення та заслання. По Україні трійка кандидатів була побудована наступним чином: Л. Кравчук – 61,59%, В. Чорновіл – 23,27%, Л. Лук’яненко – 4,49 % голосів [22, арк. 15].

Найбільше голосів В. М. Чорновіл отримав у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях [23*, арк. 11 – 13]. Однією з основних перешкод на шляху до перемоги було роз’єднання демократичних сил, не було тієї єдиної кандидатури, за яку люди повинні були віддати свої голоси. На президентських виборах 1 грудня 1991 р. кандидат від НРУ В. М. Чорновіл виборов друге місце.

Таким чином, на початку 90-х років XX ст. розпочалося активне державне будівництво, утвердження державного суверенітету України на основі Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України. Відбулися перші вибори Президента України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. – Т. 1-8 / В. Чорновіл. – К., 2002 – 2013.
2. Чорновіл В. Твори в 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв’ю (березень 1990 – грудень 1992) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2011. – 1080 с.
3. Гусаков І. В’ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби / І. Гусаков // Історія України. – 2001. – № 33/34. – С. 17 – 18.
4. Чорновіл В. «З інтерв’ю В’ячеслава Чорновола журналу «Пам’ять століть» (1997, № 2) / В. Чорновіл // Твори : У 10-ти т. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / Упоряд. В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2002. – 640 с.

5. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / В. Чорновіл / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2002. – 640 с.: іл.
6. Козуб Т. «Кто против репрессий, встаньте!» / Т. Козуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kr.ua/daily/060910/242419/>
7. Чорновіл В. Твори у 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / В. Чорновіл / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – 1080 с.
8. Борець за вільну Україну (до 70-річчя від дня народження В. М. Чорновола) / Календар знаменних і пам'ятних дат. – 2007. – 24 січня. – С. 249 – 253.
9. Вячеслав Чорновіл: Біографія. Статті. Цитати. – К., 2007. – 36 с.
10. Деревінський В. Ф. Праці В. Чорновола – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965–1966 рр. / В. Ф. Деревінський // Магістеріум. – 2007. – Випуск 28. – С. 37–42.
11. Бажан О. Г. Провісник духовності свободи / О. Г. Бажан // Наукові записки. Том 78. Історичні науки. – К., 2008. – С. 45 – 49.
12. Климчук А. Вячеслав Чорновіл: «Дай, Боже, нам любити Україну понад усе сьогодні» / А. Климчук // Молодіжна інформаційна спільнота. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.soli.com.ua/2011/12/24
13. Перший з'їзд Народного Руху України / Літературна Україна. – 1989. – 10 жовтня.
14. Тарасюк Б. Дорогі рухівці, патріоти України / Б. Тарасюк // Час Руху. – 2009. – № 16 (122).
15. Кульчицький С. В. Народження Народного Руху України / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2010. – №1.
16. Чорновіл В. Твори в 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / В. Чорновіл / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011.
17. Діденко Ю. В. Народний Рух України у створенні передумов та визначенні головних напрямків державотворення в Україні / Ю. В. Діденко // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України. 25–26 травня 2011 р., м. Одеса. – Одеса: Астропринт, 2011. – С. 115 – 123.
18. Чорновіл В. Твори у 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / В. Чорновіл / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – 1080 с.
19. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України), Ф. 1. – Оп. 32. Спр. 2906, 156 арк.
20. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), Ф. 1. – Оп. 16. Спр. 4630, 2 арк.
21. ЦДАГО України, Ф. 270. – Оп. 1. Спр. 123, 2 арк.
22. ЦДАГО України, Ф. 1. – Оп. 28. Спр. 140, 15 арк.
23. ЦДАВО України, Ф. 1. – Оп. 28. Спр. 140, 11-13 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Побережець Ганна Степанівна – аспірантка Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, Навчально-наукового інституту історії та права.

Наукові інтереси: життя, діяльність і творчість В. М. Чорновола.

УДК 94(4):477

САМОБУТНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Юрій ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

Автор пропонує розширити дослідницьке поле модерної національної ідеї. Задля цього звертає увагу на європейський чинник складного процесу суспільної

трансформації українців від козацької (ранньомодерної) доби до власне модерної. Робить висновок, що протягом XVIII – першої половини XIX ст. європейський вимір України визначався двома основними напрямками – державним (політичним) та інтелектуальним. Проте віддати якомусь із них перевагу досить складно, зокрема й через системне втручання в цей “вічний діалог” надто зацікавленого посередника – Росії.

Ключові слова: Україна, Європа, держава, інтелектуальне середовище, модерн, нація, ідентичність, зв'язки, взаємовплив.

Автор предлагает расширить исследовательское поле современной национальной идеи. Для этого обращает внимание на европейский фактор сложного процесса общественной трансформации украинцев от казацкой (раннемодерной) эпохи к собственно современной. Делает вывод, что на протяжении XVIII – первой половины XIX в. европейское измерение Украины определялось двумя основными путями – государственным (политическим) и интеллектуальным. Однако отдать предпочтение кому либо достаточно сложно, в частности из-за системного вмешательства в этот “вечный диалог” слишком заинтересованного посредника – России.

Ключевые слова: Украина, Европа, государство, интеллектуальная среда, модерн, нация, идентичность, связи, взаимовлияние.

The author suggests broadening the research field of historical sources of the modern national idea. The attention is paid to the European factor of the complex process of the social transformation of Ukrainians from Cossack (early modern) times till the modern epoch. The author concludes that during the 18th and the first half of the 19th century the European dimension of Ukraine was determined by two main factors – the state (political) and the intellectual ambience. Still it is difficult to give preference to one of them. One of the reasons for this is the system interference in this “eternal dialogue” of the too interested intermediary – Russia.

Key words: Ukraine, Europe, state, intellectual environment, modern, nation, identity, relations, mutual influence.

Історична наука УРСР розвивалася в надто вузькому методологічному полі, а тому низка запропонованих зарубіжною історіографією (навіть у рамках марксистської методології) тематичних напрямків не потрапляла в поле зору українських дослідників. До таких виправдано зарахувати українсько-європейські зв'язки ранньомодерного та модерного періодів. Усе, що стосувалося цієї проблематики, перебувало в занедбаному стані. Цей досвід було започатковано ще в дорадянські часи й надалі він еволюціонував під впливом політичної кон'юнктури.

Одним із перших істориків, хто торкався проблеми відображення поглядів західних учених, послів, мандрівників в Україну, був Дмитро Бантиш-Каменський. У своїй знаменитій “Історії Малої Росії”, що побачила світ 1822 р., він, як справедливо зазначає Петро Бочан, “широко використовував праці західноєвропейських авторів про Україну, посилався на них і своїх великих за обсягом примітках (на 107 сторінках) давав суттєві коментарі до цих праць” [1, с. 9]. Проте почин не отримав належного розвитку: надалі тлумачення цієї тематики помітно зміщується в бік ранніх періодів минувшини (зокрема, видатний український історик В. Антонович неодноразово звертатиметься до творів Г. Боплана, щоденникових записів Е. Лясоти та ін.). А ще її дедалі частіше трактуватимуть з позицій офіційних, урядових. А якщо так, то висвітлення зв'язків України з європейським світом, передусім тих, що мали місце у XVIII – першій половині XIX ст., буде зведено до мінімуму. Цю традицію ігнорування, замовчування й підхоплять історики радянської доби.

Щоправда, в останній третині XX ст. почнуть з'являтися дослідження, автори котрих звертатимуть увагу на західноєвропейські джерела з історії України (отже, і на зв'язки між європейським Сходом і Заходом). Своєрідне лідерство тут триматимуть історики Дніпропетровського університету, серед яких справедливо буде назвати Дмитра Наливайка, а серед його доробку – працю “Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.”.

У новітній період (1990-і роки – початок ХХІ ст.) тематичних студій побільшає¹. Серед ґрунтовних напрацювань Я. Дашкевича, М. Ковальського та ін. знаних фахівців увагу автора привертає стаття М. Варварцева “Україна в оцінках і свідченнях Заходу: французькі інтерпретації першої половини ХІХ ст.”, позаяк вона безпосередньо торкається раннього “українського модерну”. Зі знанням справи дослідник спростував поширене в історіографії твердження, що “нібито Україна для Заходу була невідомою територією” [1, с. 11].

Мета цієї розвідки – реконструювати шляхи розвитку самобутнього історичного досвіду українсько-європейських зв’язків ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.², тобто періоду, коли лише виникали й набували певних обрисів форми сучасної національної ідентичності як практики модерної світоглядно-цивілізаційної комунікації.

Неупереджений аналіз писемних джерел засвідчує, що тривалий час козацька Україна продовжувала взаємодіяти з рештою Європи на власне політичному рівні. Відома історикам під назвою “Гетьманщина” держава, яка після політичного краху І. Мазепи поволі втрачала перспективи самозбереження, ще зберігала потенціал до такої співпраці. Це простежуємо в діяльності гетьмана-емігранта П. Орлика, передусім в її успішнішій складовій – дипломатії. Перебуваючи за кордоном, П. Орлик заручився підтримкою Швеції (з його слів, це була обов’язкова умова обрання на посаду) і спробував, здавалося б, неможливе – “просунути українську справу на європейський рівень” [2]. Основна мета зусиль – “повернути собі волю”, себто права й вольності козацькій нації, задля чого прагнув організувати й “опертися на антимосковську коаліцію держав” [2]. Гетьман досяг тимчасового союзу з Кримом (1711 р.), вів переговори з Туреччиною, яка 1712 р. визнавала за ним владу на Правобережжі й Запоріжжі, також із донськими козаками (повстанцями К. Булавіна), казанськими татарами та башкирами. Цей формат домовленостей мав низку суттєвих недоліків. Серед них: 1) Розпорошеність сил і засобів на великих просторах; 2) Культурна “різнобарвність” учасників (власне це була не зовсім європейська коаліція; напевне більше за географією, аніж за поглядами й уподобаннями); 3) Відсутність єдиної мети учасників, зокрема й традиційно хижацька поведінка Криму щодо “союзного” українського населення. Ключова проблема, як видається, полягала в тому, що українська еліта виступала організатором ідеї “проти”, а не “за”, що за визначенням не гарантувало стабільності стосунків у рамках коаліції, а головне – досягнення такого важливого єднання внутрішніх сил тогочасної української спільноти, у підсумку – шансів на кінцеву перемогу.

Добре відомо, що після невдач збройної боротьби 1711–1714 рр. П. Орлик мешкав у Швеції, з 1720 р. – у Німеччині, зокрема й інкогніто в Сілезії (Польщі), з 1722 р. – у володіннях Туреччини – Салоніках, Буджаку, Молдові (помер у Ясах). У прагненні вибороти ліпшу долю козацькій Україні мав політичні контакти з правлячими колами Швеції, Польщі, Англії, Гольштінії, Ватикану, Франції. Утім, тогочасна міжнародна кон’юнктура не сприяла успіхові його починань. Процес зародження та формування модерних націй відбувався на, умовно кажучи, старій державній традиції, тобто генезис національних почуттів,

¹ Варто вказати на вагомий внесок у дослідження цієї проблематики українських істориків ХХ ст., які перебували в еміграції. Серед них такі відомі фахівці, як І. Боршак, О. Вінтоняк, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Т. Мацьків, В. Січинський. Їхній доробок залишається маловідомим в Україні через мізерність україномовних перекладів.

² Історики достатньо аргументовано обґрунтували “власну амбівалентність” України в Європі, акцентували увагу на винятковій унікальності її геополітичних та культурних впливів/взаємовпливів. Цією обставиною продиктований намір автора тлумачити її досвід ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. як “самобутній”.

відповідних інтересів не передбачав творення якоїсь геополітичної альтернативи. Та ще й такої територіально великої, економічно потужної, політично непередбачуваної (в очах європейських діячів), якою могла б стати згуртована Україна.

Щодо політичних амбіцій Орлика, то й тут ситуація була не на користь гетьманських планів. Воювати проти Російської імперії мало кому хотілося. І не тому, що вона була такою вже могутньою (безперечно, результати Північної війни в розрахунок бралися), – надто вже різнилися інтереси країн-сусідів. Отже, втрачаючи державність через інкорпорацію до специфічної за європейськими мірками Росії, нація козаків позбувалася багатьох шансів на інтенсивний діалог, співпрацю, не кажучи вже про певні інтеграційні процеси в межах культурно-природнішого для них західного світу (насамперед ідеться про центрально-східноєвропейський регіон). Підтвердження знаходимо в, з одного боку, безрезультатності зусиль європеїзації України К. Розумовським, з другого – особливостях розвитку в найближчі століття західноукраїнських земель, що такі потраплять під європейський (австрійський) вплив.

Інкорпорація козацької України до складу Росії мала послідовний, політично і юридично десь тотальний, але культурно таки обмежений характер. У відповідь на намагання весь уклад облаштувати на чужинський манер (до початку XIX ст. стане очевидним, що “централізаційні зусилля імперії увінчалися цілковитим успіхом”) [3, с. 75], серед патріотично налаштованих “малоросів” виникне думка вдатися до іноземної допомоги, навіть, якщо треба, інтервенції. Ці кола громадськості відомі під назвою “традиціоналістів”³. Вони були прихильниками збереження залишків козацьких порядків – системи судочинства, війська тощо.

Сама собою ідея заручитися підтримкою іноземних держав свідчить про живучість глибоких відмінностей у поглядах на суспільний устрій. Щоправда, чисельність традиціоналістів була обмеженою, а їхні погляди аж ніяк не означали якусь визначену “прозахідність”. Ігор Сендюков навіть називає їх “білими воронами”, стверджуючи, що після “Жалуваної грамоти дворянству” 1785 р. “наша еліта була дуже задоволена” своїм становищем [4, с. 134–135]. Ба більше, якщо прислухатися до міркувань британця Дейвіда Сондерса, то ці люди “відіграли істотну роль у дискусіях про російську національну тотожність... перших післянаполеонівських десятиліть... У прозахідній атмосфері Санкт-Петербурга вони нерідко були “більшими росіянами за самих росіян” [3, с. 74].

1791 р. знаний громадський діяч і літератор (поет, прихильник класицизму) Василь Капніст таємно їздив до столиці Пруссії Берліна, де просив допомоги проти абсолютизму, фактично – проти Росії. Відомо, що він послідовно відстоював інтереси України і в літературній діяльності, коли оригінально переклав російською “Слово о полку Ігоровім”, і в громадському житті узявши, зокрема, участь у наборі козаків в ополчення в 1812–1813 рр.

Згаданий вище вояж до Берліна відбувся, вочевидь, за дорученням українських патріотичних кіл, а точніше – Новгород-Сіверського гуртка традиціоналістів. Конкретно прохання полягало в наданні допомоги Україні на випадок, якщо та спроможеться на повстання проти північного сусіда, що в імперській структурі обійняв місце своєрідної метрополії. Пруський канцлер відмовив. Уважаємо тому, що в той час Україна як потенційно самостійний гравець на політичній карті Європи не надто вписувалася в наявний геополітичний контекст. На черзі тоді був поділ Речі Посполитої, до якого Пруссія мала безпосередню причетність. Виступити ж проти Росії доцільно було б лише в разі загальної кризи (якою невдовзі стануть наполеонівські війни, що

³ В історії України термін “традиціоналісти” отримає кілька значень. Див.: Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – С. 84 та ін.

потрясатимуть абсолютистські порядки Старого Світу). Тобто кожна країна відстоювала свої інтереси, шукаючи вихід у системі, яка вже існувала, і на таку радикальну зміну позиції навряд чи наважилася б. Щоправда, на думку депутата Сенату Франції Каміла Делямара, яку він висловив набагато пізніше, 1869 р., “наприкінці минулого (XVIII) століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії” [5, с. 220].

Повівши мову про європейський вимір України на зламі ранньомодерного “занепаду” й модерного “відродження”, варто розуміти: йдеться не лише й, можливо, не стільки про державний, як про культурний аспект, вужче – громадський погляд. Адже Росія нічого серйозного не робила для “прямої європейськості” українців (реформи Марії Терезії та Йосипа II дають підстави дещо інакше оцінювати політику Габсбургів у Західній Україні). Натомість початки формування модерного суспільства, поява на історичній сцені людей, які професійно думають, в умовах, коли народи Східної Європи, передусім слов’янські, були позбавлені можливості користатися потенціалом власних етнонаціональних держав, а лише в діяльності вузького кола інтелігенції подавали ознаки “пробудження”, – усе це свідчило про зовсім інший формат належності до Європи. Умовно назвемо його “інтелектуальним”. Важливо додати, що політично незалежна на той час Росія також звиряла свій історичний поступ за Старим Світом. І справа, зрозуміло, не обмежувалася усвідомленим вибором окремих груп інтелектуалів, котрі добре відомі як дискусія “західників” зі “слов’янофілами”. Микола Рябчук схильний уважати, що в цьому випадку йдеться “про одну з найфундаментальніших суперечностей сучасного світу, котра ось уже майже двісті років привертає увагу найвизначніших мислителів і породжує найрізноманітніші громадські рухи...”, що її можна лаконічно подати як сприйняття чи відкидання модернізації в її західному втіленні [3, с. 67]. Утім, у цій суперечці для нас насамперед важлива “українська присутність”. До того ж, беручи до уваги порівняно глибші європейські традиції України, у власне протистоянні якраз меншою мірою. Адже, словами Андрія Окари, “у Росії могутня централізована держава спочатку сформувала націю, а потім представники цієї нації написали велику російську літературу... В Україні все навпаки: саме література, якраз створений Котляревським, Шевченком, Кулішем, романтиками-“козакофілами”, Лесею Українкою “консолідувальний” міф творив націю, яка пізніше... зобов’язала себе думкою про потребу власної держави” [6].

Незважаючи на слабкість українського руху, він від самого початку отримував західне “підживлення”. Передусім, і на цьому варто наголосити, східноєвропейське. І хоча нерідко суть справи обмежувалася діяльністю інтелектуалів-одинаків, тенденція до нарощення і зміцнення контактів була досить стійкою. Якраз вузьке коло “безнадійних мрійників” поступово формувало українську літературну мову (П. Гулак-Артемівський започаткував переклади з європейських літератур), активізувало етнографічні студії, зрештою, постав феномен Т. Шевченка (“який підніс народ (селянство) до рівня нації”) [3, с. 61], після чого, на думку А. Міцкевича, “говорити про те, що Україна – це вимисел, було виявом невігластва”. Власне сам поляк (за початковим варіантом прізвища мав, вочевидь, литовське походження), толерантний до інших культур великий “романтик” дуже вплинув на творчість багатьох українців, зокрема й на праці М. Костомарова. Перша магістерська дисертація історика “Про причини та характер Унії в Західній Росії” (!), подана до захисту 1842 р., викликала протест шовіністично налаштованої церковної влади й була знищена. Друга дисертація (“Про історичне значення руської народної поезії”, 1844 р.) дала йому ступінь магістра, хоча й викликала подив та непорозуміння в наукових колах Москви й Петербурга, бо в матеріалах польових досліджень росіяни “не впізнавали себе”. До речі, про інакшість двох “руських” культур свідчив факт спалення ще однієї

наукової праці: так за наказом російського начальства вчинили з присвяченою історії Болгарії магістерською дисертацією, автором якої був українофіл, безвізний, як стверджували очевидці, учитель із Одеси Леонід Смоленський.

Видатними діячами словацького й чеського національно-культурного відродження, з якими мали зв'язки українські учасники Кирило-Мефодіївського братства, були: чеський мовознавець і поет Вацлав Ганка, словацький і чеський мовознавець, поет Ян Коллар, словацький і чеський славіст-філолог та історик Павел-Йосеф Шафарик, словацький мовознавець, поет та публіцист Людовіт Штур. Тоді домінувала ідея слов'янофільства, що мала неабияке значення в сьогоденні, вплив на майбутнє (ідеї кирило-мефодіївців формувалися під поглядами названих вище митців), попри те, що українцями та росіянами воно уявлялося дещо по-різному. Діячі з Наддніпрянщини листувалися із західнослов'янськими мислителями, цікавилися проблемами історії та правознавства, зокрема звичаєвим правом (взаємини Шевченка зі слов'янофілами свого часу добре дослідив Іван Дзюба) [7].

За формальною стороною діалогу вкажемо на світоглядні відмінності (серед київського студентства поширювалася ідея перетворення російської абсолютистської монархії в конституційну державу, що свідчило про локальний пріоритет західницьких поглядів над слов'янофільськими), а також на деякі ознаки “україноцентричності” в тлумаченні демократичних поглядів та моделюванні історії. Україна, навколо якої “встане Слов'янщина”, і не залишиться “ні царя.., ні пана... ні холопа”, це все ж європейська перспектива, хоча власне таким понятійним апаратом той же Костомаров не послуговувався. Себто європейськість виявлялася в історика не в заклик “до Європи!”, тут якраз натрапляємо на стриманість, мовчання, а в тому, що український випадок (“першу Русь”) було подано як універсальний. Причому його, так би мовити, “слов'янська сутність” аж ніяк не вада чи виклик, а норма. Костомаров явно “українізував” розуміння цього популярного тоді поняття, а отже, на свій лад націоналізував, європеїзував його.

Особливе місце у визначенні тогочасних способів пошуку взаємин України з Європою належить “останньому малоросу” Миколі Гоголю, якого Ліна Костенко ідентифікує як “російського письменника й українського генія”. Перебуваючи 1837 р. в Римі й Парижі, спілкуючись із тамтешніми польськими вигнанцями з Росії (причетними до Листопадового повстання 1830 р.), автор “Тараса Бульби” віддавав перевагу материнській мові, а не російській, польській, французькій, які також знав. Лист до відомого польського поета-романтика “української школи” Богдана Залеського, який народився і провів молоді літа в Україні, писав українською, знаючи, що про його послання знатиме вся польська громада в Парижі, де тоді мешкали корифеї літератури Ю. Словацький і А. Міцкевич. Та найголовніше все-таки не сам адресат, якого Гоголь зовсім не випадково назвав “дуже, дуже близьким земляком, а по серцю ще ближчим, чим по землі”, а та свобода духу, що виявлялася в нащадка козацького роду за кордоном [8, с. 3]. Там він почувався, з його ж слів, ніби вдома, в Україні.

До речі, згадавши видатного поета Юліуша Словацького, зазначимо, що народився він в українському Кременці, із 7-річного віку навчався у Волинській гімназії, а згодом здобував освіту в університеті Вільна. Мешкав у Варшаві, а потім – у Франції, Швейцарії, Італії (поховано Ю. Словацького в Кракові в знаменитому Кафедральному соборі на Вавелі). Попри глибокий слід у польській культурі, письменник не залишив сумнівів у тому, що дуже любив Україну (за його біблійним рядком – це “земля, що пливе молоком і медом”). Їй присвятив чимало творів, зокрема драми “Срібний сон Соломеї”, “Беньовський”, “Мазепа”, а також “Ксьондз Марек” про добу Коліївщини. Словацького вважають засновником “української школи” в польській літературі (як Гоголя в російській).

Завдячуючи таланту й творчим зусиллям О. Пчілки, М. Старицького, М. Зерова, М. Рильського, М. Бажана, маємо чудові україномовні перекладати цих шедеврів. Певною мірою символічно, що в усьому сучасному світі лише в тому ж Кременці створено й діє музей поета.

У перекладі Д. Павличка його бачення ціни гармонії в природі й суспільстві видається так:

Купуєм щастя ми ціною мук та бід?
Незгода почувань терзає дух людини,
Але, опалений промінням Сонця, цвіт
Іще жадливіш п'є холодних рос краплини [9].

Окреслені вище європейські впливи на “дух українства” безпосередньо позначалися на паростках майбутнього національного руху. Чого вартий був лише ентузіазм Зоріяна Доленги-Ходаковського (Адама Чарноцького) – польського етнографа й археолога, який зібрав понад 2000 українських пісень. Безперечно, більшість діячів занепалої на той час Речі Посполитої, які мешкали в Україні, уважали її “східними кресами” й були патріотами своєї малої Батьківщини. Проте ідеї конституціоналізму, федералізму та, кажучи на сучасний манер, демократії, що поширювалися, зокрема, і серед тутешньої польської інтелігенції, відкривали перспективу залучення українства саме до європейського культурного та політичного простору. Щоправда, рівень адаптації залишався невисоким. Згодом М. Драгоманов констатуватиме, “що на 100 українофілів ледве 2–3 читали європейські книги..., а більша частина... українських писателів не знає ні однієї європейської мови” [10, с. 31].

Отже, протягом XVIII – першої половини XIX ст. українсько-європейські контакти визначалися двома основними шляхами: 1) державними стосунками, де ситуація була вкрай несприятливою, бо правлячі кола Європи майже не помічали самотньої країни на сході континенту, не зважали на її історичну та культурну унікальність, не були готовими змінити ситуацію так, щоб їй знайшлося місце в тогочасній геополітиці; 2) культурно-національними (інтелектуальними) взаємовпливами, які поволи з'являлися, міцніли, претендуючи на панівну в епоху модерності історичну перспективу. Виявлені контакти зі східноєвропейськими діячами епохи, що передувала “весні народів”, тільки фрагментарно відбивають набагато глибшу українсько-європейську комунікацію тоді, коли на руїнах козацької автономії інтелектуально поставав “загальноруський” нативізм, а згодом формувалася єретична модель панівного російського дискурсу – український націоналізм європейського (точніше – східноєвропейського) зразка.

Зрозуміло, що взаємовпливи України з Європою в першій половині XIX ст. відбувалися не тільки в суто інтелектуальній площині. Як справедливо зазначив Ігор Шевченко, на той час “проблематика культурної ідентичності України відклала свої релігійні шати й змінила їх... на “політичні” [11, с. 21]. Однак ця тенденція набиратиме сили дещо пізніше. Проте й надалі для українських інтелектуалів лейтмотивом розмислів буде питання, чи їхня країна “належить до Європи, а чи, може, ні”. Власне ця проблема актуалізує наші міркування й сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бочан П.О. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII–XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – “Історія України” / П.О. Бочан. – Чернівці, 2008. – 32 с.
2. Маніфест Пилипа Орлика до європейських урядів від 4 квітня 1712 року про причини збройного виступу козаків проти Росії // Голос України. – 1991. – 29 листопада.
3. Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 304 с.

4. Сендюков І. “Українська політика” Катерини II / І. Сендюков // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 130–136.
5. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К., 1992.
6. Окара А. Два века скитаний Энея по Украине / А. Окара // Содружество (Приложение к “Независимой газете”). – 1999. – 23 июня.
7. Дзюба І.М. З криниці літ / І. Дзюба ; у 3 т. – Т. 2 : Шевченко і світ... – К. : Вид. дім “КМА”, 2006. – 976 с.
8. Козак С. “Там, де Іква сріблиться імлою” / С. Козак // Літературна Україна. – 2009. – 28 травня.
9. Павличко Д. Лист Миколи Гоголя до Богдана Залеського / Д. Павличко // Літературна Україна. – 2009. – 28 травня.
10. Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. / С.І. Світленко ; зб. наук. праць. – Д. : Герда, 2007. – 460 с.
11. Шевченко І. Україна на захід від Сходу / І. Шевченко // Критика. – 2009. – Чис. 1–2 (135–136). – С. 22–24.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: Україна в контексті європейської цивілізації, історія українського селянства.

УДК 377,3(477)“1891/1916”

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ ДЕСЯТНИКІВ БУДІВЕЛЬНОЇ СПРАВИ (1891–1916)

Валерія ЦУБЕНКО (Одеса)

У статті на основі архівних документів уперше досліджено особливості організації навчально-виховного процесу Одеської школи десятників будівельної справи Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства (1891–1916).

Ключові слова: архівні документи, Одеська школа десятників, навчально-виховний процес, освіта.

В статье на основе архивных документов впервые исследованы особенности организации учебно-воспитательного процесса Одесской школы десятников строительного дела Одесского отделения Императорского Русского технического общества (1891–1916).

Ключевые слова: архивные документы, Одесская школа десятников, учебно-воспитательный процесс, образование.

On the basis of archival documents for the first time investigate the features of the organization of the educational process of the Odessa school of the foremen of the engineering construction of the Odessa branch of the Imperial Russian Technical Society (1891–1916).

Keywords: archival documents, Odessa foremen school, the educational process, education.

Початок ХХІ століття характеризується зростанням ролі освіти. Інноваційні процеси, що відбуваються в освіті України, вплинули на зростання інтересу дослідників, насамперед, істориків. Відбувається активний пошук оптимальних форм і моделей навчання. У державній національній програмі “Освіта” актуалізується питання про необхідність створення високоефективної професійно-технічної системи набуття знань, яка повинна відповідати всім стандартам передової європейської освіти. Одним із способів підвищення рівня професійно-технічного навчання може бути звернення до досвіду українських педагогів, які наприкінці ХІХ століття створили освітню систему з підготовки кваліфікованих кадрів для будівництва. Особливо цікавою є проблематика

навчально-виховної роботи Одеської школи десятників будівельної справи з 1891 до 1916 р., що була головним навчальним закладом нижчої професійної освіти з випуску молодого покоління будівельників та архітекторів на Півдні України.

Метою цієї публікації є аналіз організації навчально-виховного процесу названої школи, що визначається завданнями навчання, кількістю учнів, характерними особливостями окремих навчальних дисциплін, забезпеченням школи навчальними посібниками тощо. У фонді 117 “Школа десятників будівельної справи при Одеському відділенні Імператорського технічного товариства” Державного архіву Одеської області зберігається матеріал, що уможливило розкрити зазначене питання.

Школа була заснована 1 листопада 1891 р. В. Н. Лігіним й О. О. Бернардацці. Її штатний розпис складався із посад інспектора, викладачів і лікаря. Першим інспектором школи був призначений Д. М. Поддєрьогін. Йому були притаманні ретельність, педантизм, охайність, обов’язковість, доброта, урівноваженість і вірність своїй справі. Завдяки своїм здібностям, відрізняючись значною працездатністю й наполегливістю, Д. М. Поддєрьогін намагався якнайкраще організувати навчальний та виховний процеси. Усі свої сили і весь свій час він присвячував школі та учням [1, арк. 4]. Д. М. Поддєрьогін складав навчальні плани й програми школи, приймав на роботу педагогічних і технічних працівників, визначав їхні функціональні обов’язки й турбувався про створення навчально-матеріальної бази, постійно піклувався про вдосконалення умов для навчання і виховання учнів. Класи й майстерні оснащені новітніми приладами, партами. Підлога в класах і кабінетах була з дубового паркету. Працювала система опалення. Також він цікавився розвитком кожного учня, відвідував вихованців за місцем їхнього проживання, знайомився з їхніми родинами, вивчав умови їхнього побуту.

Про результати своєї діяльності інспектор розповів у брошурі “Нариси діяльності Одеської школи десятників будівельної справи за перші 18 місяців існування”. У ній, зокрема, йдеться й про те, що учні були оточені піклуванням не лише під час навчання в школі, але й у подальшому житті. Намагаючись допомогти, він запропонував створити артіль десятників. Вона діяла декілька років, а згодом розпалася через деякі зовнішні чинники. З 1897 до 1900 р. Денис Миколайович Поддєрьогін був призначений директором Івано-Вознесенського нижчого технічного училища, а з 1 червня 1900 р. його призначили директором Олександрівського механіко-технічного училища.

З 1891 до 1895 р. за період перебування на посаді інспектора Одеської школи десятників будівельної справи Д. М. Поддєрьогін, незважаючи на мізерне фінансування, зробив вагомий внесок у діяльність професійної будівельної школи. Слід зазначити, що він надзвичайно цікавився концепцією розвитку цього напрямку освіти, постійно відвідував усі галузеві виставки, неодноразово їздив за кордон для вивчення кращого досвіду та впровадження його в навчально-виховний процес. Про одну із закордонних поїздок він зробив доповідь на засіданні Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства, що викликала значний інтерес. Д. М. Поддєрьогін мав великий авторитет і вважався одним із кращих знавців професійної будівельної освіти.

До 1910 р. строк навчання в Одеській школі десятників будівельної справи становив два роки, а з 1910 р. – три роки. Зарахування учнів до спеціальної професійної будівельної школи проводилося, зазвичай, до початку навчального року наказом інспектора. Вимоги до вступників були такими: 1) особи, не молодші 16 років, які знали ремесла; 2) особи, які були обізнані з будівельною справою та мали будівельну практику наглядачів не менше двох років; 3) особи, які вміли читати й писати без помилок. Після закінчення школи десятників її

випускники під час відбування військової повинності користувалися правами 3-го розряду.

1896 року умови прийому до школи десятників змінилися. Основні зміни полягали в тому, що вступ на навчання здійснювався, по-перше, за умови досвіду виконання будівельних робіт; по-друге, після досягнення особою 18 років. Підвищення віку з 16 до 18 років для осіб, які вступали на навчання до школи десятників, було пов'язане з авторитетністю посади десятника, наявністю досвіду роботи й знаннями тонкощів будівельного ремесла, відповідальністю за керівництво колективом будівельників.

Навчання складалося з теоретичних і практичних занять. Вони розпочиналися 1 листопада й тривали по 15 квітня. 1899 р. було змінено дати початку і закінчення навчання. Так, початок навчального року перенесли з 1 листопада на 15 жовтня, а закінчення навчання – з 15 квітня на 1 квітня. Причиною зміни тривалості навчального року були кліматичні умови. Гарна погода відкривала будівельний сезон у кінці лютого або на початку березня. Тому учень школи десятників змушений був переривати навчання, щоб улаштуватися на роботу. Деякі учні залишалися в школі до кінця навчання, ризикуючи втратою заробітку на весь сезон, оскільки робочі місця займали вже до них. Сезонні роботи могли тривати й після 15 жовтня, але головні будівельні та ремонтно-будівельні роботи на той же час завершувалися.

Теоретичний курс складали такі навчальні дисципліни: Закон Божий, російська мова, фізика, географія, історія, арифметика, геометрія, малювання, краснопис, креслення, гігієна і надання першої допомоги в разі нещасних випадків, будівельне мистецтво, дорожня справа, землемірство та складання кошторисів [1, арк. 6]. Практичний курс містив: моделювання із дерева й гіпсу, зйомку плакатів, креслення шаблонів, управління робочими кресленнями.

У літній період учні проходили виробничу практику. Після закінчення строку практики учні звітували про виконання індивідуального завдання. Під час оцінювання підсумків роботи учнів бралася до уваги якість усіх виконаних робіт, а в деяких випадках – і характеристика на учня. Учні, які не виконали програми практики, не склали звіт, направлялися повторно на практику або відчислялися зі школи.

За період з 1891 до 1916 р. у школі пропрацювали 48 учителів, з них один проживав у школі 24 роки, один – 20, два – по 18, один – 16, один – 10, два – по 8, три – по 6, два – по 5, п'ять – по 4, чотири – по 3, сім – по 2, дев'ятнадцять – по 1 року [1, арк. 4 зв.]. Якісний склад педагогічних кадрів складав 73 відсотки. Це були вчителі, які мали вищу освіту, а решта – 27 відсотків – становили викладачі із середньою освітою. У школі викладали п'ять учителів російської мови, історії, географії, з них П. В. Катаєв пропрацював тут 18 років, шість учителів математики, один з яких віддав цій роботі 24 роки, учителів малювання – 3. Особливо слід відзначити вчителя малювання М. Є. Приємишева, який викладав тут 20 років і написав посібник «Досвід методики малювання». Він мав великий попит і тому дуже швидко розійшовся весь тираж. Ураховуючи попит, М. Є. Приємишев переробив і доповнив це видання та видав його повторно. Учителів креслення було двоє, з них С. В. Орлов пропрацював у школі 19 років. Багато років викладацькій роботі віддав О. А. Стратонович.

З викладанням спеціальних дисциплін через брак відповідних фахівців виникали певні труднощі. За період з 1891 по 1916 р. змінилося 20 викладачів, тому середня тривалість їхньої роботи в школі становила 1 рік. Головною причиною такого становища було те, що школа не надавала працівникам право на службу. Вчителями спеціальних предметів були переважно військові інженери. 14 осіб із 20, тобто 70 відсотків, змушені залишати школу при переведенні до інших структур в іншу місцевість.

Більшість викладачів загальноосвітніх предметів в Одеській школі десятників будівельної справи працювали за сумісництвом. Освітняни отримували мізерну заробітну плату, але все життя гідно працювали, слово «вчитель» означало для них не просто професію, а сенс життя [1, арк. 5]. Вони міркували таким чином: “Одна справа викладати в училищі, де, певно, не всі учні цікавляться предметом і з нетерпінням очікують кінця уроку; і зовсім інша справа проводити заняття в школі десятників, де жодне слово викладача не втрачається, де учні слухають, затамувавши подих, де викладачу не треба вживати додаткових заходів для підтримання дисципліни, а слід дбати лише про те, як краще й зрозуміліше викласти предмет” [1, арк. 5]. Учні школи десятників старалися вчитися добре, оскільки розуміли, що кожна дисципліна, унесена в робочий навчальний план, є важливою, й отримані знання допоможуть їм досягти успіху в житті. У школі було створено доброзичливі умови для взаємин між учителями й учнями. Однак, були й винятки. Д. М. Поддєрьогін у своєму нарисі неодноразово вказував на те, що деякі учні, які вступали до школи десятників як міські або земські стипендіати, навчалися погано. Вони через певну кількість загальноосвітніх дисциплін, які вивчали раніше, нічого не робили, порушували дисципліну. А на практиці демонстрували неповагу до простих робітників, вважаючи себе в розумовому плані вищими за них [1, арк. 6].

Викладачі школи вживали корекційні заходи, спрямовані на підвищення якості навчання зі спеціальних дисциплін. Уводилися нові предмети, наприклад, “Дорожня справа”, “Будівельне мистецтво”.

Важко давалося навчання учням 1-го класу. Траплялися випадки, коли учень, який уже провчився в школі місяць – півтора, звертався до інспектора з проханням відпустити його додому: “Не можу, голова болить”. Тих, хто не встигав опанувати початковий курс, залишали на повторний рік навчання, щоб вони освоїлися з методами навчання [1, арк. 10 зв.]. Але в подальшому, зазвичай, вони ставали достатньо успішними людьми. Траплялися випадки, коли й самі учні виявляли бажання залишити їх повторно на другий рік навчання і навіть на третій рік у тому самому класі, пояснюючи це так: “Я ще не затвердив набутті знання”. І все ж, незважаючи на всі труднощі, відсоток вихованців, які здобули будівельну освіту, був достатнім: зі 1008 учнів закінчили навчання 678, тобто 66,5 відсотка.

Однією із перешкод у навчанні й засвоєнні нових знань була нестача підручників. Тому вчителі складали їх самотужки. Наприклад, інженер капітан В’юнников написав і видав за свій кошт курс “Дорожня справа”, а капітан Версе – “Технологія будівництва матеріалів” для учнів першого класу. Ці підручники були надруковані малим тиражем, тому в масовий продаж не надійшли, а залишалися в школі, де весь тираж розкупили учні за мінімальну вартість.

Згідно з новим статутом про військову повинність, десятники, які закінчили повний курс навчання в школі, пройшли будівельну дворічну практику та отримали посвідчення, під час відбування військової повинності користувалися правами 2-го розряду, що давало їм можливість вступити до школи прапорщиків. Серед випускників школи були такі військовослужбовці, які відзначилися в бойових діях, удостоїлися високих нагород, отримали офіцерські звання.

В останні роки в школі десятників виникали протиріччя з приводу співвідношення викладання загальноосвітніх предметів і спеціальних. Дехто просив збільшити кількість годин для вивчення спеціальних предметів і скоротити відведений час для загальноосвітніх дисциплін. Однак, організатори навчання дбали про здійснення повноцінного процесу засвоєння і загальноосвітніх дисциплін, і професійних знань та навичок. На вивчення спеціальних дисциплін було відведено в 1-му і 2-му класах по 56 годин

(геометрія належала до числа спеціальних предметів), тобто 70 відсотків навчальної програми. Викладачі школи цілком усвідомлювали, що при незадовільному розвитку освіти в Російській імперії школа у якій навчалися будівельники, неодмінно має служити і освіченості. Більше того, нерідко сюди на навчання приймали чоловіків з недостатнім рівнем освіти, а це потребувало навіть збільшення кількості годин на вивчення загальноосвітніх предметів. Варіативність профільного навчання та старання вивчення базових навчальних дисциплін надавали випускникам великі можливості з працевлаштування.

Питання про організацію навчання порушувалося не раз. Обсяг навчального матеріалу, що прослуховували учні протягом двох років, був надзвичайно великим, а тому вони не завжди встигали глибоко розібратися з викладенням [1, арк. 7].

Планувалося відкрити третій клас, маючи на меті, головним чином, зробити перерозподіл уже наявного матеріалу, що сприяло б кращому його засвоєнню, крім того, увести деякі нові дисципліни та розширити вміст попередніх. Було навіть складено навчальний план. Так, загальна кількість годин на тиждень у трьох класах становила 100 з таким розподілом: у 1-му класі – 32, у 2-му – 37, у 3-му класі – 31. Таким чином відбулося розвантаження навчального плану для учнів 1-го й 2-го класів відповідно на 40 і 42 години. Було збільшено кількість годин для викладання спеціальних дисциплін і введено новий предмет – фізику, що був дуже важливим для повнішого засвоєння процесів і прийомів, які застосовувалися в будівельному мистецтві. Проте проект зустрів заперечення з боку безпосередніх членів Постійної комісії з технічної освіти, розгляду яких він підлягав. Протиріччя, головним чином, зводилися до того, що збільшення курсу на один рік надзвичайно обтяжить і без того скутий бюджет учнів. У зв'язку з цим було запропоновано проект переробити й зробити 3-й клас додатковим. З урахуванням висновку Постійної комісії з технічної освіти проект було переглянуто й подано для затвердження в міністерство, яке виступило проти збільшення строку навчання в школі з 2 до 3 років, мотивуючи це рішення так: “Школа теперішнього часу поставлена добре, тому немає необхідності її перетворення” [1, арк. 7].

Для викладання дисципліни “Водопровідно-каналізаційна справа” через неможливість внести цей предмет у навчальний план Постійна комісія вирішила відкрити при школі курси з вивчення водопровідно-каналізаційної справи. Для відкриття курсів потрібно було лише отримати дозвіл від попечителя навчального округу. Після отримання дозволу курси відкрили 1907 р. За рівнем організації навчання і викладання курси були додатковим (за бажанням) 3-м класом, якого вимагала педагогічна рада школи. Навчальний план і Положення про курси склали згідно з указівками Постійної комісії з технічної освіти, що суперечило освітній концепції педагогічної ради школи. Тому охочих навчатися на курсах з водопровідно-каналізаційної справи виявилось небагато. Ураховуючи той факт, що курси відкрили 1907 р., то, приміром, 1910 р. охочих вступити до них було лише 3 осіб, тому ці курси закрили. Основною причиною їхнього закриття була організація процесу навчання – вони являли собою фактично 3-й клас школи десятників і були недоступними для сторонніх. Серед причин закриття курсів можна назвати також недостатнє фінансування й слабку матеріально-технічну базу. Через це і якість навчання тут була низькою.

Отже, на підставі аналізу різних аспектів навчально-виховного процесу Одеської школи десятників будівельної справи виявлено, що школа органічно поєднувала навчання і будівельну практику. Історична роль Одеської школи десятників будівельної справи досліджуваного періоду є вагомим, оскільки її вплив на освіту через учнів спостерігається протягом наступних століть і має широкі організаційні межі. Феномен професійної будівельної освіти на Півдні

України є, певною мірою, унікальним, оскільки унаочнює процес створення, становлення й розвитку, збереження самобутності української національної школи. Проведене дослідження є першим кроком у вивченні феномена професійної будівельної освіти на Півдні України і, звичайно, не вичерпує всіх його аспектів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 117. – Оп. 2. – Спр. 115.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цубенко Валерія Леонідівна – доктор історичних наук, доцент завідувач, професор кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Наукові інтереси: соціально-економічні, військові та політичні проблеми історії України; історія військово-господарських формувань ХІХ ст. в Україні; історія Одеської школи десятників будівельної справи.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930,1(457,2)

ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ – ВИДАТНИЙ ПРЕДСТАВНИК БОЛГАРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Вікторія БЕЗВЕРХА (Кіровоград)

У цій статті розповідається про життєвий і творчий шлях видатного болгарського історіографа Василя Златарського.

Ключові слова: В. Златарски, Софійський університет, історія Болгарської держави, історик.

В этой статье рассказывается о жизненном и творческом пути выдающегося болгарского историографа Василия Златарского.

Ключевые слова: В. Златарски, Софиевский университет, история Болгарского государства, историк.

The research devoted to career of the famous Bulgarian historian Vasil Zlatarsko.

Keywords: V. Zlatarsky, Sophia University, History of the Bulgarian state, historian.

Дослідження творчості видатних персоналіїв становлять важливий етап у розвитку Європейської історіографії. У цьому контексті має непересічне значення малознайомі постаті слов'янської науки, серед таких особистостей Васил Златарски, який викликає значний інтерес. Постать Златарського не досліджена в східнослов'янській історичній науці. Тому в статті зроблено спробу огляду життя й наукової спадщини В. Златарського.

1866 рік став відомим для європейської науки не лише народженням відомого до наших днів історика, організатора української науки, політичного діяча – М. Грушевського, він відзначився ще однією не менш значущою подією. Цього ж року в Болгарії у м. Тирново в сім'ї вчителя, політичного діяча доби Відродження, який виступав за права церкви, Миколи Златарського та його дружини Анастасії з'явився на світ майбутній болгарський історик, медієвіст, археолог, автор більше 200 наукових праць Васил Златарски. Крім Василя, у сім'ї був ще брат, Георг – засновник генеалогічної науки в країні, у подальшому став професором університету святої Софії.

Умовно можна виділити декілька періодів у житті й творчості науковця.

Перший – пов'язаний з раннім дитинством та юністю, які пройшли на батьківщині Златарського, – у Болгарії. У сім'ї вченого велику увагу приділяли громадянському вихованню, що наклало свій відбиток на подальшу наукову творчість В. Златарського.

Про стосунки з батьком Василя і Георга сказати важко, оскільки батько рано пішов з життя. Проте, Микола Златарски готував Василя для богослужіння, намагався забезпечити синові добротну освіту. Відомо, що Васил закінчив три класи Петропавлівської семінарії в м. Тирново. Ще зовсім юним, у дванадцять років, ознайомившись зі сторінками “Історії Болгарії” Іречекова, Василь зрозумів, що хоче стати істориком [3, с. 7].

Наступний період у житті Златарського пов'язаний з навчанням за кордоном. Після раптової смерті батька Василь переїздить до свого старшого брата, який на той час мешкав у Росії [9]. 1887 р. він закінчив першу класичну гімназію в Петербурзі. Цього ж року, відразу після закінчення гімназії, вступає до Петербурзького університету, де навчається до 1891 р. [10, с. 36] Під час навчання в університеті Василь знайомиться зі своїми майбутніми наставниками. Саме вони настановляють молодого науковця пов'язати свою діяльність з історією Болгарії. Йдеться про видатних учених А. Васильєва, В. Ламанського та

В. Васильєвського. 1889 р. Златарски приїздить до себе на Батьківщину 1889 р. Саме в цей період відбулося його знайомство з українським істориком М. Драгомановим, який з 1888 р. на запрошення місцевого уряду читав у Вищому училищі лекції з курсу загальної етнографії. Зовсім юний Златарський відвідує бібліотеку, де відбулася перша зустріч з Драгомановим. Коли Михайло зайшов до бібліотеки, то, крім бібліотекаря, у своїх спогадах згадує: *“Был кроме того какой-то молодой человек в военном кителе, смотревший какой-то камень. Я его принял за офицера, а после оказалось, что это студент (Златарский, брат ученого), учащийся в России и в новой тамошней форме для студентов, летней...”*, перекинувшись декількома репліками розійшлися [8, с. 129].

1891 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію *“Письма Константинопольского патриарха Николая Мистика к болгарскому царю Симеону”* [9].

З 1893 р. Златарски продовжив навчання в Берлінському університеті, який закінчив 1895 р., здобувши фах археолога [10, с. 37]. Перші розкопки Златарски були проведені 1897 р. в центрі м. Переяслав [1, с. 7]. У 1899 – 1900 рр. проведенні спільні розкопки болгарських і російських вчених в Абобі (Пліске). Членами експедиції були – Ф. Успенський, К. Шкорпіл, М. Попруженко та професор Вищої школи в Софії В. Златарски [2, с. 279]. Упродовж життя вчений здійснив ряд інших археологічних досліджень.

Третій етап у житті Златарского пов'язаний з поверненням на Батьківщину. Повернувшись у Болгарію, історик розпочинає викладацьку діяльність. 1895 р. він був призначений викладачем чоловічої гімназії Софії та Вищого училища (нині Софійський університет Святого Климента Охридського), де викладав історію [3, с. 8]. З 1897 р. Златарски стає доцентом кафедри болгарської історії у Вищому училищі. З 1900 р. вчений долучається до діяльності Болгарського книжкового товариства [7, с. 38]. Уже 1901 р. Златарски отримав статус екстраординарного професора. 1904 р. Вище училище було реорганізовано в Софійський університет. З цієї дати й кінця свого життя він очолював Департамент болгарської історії та історії балканських народів (з 1921 р. – Департамент болгарської історії) [9]. 1906 р. Васил Златарски отримує звання ординарного професора Софійського університету.

В університеті читав цілу низку курсів: з історії Болгарії (з моменту створення Першого Болгарського царства в XVII ст.), болгарської історіографії, візантійського літописання як джерела з історії Болгарії, курс Слов'янської історії, з історії Румунії, Сербії та інші.

В. Златарски зміг стати популярним серед інтелігентних кіл, які представляли інші навчальні заклади Софії – Духовна семінарія, Воєнна академія та Балканський близькосхідний інститут (нової політичної і соціальної історії – з 1920 р. [3, с. 9].

Крім викладацької діяльності В. Златарски активно долучався до наукових пошуків, був членом більше десяти наукових інститутів: член Російського археологічного інституту в Константинополі (1899 р.), член Московського археологічного товариства (1899 р.), доктор слов'янської філології Харківського університету (1907 р.), член Болгарського археологічного інституту (1910 р.), член Петербурзької академії наук (1911 р.), представник Болгарського історичного товариства (1911 – 1935 рр.), член Культурного болгарсько-українського товариства, твореного проф. І. Шишмановим, зятем М. Драгоманова (1918 р.), школа слов'янських досліджень при Лондонському університеті (1925 р.) та Віце-президент Академії наук Болгарії (1926 р.). Василь знайомив світове товариство з болгарською історією на нарадах і конгресах у Москві, Празі, Афінах, Загребі та інші [9].

1906 р. Васил був обраний деканом історико-філологічного факультету, який успішно очолював з 1906 по 1908 рр. та з 1919 по 1920 рр. Двічі за життя він був ректором рідного університету – у 1913 – 1914 рр. та у 1924 – 1925 рр. [10, с. 37].

1935 р. Васил Златарски передчасно помер. Того дня майже всі вищі навчальні заклади Європи надсилали слова співчуття в університет Софії та до Болгарської академії наук.

Після смерті Златарського його дочка Креса Златарска-Тодорова присвятила йому працю “Баща ми Васил Златарски (“Батьку мій Васил Златарски”)” [6].

Праці Златарського присвячені окремим аспектам культурології, політології, археології, нумізматики й епіграфіки. Його роботи охоплювали ранній період історії слов’ян до протоболгар другої половини ХІХ ст. Вершиною болгарської науки вважають тритомну працю “Історія Болгарської держави у середньовіччі”, видану в чотирьох книгах. Перший том з’явився на світ у 1927 р. Він присвячений періоду Першого Болгарського царства. Автор висвітлює особливості політичного та соціального життя країни, її становлення на міжнародній арені. Особливо яскраво подані взаємини Болгарії та Візантії у ІХ – Х ст. [3].

У другому томі своєї праці, який побачив світ 1934 р., Златарски дослідив період візантійського господарювання. Він змальовує умови існування болгарського народу під впливом Константинополя та антивізантійську боротьбу [4].

Третій том вийшов у 1940 р. після смерті дослідника. Хронологічно праця охоплює проблеми міжнародного становища Другого Болгарського царства у 1185 – 1280 рр., а також становлення селянських рухів анти – візантійського характеру [5].

Васил Златарски за своє коротке життя залишив 213 наукових праць, які презентовані монографіями та статтями, що охоплюють досить різні сфери дослідження: археологія, нумізматика, політична та культурна історія. Головна праця його життя – це тритомна праця, яка складається з чотирьох книг “Історія Болгарської держави в середні віки”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арсенова И. Ерата Златарски в Софийския университет // Homo sapiens. – 2008. – № 2. – С. 6 – 7.
2. Архимандрит Августин. Русский археологический институт в Константинополе. // Богословские труды. – 1986. – № 27. – С. 266 – 293.
3. Златарски В. История на българската държава през средните векове. – Т.1. – София, 1918. – Режим доступа: <http://www.promacedonia.org/vz1a/index.htm>.
4. Златарски В. История на българската държава през средните векове. – Т.2. – София, 1972. – Режим доступа: <http://www.promacedonia.org/vz2/index.html>.
5. Златарски В. История на българската държава през средните векове. – Т.3. – София, 1972. – Режим доступа: <http://www.promacedonia.org/vz3/>.
6. Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. – София, 1975. – 266 с.
7. Михайлов П. Кореспонденцията на професора Анастас Иширков до Васил Н. Златарски // География. – 2008. – № 2. – С. 38 – 42.
8. Хорунжий Ю. М. БолгарськмиЙ щоденник М. П. Драгоманова. – Режим доступа до джерела: <http://www.dragomanov.info/scodennyuk.html>.
9. Златарский Василий Николаевич. – Режим доступа до статті: <http://www.bogoslov.ru/persons/285692/index.html>.
10. 140 години от рождението на академик Васил Златарски. // Museum. – 2006. – № 5. – С. 36 – 37.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Безверха Вікторія Миколаївна – старший лаборант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня та середньовічна історія Болгарії в працях В. Златарського.

УДК 37(09) (477)

ПЕДАГОГІЧНА БІОГРАФІЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА В ІСТОРИКО-АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕННЯХ

Олександр БРОЯКОВСЬКИЙ (Кіровоград)

Аналізується зміст неопублікованих документальних свідчень стосовно освітньої діяльності одного з класиків української національної педагогіки XIX – поч. XX ст. В.Б. Антоновича, які містяться у фондах державних архівів м. Києва.

Ключові слова: Антонович, національна освіта, історія педагогіки, педагогічна герменевтика, архівні матеріали.

Анализируется содержание неопубликованных документальных свидетельств относительно просветительной деятельности одного из классиков украинской национальной педагогики XIX – нач. XX ст. В.Б. Антоновича, которые содержатся в фондах государственных архивов г. Киева.

Ключевые слова: В.Б. Антонович, национальное образование, история педагогики, педагогическая герменевтика, архивные материалы.

The content of unpublished documentary data about the educational activity of V.B. Antonovich, one of the classic of national pedagogics of the XIX-th – XX-th centuries, that are in funds of Kyiv's State archives is analyzed.

Key words: Antonovich, national education, history of pedagogics, hermeneutics, archival materials.

У переліку видатних діячів української національної педагогіки В. Б. Антонович посідає одне з провідних місць. За глибиною й масштабністю його ідей стосовно процесу навчання й виховання приховано величезний пласт підготовчої праці, спостереження щодо впливу етнічної ментальності на вибір системи освіти, аналіз прогресивних методів викладацької діяльності. Утім, спектр педагогічної діяльності вченого не став об'єктом спеціального дослідження, свідченням чого виступають неопрацьовані автентичні рукописи в архівосховищах України. Поряд з друкованими працями саме цей комплекс архівних свідчень як ніякий інший вводить сучасного дослідника у творчу лабораторію вченого, розкриває процес нагромадження емпіричних знань, показує вплив психічного й фізичного станів на формування його педагогічних поглядів і національно-виховних стереотипів. Аналіз літератури з проблеми антоновичезнавства засвідчує зміщення епіцентру в бік громадсько-політичної й історико-дослідницької діяльності вченого [1]. У той час поза полем уваги інтерпретаторів його творчості залишилися численні епістолярні матеріали, а також біографічні відомості, які сумарно створюють більш повну уяву про цю непересічну особистість. Відповідно до *мети* цієї статті полягає в ознайомленні академічного й читацького загалу з неопублікованими матеріалами насамперед біографічного походження, які є наслідком нашої евристично-пошукової праці в історичних архівосховищах міста Києва.

За обсягом і кількістю матеріалів, які мають стосунок до педагогічної біографії В.Б. Антоновича, безперечно, перше місце посідає його фонд в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського. Особливий науковий інтерес становлять матеріали автобіографічного характеру, зокрема автентичний рукопис частини мемуарів під назвою “Спогади про дитинство і молоді роки” [2, арк. 1–40 зв.]. Тут Антонович викладає своє розуміння ролі генетичного фактора в процесі виховання. Це

помітно в його теорії атавізму, яку він сформулював у підрозділі про своє генетичне коріння. “Я переконаний, – констатує Антонович, – що всякому чоловікові його предки передали здібності й напрямок, який заробляли в моральному вигляді цілі ряди попередніх поколінь, але ж це не має фатального впливу на життя й діяльність чоловіка; виходячи з точки, яку йому в його натурі предка, чоловік отримує ще виховання, котре має вплив на його напрямок, а ще більше модифікує природні інстинкти власною ініціативою, по скільки її має, повертаючи або на прогрес, або на регрес [2, арк. 5–5 зв.]. Дали Антонович виводить власну формулу “моральної діяльності всякої людини”, яка складається, на його переконання, з трьох інгредієнтів: а) атавізм; б) виховання; в) власні ініціативи [2, арк. 7 зв.]. Проблема співвідношення етнічного й соціального походження, а крім того, впливу навколишнього середовища й власної ініціативи в системі навчання й виховання, які озвучені в цих записах, доповнюють його автобіографічні *Continuaw i catahiae 15/28 december, 1900*”. “Дитячі спомини (1834 – 1840 pp.)” [3, с. 9].

Для розуміння педагогічної системи й освітньої атмосфери, у якій навчався Антонович, непересічний науковий інтерес складають його гімназійні твори. У “Матеріалах для біографії В.Б. Антоновича” Д.І. Багалій, один з його учнів, відомий український учений і громадський діяч, констатує, що “збереглися зошити з його гімназійних часів. Вони переходять тепер у рукописному відділі УАН...” [4, с. 10]. Частина цих записів добре збереглася до наших днів і все ще міститься в Інституті рукописів НБУВ. Як приклад, візьмемо справу “Учнівські твори В.Б. Антоновича у Рішельєвській гімназії м. Одеси” [5]. Вона охоплює 8 гімназичних творів В.Б. Антоновича з різної тематики, які займають 13 сторінок зошита і мають такі назви: “Дерево”, “Как я провожу день свой”, “Одесса”, “Утро – лучшее время для занятий”, “Деревенская жизнь во время весны”. Твір “Дерево” дає досліднику творчості В.Б. Антоновича деяке уявлення про його релігійні погляди в гімназичні роки. Ми спостерігаємо тут викладення ідеї Божого творіння: “Дерево есть предмет, который сотворяя дерево в пользу человека, хотел, чтобы тот наслаждался им...” [5, арк. 1]. Інформація про формування релігійних переконань у процесі виховання В.Б. Антоновича ми знаходимо також у творі “Как я провожу день мой”: “Я встаю обыкновенно в 6-сть часов утра... молюсь Богу” [5, арк. 2]. Важливу інформацію стосовно патріотичних настанов молодого В.Б. Антоновича містить і його учнівський твір “Любовь к отечеству”, де він констатує, що “из всех чувств, хранящихся в душе человека, любовь к отечеству, по общему человеческому мнению, есть самое благородное; потому что не принося никаких материальных выгод есть выражение чисто духовное. Награда его в самом себе, или в той мысли, что оно будет записано на страницах истории человечества. Оно побуждает человека к действиям, самым возвышенным и возносит его в сферу совершенного самозабвения...” [5, арк. 4–4 зв.]. Таким чином, ми бачимо, що гімназичні твори В.Б. Антоновича мають значну наукову цінність і потребують подальшого дослідження. Інформативно насиченим видається також рукопис “Спогади про студентські роки В.Б. Антоновича”, який належав перу відомого польського історика й публіциста Ф. Равіти-Гавронського [6, арк. –15]. Його зміст указує на характер оцінки в польському шляхетському середовищі діяльності “хлопоманів” із створення осередків навчання й освіти серед українського сільського населення Правобережної України в 50-х роках XIX століття. Зазначаючи захоплення польських демократичних українофілів системою педагогічного русоїзму, Ф. Равіта-Гавронський констатує: “Ідеї демократизації освіти запозичені з творів Ж. Кондорсе, Ж. Руссо, А. Сен-Сімона спонукали “хлопоманів” (В. Антонович, Т. Рильський) вдаватись до рішучих дій і привели до появи перших народних, напівлегальних шкіл на Правобережжі” [6, арк. 3 зв.].

Поряд з архівними матеріалами Інституту рукописів НБУВ значний масив першоджерел стосовно педагогічного спектра діяльності В.Б. Антоновича міститься також у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві. Переважна їхня кількість розміщена в матеріалах “Секретной части канцелярии Киевского Подольского и Волынского генерал-губернаторства” (Ф. 442). Тут особливу увагу привертає “Дело об образовании в г. Киеве “Общества коммунистов”, в состав которого входили студенты Киевского университета Св. Владимира” Антонович, Рылский и др. ...” [7, арк. 1–7; 14–19; 27–28; 30–39; 147–152]. У матеріалах слідчого відділу із справи діяльності польських “хлопоманів” особливу наукову вартість становляться свідчення В. Антоновича, Тадея Рильського й доноси земського “исправника” Г. Подгурського. У них простежується діяльність В.Б. Антоновича та його однодумців з числа студентської молоді із створення осередків народної освіти. Зокрема, у свідченнях Антоновича йдеться про створення “хлопоманами” початкової школи в с. Гущинці на Вінниччині [7, арк. 243]. Аналізуючи зміст занять, які здійснюють студенти в організованих ними під час літніх “вакацій” початкових школах у період 1857 – 1858 років, поліцейський урядник, котрий негласно здійснював нагляд, констатує, що в більшості вони мали характер “временных занятий с крестьянскими детьми” [8, арк. 8]. У той же час зазначалося, що педагоги “все эти молодые люди в особенности стараются привить идеи коммунизма простому народу, они при всяком удобном случае внушают крестьянам, что и дворяне, и крестьяне не имеют различия по званиям, но все равны и все, что—кто имеет должно быть общим” [8, арк. 8 зв.].

Цікава інформація міститься також у доносі про використання під час навчання грамоти селянських дітей рукописної книги під назвою “До юнацтва”, автором якої є “сударь из Волыни”, де викладені правила поведінки, наголошується на обов’язок служіння своєму народу [7, арк. 240–241 зв.]. Зазначено також, що, незважаючи на своє польське походження, студенти вели заняття тільки рідною для переважної більшості населення українською мовою. “Несмотря на свое польское происхождение, — констатує слідчий у справі діяльності “хлопоманів”, — которого они не отрекаются, проживая в стране, населенной не польским народом, они считают обязанностью при занятиях воспитанием преподавать в школах на самом непонятном языке, т. е. на таком, которым говорят крестьяне” [7, арк. 240 зв.].

Пояснюючи причину, згідно з якою студенти вдавалися до створення народних шкіл, Антонович, зокрема, у зізнанні писав: “Между студентами Киевского университета были паньчи-помещики, снабженные из дома прислугою, большею частью подростками-мальчишками. Надумалось было учить этих мальчиков, и сего ради устроена была особая школа, где обучались грамоте дети, крепостные ещё слуги, добровольцами студентами...” [7, арк. 297].

Як відомо, саме студентський період у житті й громадсько-національній діяльності В.Б. Антоновича мав вирішальний вплив на вибір його подальшої педагогічної професії. Про те, що він мислив спочатку себе як педагога, засвідчує його прохання до попечителя Київського навчального округу направити його вчителем латини й польської мови в м. Хелм [9, арк. 3].

Що саме педагогічна й просвітницька діяльність була у сфері пріоритетів В.Б. Антоновича 60-х років XIX століття, свідчать архівні матеріали стосовно Київської Старої громади, у якій він посідав лідерні позиції. На основі донесень жандармів стає більш зрозумілим процес зародження Київської громади як результату початкової діяльності народників з числа як польської, так й української інтелігенції в трьох київських недільних школах – подільській, новостворєвській та печерській. За вчителів у них була молодь, найбільше студенти й молоді вчителі, випускники університету Св. Володимира. У

подільській школі учителювали 17 університетських студентів та один із духовної академії (Анатолій Свидницький) [10, арк. 537]. Між учителями найбільш енергійними були К. В. Шейковський, М. П. Драгоманов, Х. Я. Вороний [10, арк. 538]. У Новостроевській школі працювали О. І. Стоянов, П. П. Чубинський та ін. В обох школах була єдина мета праці: “предоставить малороссам образование на доступном им родном языке...” [10, арк. 538]. Але обидні недільні школи підходили до здійснення цієї ідеї з різними педагогічними концепціями. Зокрема, новостроевці намагалися одразу перейти до викладання в школі української мовою, ігноруючи неукраїнські навчальні посібники. Подоляни, лідером яких був М. П. Драгоманов, уважали за можливе використання книг, написаних російською мовою. Була ще й третя “слов’янофільська” школа на Печерську, де діяли переважно проросійсько налаштовані викладачі: О. С. Лашкевич, Н. С. Тумасов, В. М. Юзефович, М. Ф. Владимирський-Буданов [10, арк. 540]. Зазначені школи, наскільки можливо судити з архівних свідчень, дебатували, конкурували між собою, водночас жива праця над народною освітою зближувала педагогів і сприяла їх з’єднанню, що стало вирішальним чинником утворення Київської старої громади. Найчисленніший і найяскравіше виражений в розбудові саме української народної школи новостроевський гурток педагогів сприяв розв’язанню громадського життя на користь українства. Саме до нього долучився В. Б. Антонович та польські “хлопомани” [10, арк. 543].

Таким чином, результат проведеної евристично-пошукової роботи у фондах центральних архівів м. Києва створює додаткові можливості для розширення джерельної бази дослідження розвитку народної освіти в умовах національного українського Відродження й водночас демонструє важливу роль В. Б. Антоновича як одного з ініціаторів цього процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович. Образ на тлі епохи. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 218 с.
2. Антонович В. Б. Спогади про дитинство і молоді роки // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 7908. – Арк. 1–40 зв.
3. Антонович В. Б. Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С. 3–61.
4. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. За ред. Д. І. Багалія. – К., 1929. – 79 с.
5. Антонович В. Б. Учнівські твори у Рішельєвській гімназії м. Одеси // ІР. НБУВ. – Ф. І. – Спр. 7904. – Арк. 1–3 зв.
6. Равіта-Гавронський Ф. Спогади про студентські роки В. Б. Антоновича // ІР. НБУВ. – Ф. І. – Спр. 11054. – Арк. 1–15 зв.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 3. – Арк. 1–351.
8. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 132, ч. III. Выводы следственной комиссии по делу деятельности студентов Киевского университета Св. Владимира. – Арк. 259.
9. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 818. – Д. 391. Дело о сборе сведений о редакторе Киевской комиссии Антоновиче для назначения его учителем польского языка в Холмскую губернию (23 августа – 30 октября 1865 года). – Арк. 1–6.
10. ЦДІАУК. – Ф. 473 (Следственная комиссия для политических дел). – Оп. I. – Спр. 20 (Показания о деятельности “Малороссийской громады” в Киеве от 30 января 1865 года. – Арк. 536 – 542.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Брояковський Олександр Вікторович – пошукувач кафедри педагогіки й освітнього менеджменту КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія педагогічної думки в Україні другої половини XIX ст.

УДК 930.1:94(477) “

ОБРАЗ В. Б. АНТОНОВИЧА В КОНТЕКСТІ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК ХХ СТОЛІТТЯ

Лариса БУРЯК (Київ)

Досліджується процес творення образу В. Б. Антоновича як органічної складової національної пам'яті. Аналізуються особливості, механізми, прийоми комеморативних практик. Конфігурація та метаморфози меморіального образу В. Б. Антоновича розглядаються у контексті соціокультурних та політичних трансформацій вітчизняної історії ХХ ст.

Ключові слова: національна пам'ять, «місця пам'яті», модель колективної пам'яті, комеморативні практики, В. Б. Антонович.

Исследуется процесс создания образа В.Б. Антоновича как органичной составляющей национальной памяти. Анализируются особенности, механизмы, приемы коммеморативных практик. Конфигурация и метаморфозы мемориального образа В. Б. Антоновича рассматривается в контексте социокультурных и политических трансформаций отечественной истории ХХ ст.

Ключевые слова: национальная память, «места памяти», модель коллективной памяти, коммеморативные практики, В. Б. Антонович.

The article investigates the process of V. B. Antonovych imaging as an integral part of the national memory. The features, mechanisms, methods of commemorative practices are analyzed. Configuration and metamorphoses of the memorial image V. B. Antonovych are considered in the in the context of socio-cultural and political transformation of national history of the XX-th century.

Keywords: national memory, «places of memory», the model of collective memory, commemorative practices, V. B. Antonovich.

Неймовірні колізії, яких зазнала національна пам'ять в Україні упродовж минулого століття, змушують шукати відповіді на питання щодо розуміння та пояснення цього складного соціокультурного феномена. Пам'ять про В. Антоновича – історика і громадського діяча другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – являє собою багатогранну конструкцію, яка викристалізовувалась у процесі комеморації. Творення образу В. Антоновича завдяки механізмам та прийомам комеморативних практик, його кардинальні зміни відповідно до кон'юнктури соціокультурних та політичних процесів заслуговують на особливу увагу. У сучасній історіографії здебільшого поширене зацікавлення символічним образом історика, проте все ще поза науковим інтересом залишаються практики, що стоять за ним. Звернення до комеморації уможливило наблизитися до вирішення питання щодо механізмів конструювання моделей пам'яті, розмаїття її форм, репрезентацій, носіїв і ретрансляторів.

Ім'я В. Антоновича як однієї з ключових постатей української історії, в різних вимірах було широко присутнім у соціокультурному та науковому просторах упродовж трьох десятиліть минулого століття. Казус моделі пам'яті, спричинений історичним контекстом, зумовив варіативність образів, у тому числі конфліктувальних, з елементами “негативної пам'яті” та подальшою деконструкцією. Піднятий на вершину національної пам'яті в процесі формування нового меморіального простору 1920-х років, він був викреслений з нього з брутальними штампами вже на початку 30 -х років ХХ ст. як представник буржуазного націоналізму й знову повернутий з проголошенням незалежної України.

“Місце пам'яті” – широке поняття, яке має універсальний характер. Воно втілює в собі місце в персоніфікованому, географічному, часовому та змістовому значеннях. Виступаючи певним символом, “місце пам'яті” дає змогу простежити складні метаморфози меморіальних образів у контексті просторово-часових трансформацій. Якщо пам'ять про вченого зазвичай локалізується в тих точках, де його постать та авторитет мали найбільше значення, тобто це сфера науки як

професійної діяльності, то пам'ять про В. Антоновича, який поєднував у собі різні амплуа (історика, громадського діяча, професора, декана історико-філологічного факультету Київського університету, одного з організаторів і викладачів Вищих жіночих курсів тощо), має значно складніший формат. Відповідним чином визначається коло носіїв пам'яті, яка конструюється і ретранслюється: це – сам учений; його найближче оточення (родина – дружина, діти); учні, представники “школи”; ідейні та наукові опоненти. Окрім того, нові шари пам'яті створюються тими, хто з різних причин звертався до спадщини та діяльності В. Антоновича, займаючись їхньою інтерпретацією.

Меморизація, пов'язана з іменем В. Антоновича, була активно розпочата ще за життя історика. Підставою для цього виступали ювілеї діяльності вченого, що свідчили про “організований” процес збереження пам'яті. 1890 р. Київ та українська громадськість відзначали 25-літній ювілей наукової діяльності В. Антоновича, 1895 р. – 25-ліття його професорства в Київському університеті. У зв'язку з останньою подією В. Антонович був удостоєний звання заслуженого професора. Упродовж наступних років відзначалися різні дати – 30, 35, 40, 45-ліття наукової, професорської та громадської діяльності вченого. Кожна з цих подій мала подвійні конотації, виступаючи водночас як заходом із вшанування заслуг В. Антоновича, так і кроком на шляху творення моделі пам'яті про нього. Серед привітань, що надходили в ювілейні роки на ім'я В. Антоновича, були поздоровлення від наукових товариств Петербурга, Москви, Києва, XIII Археологічного з'їзду, Московського архіву міністерства юстиції, слухачок Вищих жіночих курсів, редакцій газет “Рада”, “Нова громада”, вірші Б. Грінченка, Дніпрові Чайки тощо. У Галицькому часопису “Правда” наголошувалося, що привітання “високоповажного ювіляра, щирого і чесного сина України-Руси, її славу, її гордості” – це не тільки моральний обов'язок, але й велика честь [1, с. 67]. Під час відзначення ювілейних дат конструювався образ В. Антоновича з рисами “славетного сина”, “світоча науки”, ученого, “яким міг би пишатися кожен європейський народ”.

Одна з перших спроб концептуалізувати образ В. Антоновича на тлі подій епохи, дати узагальнювальну оцінку його ідеології, розставити акценти в дражливих сюжетах біографії, зокрема польській складовій, належала Б. Познанському. Це була його відповідь на мемуари Ф. Равіти-Гавронського про події 1863 р., який у різко негативній формі характеризував В. Антоновича та його найближче оточення, у тому числі Т. Рильського й самого Б. Познанського. У відповідь на випадки з польської сторони Б. Познанський окреслив ті риси образу В. Антоновича, що склали основу меморіально-образної конструкції в її українсько-польському сегменті: “Антонович строго логичними выводами доказывал, что жить посреди украинского народа и не слиться с ним, не проникнуться его национальными идеями, значит быть тунеядцем, паразитом, что на Украине, Подолии и Волыни не может быть речи о преференции поляков, большею частью ополяченных русинов, как значительно меньшей части населения, что нигде так не совпадает идея национализма с демократизмом, как на Украине; быть демократом, стоять на стороне народных интересов и не быть патриотом – украинцем нельзя” [2].

У січні 1903 р. влада нагородила В. Антоновича орденом Станіслава I ступеня. З нагоди 45-літнього ювілею наукової та громадської діяльності 1906 р. вийшло декілька праць, присвячених ученому. Того ж року відзначався 35-літній ювілей його професорства. До цієї дати був підготовлений збірник статей з промовистою назвою “Синові України”. Авторами публікацій з проблем

археології та історії, уміщених у збірнику, були Н. Дашкевич, М. Сумцов, І. Каманін, Д. Самоквасов, О. Грушевський, В. Данилевич, Д. Багалій.*

Під час організації ювілейних заходів на вшанування В. Антоновича було прийнято рішення виготовити мармуровий бюст ученого та започаткувати стипендію його імені в одному з навчальних закладів. Акції планувалося здійснити за участю широкої громадськості, залучаючи інтелігенцію різних міст України. З цього приводу К. Мельник у листі до Д. Багалія писала: “Достать средства на эти предприятия должны не только его ученики, но и широкая публика – все люди, знакомые с его трудами и для которых имя Антоновича что-нибудь представляет. Каждый из нас по своему месту учительства и району своих сношений должен предложить подписку, кому найдет возможным” [3]. Припускалося, що витрати на прижиттєвий бюст В. Антоновича будуть невеликими, у межах 400 крб. Щодо запровадження стипендії, то пропонувалося організувати фонд й оголосити збір коштів [3]. 1906 р. до міністра освіти надійшло прохання з приводу дозволу на відкриття публічної підписки для утворення фонду для заснування стипендії імені В. Антоновича. Процедура отримання дозволу завершилася позитивним висновком. Було прийнято рішення, що підстав для відмови не існує. Отже, завдяки зусиллям найближчого оточення ще за життя В. Антоновича були зроблені кроки до увічнення його пам’яті. Прижиттєвий образ, який творився і культивувався в ході урочистостей, позиціонував В. Антоновича, передусім, як ученого дослідника, професора, “що створив круг себе цілу наукову школу, випустив багато талановитих учнів і наслідувачів” [25, с. 2].

Смерть В. Антоновича 1908 р. мала широкий розголос і була тією межею, за якою розпочинався шлях до конструювання його образу на засадах безсмертя й величності. Водночас було покладено початок формуванню іншої складової образу, що укорінюється в колективній свідомості внаслідок заходів на вшанування пам’яті. “... Надто цікавий факт: – писав з цього приводу С. Єфремов, – помирає цей учений, – і враз робиться щось дивовижне ... якраз не так наукові, як широко громадські круги були найбільш схвильовані цією подією, признаючись, що втратили навчителя саме в житті та керівника покоління” [25, с. 2]. Цей факт був надто промовистим і свідчив про появу нових тенденцій у меморіальному полі, що також підтвердилося й доповіддю про громадсько-політичну діяльність В. Антоновича, якою відкривалося засідання Археологічної секції, присвячене вшануванню його пам’яті.

На хвилі посмертного вшанування пам’яті В. Антоновича формується відповідний сегмент “місць пам’яті” – некрологи, поховальні промови, виступи на засіданнях наукових товариств, спогади, присвячені пам’яті “Учителя”, “Сина України”, “визначного громадянина”, що роблять його об’єктом цілеспрямованого коменоративного поклоніння.

Некрологи з’явилися у широкому спектрі видань – “Киевские вести”, “Вестник Европы”, “Исторический вестник”, “Слово”, “Русские ведомости”, “Киевлянин”, “Киевская мысль”, “Южный край”, “Новое время”, “Московские ведомости” [4]. Перша реакція на вшанування пам’яті вченого свідчила про наміри оточення виробити конструкцію меморіального образу, який мав культивуватися в майбутньому. У некролозі професора Харківського університету М. Сумцова розкривалися основні риси, що окреслювали ескіз

*1906 р. збірник був виданий у єдиному примірнику. Згадуючи про нього 1929 р., Д. Багалій писав: «Бажано було тепер випустити у світ цей збірник, бо ми повинні шанувати пам’ять таких діячів, як незабутній В.Б. Антонович» [1, с. 126]. Факсимільне відтворення збірника «Синові України» було зроблено у 1993 р. під час повернення постаті В. Антоновича в поле національної пам’яті («Синові України»: Збірник статей 1906 р. на пошану проф. В. Антоновича / Упоряд. Кіржаєв С. М., Ульяновський В. І. – К., 1993. – 124 с.).

майбутнього образу – пам'ятника в контексті національного наративу. Йшлося про В. Антоновича – людину й ученого. Отже, меморіальна модель повинна була вибудовуватися відповідно до двох вимірів – людського та наукового. В образі В. Антоновича людини виокремлювалися такі риси, як чесність, доброта, великий моральний вплив, сила духу. В. Антонович учений поставав як людина глибоких знань, археолог, нумізмат, літературний критик, видатний професор, який розвивав навколо любов до наукової праці. Квінтесенцією образу мало бути усвідомлення того, що В. Антонович *“стал одним из лучших украшений своего народа, его научной гордостью и славой”* і *«как научная и общественная сила, он жив и глубоко жизненен, и жить будет долго в его ценных работах и в научно-общественной деятельности его многочисленных учеников»* (курси – Л. Б) [5].

С. Єфремов використав у посмертному образі В. Антоновича самоідентифікаційну оцінку – “син України”, що стала його alter ego ще за життя вченого й перейшла в меморіальний простір ХХ ст. [6]. Вислів “син України” став домінантною образу вченого на тлі його посмертних комеморацій. Водночас, окрім національного забарвлення, важливим елементом образу, що конструювався, було його європейське маркування. С. Єфремов уважав за необхідне піднести В. Антоновича над обмеженістю національного простору й вписати його у світову наукову практику, зазначаючи, що як учений у галузі історії та археології України, він набув європейського визнання і створив власну наукову школу.

У некролозі, надрукованому газетою “Слово”, акцент було зроблено на демократизмі В. Антоновича, його політичній і громадській діяльності, нерозривному зв'язку з народом, прагненням впливати на свідомість українського соціуму для просвітництва. У цьому випадку підкреслювались рішучість та сміливість як основні риси людини, що допомогли йому здійснити карколомний учинок, зумовили *“вступ шляхтича – поляка до української демократичної організації”*. У центрі уваги знову акцентувалась ідея, висловлена В. Антоновичем у “Сповіді”, що *“служити шляхті, котра живе з хлопів – українців і зневажає їх, він не має права, бо мусить нести свою любов і свої сили народові, серед якого і на працю якого живе він і його родина”* [4, арк. 16]. Ідея – рефрен, ідея – маркер, ідея – гасло поступово набувала головного значення й на цьому етапі комеморації надавала образу міфологізованого забарвлення. Лише змінюючи лексичні форми, вона й надалі звучала в різних статтях і спогадах про В. Антоновича.

Дещо в іншій площині, поза національним контекстом, відповідно до ідеологічних засад, образ В. Антоновича окреслювався в некрологах, що були надруковані столичними виданнями. “Исторический вестник”, визнаючи заслуги вченого, з повагою, але без зайвих емоцій та епітетів, у наближеній до лапідарності формі, репрезентував його як *“одного из ярких представителей документального направления в разработке истории Юго-Западной России”*, *“одаренного и разностороннего научного деятеля”*, вченого з багатою ерудицією, котрий здійснив *“ценные исследования по истории юга России”* [4, арк. 18].

Для вшанування пам'яті В. Антоновича одразу після його смерті відбулись засідання наукових товариств у Києві. Промови вчених, виголошені під час засідання, були надруковані в спеціально випущених збірниках [7]. На засіданні “Исторического общества Нестора Летописца” прозвучали виступи В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, В. Завитневича, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, В. Щербини. Під час засідання Українського наукового товариства виступили М. Грушевський, А. Лобода, Г. Павлуцький, І. Стешенко.

Яскравою була доповідь М. Грушевського, котрий неодноразово звертався до образу свого вчителя, конструюючи його в різноманітних ракурсах, доповнюючи та корегуючи. Короткий зміст доповіді *“Основні ідеї творчості Антоновича”*,

проголошеної М. Грушевським на засіданні Українського наукового товариства, був спочатку опублікований у газеті «Киевские вести» й через деякий час у повному обсязі надрукований у збірнику Українського наукового товариства в Києві*. Навіть ці два тексти, що з'явилися у короткий проміжок часу, відрізняються один від одного, в кожному з них образ В. Антоновича має свої особливі риси. У проголошеній промові акцент зроблено на тому, що В. Антонович був людиною “с сильно развитим гражданским чувством; необыкновенно чуткий к вопросам справедливости, гуманности” [8]. Саме ці риси характеру, на думку М. Грушевського, зумовили відображення у науковій творчості В. Антоновича поступ історії в її культурному, етичному та гуманістичному вимірах. Ця думка мала вже дещо іншу конфігурацію в тексті, поданому до друку. Наголос робився на, так званій, прикладній спрямованості наукової діяльності вченого, нерозривно поєднуваного із суспільною. В. Антонович, як підкреслював М. Грушевський, “менше всього був істориком – академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань чи якісь зверхні обставини диктують теми... Громадянські інтереси були сильно розвинені у нього і могутньо керували його науковими заняттями” [9, с. 9].

У посмертних комемораціях, присвячених В. Антоновичу, практикувалися різноманітні форми. Передусім, робились спроби підготувати до видання твори вченого. Крім того, друкувалися статті, присвячені науковим інтересам історика. Уже 1908 р., дбаючи про збереження пам'яті про вченого, К. Мельник порушила клопотання щодо видання його творів. За її ініціативою та за підтримки М. Грушевського та Д. Багалія було складено орієнтовний перелік праць історика, ініційовано створення редакційної колегії. За допомогою В. Данилевича – учня В. Антоновича, було підготовлено необхідні тексти перших кількох томів, проте Перша світова війна, подальші революційні події унеможливили втілити цей проект у життя*.

У першу річницю смерті В. Антоновича панахида проходила у знаковому для українців місці – Софіївському соборі. На тлі цього комеморативного сакрального дійства вчений поставав в образі “незабутнього діяча”, “найвірнішого сина України”, “велетня рідної науки” [10].

Важливу роль у процесі вшанування пам'яті вченого відіграла Всеукраїнська академія наук, яка виступала ще одним «місцем пам'яті» – науковим центром, історичною і культурною традицією, пов'язаним з його діяльністю. Вона взяла на себе ініціативу планування і здійснення комеморативних заходів – організації виставок, публікацію статей та видання спеціальних збірників з нагоди вшанування пам'яті вченого, відзначення ювілейних дат його наукової та громадської діяльності, видання творів. Як писав М. Грушевський, В. Антонович мав посісти “місце у першій ряді нашого національного пантеону” [11, с. 16].

З нагоди відзначення п'ятнадцятої річниці з дня смерті В. Антоновича в провідних академічних виданнях було надруковано ряд статей, присвячених життю й науковій спадщині вченого [12].

Одним з ключових етапів у процесі формування образу В. Антоновича був 1928 рік, коли відзначалася двадцята річниця смерті. До цієї дати Історична секція ВУАН організувала виставку пам'яті вченого, на якій були презентовані

*Оригінал тексту виступу не зберігся, і М. Грушевський змушений був відтворити цей текст «по пам'яті» для публікації у «Записках Українського наукового товариства в Києві».

*Наступна спроба видати праці В. Антоновича припала на 1919 р., коли було створено загальну комісію для видання творів видатних українців, у тому числі й В. Антоновича. Відповідальним редактором була призначена К. Мельник, але жоден з томів не був надрукований. 1928 р. була створена нова комісія і відповідальними редакторами було призначено К. Мельник і М. Ткаченка (Антонович В. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 746).

рукописи, дипломи наукових товариств про обрання В. Антоновича почесним членом, конспекти лекцій, різні меморіальні речі. Знаковою подією комеморативних заходів стало розширення ареалу “мість пам’яті”, зокрема передача К. М. Мельник багатой археологічної колекції вченого Лаврському музею.

Підготовка спеціального ювілейного випуску журналу “Україна” (1928 р., кн. 30, (№5), присвяченого В. Антоновичу, була переконливим підтвердженням того, що постать ученого мала зайняти у свідомості українського суспільства важливе місце, визначаючи його ціннісні пріоритети⁴. По суті, матеріал був розміщений у двох числах. Це так само було показовим з огляду на те, що журнал мав великий наклад (від 1700 до 5000 примірників) і за своїм призначенням виконував наукову, просвітницьку та науково-популяризаторську функції [13, с. 328].

Наративний комплекс ювілейного збірника вийшов під промовистою назвою «Дорогій пам’яті Володимира Боніфатієвича Антоновича в двадцятиліття смерті». За задумом проект підготовки та випуску ювілейних збірників спрямовувався на те, аби українські інтелектуали стали символами нації, виступали її уособленням та зайняли гідне місце в колективній свідомості. Структура ювілейного збірника сприяла найбільш повній, різноманітній та об’єктивній репрезентації постаті, яка мала увійти до складу національного пантеону. Серед представлених матеріалів були аналітичні статті, спогади, епістолярії, широкий спектр фотографій.

Місце В. Антоновича в українській історіографії висвітлювалось у статті О. Гермайзе. Епістолярна спадщина вченого з відповідними критичними коментарями подавалися листуванням з М. Костомаровим, Б. Познанським, А. Пипіним. Учень В. Антоновича й один з представників його школи В. Ляскоронський був автором статті, у якій аналізувалась археологічна діяльність ученого. Стратегічно і тактично зумовленою в ювілейному збірнику була стаття М. Кордуби, у якій аналізувалися зв’язки В. Антоновича з Галичиною. З огляду на те, що М. Грушевський, очолюючи історичні структури ВУАН, намагався формувати єдиний український науковий простір, було очевидним прагнення показати наявне підґрунтя для цього у вигляді давніх наукових контактів, співробітництва, спільних дослідницьких прагнень.

Спогади, без яких не обходився жодний ювілейний збірник «України», були представлені текстом С. Єгунової-Щербини. Поміж численних спогадів, які існували на той час про В. Антоновича, для публікації в ювілейному числі було обрано, і цілком не випадково, саме цей матеріал. «Сторінка споминів» С. Єгунової-Щербини не лише позиціонувала жіночу присутність в авторському чоловічому колі, хоча це теж було важливим для журналу й для М. Грушевського особисто, який прагнув при формуванні змісту журналу широко залучати жіночі спогади*. У спогадах С. Єгунової-Щербини, образ В. Антоновича, насамперед, подавалися в розширеному географічному форматі, а саме на тлі історії Одеської

⁴У журналі після повернення М. Грушевського з еміграції 1924 р. була запроваджена практика вшанування пам’яті видатних українських діячів. Стратегічною метою було формування нового пантеону національних героїв, до якого, окрім В. Антоновича, були введені Т. Шевченко, М. Драгоманов, П. Куліш, О. Лазаревський, М. Максимович.

*Збирання та видання під егідою ВУАН потужного масиву спогадів, авторами яких виступали жінки, було помітним явищем упродовж 1920-х років. У часопису «Україна» були надруковані спогади Марії Грінченко про І. Нечуя-Левицького (кн. 4, 1924 р.) та М. Ковалевського (кн. 6, 1925 р.), Олени Пчілки (кн. 2–3, 1926 р.) та Ірини Антонович (кн. 4, 1926 р.) про М. Драгоманова, Віри Мордовцевої-Александрової про М. Костомарова (кн. 5, 1927 р.) та Д. Мордовцева (січень – лютий, 1930 р.), а також низка спогадів Ганни Берло, у яких особливе місце відводилося П. Чубинському (кн. 4, 1928 р., кн. 3, 1927 р., березень – квітень 1929 р.). Частина жіночих спогадів друкувалась у збірнику «За сто літ», у тому числі Софії Русової (кн. 2, 3, 1928 р.), Марії Беренштам-Кістяківської (кн. 3, 1928 р.), Людмили Мищенко (кн. 4, 1929 р.), Антоніни Трегубової (кн. 5, 1930 р.).

громади та одеського громадського життя, яке мало свої особливі, неповторні риси.

Наративний меморіальний образ В. Антоновича ювілейне видання «України» органічно довершило його візуалізованою формою, друкуючи серію унікальних фотографій. Вони демонстрували портрети вченого, у тому числі його зображення 1860-х років в українському вбранні. Решта фотографій зображали В. Антоновича в оточенні членів Київської та Одеської громад, з приятелями (Рильський, Познанський, Беренштам, Панченко), портрет В.Н. Вовка-Карачевського.

Ключові позиції стосовно загального образу, його концептуального сприйняття окреслювались у статті М. Грушевського, якою відкривалось ювілейне число «України». Метою М. Грушевського, як зазначалося, була необхідність надати «ідеологічний обрис Антоновича» [11, с. 15]. Намагаючись окреслити контури вшанування пам'яті вченого, його образу в умовах нових політичних реалій, М. Грушевський у своїх узагальненнях на цей раз зупинився на різних іпостасях В. Антоновича – дослідника, видавця історичних джерел, ідеолога, підкреслюючи, що вони були нерівнозначними за своїм потенціалом. Як уважав М. Грушевський, В. Антонович «писав небагато, і головню лишив пам'ять як видавець матеріалу, пізніше – як археолог» [11, с. 15]. Обґрунтовуючи своє розуміння образу цієї неординарної постаті, М. Грушевський стверджував, що у творах В. Антоновича недостатньо узагальнень, вони не відіграють помітної ролі, губляться в масі фактичного матеріалу. Натомість, на думку М. Грушевського, В. Антонович був цікавим, яскравим і впливовим ідеологом. Вписуючи його образ у контекст, передовсім, «нової української демократії», інтересів «трудящого народу», М. Грушевський прагнув привернути увагу широкої громадськості до того, що ця людина прийшла до української спільноти, аби розділити з нею її багатостраждальну долю з надією, що українці визнають його своїм сином.

Дбаючи про те, аби образ вченого став органічною складовою колективної свідомості, М. Грушевський особливо наголошував на необхідності вивчення В. Антоновича як історика, громадського діяча й людини. Робився наголос на його «недослідженості» й «неспопуляризованості» й закладалася програма на майбутнє. Зокрема, зверталась увага на те, що наближалися нові дати, пов'язані з вшануванням пам'яті В. Антоновича, зокрема двадцять п'ять років з дня смерті та столітній ювілей народження. До образу В. Антоновича, представленого М. Грушевським, де пріоритет віддавався ідеологічному компоненту, Й. Гермайзе додав наукову складову, акцентуючи на заслугах В. Антоновича перед історичною наукою. Обґрунтовувалася думка про те, що це був «самостійний мислитель, оригінальний вчений, творець нових ідей» [14, с. 29]. Попри належність Й. Гермайзе до «марксистського історичного фронту», у його статті домінував образ В. Антоновича – вченого, передусім «творця національно-української демократичної концепції історії України» [14, с. 29].

Продовженням ювілейного випуску було наступне число «України». Вміщені в ньому публікації мали інший заголовок – «Матеріали до біографії В.Б. Антоновича» [15]. Їх можна було розцінювати як оперативний відгук на заклик М. Грушевського щодо необхідності вивчення та популяризації В. Антоновича. Матеріали являли собою невидані рукописи вченого, спогади І. Каманіна, В. Ляскоронського, документи про стосунки з М. Костомаровим та членами редколегії журналу «Киевская старина». Фотопортрет К. М. Мельник-Антонович, а також серія світлин під назвою «Приятелі В. Б. Антоновича» (Варвара Іванівна Міхель – перша дружина В. Антоновича, Тадей Рильський, Кость Михальчук, Борис Познанський, співробітники «Киевской старины») надавали уявлення в тому числі й про найближче оточення вченого, вводили в

коло його приватного життя й дещо піднімали над ним завісу. Якщо спогади І. Каманіна мали більш інтимний характер, у них, зокрема, згадувалося вінчання В. Антоновича з В. Міхель у Прозорівській церкві на Печерську, то в спогадах В. Ляскоронського робився наголос на тому, що це був «видатний вчений, талановитий та надзвичайно працьовитий, великий знавець історії, археології та етнографії, а до того ще переконаний українофіл і ліберал» [15, с. 70].

Образ В. Антоновича вченого підтримувався, доповнювався, розвивався в публікаціях, що з'явилися у великій кількості на хвилі вшанування пам'яті вченого 1928 р. Окрім статті в «Україні», де особливо наголошувалося на його видатних заслугах перед археологічною наукою [16], вийшла, окрема, праця В. Данилевича, присвячена В. Антоновичу вченому, що доклав багато зусиль до формування унікальної колекції археологічного музею Київського університету [17]. У статті В. Козловської зазначалося, що В. Антоновича «цілком справедливо вважають за визначного історика другої половини XIX ст.» [18, с. IX]. Спроби осягнути його роль, значення та заслуги в галузі історичної географії були зроблені А. Синявським [19], що стало продовженням розвідки Л. Добровольського, який одним з перших проаналізував діяльність В. Антоновича в цій сфері історичної науки [20].

1929 р. на тлі вшанування пам'яті В. Антоновича у видавництві ВУАН вийшла праця Д. Багалія під назвою «Матеріали для біографії В. Б. Антоновича», де образ ученого поставав як квінтесенція попередніх комеморативних практик. Це була перша й водночас остання на тому етапі публікація, у якій робилася спроба здійснити узагальнювальний аналіз біографії історика для репрезентації образу в синтезованому вигляді та остаточного визначення його місця серед національних символів українського культурного й наукового простору. Підбиваючи підсумок щодо наявного спектра думок, Д. Багалій висловив формулу, відповідно до якої В. Антонович мав пам'ятатися, по-перше, як «один з найвидатніших діячів науки у різних її галузях» (українській історії, археології, історичній географії, етнографії), по-друге, – як «громадський діяч, що стояв у центрі думок кількох українських поколінь» [1, с. 5].

Мовним конструкціям надавалось особливого значення та відводилася важлива роль у безпосередній процедурі вшанування пам'яті вченого. Як зазначає П. Коннертон, у контексті комеморативних практик мова виконує одну з ключових функцій і постає не як випадковий зовнішній словесний коментар до дії, а сама собою є дією [21, с. 94]. Відповідно до окресленої моделі пам'яті був запропонований мовний алгоритм образу В. Антоновича – «апостола правди і науки», «владителя дум», «сина України» тощо [1, с. 76].

Меморіальна модель, яка репрезентувала на кінець 1920-х років образ В. Антоновича, була представлена варіативністю «місць пам'яті». Її основні елементи поставали у формі наявного на той момент історіографічного наративу та его-документів – листування, численних спогадів. Конструювання здійснювалося через комунікативні практики, передусім у формі ювілейних відзначень. «І я певен, що не у самого мене лишився в пам'яті чарівний образ «заразительного» ... чоловіка, що якось мимоволі притягав до себе людей і переймав їх своїми думками і як організатор визначався великим хистом збирати коло себе й гуртувати людей, заражати їх своїм настроєм», – писав С. Єфремов з приводу беззаперечної харизматичності В. Антоновича.

«Все було тоді в Києві повне ім'ям Антоновича і вдячною пам'яттю про нього», – згадував О. Оглоблин [22, с. 288]. З присутністю та діяльністю вченого асоціювався цілий ряд установ, які плекали й підтримували традицію шанування його пам'яті. Серед них були ВУАН, Київський університет св. Володимира (на той час вже Інститут народної освіти) та його структури – бібліотека, музей археології, кабінет нумізматики, з якими безпосередньо була пов'язана

багаторічна наукова діяльність ученого. “Місцями пам’яті” В. Антоновича в Києві залишалися на той час Товариство Нестора літописця, головою якого він двічі обирався, Центральний Архів давніх актів, де зберігалися автографи вченого і в якому продовжували працювати до початку 1930-х років представники його школи, зокрема О. Андріашев. Важливим “місцем пам’яті” В. Антоновича в тогочасному київському просторі був Центральний історичний архів, якому було присвоєно ім’я вченого. Перед кабінетом директора архіву В. Міяковського стояв мармуровий бюст В. Антоновича “немов би на сторожі цих архівних скарбів римський *genius loci*” [22, с. 288].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті). Зібрав і зредагував акад. Д. Багалій. – К.: ВУАН, 1929. – 129 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 11055. – Арк. 9.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 45522. – Арк. 1.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8074. – Арк. 12–36.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8074. – Арк. 26–27.
6. Ефремов С. Сын Украины / С. Ефремов // Киевские вести . – 1908. – № 68. – 9 марта. – С. 12.
7. Тексти доповідей В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, В. Завитневича, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, В. Щербини склали збірник «Памяти члена – учредителя Исторического общества Нестора Летописца» (К., 1909). До збірника «Записки Українського наукового товариства» (1909, кн. III) увійшли тексти промов М. Грушевського, А. Лободи, Г. Павлуцького, І. Стешенка. Тут же були надруковані інші матеріали, що торкалися В. Антоновича, зокрема нариси і спомины К. Болсуновського, В. Доманицького, Х. Верзілова, В. Ляскоронського, С. Томашівського, С. Шелухіна.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8081. – Арк. 12.
9. Грушевський М. Основні ідеї творчості В. Б. Антоновича / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 5 – 14.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8078. – Арк. 2.
11. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 30 (№ 5). – С. 3–16.
12. Грушевський М. Пятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 97–109; Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича / В. Міяковський // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 151–152; Єфремов С. Перед судом власної совісті / С. Єфремов // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. V. – С. 1–12.
13. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – С. 327–355.
14. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії / О. Гермайзе // Україна. – 1928. – Кн. 5 (№ 30). – С. 17–32.
15. Україна. – 1928. – Кн. 6 (№ 31). – С. 48–83.
16. Ляскоронський В. Володимир Боніфатієвич Антонович як археолог / В. Ляскоронський // Україна. – 1928. – Кн. 5 (№ 30). – С. 88–93.

17. Данилевич В. Професор В. Б. Антонович та Археологічний музей І.Н.О. (К., 1928 (окремий відбиток) / В. Данилевич // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – У 3-х т. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 379–390.
18. Козловська В. Значіння професора В. Б. Антоновича в українській археології В. Козловська // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – К., 1930. – Т. 1. – С. IX – XXI.
19. Синявський А. Професор В. Б. Антонович як географ України (з нагоди 20-річчя смерті) / А. Синявський // Записки Українського інституту народної освіти. – К., 1928. – № 3. – С. 21–32.
20. Добровольський Л. Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії / Л. Добровольський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. IX. – С. 185 – 207.
21. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. Пер. з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
22. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – У 3-х т. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 281–289.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Буряк Лариса Іванівна – доктор історичних наук, завідувач відділу Українського інституту національної пам'яті.

Наукові інтереси: історіографія методологія історії та методи історичного дослідження.

УДК 930.1:[061.2:63(477)«18/19»

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ СТУДІЯХ

Інна ДЕМУЗ (Переяслав-Хмельницький)

У статті систематизовано сучасні напрацювання вітчизняних дослідників про діяльність сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розкрито тематичне спрямування історико-аграрних студій, виділено перспективні напрямки для подальших досліджень проблеми.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, аграрна тематика, регіональні дослідження, кооперативний рух, наукова діяльність, сільськогосподарські навчальні заклади.

В статье систематизированы современные наработки отечественных исследователей о деятельности сельскохозяйственных обществ Украины второй половины XIX – начала XX ст., раскрыто тематическое направление историко-аграрных студий, выделены перспективные направления для дальнейших исследований проблемы.

Ключевые слова: сельскохозяйственные общества, опытное дело, аграрная тематика, региональные исследования, кооперативное движение, научная деятельность, сельскохозяйственные учебные заведения.

The paper systemized modern achievements of native researchers about the activity of agricultural societies of Ukraine in the second half of the XIX-th - early XX-th century; thematic orientation of historical-agricultural studies has been marked out, perspective directions of future researching of the problem have been identified.

Key-words: agricultural societies, research work (transaction), agricultural themes, regional studies, cooperative movement, scientific activity, agricultural educational establishments.

Сільськогосподарські товариства Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. відіграли важливу роль у становленні агрономічної науки та поширенні сільськогосподарських знань. Вони виробили широкий спектр форм і напрямів

роботи щодо створення наукових основ для розвитку сільського господарства: влаштування публічних лекцій, бібліотек, читалень, видання і поширення серед населення друкованої продукції, відкриття сільськогосподарських виставок тощо. Досвід діяльності дореволюційних сільськогосподарських товариств має надзвичайну значущість та актуальність в умовах розвитку ринкових відносин у сучасній Україні, реформування аграрного сектору та зміни питань землекористування. Він засвідчує, що усвідомлена державою і суспільством потреба модернізації агропромислового комплексу, створення нових організаційно-правових форм і структур повинні ґрунтуватися на традиціях і практиці аграріїв-раціоналізаторів.

На сучасному етапі відроджується інтерес дослідників до аграрної проблематики, підходи до якої є відмінними від офіційного радянського погляду на становлення вітчизняних наукових закладів, розвитку науки у пореформений період тощо. Наявні в сучасній історіографії історико-аграрні дослідження недостатньою мірою відтворюють тенденції й етапи розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки, зокрема проблему діяльності сільськогосподарських товариств другої половини XIX – початку XX ст. Відомий український історик Н. Полонська-Василенко, досліджуючи діяльність різногалузевих наукових осередків на території України, відзначала, що “заслуги всіх цих товариств перед українською наукою колосальні” [25, с. 382].

В історіографії питання діяльності сільськогосподарських товариств виділяємо три етапи: I – дореволюційний (1861-1917 рр.), II – радянський (1918-1991 рр.), III – сучасний (з 1991 р. і донині). Кожен із них характеризується типовими особливостями у висвітленні теми: якщо перший період відзначався доволі об’єктивним, проте суто фактичним підходом, то за радянських часів оцінка ролі сільськогосподарських товариств була тісно пов’язана з ортодоксальним сталінізмом, а у наявній літературі конкретно не аналізувалося значення таких об’єднань для розвитку дослідної справи та фахової освіти. У сучасній вітчизняній науці почали з’являтися праці, присвячені різновекторному аналізу діяльності сільськогосподарських товариств.

Метою статті є огляд окремих, найбільш характерних для сучасної вітчизняної науки досліджень з історії сільськогосподарських товариств України другої половини XIX – початку XX ст. Наголосимо, що це далеко не повний анотований перелік напрацювань із даної проблематики, оскільки вона наразі розробляється як у столичних, так і в регіональних наукових центрах із вивчення аграрної тематики та представлена великою кількістю розвідок.

У незалежній Україні однією з перших комплексних робіт економічного спрямування про діяльність сільськогосподарських товариств зазначеного хронологічного відрізка стала дисертація А.О. Пантелеймоненка, захищена у 1994 р. Відзначимо, що у ході аналізу функціонування сільськогосподарських товариств варто чітко розрізняти кооперативний характер їхньої діяльності, спрямований на комерційні відносини (збут продукції), та науково-дослідний характер (створення дослідних станцій, лабораторій, полів і проведення там наукових дослідів). Так, характерним є те, що автор дисертаційного дослідження розкрив історію сільськогосподарських товариств у цілому, як єдину проблему в історії народного господарства України, ґрунтовно охарактеризувавши вищезазначені об’єднання: етапи формування, основні види роботи, форми організації, склад членів товариств, особливості, недоліки й переваги окремих об’єднань, їхнє місце та роль у системі кооперації дорадянської доби. У ході дослідження А.О. Пантелеймоненком з’ясовано, що дані товариства були одним із основних і універсальних видів сільськогосподарських кооперативів, мали широкий діапазон форм діяльності, спрямованих на поширення найновіших агроекономічних знань, передової техніки, обслуговування потреб селян і

великих землевласників; рівень ефективності їхньої роботи залежав від співробітництва з іншими кооперативними об'єднаннями, допомоги з боку земств і частково держави [22, с. 5-6].

Як відзначив дослідник, сільськогосподарських товариств із кооперативною спрямованістю їхньої діяльності до кінця XIX ст. на території України нараховувалося усього 24 [22, с. 13], лише з початком XX ст. їхня кількість значно збільшилася: якщо у 1905 р. їх зареєстровано 73, у 1910 р. – 140, то вже у 1911 р. – 533 [22, с. 14]. А.О. Пантелеймоненко також приділив увагу вивченню просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств, серед якої виділив організацію лекцій, читань, відкриття бібліотек, видання власних газет і журналів, популярної літератури, відкриття сільськогосподарських, кустарних і кооперативних курсів, агрономічних шкіл і шкіл-майстерень, проведення екскурсій, виставок, сільськогосподарських з'їздів, створення дослідних полів, ферм, господарств, селекційних і племінних станцій тощо.

Проте, на нашу думку, останні з перерахованих автором напрямів діяльності можна вважати науково-дослідною роботою сільськогосподарських товариств, яка у дослідженні А.О. Пантелеймоненка висвітлена досить слабо, що дало підґрунтя для подальших наукових розробок у даному напрямку.

Із середини 1990-х рр. почали друкуватися регіональні історично-наукові праці з вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Проте це були дослідження загального характеру, у яких, при розгляді становища сільського господарства певного регіону Російської імперії, лише побіжно згадувалося про діяльність окремих сільськогосподарських товариств. До даної групи праць відносимо дослідження про Полтавщину в цілому та Полтавське товариство сільського господарства зокрема (роботи В. А. Вергунова, Н. П. Коваленко, О. В. Сайка, Г. Власової та ін.) [5-6; 8; 14], Галичину та Буковину [1; 3]. На жаль, у загальних працях, наприклад, у навчальному посібнику П.П. Панченка, взагалі не акцентовано увагу на важливості діяльності цих галузевих об'єднань [24].

Можемо констатувати, що з 2000-х рр. розпочався новий етап у вивченні даної тематики, пов'язаний із популярністю такого напрямку, як “Історія науки і техніки”, в контексті якого активно розробляються і захищаються дисертаційні дослідження. Окрім того, новий концептуальний підхід до вивчення історії вітчизняної галузевої дослідної справи системно здійснюється на базі створеного у 2000 р. Центру історії аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН, очолюваного член-кореспондентом НААН, доктором сільськогосподарських наук В. А. Вергуновим – знавцем концепції розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки й освіти.

Із сучасних позицій проблеми становлення та функціонування мережі дослідних установ на Київщині висвітлила О. О. Завальнюк, яка вказала на первинну роль у науковій діяльності сільськогосподарських товариств регіону [11-13]. Дослідницею зокрема показаний вплив недержавної ініціативи (сільськогосподарських товариств і земств) Київщини на формування і розвиток мережі сільськогосподарських дослідних установ регіону. На важливість дослідної діяльності сільськогосподарських товариств Харківщини вказано у роботах О. Ф. Глоби [7; 9-10]. До наукових досліджень, пов'язаних із діяльністю товариств Правобережної України, зверталися В. А. Вергунов і В. П. Баран [2; 4].

Цікавим вирішенням актуальної і не розробленої повною мірою проблематики стало дисертаційне дослідження і ряд статей Н. Г. Чайки про організаційно-наукову та просвітницьку діяльність сільськогосподарських товариств Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. [28-37]. Так, Н. Г. Чайка відзначала, що на початок 1915 р. найбільше сільськогосподарських товариств було у Полтавській губернії – 345, а Південно-Західний край у цілому за кількістю сільськогосподарських товариств (159)

посідав 12 місце серед 50 економічних регіонів європейської частини Росії. Дослідницею розроблено авторську класифікацію сільськогосподарських товариств краю за масштабом їхньої діяльності: загальноросійські (2); обласні (9) та місцеві (148); останні поділялися на губернські (16), повітові (24), волосні (20) та сільські (88). Крім того, нею представлені класифікації: 1) за основними напрямками діяльності – загальної дії та вузькогалузевої (спеціальні); 2) за переважаючими формами діяльності: науково-просвітницькі та комерційно-виробничі; 3) за майновим складом членів товариств останні поділялися на синдикати великих товаровиробників і кооперативні товариства дрібноземельного селянства; 4) за ініціаторами створення – за пропозицією поміщиків, різночинної інтелігенції та селян; селянські товариства – за власною ініціативою та за ініціативи і сприяння земств; 5) за основними формами діяльності – організаційний, економічний та науково-освітній напрями [36, с. 8].

Дослідницею було з'ясовано, що засновані галузеві дослідні установи в регіоні належали фінансово незалежним товариствам Південно-Західного краю, до яких належали: київська агрономічна лабораторія Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості та Миронівська станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Три товариства регіону – Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості, Всеросійське товариство цукрозаводчиків та Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості – мали спеціальні ентомологічні станції. З 11 сільськогосподарських товариств Росії, які мали дослідні організації, що прирівнювалися Департаментом землеробства до дослідних станцій, три знаходилися в Південно-Західному краї: дослідні організації Подільського, Київського та Умансько-Липовецького товариств. У 1915 р. в Південно-Західному краї 13 товариств мали по одному або мережу дослідних полів, зокрема 4 товариства вели колективні дослідження [36, с. 9].

Н.Г. Чайкою подано аналітичний огляд наукових здобутків окремих учених, що працювали у дослідних закладах товариств Південно-Західного краю (С. М. Ходецький, С. М. Богданов, Д. І. Піхно, С. Л. Франкфурт, О. І. Душечкін, С. М. Тулайков, О. Ф. Несторов, О. К. Филиповський, В. П. Поспелов, Є. М. Васильєв та ін.), згадано про вплив діяльності товариств на розвиток фахової освіти: у Правобережній Україні завдяки товариствам були відкриті чотири навчальні заклади (сільськогосподарські курси Київського товариства сільського господарства, Боярська школа бджільництва I розряду, Гуменнська практична школа садівництва й сільського господарства та Житомирська школа садових робітників), доведено, що просвітницький напрям позашкільної освіти здійснювався товариствами через такі заходи, як організація галузевих з'їздів і виставок, курсів для фахівців і читань серед широких верств населення. Авторкою також висвітлено видавничу справу як яскравий приклад започаткування регіональної місцевої аграрної літератури.

Треба віддати належне комплексному дослідженню становлення та функціонування мережі дослідних установ Полтавщини наприкінці XIX – на початку XX ст., здійснене О. В. Сайком [26], а також проблемам розвитку сільськогосподарської освіти даного регіону, проведене О. І. Михайлюк [21].

О. В. Корзун охарактеризувала діяльність сільськогосподарських дослідних установ Подільської губернії, визначила їхній внесок у розвиток вітчизняної аграрної науки [15–17]. В одному з підрозділів дисертаційного дослідження [17] автор наголосила на тому, що передові подільські господарі, прагнучи до згуртування громадських зусиль на ниві агрономії та позбавлені змоги створити місцеве галузеве громадське об'єднання, ініціювали активне співробітництво із загальноімперськими сільськогосподарськими товариствами, об'єднаннями

природознавців і технічними товариствами. До них О.В. Корзун віднесла Вільне економічне товариство, Імператорське Московське товариство сільського господарства, Імператорське товариство сільського господарства південної Росії, Київське й Подільське товариства природознавців, Імператорське Російське технічне товариство (Київське та Одеське відділення), вважаючи, що саме ці об'єднання стали "піонерами" у виданні перших часописів у країні, ініціювали спеціальні природознавчі дослідження, організовували з'їзди та виставки.

Дослідниця переконана, що напрацювання цих об'єднань, контакти з їхніми членами дали змогу накопичити певний досвід у справі гуртування передової громадськості у місцеві галузеві товариства, зокрема, Київське (1876 р.), Подільське (1896 р.), Умансько-Липовецьке (1901 р.) товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Київське агрономічне товариство (1909 р.). Місцеві сільськогосподарські товариства та земські установи презентовані О.В. Корзун головною рушійною силою в організації мережі галузевих дослідних установ Подільської губернії.

Предметом дослідження Т.В. Хоменко стали науково-організаційні та концептуальні основи діяльності Київського товариства західних земств, що спеціалізувалося у галузі механізації сільського господарства України на початку ХХ ст. У даному контексті висвітлено передумови виникнення сільськогосподарських товариств науково-технічного профілю в Україні у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., доведено, що саме кооперативний рух був одним із основних чинників створення таких товариств, метою та завданнями яких стало надання можливості селянам користуватися вдосконаленою сільськогосподарською технікою за реально можливими низькими цінами та створення наукового інформаційно-аналітичного забезпечення в галузі агропромислового виробництва, що давало змогу раціоналізувати використання техніки, а також зменшити витрати на механізацію виробничих процесів і збільшити урожайність основних сільськогосподарських культур [27].

М. В. Костюк розглянула розвиток сільськогосподарських освітніх закладів на Черкащині та дослідну діяльність одного з галузевих товариств – Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства [18-20].

Таким чином, сучасні історики аграрної науки досить серйозно підходять до напрацювань попередників. Їхні роботи відрізняються новою методологією, спрямованою на звільнення від застарілих стереотипів, що стосується, у першу чергу, перенесення центру уваги з загальноімперських товариств на регіональні, пошуку національних відмінностей у діяльності галузевих об'єднань. Висунуті вітчизняними дослідниками концепції розширюють уявлення про місце сільськогосподарських товариств у розвитку аграрної науки, освіти та видавничої справи у пореформені часи. Історики-аграрники головну увагу зосередили на характеристиці політики уряду, якісних змінах в аграрному секторі, показі просвітницької і науково-дослідної діяльності окремих сільськогосподарських товариств.

Проте поза дослідницькою увагою залишилося ряд нез'ясованих питань і не розроблених на сьогодні тем: науковий доробок і велика публіцистична та монографічна спадщина членів сільськогосподарських товариств, заходи щодо залучення державних капіталів на розвиток сільськогосподарської науки та дослідної справи. Окрім того, у спеціальній літературі остаточно не визначено періодизацію розвитку сільськогосподарських товариств, не запропоновано чітких критеріїв класифікації даних об'єднань. На наш погляд, актуальним залишається створення ґрунтовних довідкових видань з історії сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Відкритим є питання щодо дослідження усіх форм діяльності даних угруповань за регіональним принципом. Вивчення сільськогосподарських

товариств у губерніях Російської імперії є досить нерівномірним. Так, якщо на сьогодні у науковий обіг уже введені розробки про окремі товариства Харківської (О. Ф. Глоба), Київської (О. О. Завальнюк, М. В. Костюк, Т. В. Хоменко), Полтавської губерній (Н. П. Коваленко, О. І. Михайлюк, О. В. Сайко), Поділля (О. В. Корзун) і Південно-Західного краю (Н. Г. Чайка), то, наприклад, досліджень з історії сільськогосподарських товариств Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній немає. За підрахунками А. О. Пантелеймонченка, такі товариства були у кожній губернії, зокрема, 12 – у Волинській, 53 – у Катеринославській, 30 – у Київській, 13 – у Подільській, 224 – у Полтавській, 37 – у Таврійській, 53 – у Харківській, 56 – у Херсонській, 55 – у Чернігівській [23, с. 65, 169]. Дана дослідницька прогалина спонукає до створення регіональних праць з усебічним і компаративним аналізом губернських товариств Російської імперії.

Функціонування найбільших сільськогосподарських товариств України заслуговує окремих досліджень, оскільки кожне з них має власну історію створення, генезу та форми і методи діяльності, документальну базу, яка, на жаль, розпорошена у різних архівних фондах, що ускладнює їхнє вивчення і створення фундаментальних наукових розробок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини другої половини XVII ст. / Т. А. Балабушевич; АН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1993. – 140 с.
2. Баран В. П. Дещо з історії забутого товариства / В. П. Баран // Бюлетень ЦНСГБ УААН. – К., 2001. – Вип. 2 (2). – С. 86-90.
3. Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (др. пол. XIX – початок XX ст.) / В. М. Ботушанський. – Чернівці: Золоті літаври, 2000. – 337 с.
4. Вергунов В. А. Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи: організація, напрямки роботи, значення / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 18-22.
5. Вергунов В. А. Перші кроки на шляху до інституту (До 100-річчя заснування Інституту землеробства Української академії аграрних наук) / В. А. Вергунов, В. П. Баран // Зб. наук. праць Ордена Трудового Червоного Прапора Ін-ту землеробства УААН. – К.: Нора-прінт, 2000. – Вип. 3-4. – С. 121-127.
6. Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. В. Сайко; за ред. В. А. Вергунова. – К., 1998. – 143 с.
7. Вергунов В. А. Харківська наукова школа з селекції і насінництва: становлення та розвиток: Навч. посібник / В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба; за ред. В. А. Вергунова. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 242 с.
8. Власова Г. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (кінець XIX – початок XX сторіччя) / Г. Власова // Наслідки наук. пошуків молодих вчених-агрономів в умовах реформування АПК. – Ч. 1. – Чабани, 1996. – С. 50-56.
9. Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насіннєвої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX – на початку XX століття / Ольга Глоба // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 47-52.
10. Глоба О. Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.07 / Ольга Федорівна Глоба. – К., 2004. – 20 с.
11. Завальнюк О. О. Деякі відомості про діяльність мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків на Київщині // Бюлетень Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН. – Вип. 2(2) / Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001 – С. 95–103.

12. Завальнюк О.О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників / О.О. Завальнюк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 75-82.

13. Завальнюк О.О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Олексіївна Завальнюк; УААН. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека, Центр історії аграрної науки. – К., 2003. – 228 арк.

14. Коваленко Н.П. Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року): Автореф. дис. ...канд. с.-г. наук / Н.П. Коваленко. – К., 1997. – 16 с.

15. Корзун О.В. Дослідна справа в межах діяльності Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1896–1917 рр.) / О. В. Корзун // Історичні записки : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – Ч.1. – С. 108-117.

16. Корзун О.В. Особливості формування мережі дослідних установ Подільської губернії кінця XIX – початку XX ст. для потреб сільського господарства : з історії становлення та діяльності / О. В. Корзун // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 3. – С. 23-29.

17. Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Вікторівна Корзун; НААН України; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2010. – 286 арк.

18. Костюк М.В. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.) / М.В. Костюк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 140 – 143.

19. Костюк М.В. Дослідницька організація Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства початку XX ст. / М.В. Костюк // Аграрна наука і освіта ХХІ століття: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Умань, 2006. – С. 146 – 148.

20. Костюк М.В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 / Майя Володимирівна Костюк; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2007.

21. Михайлюк О.І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Ігорівна Михайлюк; Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – 183 арк.

22. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Андрій Олексійович Пантелеймоненко; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 20 с.

23. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Андрій Олексійович Пантелеймоненко; Полтавський сільськогосподарський інститут. – Полтава, 1994. – 200 с.

24. Панченко П.П. Аграрна історія України: Навч. посібник для студентів і викладачів с.-г. закладів освіти III-IV рівнів акредитації / П.П. Панченко, В.П. Славоу, В.А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.

25. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – [3-є вид.] / Н.Д. Полонська-Василенко. – Т. 2.: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К.: Либідь, 1995. – 606 с.

26. Сайко О.В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олег Вікторович Сайко; Інститут землеробства УААН України. – К., 2000. – 169 арк.

27. Хоменко Т.В. Київське товариство західних земств (1912-1919): науково-організаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Тетяна Володимирівна Хоменко; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 215 арк.

28. Чайка Н.Г. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н.Г. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2003. – Вип. 13. – С. 190-200.

29. Чайка Н. Вплив діяльності сільськогосподарських товариств на розвиток техніки в Південно-Західному краї (кінець XIX – початок XX ст.) / Наталія Чайка // Матеріали 2-ї всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки». – К.: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2003. – С. 37-38.

30. Чайка Н. До започаткування та діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Актуальні проблеми історії аграрної науки Півдня України (матеріали науково-практичного семінару) / УААН ЦНСГБ, М-во аграрної політики України, Луганський державний аграрний ун-т. – К., 2000 [2002]. – С. 25-26.

31. Чайка Н.Г. Наукова та організаційна діяльність професора С.М. Ходещького в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 232-237.

32. Чайка Н.Г. Основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств на початку XX ст. / Н.Г. Чайка // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали II конференції молодих вчених та спеціалістів (27-28 травня 2004 р., м. Київ). – К., 2004. – С. 207-208.

33. Чайка Н. Передумови створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 204-210.

34. Чайка Н.Г. Періодичні видання сільськогосподарських товариств Південно-західного краю / Н.Г. Чайка // Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вип. 3-4. – С. 144-152.

35. Чайка Н.Г. Сільськогосподарський музей та галузеві товариства Києва: минуле, перспективи на майбутнє // Науковий природничо-історичний музей Національного аграрного університету / Редкол.: О.П. Мельник (відп. ред.) та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип. 1. – С. 251-257.

36. Чайка Н.Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 / Наталія Григорівна Чайка; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 22 с.

37. Чайка Н.Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття / Н.Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. – №2 (33). – С. 84-88.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Демуз Інна Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії різногалузевих наукових товариств Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

УДК 94(477)"1917/1921"

СЕЛЯНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Олександр ЖИТКОВ (Кіровоград)

У статті визначені структурні складові розробки селянознавчої проблематики в контексті формування наукової концепції історії Української революції 1917 – 1921 рр.

Ключові слова: Українська революція, селянство, наукова концепція, історіографія.
В статье определены структурные составляющие разработки крестьяноведческой проблематики в контексте формирования научной концепции Украинской революции 1917 – 1921 гг.

Ключевые слова: Украинская революция, крестьянство, научная концепция, историография.

The article defines structural points of developing a problem of studying peasantry in the context of forming scientific conception of the Ukrainian revolution history in 1917-1920.

Key words: Ukrainian revolution, peasantry, scientific conception, historiography.

Сучасна історична науки переживає перехідний, кризовий стан, зумовлений руйнуванням звичних теоретичних основ позитивістської методології, коли за висловом російського вченого Б.Могильницького “стара парадигма вичерпала свій потенціал, а нова ще не сформувалася і в співтоваристві істориків виникло відчуття інтелектуальної безпорадності перед викликами часу” (переклад наш, О.Ж.) [18, с. 11]. Методологічна криза торкнулася всієї пострадянської історіографії й особливо загострилася на початку дев’яностих років після розпаду спільного дослідницького поля, яке існувало за часів СРСР. Подолання моноетнічної концепції радянської історіографії, пошуки ідентичності та відродження одвічних духовних цінностей нашого народу, спонукали до національних традицій історіописання. За роки незалежності було сформоване нове інтелектуальне покоління істориків – практиків, критично налаштоване до марксистського позитивізму, яке все частіше звертає свій погляд на Захід у пошуках нових методів і підходів дослідження [21].

Актуалізація селянознавчої теми в цей складний період, на перший погляд, видається анахронізмом або ж безоглядною даниною тим самим традиціям минулого. Але з часом починаєш розуміти, що нічого більшого, як це було зроблено М.С. Грушевським, В. К. Липинським, іншими визначними постатями щодо осмислення місця селянства в буремних подіях революції 1917 – 1921 рр., досягти не вдалося. Мабуть, не випадково селянство як етнічна основа нації завжди перебувало в центрі широкого кола гуманітарних дисциплін та відігравало роль своєрідного духовного індикатора загального стану української історичної науки.

Опублікований наприкінці 1989 року науково-допоміжний бібліографічний показник “Історія селянства Української РСР 1917 – 1989 рр.” зафіксував наявність близько 900 видань документального й дослідницького характеру з історії селянства доби національно-визвольних змагань, у яких було презентовано результати розробки цієї теми в радянській історіографії [10, с. 52 – 114].

Показником актуалізації проблеми завжди було її освоєння на рівні дисертаційних досліджень: кандидатських і докторських. За об’єктивними підрахунками Г. Корольова, у 2006 – 2011 роках було захищено 173 дисертації з історії Української революції, у яких селянська тематика складала помітний відсоток змістовного матеріалу [17, с. 408 – 429]. Проте, лише декілька дослідників звернулися до вивчення історіографічних аспектів аграрної політики українських урядів та аграрного селянського руху доби Центральної ради. Зокрема, селянська тематика розглядалася в публікаціях та дисертаційних дослідженнях захищених у різні роки Н. І. Земзюліною, С. В. Грибоедовим, Г. В. Салатою. При цьому варто наголосити, що хронологічно й тематично ці дослідження обмежені добою Центральної ради, тобто 1917 – початком 1918 року. Більшість дисертантів уникала виражених об’єктивних оцінок наявних здобутків радянської історіографії, обходила тільки констатацією негативу, властивого в цілому радянській аграрній школі. Значна кількість наукових розвідок взагалі випала з поля зору науковців, що негативно вплинуло на рівень осмислення, цілісності та об’єктивного вивчення аграрно-селянського сегменту досліджень Української революції 1917 – 1921 рр. [8]. Тим часом, лише

за приблизними підрахунками А. Панчука, станом на 2005 рік обсяг матеріалів з історії Української революції перевищував більше трьох тисяч одиниць [19, с. 2.]. Отже, нагальним завданням є здійснення комплексного історіографічного аналізу досліджень із зазначеної проблеми на основі залучення всього доступного матеріалу.

Вивчення усього комплексу історіографічних джерел уможливило виокремлення та обґрунтування п'яти періодів освоєння та розробки досліджуваної проблеми, як складової частини загальної концепції Української революції.

Перший, найкоротший період, охоплює час з 1917 по 1921 рр. Саме тоді в періодичних виданнях та агітаційній літературі були опубліковані теоретичні узагальнення лідерів визвольного руху, які торкалися оцінок рушійних сил, мети та завдань українства в революції. Зокрема, аналізуючи співвідношення й наповненість понять “народ” і “селянство” в розрізі тягlosti історичного процесу, М.С.Грушевський зробив висновок, що перебіг визвольних змагань 1917 – 1921 рр. визначався рівнем свідомості українського селянства. Більше того, учений уважав, що на початку минулого століття селянство не вичерпало свого потенціалу. Він підкреслював, що “революція наша пішла іншими дорогами, ніж на заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми і цією наміченою стежкою повинно йти й далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства” [7, с. 40].

Водночас на сторінках преси, а також у невеликих за обсягом друкованих партійних виданнях того часу публікувалися дискусійні матеріали політиків із різних таборів, а також урядовців та громадських діячів, які висловлювалися з приводу вирішення земельного питання, діяльності земельних комітетів й органів місцевого самоврядування в українському селі [20].

Другий період охоплює час від 1921 року, тобто від драматичних подій, пов'язаних із утратою національної державності, до початку 1930 – х років [5]. Особливістю цього періоду є складний та суперечливий характер розвитку історичної думки як у середовищі української еміграції, котра займала різні ідейні ніші – уєнерівську і державницьку, так і в радянській історіографії, де нагромаджувалися внутрішні суперечності, пов'язані із штучним уживанням у масову свідомість учених-істориків марксистської схеми, т.зв. “теорії союзу робітничого класу і селянства” на різних етапах “пролетарської революції” [15].

Третій період датується часом від середини 1930 - х до початку 1950 - х років. Це період інституалізації радянської історичної науки, остаточного утвердження марксистської класової концепції більшовицького перевороту в Україні, ліквідації “буржуазного напрямку української історіографії” та остаточного згортання досліджень української історії з яскраво вираженими національними тенденціями у творчості М. Яворського, В. Сушино-Хоменко, А. Річицького. Зокрема, започаткована М. Яворським дискусія щодо характеру революційних процесів в Україні, вилилася в критику позицій ученого, який серед визначальних рис громадського руху на чільне місце висував національну ідею [27].

Разом з тим слід відзначити певні здобутки радянських істориків у дослідженні форм і змісту протестного селянського руху 1917 – 1918 рр., який розглядався у світлі соціальної боротьби всередині самого стану, її трансформації в політично усвідомлену програму революційних дій внаслідок радикалізації більшовиками обстановки в українському селі [11].

Проте численні приклади партикуляції та штучного применшення ролі селянства в соціоетнічних процесах, замовчування, або ж свідоме затушовування причин та характеру повстанства були ознакою цього складного періоду, який

характеризувався посиленням ідеологічного тиску та втручанням влади у творчу діяльність учених.

Четвертий період припадає на середину 1950-х – другу половину 1980-х років. В українській історіографії зазначеного часу відбувалися позитивні з погляду історіографії процеси об'єктивації історичних знань, нагромадження дослідницького матеріалу, зокрема стосовно питань формування соціальних запитів селянства передреволюційної доби, його ролі у формуванні місцевих керівних органів влади – виконкомів рад селянських депутатів, сільських та повітових земельних комісій і революційних комітетів та ін.

У жовтні 1957 року було засновано “Український історичний журнал”, а під впливом зазначених вище тенденцій з 1968 року виходить науковий збірник праць “Історіографічні дослідження в Українській РСР”. Ці наукові видання сприяли підвищенню якості наукових досліджень, популяризували історичні знання та залучали до наукової роботи креативних радянських вчених.

Після 1964 року боротьба з “виявами волюнтаризму” М. С. Хрущова зумовила посилення партійного контролю за науковою діяльністю істориків. Зокрема, у радянській Україні розпочалося переслідування науковців, які наслідувалися критично оцінювати здобутки радянської історіографії, зверталися до використання надбань істориків діаспори. Проблемне поле досліджень аграрної історії в УРСР суттєво звузилося, а провідні тенденції націоцентричної концепції історії Української революції і селянознавчі розвідки публікувалися в таких виданнях, як “Наукові записки НТШ ім. Т.Шевченка”, “Визвольний шлях”, “Український історик” та інші. Зокрема, професор Я. С. Калакура виділяє великий пласт оригінальних досліджень учених з української діаспори котрі мали вагоме історіографічне значення [12, с. 379].

У цілому в радянській історіографії селянського руху “панував” компендіум, залежний від загальної схеми т.зв. “Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні”. Окремі позитивні процеси, які торкалися нагромадження та деталізації історичного матеріалу в тих чи інших регіональних дослідженнях, не могли змінити загальної картини їхньої належності до розряду концептуально збіднених, несамотійних у творчому плані тем радянської історіографії [24].

П'ятий період дослідження проблеми збігається з розгортанням загальної кризи, яка за усталеною в колах науковців думкою, передусім була кризою пост марксистської методології. Хронологічно його початок відносять до умовної межі кінця восьмидесятих – початку дев'яностих років минулого століття. Він триває до сьогодні.

Формування національної концепції історії наштовхнулося на значні труднощі, котрі зумовлювалися багато полюсністю оцінок найважливіших подій, ідейним несприйняттям з боку окремих учених традицій європейської історичної школи, відсутністю комінукативних приводів та навичок аналітичної роботи з масою джерел, які стали доступними для істориків. У перші роки важливе значення мали утилітарні навички самотійної роботи дослідників: знання іноземної мови, уміння й бажання вести плідну дискусію, толерантність щодо плюралістичності думок опонентів та ін.

Першим кроком освоєння в нових умовах проблематики Української революції став взаємний зустрічний рух обох частин вітчизняної історіографії, які розвивалися осібно – у колах діаспори та умовах радянських реалій. На ці думки наштовхують висновки історіографічних досліджень на рівні усвідомлення “...широкої соціальної бази Центральної ради і значних масштабів втручання радянської Росії в українські справи, яке переросло у війну з УНР”, наслідком чого “...була відкинута, як помилкова, концепція переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, крізь призму якої радянська

історіографія розглядала політичний процес в Україні 1917 р., і поновлена в правах концепція національної революції” [1, с. 19].

Як бачимо, у перших дослідженнях Української революції періоду Центральної ради авторська концепція еталонно оцінювалася порівняно з концептуальними викладками УНРівської школи. Не забарилися дослідники з обґрунтуванням доцільності політики П.Скоропадського та його урядів у скрутні часи революції з позицій державницьких цінностей і традицій історіописання [6].

Лише в останнє десятиліття відбулися помітні зрушення в напрямку об’єктивного осмислення революційних перетворень 1917 – 1921 рр., котрі відбувалися в Наддніпрянщині та західноукраїнських землях, що дає змогу говорити про якісно новий етап формування національного наративу доби визвольних змагань, який термінологічно закріпився в сучасній історіографії як Українська революція. Сукупність теоретичних напрацювань, фіксація причинно-наслідкових зв’язків, змістовність наповнення цього терміна потребує розгалужених коментарів, але не слугує перепорою для плідного використання стосовно всього періоду загальноукраїнських та регіональних досліджень. Своєрідний підсумок вивчення досліджуваної проблеми було підбито в узагальнювальній академічній праці “Історія українського селянства” (2006 р.), де автором відповідного розділу В.Ф.Верстюком відзначалося, що “характерною рисою революційних подій в Україні було тісне поєднання національного та соціального моментів, які фокусувалися на постаті українського селянина” [9, с. 527].

Важливою проблемою сьогодення є вакуум теоретичних здобутків, котрі уможливають якісний аналіз етносоціальних та соціокультурних процесів, які розгорталися в українському селі в 1917 – 1920 рр., у контексті творення інтелектуальної історії, що спонукає до своєрідної інвентаризації аксіологічних ідей [25, с. 4]. До певної міри, конотація терміна “етнічні та соціальні процеси” в українському селі 1917 – 1920 рр. була презентована в узагальнювальних працях В.Ф.Верстюка, В.Ф.Солдатенка, О.С.Рєєнта через призму висвітлення типових рис суспільних інституцій селянства: різного рівня: рад, кооперативних об’єднань, роботи земських зібрань, селянських спілок, а також характеристики аграрного руху, взаємостосунків влади й селянства та ін. [3].

Зокрема, у працях В.Ф.Верстюка сформовано власне “селянську концепцію” революції 1917 – 21 рр., в основі котрої лежить ідея соціокультурного конфлікту зрусифікованого міста й українського села, окреслена парадигма повстанства як вияв сутності національного характеру революції, соціально-економічної програми селянського руху в загальному контексті революційних подій післяреволюційної Росії [4].

Низка теоретичних досліджень, здійснених В.Ф.Солдатенком, дала змогу науковцям виробити критичний підхід до застарілих схем революційних подій та оцінок, які панували в радянській історіографії та виявити низку помилок і необґрунтованих тверджень сучасників стосовно характеру Української революції, її періодизації, змісту соціальної політики Центральної ради та урядів П. Скоропадського й Директорії, а також військової сторони захисту УНР [23].

Концептуальні проблеми соціально-економічних, політичних та національних аспектів Української революції в історіографічному ключі ґрунтовно досліджувалися в публікаціях та історіографічних нарисах узагальювального плану. Вперше комплексний історіографічний аналіз досліджень державотворчих потенцій Української революції було здійснено в численних працях професора В. П. Капелюшного. Зокрема, у відповідних розділах докторської дисертації та монографії “Історіографія внутрішньої політики українських урядів доби визвольних змагань” автором у дискусійному сенсі розглядаються її аграрно-селянський, релігійний та духовний чинники в контексті формування соціально-

економічного підґрунтя національної державності 1917 – 1921 рр. [13, с. 185 – 283].

Проблеми національної політики української влади у роки революції подано в історіографічному дослідженні та докторській дисертації професора, члена-кореспондента Національної академії педагогічних наук України О. О. Рафальського. Порівняльна комплексна характеристика напрацювань радянської, зарубіжної та сучасної вітчизняної історіографії, критичний аналіз історичних шкіл, здійснений автором, створює прецедент залучення до історіографічного розгляду малодослідженої сторони Української революції як багатостороннього в своїй природі, соціального явища [22].

Грунтовне монографічне дослідження, присвячене проблематиці аграрної політики урядів А. Денікіна і П. Врангеля на підконтрольних їм українських землях у контексті історіографічних процесів радянської і пострадянської доби, презентував 2008 року черкаський науковець С. В. Корновенко [16].

Витоки та характерні риси повстанського руху українського селянства, як висвітлення його боротьби за реалізацію військового потенціалу революції, детально проаналізовано в статтях та опублікованій 2012 року монографії В. В. Щербатюка [26].

Отже, сучасний рівень теоретичного осмислення соціально-економічної, політичної та правової сторони актуальної проблематики Української революції дає підстави окреслити головні риси втілення її селянознавчого наративу в загальну концепцію з виокремленням наступних рекомендованих напрямків подальшого вивчення змісту і характеру урядової політики щодо селянства, повстанського руху, селянської складової державного устрою і захисту національних владних інституцій.

На наш погляд, найбільш повно сучасним вимогам критичного відбору історіографічних джерел, принципам історизму відповідає схема аналізу, запропонована В. П. Капелюшним [14, с. 34 – 49]. Уважаємо за доцільне, спираючись на методологічні та аксіологічні підходи, характеристику джерельної бази здійснену попередниками актуалізувати наступні компоненти її дослідження: документальні джерела, спогади, біографії та джерела особового походження, рецензії, критико-бібліографічні видання з досліджуваної проблеми, узагальнювальні та монографічні дослідження, матеріали наукових конференцій, довідкова, науково-популярна й публіцистична література.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білян П.Я. Історіографія української революції 1917 – початку 1918 рр. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1999.
2. Білян П.Я. Історіографія Української революції 1917 – початку 1918 рр. // Автореф. дис. ... канд. іст. наук – Львів, 2001; Грибоєдов С.В. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження. // Автореф. дис. ... канд. іст. наук – К., 2001.
3. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні. 1918 – 1921. – К.: Наукова думка, 1991; Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1999.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії // Історична наука на порозі ХХІ ст. – Харків, 1995. – С.256 – 262; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003.
4. Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип.ХІ. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2000. – С. 15–30.
5. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: дис. ... д-ра. іст. наук: / Сергій Григорович Водотика; Інститут історії України НАН України. – К., 2000.

6. Грибоєдов С.В. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Історіографічне дослідження. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук – К., 2001.
7. Грушевський М. Підстави великої України. / М. Грушевський // Михайло Грушевський На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – С. 39 – 56.
8. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917 – 1918 рр. (Історіографія проблеми). // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; Грибоєдов С.В. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Історіографічне дослідження. // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Салата Г.В. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1920 рр.): Історіографія. // Автореф. ... дис.. канд. іст. наук. – К., 2010.
9. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А.Смолій (Відп. ред.) – Т.1 – К., 2006.
10. Історія селянства Української РСР 1917 – 1989 рр. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 1990.
11. Іргізов А. Селянський рух на Київщині // Літопис революції – 1931. – № 2. – С. 30 – 31; Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. – К., 1940 та ін.
12. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2012.
13. Капелюшний В.В. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – Рукопис дис. ... докт. іст. наук. – К., 2004; Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003.
14. Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Історіографія. – Рукопис. дис... докт. іст. наук. – К., 2004.
15. Клуний Г. В. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів з часи революції на Україні. – Харків, 1926; Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 году // Летопись революции. – 1927. – №№ 5 – 6. – С. 7 – 45.
16. Корновенко С.В. Аграрна політика білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси, 2008.
17. Корольов Г. Дисертації з проблем історії Української революції, захищені в 2006 – 2011 роках. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. — К., 2011. – Вип. 6. — С. 408 – 429.
18. Могильницкий Б.М. История на переломе. Некоторые тенденции развития современной исторической мысли. // Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований. – М., 2004. – С. 5 – 22.
19. Панчук А.М. Історіографія Західно Української Народної Республіки (1918 – 2000 рр.): Автореф дис. ... канд. іст. наук. . – К., 2000.
20. Пісоцький А. «Соціалізація» землі чи контрреволюція // Робітнича газета. – 1918 р. – 3 січня.; Порш М. Автономія України і соціаль-демократія. – К., 1917, та ін.
21. Плохій С. Уявляючи раньомодерну Україну // Критика. – 2005. – Ч. 9.
22. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000; Рафальський О. Неукраїнці в українській революції 1917 – 1920 років (історіографічний аспект) // Галичина. Науково і культурно - просвітній краєзнавчий часопис. – 2000. – №4. – С. 184 – 190.
23. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження Української революції // Український історичний журнал – 1999. – № 1. – С. 68 – 85.
24. Тимченко Ж.П. Ленінське вчення про союз робітничого класу і біднішого селянства в 1917 р. в українській радянській історіографії // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 3. – К., 1970. – С. 53 – 63.
25. Удод О.А. Аксиологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XI. – 2000. – С. 164–173.
26. Щербатюк В.В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: Українська історіографія. – К., 2012.

27. Яворський М. Проблема української національно-демократичної революції // Червоний шлях – 1927. – №. 4. – С. 93 – 109.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія та історіографія соціальних рухів доби Української революції 1917– 1921 рр.

УДК 930+94(477)

СПІВРОБІТНИЦТВО МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ІЗ ЧАСОПИСОМ “ВЕСТНИК ЕВРОПЫ” (1868 – 1874)

Олександр КІЯН (Кіровоград)

Розповідається про співробітництво М.П. Драгоманова з журналом “Вестник Европы”, що видавався в Петербурзі. Висвітлюється його боротьба за національні й соціальні інтереси українського народу.

Ключові слова: М.П. Драгоманов, “Вестник Европа”, федералізм, Україна, російський лібералізм, національне питання.

Рассказывается о сотрудничестве М. П. Драгоманова с журналом “Вестник Европы”, издававшимся в Петербурге. Освещается его борьба за национальные и социальные интересы украинского народа.

Ключевые слова: М.П. Драгоманов, “Вестник Европа”, федерализм, Украина, русский либерализм, национальный вопрос.

Co-operation between M.P. Dragomanov and Russian journal “Вестник Европы” that was published in St. Petersburg is researched. Dragomanov’s fight for national and international interests of the Ukrainian people is lighted.

Keywords: Dragomanov, “Journal Europe”, federalism, Ukraine, Russian liberalism, national issue.

Співробітництво М. П. Драгоманова в російських періодичних виданнях ліберального гатунку становить істотну частку його літературно-публіцистичної діяльності й дає багатий матеріал для роздумів над еволюцією його суспільно-політичного світогляду. Звернення до російської журналістики певною мірою було типовим явищем для переважної більшості українських громадських та культурних діячів другої половини ХІХ ст., які відстоювали національні та соціальні інтереси свого народу в умовах українофобської політики царизму.

Після успішного здійснення буржуазних реформ 60-х рр. російський лібералізм, перетворившись в одну з найбільш впливових політичних течій у країні, перебував у стані ейфорії з приводу блискучого розвитку молодого російського капіталізму й водночас вороже ставився до українського національного руху, навіть до тієї його течії, представники якої висловлювали лояльність щодо наявних порядків. Ніякі красномовні звернення М. І. Костомарова до російської інтелігенції, що лунали із сторінок петербурзьких журналів, не могли переконати її в об’єктивній необхідності цього руху для широко мусованої серед російського суспільства ідеї “великої і неділимої Росії”. Для російського ліберала більш прийнятними були “патріоти” на кшталт великодержавного шовініста й запеклого прихильника “обрусіння” України М.Н. Каткова, які на сторінках “Русского вестника” галасували про “українську небезпеку”, або ті з українців, хто намагався втиснути український рух у прокрустове ложе “культурництва”.

Драгоманов займає своєрідне місце в історії українського громадського руху. Діяч з послідовним, чітко вираженим суспільно-політичним світоглядом, орієнтований на кращі прояви західноєвропейського демократизму, він, як ніхто зі своїх земляків-сучасників, відчував на собі великодержавний шовінізм

найбільш впливових представників російського лібералізму в особі видавців і редакторів центральних газет та журналів. Епістолярна спадщина Драгоманова, проливаючи світло на його стосунки з редакцією ідейного натхненника російського лібералізму другої половини XIX ст. – журналу “Вестник Европы”, може дати багатий матеріал для дослідження такої зовсім не вивченої теми, як історія взаємостосунків української демократичної інтелігенції з найбільш впливовими колами російського лібералізму.

Заснований 1866 р. відставним професором загальної історії Санкт-Петербурзького університету М.М. Стасюлевичем, журнал “Вестник Европы” в перший рік свого існування привернув до себе увагу української наукової громадськості. Певною мірою цьому сприяла та обставина, що співредактором видання значився видатний історик України М.І. Костомаров. Участь його у “Вестнике Европы” відкривала перспективу публікації матеріалів українознавчого характеру. Певну роль відіграло й місце видання. Зорієнтований на західноєвропейський кшталт, Петербург завжди був лояльнішим до українства, ніж скажімо, Москва, що традиційно плодила “катковців”. Це добре розумів і Драгоманов. У листі до В. Навроцького він констатує: “Петербурзька журналістика, як живуча на добру долю монополією, теж тяжка на наші справи. Та як не важко з нею лагодити, а все-таки у Петербурзі маємо людей з європейським поглядом на справу [1, с. 116].

На час появи “Вестника Европы” Драгоманов був уже відомий у літературних і журналістських колах Росії своїми гострими політичними памфлетами в газеті “С.-Петербургские ведомости”, у яких він, всупереч офіційній школі, відстоював принцип народності в освіті й вихованні. Перші публікації Драгоманова викликали широкий громадський резонанс і злостивість російської шовіністичної преси (досить зазначити, що М.Н. Катков на сторінках “Московского вестника” від 17 квітня 1866 р. проводив пряму паралель між виступами Драгоманова й замахом Д. Каракозова на Олександра II). За Драгомановим установилася репутація радикального суспільного діяча, гострослова, здатного до неадекватної з “власць предержащими” оцінки внутріполітичної ситуації в країні. Неординарний журналіст міг бути корисним для будь-якого видання, що прагнуло завоювати прихильність російського читача.

Під час літніх вакацій 1866 р. Драгоманов здійснив поїздку до С.-Петербурга, де зустрівся з представником редакції “Вестника Европы”, відомим російським літератором й етнографом О.М. Пипінім і домовився про співробітництво в журналі. На той час він поєднував наукову роботу з викладацькою в Київському університеті. Перші драгоманівські наукові студії присвячені античній історії: “Про становище жінки у першому столітті Римської імперії”, “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”.

1868 р. Драгоманов надсилає статтю “Падіння римської імперії з точки зору клерикалів і німецьких філософів історії” до “Вестник. Европы”. Як він зазначив у супроводжувальному листі, ця праця становила витяг з дисертації на звання магістра. М.М. Стасюлевичу стаття молодого автора здалася дещо академічною й малопридатною для видання. Утім, не лише академізм змусив редакцію “Вестника Европы” відхилити драгоманівський матеріал. Значною мірою на це рішення вплинула негативна оцінка змісту дисертації професором російської історії В.А. Більбасовим на сторінках “Русского вестника”, який гостро критикував Драгоманова за його позитивне ставлення до праць М.Г. Чернишевського й “розцінив деякі місця в дисертації як схвалення царевбивства” [2, с. 188].

1869 р. Драгоманов вдруге намагається пробитися на сторінки елітарного журналу, надіславши рецензії на праці свого полтавського вчителя О.І. Строніна

(1863 р. засланого в Архангельську губернію за “малорусский сепаратизм”). Проте й вони в журналі опубліковані не були.

Ці невдачі не збентежили Драгоманова. Він посилено займається дослідженням українського епосу й невдовзі пропонує “Вестнику Европы” принципово нову тему – “Малоросія в її словесності”. Ця стаття одержала схвальний відгук О.М. Пипіна й з’явилася у вересневій книзі журналу за 1870 р. Вона й поклала початок тісним зв’язкам редакції “Вестника Европы” з українським громадським діячем.

Слід зазначити, що 1870 р. Драгоманов мав ще не досить чіткі життєві й наукові плани. З одного боку, його приваблювала викладацька діяльність, а з другого – він відчував великий потяг до журналістики, мріючи про амплу політичного оглядача одного з центральних органів преси Росії. Перебуваючи на роздоріжжі, не зовсім упевнений у позиції адміністрації Київського університету щодо закріплення за ним кафедри загальної історії, у листах до О.М. Пипіна він зондує ґрунт на випадок можливої відставки й переїзду до С.-Петербурга. В одному з них він пише: “Міністерство не бажає бачити мене в сонмі київських вчених. Тоді прийдеться *volens nolens* або виносити далі своє безправне становище в Києві, або мовити: пробачте, “греки” і “латини”, і звернутися до дослідження більш нових речей – і без Петербурга справа не обійдеться. Тільки в цьому випадку мені б бажалося з’явитися на поле публіцистики більш підготовленим, – що частково могло б трапитися після поїздки за кордон” [3, с. 69].

Побоювання Драгоманова виявилися безпідставними. 1870 р. він одержав дозвіл на трирічне наукове відрядження до Західної Європи, яка справила на молодого Драгоманова велике враження. “Перебування у Західній Європі, – напише він згодом, – остаточно переконало мене, що саме європеїзм, або космополітизм, який не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей і форм, – і є краща основа для українських автономних прагнень, і що тепер всяка наукова, як і політична, діяльність повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті” [4, с. 164].

Під час перебування в Гельдельберзі восени 1871 р. Драгоманов уперше в загальноєвропейському контексті пише для “Вестника Европы” одну з кращих своїх праць російською мовою: “Німці, поляки і Росія”. Уже під час її підготовки його брали сумніви щодо можливості публікації статті в Росії. Про це він відверто написав видавцеві журналу: “Я дещо хвилююсь, чи буде стаття у вас надрукована, бо деякими сторонами вона не зовсім узгоджується з думкою редакції” [5, с. 188].

Що ж так непокоїло Драгоманова? Квінтесенцією цієї об’ємної праці була думка, що вслід за об’єднанням Італії та Німеччини неминуче падіння Османської імперії та абсолютизму в Росії. Цей процес, як уважав учений, приведе до емансипації слов’ян, але він ускладнюється тією обставиною, що німецька раса рухається на схід і врешті-решт захоче встановити свою гегемонію над слов’янським світом. Російський абсолютизм, який багатьма сприймається як “визволитель” і конкурент войовничому германізму, є, по суті, союзником останнього, особливо, коли намагається наслідувати Прусію й вимагає “обрусіння” поляків, українців та інших слов’янських народів. Ця політика, на думку Драгоманова, безперспективна, вона ослабляє місцевий елемент, роблячи його менш стійким проти цього натиску із заходу. Висновок публіциста зводився до того, що значно перспективнішою є політика самоуправління областей і національностей, заснована на демократичному, федералістському принципі.

Отже, фактично перший з громадських діячів того часу, прогнозуючи неминучість постановки національного питання в такій етнічно строкатій країні, як Росія, Драгоманов звертається до здорового глузду adeptів російського

лібералізму. Для тих часів це було надто категоричне, сміливе звернення. М.М. Стасюлевич майже рік зволікав з публікацією статті у “Вестнике Европы”. Він звинуватив Драгоманова в “немцеедстве” й висловив сумнів щодо правомірності його підходу до оцінки дій російського уряду в південно-західних губерніях. Проте Драгоманову вдалося переконати видавця “Вестника Европы” в актуальності цієї публікації. Виступаючи проти поверхової дилетантської інтерпретації змісту статті, він відзначав у листі до Стасюлевича: “Написав я статтю, вам надіслану, не лише для того, щоб доповісти публіці, як у нас готуються відхопити кусок території, але значно більше для того, щоб порозумовляти про внутрішню національну політику” [5, с. 190].

Врешті-решт, після тривалих консультацій у петербурзьких політичних колах Стасюлевич наважився надрукувати статтю Драгоманова. Однак при цьому він ужив превентивних заходів проти можливого втручання цензури, скоротивши прикінцеву частину публікації та, всупереч побажанням Драгоманова, назвавши її “Східна політика Німеччини та обрусіння”.

Слід відзначити, що стаття була підписана автором псевдонімом “Толмачов”, який він потім уживав, коли торкався національного питання на сторінках видання. З цього приводу Драгоманов писав О.М. Пипіну: “Як мені сумно з’являтися з псевдонімом. Це все-таки крадіжка. Для мене це не питання про авторство, а питання про рід занять”.

Ця велика стаття Драгоманова друкувалася у 2 – 5 книгах “Вестника Европы” за 1872 рік і викликала неоднозначну реакцію в Росії. “Яка хороша стаття “Східна політика Німеччини й обрусіння”, – писав у захваті один з дописувачів журналу О.О. Головачов, – зізнаюся: я не можу без жовчі думати про тупу самонадіяність німців, яка так і пре з них, починаючи з саратовського колоніста й кінчаючи Бісмарком [5, с. 236].

Проте зовсім інакше оцінила зміст статті “офіційна критика” – російська урядова цензура. На спеціальному засіданні С.-Петербурзького цензурного комітету від 17 травня 1872 р. контролювальний цензор Ратинський одержав попередження за допуск на сторінки “Вестника Европы” “сумнівних з політичного погляду натяків Драгоманова”. Насамперед це стосувалося “різкого засудження прийнятого урядом засобу дій у царстві Польському й висвітлення в несприятливому світлі елементів російської переваги в цьому краї” [9, арк. 39 зв.].

Національну тематику Драгоманов планував розвинути в циклі своїх подальших розвідок. В одному з листів до О.М. Пипіна він писав, відповідаючи на його запит з приводу планів співробітництва у “Вестнике Европы”: “Вважаю на своїй совісті дві статті: одну про український рух, іншу – записку про студентське і взагалі навчально-університетське життя в Києві 1859 – 63 рр., час, в який поміщається і польське повстання. Але для підготовки цих статей потрібен час, бо я не бажаю являтися до друку з відкритим забралом” [3, с. 69].

Збираючи матеріал для нового публіцистичного виступу з національної проблеми, Драгоманов тимчасом друкував у “Вестнике Европы” статті, присвячені західноєвропейській історії. 1872 року він інтенсивно листується з редакцією журналу з приводу публікації нарису “Про відносини церкви і держави у європейській історії”. Звичайно, Драгоманов не збирався обмежуватися суто історичними сюжетами. Вони потрібні були йому як ширма від пильного ока цензури. Насправді він прагнув дати російському читачеві свою інтерпретацію стосунків церковної і світської влади в сучасній йому Росії. “Я взявся писати тільки тому, – відзначав Драгоманов у листі до редактора “Вестника Европы”, – що ніхто не пише в нас на цю тему, а між тим варто енергійніше взятися за розхитування таких старомодних відносин церкви і держави, як наші” [5, с. 204].

Хоча побоювання негативної реакції з боку російського духовенства за антиклерикальні мотиви статті й змусили Драгоманова “обминати найбільш гострі мотиви і багато істотних питань”, він розумів, що “статті не минути духовної цензури і таким чином не бачити друку” [8, с. 88].

Згодом думки Драгоманова знову повертаються до малоперспективної для публіциста тих часів національної тематики. Він прагнув теоретичними міркуваннями переконати редакцію “Вестника Европы” в тому, що як “чорт зв’язав Росію східну і західну з Польщею міцною мотузкою, то і петербуржцям не втекти від цих (польських) справ, як, до речі, і взагалі справ слов’янських. Так краще для всіх, якщо про ці справи буде говорити “Вестник Европы”, ніж “Русский вестник” чи “Москвич” [5, с. 115].

1872 р. Драгоманов надсилає в журнал публіцистичну статтю “Русские в Галиции”, у якій намагається привернути увагу широкої російської громадськості до національних проблем краю. Цілком зрозуміло, що вибраний Драгомановим сюжет мав дати багато матеріалу для роздумів і над життям українців по цю сторону кордону. Автор відзначав: “Я побачив фатальну необхідність написати про це, як для того, щоб не розкидати зібраного тепер матеріалу й відомостей, так і для того, щоб завершити розпочате статтею про “обрусіння” у нас. Не знаю лише, чи не здасться вашим читачам ця матерія у великій кількості річчю нетерпимою. Розумію врешті петербурзьких читачів, бо на півдні я знаю, що мій результат “грез молодых и сердца горестных утрат” здасться майже рівно однаковим як adeptам “обрусіння”, так; і так званим “сепаратистам”, – а тому і захоплюючим” [5, с. 104].

Драгоманов не дуже тішив себе ілюзіями з приводу того, що ця публікація викличе інтерес з боку еліти російської інтелігенції. У преамбулі до статті він зазначає, що “не без вагання приступили ми до передачі результатів наших спостережень над деякими сторонами суспільного і літературного життя у галицьких руських, не без побоювання за цікавість нашого предмету для російського читача” [9, с. 115]. У російського суспільства, як уважає публіцист, “ледве чи не в більшості його, існує крижана холодність до слов’янських справ, яка з часом проривається рішучою відразою не лише до формул про слов’янське єднання, а й до всякого роду розмов про наших західних братів, навіть таких близьких, як галичани” [9, с. 116]. Знаючи про надмірну полохливість “петербурзьких європейців”, коли йшлося про конфлікт з владою, Драгоманов намагався переконати редакцію “Вестника Европы”, що рано чи пізно, але цю проблему доведеться порушити. Її небажання втягуватися в дискусію з махровими московськими шовіністами є свідченням політичної недалекоглядності, нерозуміння ситуації в країні. “Потрібно першими завдати удару, – пише він О.М. Пипіну, – час саме придатний для розгрому катковщини” [6, арк. 39].

Політичні сентенції Драгоманова, очевидно, далися взнаки, і редакція “Вестника Европы” розпочала публікацію його праці, щоправда, дещо змінивши її структуру. Стаття була поділена на дві частини: “Росіяни в Галичині. Літературні і політичні замітки” (Вестник Европы.– 1873. – Кн. 1–2) і “Літературний рух у Галичині” (Там же. – Кн. 9–10).

Як і прогнозував Драгоманов, цей публіцистичний виступ у “Вестнике Европы” викликав негативну реакцію з усіх боків. Російська шовіністична преса докоряла йому за нерозуміння “великої історичної місії Росії” в слов’янському світі, у той час, як львівський кореспондент газети “Голос” (1873. – № 167), не поскупився на інсинуації з приводу національної належності автора публікації. Драгоманов у зверненні до редакції “Вестника Европы” гідно відбивав усі нападки своїх опонентів, переконливо довівши, що його позиція в національному питанні зумовлена політичним прагматизмом, реаліями тогочасного життя як в

Австро-Угорщині, так і Росії. Публіцист робить висновок: “Чутки про слов’янську солідарність, про слов’янське покликання Росії по відношенню не лише до руської, а й польської Галичини (бо і вона зв’язана з нами через Польщу) зачіпає інтереси значно серйозніші, ніж на перший погляд здається і любителям і противникам цих чуток, і що всі ці чутки, звичайно, можуть у деяких виливатись у пусту фразеологію, або вести до шовінізму, шкідливого і для нас, і для наших одноплемінників, – але можуть послужити серйозно нашому розвитку внутрішньому, улагодженню незначних національних непорозумінь. Тільки для цього потрібно, щоб преса найчисленнішого і так чи інакше, але єдино самостійного слов’янського народу поставилася до свого покликання серйозно, – щоб обговорювала слов’янські справи, виходячи з таких засад, які б були ширше всіх спорів слов’янських з чужими і між собою” [10, с. 716].

Другу частину цього висловлювання можна розцінити, як своєрідний реверанс російському лібералізму й офіційній владі. Проте слід пам’ятати, що стаття була вміщена в підцензурному виданні, і будь-яке необережне слово могло призвести до принципових купюр в її змісті, а навіть і до її заборони. Крім того, Драгоманову необхідно було зважати й на політичні амбіції хазяїв “Вестника Европы” – провідників російського лібералізму, які прагнули поставити під свій контроль дослідження національної проблеми в Росії. У той час Драгоманов уже не міг говорити відверто про свою позицію, він дедалі частіше змушений був удаватися до езопової мови.

Саме такий, езопівський стиль, помітний у його працях, уміщених на сторінках “Вестника Европы”, починаючи із середини 70-х років. В одній з них під суто академічною назвою “Ново-кельтський і провансальський рух у Франції” [11] Драгоманов порушує ключову проблему у сфері національних взаємовідносин – централізації і децентралізму в житті західноєвропейських народів. Для кожного серйозного читача роздуми над цією проблемою легко переносилися на російський ґрунт. Драгоманов вдавався до історичних екскурсів для того, щоб донести до передової російської громадськості ідеї прудонівського федералізму, показати його переваги над постулатом “єдинодержавної Росії”, що на той час посилено пропагували творці теорії “офіційної народності” і до якої став виявляти певну лояльність і російський лібералізм.

Варто зазначити, що із середини 70-х років ставлення редакції “Вестника Европы” до Драгоманова починає досить помітно змінюватися. Якщо в перші роки співробітництва вона певною мірою крізь пальці дивилася на камуфляж автором головних ідей статей і навіть допомагала йому в деяких випадках боротися з цензурою (як це було, наприклад, із заміткою “З приводу київських застольних промов”, спрямованою проти реакційної політики царизму в галузі освіти), то згодом таке доброзичливе ставлення помітно змінилося. Це виявлялося у зволіканні з розглядом статей, всілякими дріб’язковими причіпками до їхнього змісту. Стає зрозумілим, що емігрант Драгоманов, який відкрито заявив: “Доки в Росії не буде конституції, я до неї не повернуся”, уже не міг бути симпатичним петербурзьким лібералам, котрі неухильно еволюціонували в бік “Русской мысли”, поступово зливаючись з войовничим шовінізмом Каткова та його послідовників.

Цю зміну добре відчув і Драгоманов. “Видавці наших петербурзьких літературно-вчених і навіть наукових журналів, – писав він, – забувають те, що третину всіх їх передплатників дають південні губернії, і не розуміють значення українського, навіть усного, матеріалу, опрацьованого і неопрацьованого, не розуміють української мови, нарешті бояться звинувачень в малоросійському сепаратизмі [12, арк. 320 зв.]”.

Кожна нова спроба Драгоманова пробитися на сторінки “Вестника Европы” зустрічала також протидію цензури, що добре була поінформована про те, хто

був автором гострополітичних статей, підписаних псевдонімом “Толмачов”. 1874 р., коли Драгоманов вирішив розвинути національну тематику “Нарисами новітньої літератури малоросійської говірки”, С.-Петербурзький цензурний комітет удався до рішучих дій. Так, у вересневій книзі “Вестника Европы” з’явилася перша частина нариса, але продовження вже не було.

Статтю “Євреї і поляки у Південно-Західному краї” [13] цензура допустила до друку, але зробила в ній цілий ряд купюр. Були викреслені місця, де під сумнів ставилася теорія “офіційної народності”, яку в той час проводив царизм. У статті помітні нові тенденції. Якщо раніше Драгоманов полемізував з московськими “катковцями” від імені “європейських петербуржців”, то тепер, переконавшись, що політичний прагматизм великоросійських лібералів не йде далі визнання права лише говорити про національні потреби, він з усім своїм полемічним запалом обрушився на їхні політичні доктрини. Насамперед він звинуватив російський лібералізм за відродження згубної для багатонаціональної країни доктрини державного централізму як запоруки її процвітання. З цього приводу Драгоманов писав: “Відроджені ідеї офіційної народності, з’єднавшись з ідеями національно-державного централізму на пруський зразок, які принесла з собою частина західників-гегельянців, і утворили політичну доктрину досить змішаної і суперечливої властивості”. Навмисне ігнорування ідеї федералізму як досить вагомої альтернативи централістським тенденціям, на думку публіциста, слід розцінювати не тільки як політичну легковажність, а як вияв імперських амбіцій. “Наше західництво, – пише він, – яке було б краще назвати російським гуманізмом, являє до сих пір більшість культурних сил Росії, головний фактор її прогресу, літературного і суспільного, – воно у чистому своєму вигляді не виступало ніколи активно з питань західних країн через столичне незнання і через петербурзько-великоросійський шовінізм” [11, с. 688].

З кожним роком напруженість у стосунках Драгоманова з “Вестником Европы” відчувалася дедалі більше. Редакція респектабельного журналу не хотіла ризикувати, надаючи його сторінки радикалу з провінції, який висловлював думки з національного питання. Цю приховану протидію Драгоманов гостро відчув. В одному з листів до редактора “Вестника Европы” він не без іронії пише: “Втішаю вас і себе, що разом покінчив з багатьма питаннями і що не скоро повернуся до наших “братів-русинів”, оскільки, очевидно, надовго закінчив свою службу на цьому полі російської преси” [6, арк. 46].

Однак, незважаючи на останню фразу, Драгоманов ще не зовсім облишив надію публікуватися у “Вестнике Европы”. Він надсилає редакції додаткові відомості про шкільну освіту в Галичині, пропонує нові статті з цих питань. “Умістивши попередні статті з національних проблем, – стверджує він в одному з листів до М.М. Стасюлевича, – редакція “Вестника Европы” потрапила на похилу площину. Втім, присягаюсь, що я далі тягнути вас по ній не буду, – потягнуть вас події...” [5, с. 710]. Проте дальший перебіг подій розвіював драгоманівські ілюзії. Під цензурну сокиру потрапляє його стаття “Десять років української белетристики”. Уже надрукована в 9–10-й книгах “Вестника Европы” за 1875 р., вона була вирізана за вказівкою цензури й побачила світ вже по смерті Драгоманова. Коли ж у травні 1876 р. було видано указ про заборону всього українського, редакція “Вестника Европы” вирішила остаточно відмежуватися від українського публіциста, який ставав надто небезпечним. Яскраво це виявилось, коли Драгоманов надіслав влітку 1876 р. до редакції нову статтю “Нові матеріали малоросійської етнографії й необхідність їх порівняльного вивчення”. Він передбачав зволікання з публікацією. “Нещодавно, – пише він до редактора, – сталася дика заборона українських книг, вона, звичайно, прямо не відноситься до таких статей, як моя, але я добре знаю

російські публічні звичаї, щоб бути впевненим, що моя стаття не буде надрукована в російському журналі” [6, арк. 44].

Передбачення Драгоманова повністю підтвердилося. Тривалий час стаття, незважаючи на обіцянки редактора “Вестника Европы”, не друкувалася. Коли ж на сторінках інших видань стали без відома автора з’являтися фрагменти цієї праці, терпінню Драгоманова прийшов кінець. У досить емоційних листах до М. М. Стасюлевича й О. М. Пипіна він пише, що вирішив “підвести ризику під старими відносинами у світі літературних хазяїв”, і доходить невтішного висновку, що “скоріш за все, співробітництву моєму у “Вестнике Европы” кінець. Ідучи на такий крок, Драгоманов добре усвідомлював, що він утрачає останню можливість звертатися із сторінок легального органу до широких кіл російської громадськості. “Щодо багатьох дорогих мені сюжетів, – пише він із сумом, – “Вестник Европы” був для мене один, і раптом опинитися мені в океані “безкрайому” зовсім без човна було нелегко”.

Після 1876 р. Драгоманов у “Вестнике Европы” не співробітничав. Тільки 1892 р. в 11-й книзі журналу з’явилася невелика його стаття, підписана літерами Р. Я., “Нові рухи серед руських галичан”. Важко сказати, чи знала редакція, що під криптонімом було приховане прізвище одного з найталановитіших за всю історію видання “Вестника Европы” кореспондентів журналу.

Та, незважаючи на всі колізії, а часом і драматизм стосунків Драгоманова з редакцією “Вестника Европы”, слід констатувати, що публікаторська діяльність у провідному виданні російського лібералізму є одним з важливих компонентів його науково-публіцистичної роботи. Умови цього співробітництва, коли, за висловом українського громадського діяча, “доводилося підганяти зміст статей під обставини часу”, своєрідно позначилися на авторському стилі. Езопова форма викладу політичних думок превалює в більшості опублікованих на сторінках “Вестника Европы” статей Драгоманова і свідчить про його неабиякий публіцистичний хист і журналістську майстерність. Уперше в Росії із сторінок одного з найбільш впливових легальних журналів до свідомості широкої громадськості була донесена думка про важливість розв’язання національної проблеми. Цю обставину змушений був визнати навіть один з ідеологів російського лібералізму П.Б. Струве, який на сторінках “Освобождения” писав: “Драгоманов перший блискуче й докладно роз’яснив російському суспільству зміст і значіння конституційного ладу, особливо ж прав особи та принципів самоуправління” [14, с. 59]. Однак це було запізніле визнання. У 70-ті роки всі доводи Драгоманова, його блискуча аргументація натикалися на глуху стіну мовчання російського лібералізму, що, як і передбачав український громадський діяч, неухильно сповзав на позиції державного шовінізму, зливаючись поступово з найбільш реакційними силами країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Студинский Кирилл. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким: З початків соціалістичного руху в Галичині // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України. – К., 1927. – Кн. 1.
2. Примечания к “Автобиографии” М.П. Драгоманова // Былое. – 1906. – Кн. 6.
3. Дорошкевич О. Листи М.П. Драгоманова до О.М. Пипіна // За сто літ. – 1928. – Кн. 3.
4. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 – 1877). Огляд на моє українство // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1.
5. М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке. – СПб. – 1913. – Т. 5.
6. Центр. наук. бібліотека АН України ім. Вернадського (ЦНБУВ). Відділ рукописів, ф. 53 (В.В.Данилов), спр. 267, арк. 33. (далі – ЦНБУВ).
7. Центр, держ. історичний архів Росії у С.-Петербурзі, ф. 776, оп. 5, спр. 124, арк. 39 зв. (далі – ЦДІАР).

8. И. И. Новые материалы из переписки М.П. Драгоманова // Украинская жизнь. – 1913. – Июнь.
9. Т-о в М. Русские в Галиции: Литературные и политические заметки // Вестник Европы. – 1973. – Кн. 1.
10. Вестник Европы. – 1873. – Кн. 10.
11. Вестник Европы. – 1875. – Кн. 8.
12. Інститут російської літератури АН Росії, В. Р., ф. 265 (Русская Старина), оп. 1, спр. 18, арк. 320 зв.
13. Вестник Европы. – 1975. – Т. 4. – Кн. 7. – С. 133–179.
14. Довбищенко Як. Михайло Драгоманов, його життя, наукова, політична та громадська діяльність. – Харків, 1919.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії та методи історичних досліджень.

УДК 94 (497.2) “16/17“

БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ДЖЕРЕЛАХ XVII – XVIII ст.

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена питанням духовного розвитку болгарського суспільства в епоху переходу від середньовіччя до нового часу, з'ясування закономірностей і тенденцій розвитку історичної думки Болгарії у XVII – XVIII ст.

Ключові слова: болгарське національне відродження, просвітництво, романтизм, Паїсій Хилendarський

Статья посвящена вопросам духовного развития болгарского общества в эпоху перехода от средневековья к новому времени, выяснение закономерностей и тенденции развития исторической мысли Болгарии в XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: болгарское национальное возрождение, просвещение, романтизм, Паисий Хилendarский

The article deals with the spiritual development of the Bulgarian society during the transition from the Middle Ages to modern times, finding patterns and trends in the development of historical thought in Bulgarian XVII – XVIII centuries.

Keywords: Bulgarian national revival, education, romance, Paisiy Hilendarski.

Аж до теперішнього часу проблеми духовного розвитку болгарського суспільства, формування його історичної свідомості, місця історичної думки, особливо якщо мати на увазі початкові етапи національного відродження, не отримали пріоритетного розвитку в історіографії.

Тому, що болгарське національне відродження розвивалося почасти в рамках історичної епохи просвітництва, то всі нові явища в болгарській літературі та історичній думці перехідного періоду традиційно визначалися як просвітницькі. Найбільш послідовним захисником ідеї генетичного зв'язку просвітництва в Центральній і Південно-Східній Європі з просвітництвом Західної Європи є болгарський учений Ілія Харалампієв Конєв [4].

В умовах боротьби за національну незалежність особливу роль набуває література, у якій яскраво розкривалися слов'янський і національний пафос, патріотичні мотиви. Постановка загальнонаціональних завдань робила літературу важливим чинником пробудження національної свідомості, вимагала сильного емоційного впливу. Це дало змогу ряду дослідників виявити перші передромантичні тенденції в болгарській літературі ХУІІІ ст. (праці І.І. Каліганова [3], О. В. Ліпатова [5]).

У болгарській та вітчизняній історіографії дослідження творів болгарських авторів XVII – XVIII ст. ведеться за двома напрямками: власне-історичному та літературно-історичному при постійному превалюванні другого. Це зумовлено самим характером джерел, бо в досліджуваній період межа між літературно-художніми до власне науковими працями уявляється досить невизначеними.

Основу для вивчення проблеми заклали праці болгарських істориків і літературознавців, які в XIX – початку XX ст. узагальнили вже наявні відомості про історичні твори та їхніх авторів, визначили напрямки подальшого дослідження. Була створена серйозна наукова база через видання та коментування відомих і введення в обіг нових джерел. Тут особливо великий внесок болгарських учених Й. Іванова, В. Златарського, Б.Пенева і Ю.Трифоновна [1, с. 3].

У болгарській історіографії та літературознавстві післявоєнного періоду було продовжено вивчення традиційних напрямів у дослідженні історичної думки, проблем ідейного змісту історико-літературних творів, їхньої мови, стилю. Фундаментальністю, нетрадиційним підходом, ретельністю у вивченні джерел вирізняються праці Б. Ангелова, Н. Лраговой, Н. Генчева, Д. Цаїєва. Більшість праць присвячені передусім XVIII ст. [1, с. 4].

У вітчизняній історичній літературі переважають праці загального характеру, що уможливають увести розвиток болгарської історіографії в загальноєвропейський контекст. Особливу увагу приділено закономірностям історико-культурного розвитку слов'янських народів, відзначається типологічна близькість західно- і південнослов'янських культур в епоху формування націй. Важливим є кандидатська дисертація Ольги Анатоліївни Дубовик “Розвиток історичної думки Болгарії в XVII – XVIII ст.” [1].

Проблеми болгарського Відродження і, зокрема, історизму знайшли розкриття в працях зарубіжних істориків С. Поло, Е. Нідерхаузера, Ф. Вольмана, А. Тахїаоса і В.Бехіньеной [1, с. 4].

Основними доробками болгарських мислителів у XVII – XVIII ст. є:

- власне історичні праці, створені в другій половині XVIII ст. **Паїсієм Хілендарським** [6] і трьома його послідовниками – невідомим автором Зографської історії, ієросхимонахом **Спиридоном** [7] і **Атанасом Несковічем**;

- дамаскіни й збірники змішаного змісту, складені в XVII – XVIII ст., літописні нотатки, повідомлення та приписки, які доповнювалися мислителями до текстів, що ними перекладалися або переписувалися;

Дамаскіни – це рукописні книги, які отримали свою назву за іменем відомого грецького проповідника XVI ст. **Дамаскіна Студіта**. Створений ним збірник “Скарб” (1558) був найулюбленішою книгою болгар у XVII, XVIII і навіть на початку XIX ст. Пізніше терміном “дамаскіни” називали збірки змішаного типу, куди вносилися твори інших авторів. Відомо близько 200 болгарських збірників такого виду. Найбільш відомими дамаскінами XVI ст. були Белградський і Рильський; XVII ст. – Ханджарський, Тихонравовський, Копривштенський, Троянський, Протопопинський і Попстойковський; XVIII ст. – Тетевенський, Свиштовський, Котленський, Пазарджикський, Янкуловський, Жеравненський та інші [3, с. 823 – 824];

- твори, кореспонденція та реляції до Священної Конгрегації щодо пропаганди віри, написані представниками болгарської католицької еліти **Петром Богданом**, **Петром Гогдліом**, **Філіпом Станіславовим** і **Петром Пеячевічем**. Так, історичні роботи софійського єпископа Петра Богдана (Бакшева) (1601 – 1674) були інспіровані його католицьким керівництвом, яке бажало мати інформацію про минуле і сучасний стан болгарського населення. Так виникли тексти: “Опис царства Болгарії” (1640), “Історія Охрида” й “Історія Сербії і Призренської єпископії” (1655), “Історія Софії” (1653, 1658, 1663 pp.).

Кон'юнктурність цих праць виявляється в тому, що П. Богдан прагне продемонструвати свою перевагу як католицького єпископа Софії перед софійським грецьким митрополитом і подати себе єдиним повноправним представником болгарського народу. Перу іншого католицького автора, настоятеля болгарської францисканської провінції р. Алвінца (Румунія) **Блазиуса Клайнера** належить твір "Archivium Tripartitum". У його першій частині викладена історія Болгарії до османського завоювання. Друга й третя частини праці містять відомості про поширення болгарської францисканської кустодії на території Болгарії і Румунії з 1366 до 1775 р. [8, с. 4 – 5];

- доробки учених, які працювали в першій половині XVIII ст. у рамках Чипровської літературної школи, серед яких "Історія Сербії" **Франциска-Ксаверія Пеячевіча**, написана у формі діалогу болгарина й серба, праці **Криспо Пепкіча**, **Якова Пеячевіча**;

- твори представників "Російсько-слов'янської школи" в Сремських Карловіцах – **Хрістеора Гесферовіча** і **Партемія Павловича**.

В історії Османської імперії і Болгарії XVII – XVIII ст. відбулися зміни, які вплинули на активізацію історичної творчості. Складні умови формування й розвитку болгарської культури призвели до того, що часто талановиті її представники були змушені виступати у сфері дії інонаціональної та більш високої культури. На розвиток суспільної самосвідомості болгар суттєво впливали католицькі кола. Трагедія болгарського народу полягала не тільки в тому, що він утратив у кінці XIV ст. державну самостійність. Вона загострювалася і втратою духовної свободи: болгарська церква й відповідно всі її інститути були підпорядковані грецькій патріархії. Вищі кола грецького духовенства проводили асиміляторську політику болгарському народу. Парадокс болгарської історії полягав у тому, що споріднена Болгарії православна конфесія виявилася їй ворожою. Грунт для католицької пропаганди був по суті готовий. Доля розпорядилася так, що духовна діяльність у Болгарії була розгорнута й представниками католицького віросповідання. Ця діяльність у XVII – першій половині XVIII ст. несла позитивний заряд.

Болгарські католики відіграли значну роль і в становленні болгарської історіографії. Вони, знайомі з ідеями гуманізму та реформації, мали чітке уявлення про болгарські етнічні й політичні кордони, про їхнє історичне минуле. За допомогою літературної та політичної діяльності болгарських католиків здійснювався перший серйозний контакт болгар з європейським світом в умовах османського панування. Однак, їхні твори не були органічно пов'язані з розвитком літературного й суспільно-політичного життя Болгарії XVII – XVIII ст., були ізольованим явищем. Книги католиків з труднощами доходили до болгар.

Велике значення для розвитку історичної думки мало значно поширення в болгарських землях слов'янських рукописів і стародруків, що вплинуло не тільки на тематику історичної літератури й характер читацької аудиторії, але й на методику вивчення історії.

Жанри болгарської історичної літератури розвивалися за трьома основними напрямками: історизація творів, які не є за своїм жанром історичними; зміна функцій та характеру традиційних для середньовіччя жанрів у бік їхньої актуалізації; поява нових власне історичних праць.

Ще в XVI ст. відбулися певні зміни традиційних для середньовічної літератури жанрів у бік їхньої історизації. Про це свідчить велике поширення в XVII – XVIII ст. дамаскінів, чому сприяли енциклопедичний зміст цих збірок, доступність мови й стилю. Радикально новим в ідейному наповненні дамаскінів є її патріотична спрямованість творів, поява в них елементів історичної свідомості, національних почуттів.

Немаловажним є поширення у XVII – XVIII ст. незначних за обсягом творів типу літописних заміток, повідомлень, приписок до богослужбових книг, котрі являли собою безпосередню реакцію їхніх авторів на подію, очевидцями і сучасниками яких вони були.

У XVII – першій половині XVIII ст. релігійна форма свідомості переважала при характеристиці болгарського та інших християнських народів, при постановці проблем державності. Формування національної самосвідомості болгар у цей період було пов'язано з усвідомленням слов'янської єдності, близькості й спорідненості з російським, сербським та іншими народами, що в конкретних умовах було вираженням основної ідеї – єдності й спільності історичних доль повинні стати запорукою активної співпраці.

Основним ворогом балканських народів уважався іслам, в ідеології якого поняття народності не існує, і всі члени релігійної спільності рівні перед Аллахом. Логічно, що на противагу цій особливості ісламу в певні періоди розвитку балканських народів на передній план виступала релігійна загальнохристиянська свідомість. Болгарські автори XVII – першої половини XVIII ст., незалежно від того, належали вони до католицької чи православної конфесії, закликали у своїх працях за єдність християнської церкви як головної умови звільнення від османського ярма.

Із середини XVIII ст. в Болгарії почався процес національного відродження. Формування нації, національної культури та ідеології було найважливішою стороною цього процесу. Основу його становили глибокі соціально-економічні зміни, боротьба проти османського ярма й асиміляторської політики вищого грецького духовництва. Представники болгарської інтелігенції здобували освіту за кордоном і продовжували свою діяльність здебільшого поза межами Болгарії, насамперед у Валахії, Молдові та Росії. Усе це справляло істотний вплив на розвиток історичної думки. Вона ставала важливою ланкою національно-визвольної ідеології.

Історичні твори, що з'явилися в другій половині XVIII ст., несли на собі відбиток романтизму з його підвищеним інтересом до далекого минулого. У болгар романтизм відзначався підкресленим демократизмом, був насичений ідеями опору іноземному ярму. На розвиток болгарської історіографії вплинули також ідеї просвітництва з притаманними їм вимогами раціоналістичної критики, емансипації особистості й ліквідації невігластва. У Болгарії просвітництво та романтизм співіснували у своєрідній єдності при переважанні романтичних ідей. Таким чином, для поглядів виразників болгарської історичної свідомості XVII – XVIII ст. характерний своєрідний симбіоз елементів бароко, просвітництва та романтизму зі специфічними болгарськими умовами.

Засновником романтичного напрямку був **Паїсій Хілендарський** (1722 – близько 1798), який написав “Історію слов'яноболгарську” (1762). Паїсій вивчав матеріали афонських книгозборищ. Головними джерелами для нього стали твори середньовічних болгарських письменників Євфимія Тирновського та Григорія Цамблака, а також “Книга історіографія” і “Королівство слов'ян” далматинського історика початку XVII ст. Мавро Орбіні й “Діяння церковні і цивільні” ватиканського хроніста XVI ст. Цезаря Баронія. Поряд з ними джерелами праці Паїсія стали “Синопис” – підручник російської та слов'янської історії, уперше опублікований у Києві 1674 року, звід житій Димитрія Ростовського, “Стематографія” – допомога зі слов'янської геральдики, опублікована 1741 року вихідцем з Македонії Христофором Жефаровічем.

Паїсій, сприймаючи історію як повчальну дисципліну, підготував до книги вступ “*Про користь історії*”. Далі йшла передмова “*До тих, які хочуть прочитати і почути*”, котре мала яскраве патріотичне забарвлення. Найважливішим у книзі є розділ “*Зібрання історичні про болгарський народ*”, у

якому розглядався період з найдавніших часів до втрати Болгарією незалежності в кінці XIV ст. Паїсій оповідав про напади слов'ян на Балканський півострів, про заселення ними візантійських володінь, про політичні події. Він намагався з'ясувати причини завоювання Болгарії османами, сприймаючи його як національну трагедію.

В інших частинах праці Паїсія є відомості про Болгарію періоду османського панування. Тут він виклав свою політичну програму, закликаючи боротися проти османського ярма й асиміляторської політики грецького духовенства. Головним для нього було підтвердження історичного права болгар на церковну самостійність. В одному з розділів уміщено список болгарських царів. Увесь виклад Паїсій підпорядкував меті показати велич болгарського народу в минулому й пробудити національну гордість. Паїсій високо оцінив значення місії Кирила і Мефодія для розвитку середньовічної болгарської культури. У його праці містяться відомості про видатних культурних діячів середньовічної Болгарії – Климента Охридського, Євфимії Тирновського та інших [6].

Будучи монахом, проповідником ідеї божественної волі, Паїсій у той же час подолав багато принципів християнської історіософії, зокрема її універсалізм й апокаліптичність. Національно-патріотична та гуманістична спрямованість його книги зробила значний вплив на подальший розвиток болгарської історіографії. “Історія слов'яноболгарська” розходила в списках і компіляціях по всій країні.

Продовжувачем справи і традицій Паїсія був видатний болгарський просвітитель **Софроній Врачанський** (1739 – 1813). Побойуючись переслідування Османської влади, він покинув 1803 року Болгарію й до кінця життя залишався у Валахії. Тут Софроній пропагував ідею визволення Болгарії за допомогою Росії. Найвизначнішим його твором є написана в 1803 – 1805 роках живою, доступною народу мовою автобіографія “*Житіє і страждання грішного Софронія*”. У ній містяться цінні відомості про соціальний, культурний і духовний розвиток болгарського народу в умовах османського ярма. Хоча в праці Софронія ще немає чітко сформульованої ідеї опору іноземному гніту, проте весь його зміст, особливо яскравий опис страждань народу, підводило до неї. Уперше “Житіє” було опубліковано 1861 року в газеті “Дунавські лебідь” [2, с. 75].

Значний вплив на розвиток болгарської історіографії справила книга сербського історика **Іова Раїча** “*Історія різних слов'янських народів*”. 1801 року **Атанас Несковіч** переробив і видав у Будапешті частину цієї книги, що стосується болгарській історії, використавши при складанні компіляції також російський “Синопис”. Ця компіляція в силу своєї популярності була перевидана до 1844 року тричі. 1835 року в Белграді **Хрістакі Павлович** надрукував “*Скорочену болгарську історію*” також побудовану на праці Раїча [2, с. 76].

Для болгарської історичної думки XVII – XVIII ст. були характерні спроби теоретичного обґрунтування завдань історії. При цьому основним було прагнення авторів з'ясувати суспільно-політичне значення історичної творчості, визначити його практичну цінність. Виняткова увага істориків зверталася на констатацію історичних прав болгарського народу на територію, державність, самостійне церковне життя, на з'ясування культурно-історичної, етнографічної і релігійних традицій. Основна ідея авторів полягала в тому, що болгарі мають багату історичну та духовну спадщину і, шануючи її, вони повинні боротися за своє право на вільне політичне й духовне життя. Таким чином відроджувалася прагматична історіографія як історія діянь, покликана слугувати практичним цілям.

Для болгарської історіографії характерне й різке зменшення богословсько-теологічних сюжетів, у той час як історія релігії та церкви в її політичній іпостасі

як і раніше привертала пильну увагу істориків. Проблеми релігійного та конфесійного характеру актуалізувалися з урахуванням політичних умов, набували національно-патріотичного забарвлення.

Болгарські історики намагалися розкрити причини, уявити хід і розкрити наслідки османського завоювання й показати перспективи виходу з наявної ситуації. Особливість розвитку й функціонування болгарської культури полягала в її тісному зв'язку з національно-визвольним рухом

Усі аргументи на користь вивчення історії можна розділити на кілька умовних груп: необхідне застосування історичних знань у суспільній практиці, насамперед державними діячами; обов'язкове вивчення історії для правильної поведінки людини, організації в суспільному та особистому житті; аргументації морально-історичного характеру; ідея циклічності, повторюваності історичних подій.

Болгарські історичні твори XVII – XVIII ст. відіграли важливу роль у зміцненні життєвої ідеї національної єдності болгарських земель на підставі спільної історичної долі та єдиного етнографічного складу. Автори добре розуміли роль нового історичного пізнання в індивідуалізації, відокремленні, емансипації народів в етнічно різномірних, релігійно неєдиних, і які втратили колишню міць державах.

У другій половині XVIII ст. склалася вже орієнтація па певну читацьку аудиторію; автори розуміли саме значення місії історика. Важливим уявляється розуміння ними необхідності розповсюдження своїх праць. Новизна виявилася й у значному розвитку в них елементів автобіографізму. Автори почали ставитися до історії як до спеціальної сфери знання. Їх починають цікавити історіографічні та джерелознавчі проблеми, методика роботи, питання побудови творів, висуваються нові вимоги до викладу матеріалу (всеосяжний характер викладу тем, що належать до національної історії, єдність при підборі даних). В історичних працях щорічна структура літописів витісняється сюжетнотематичною розповіддю.

Таким чином, XVII – XVIII ст. – складний перехідний період у розвитку болгарського духовного життя. Цей час був ознаменований появою перших поколінь болгарської інтелігенції, нової культурно-історичної сили, покликаної відіграти провідну роль у формуванні національної свідомості й творенні культури нового виду. Перебільшене уявлення про місце культури в житті народу посилювалося під впливом національного гніту, коли культура набула особливого значення як сфера життєдіяльності народу.

У руслі розвитку духовної культури проходила й еволюція історичного знання і перетворення його в науку. Це був тривалий шлях від простого набуття історичного матеріалу та його узагальнення в історичні знання до власне наукового дослідження, який прагне до виявлення історичних закономірностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дубовик О.А. Развитие исторической мысли Болгарии в XVII – XVIII вв. / Ольга Анатольевна Дубовик: Автореферат на соискание научной степени кандидата исторических наук (Специальность 07.00.09. – “Историография” – М., 1992. – 24 с.

2. Историография истории южных и западных славян: [Учебное пособие] /Редколлегия: Л. В. Горина, В. Г. Карасев, Г. Ф. Матвеев, З. С. Ненашева (отв. секретарь), И. В. Созин (отв. редактор). – М.: изд. МГУ, 1987. – 423 с.

3. Калиганов И.И. Болгарская литература /Игорь Иванович Калиганов // История литератур западных и южных славян. – Том I: От истоков до середины XVIII века. – М.: Издательство “Индрик”, 1997. – С. 807 – 833.

4. Конев И.Х. Българското възраждане и Просвещението (История, историческо съзнание, взаимодействие) / Илия Харалампиев Конев. – София, 1983. – 267 с.

5. Липатов А. В. Проблемы общей истории славянских литератур от средневековья до середины XIX в. (европейский контекст, типологическая дифференциация и национальная специфика, формирование основ современного развития) / Александр Владимирович Липатов // Славянские литературы в процессе становления и развития. От древности до середины XIX века. – М.: «Наука», 1987. – С. 6 – 24.

6. Паисий Хилендарски. История славяноболгарская 1771. Самоковски препис. Фотот. изд. – София: Сдружение “Демократична мрежа” и сдружение “България 681”, 2004 – 281 с.

7. Спиридон История во кратце о болгарском народе славенском Стъкми за издание В Златарски. – София, 1900. – 123 с.

8. Чвырь Н.В Исторические представления болгар-католиков XVII –XVIII вв. (в контексте формирования национального самосознания южнославянских народов) / Нина Владимировна Чвырь: Автореферат на соискание научной степени кандидата исторических наук (Специальность 07.00.03. – “Всемирная история” – М., 2007. – 25 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України XIX – початку XX ст., соціально-економічні та політичні процеси в Російській імперії у XIX – на початку XX ст.; етнографія слов'янських народів.

УДК 398.1-054

СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Тіна МОМОТ (Київ)

У статті розглядається проблема сучасної сільської молоді у вітчизняній історіографії. Важливість вивчення цього соціального прошарку зумовлена тим, що саме сільська молодь в Україні може бути потенційним носієм традиції, а, отже, запорукою розвитку національної культури. Автором було проаналізовано дані соціологічних, історичних та етнологічних досліджень. Результати розвідки свідчать про те, що попри відсутність спеціального комплексного вивчення сільської молоді, деякі актуальні аспекти цього питання висвітлюються в межах окремих публікацій. Таким чином, історіографія сільської молоді в Україні постає як міждисциплінарна проблема й вимагає залучення результатів з різних суспільних наук.

Ключові слова: сільська молодь, історіографія, національна культура, традиція, суспільні науки.

В статье рассматривается проблема современной сельской молодежи в отечественной историографии. Важность изучения этого социального слоя обусловлена тем, что именно сельская молодежь в Украине может быть потенциальным носителем традиции, а значит, залогом развития национальной культуры. Автором были проанализированы данные социологических, исторических и этнологических исследований. Результаты работы свидетельствуют о том, что, невзирая на отсутствие специального комплексного изучения сельской молодежи, некоторые актуальные аспекты освещаются в рамках отдельных публикаций. Таким образом, историография сельской молодежи в Украине предстает как междисциплинарная проблема и требует вовлечения результатов из разных общественных наук.

Ключевые слова: сельская молодежь, историография, национальная культура, традиция, общественные науки.

The main focus of the article is the problem of modern rural youth in Ukrainian historiography. The importance of this study is conditioned by the fact that rural youth is the bearer of traditions in Ukraine and thus is an essential factor in the development of national culture. Sociological, historical and ethnological researches have been analysed. The results have shown the absence of a complex study of rural youth phenomenon; some aspects are covered by certain publications. Therefore the historiography of modern rural youth in Ukraine is an interdisciplinary problem and demands the application of the results of social sciences.

Key words: rural youth, historiography, national culture, tradition, social sciences.

Постановка проблеми. Це дослідження присвячене вивченню сільської молоді у вітчизняній історіографії. Зауважимо, що тема наших зацікавлень не обмежується тільки молоддю, яка проживає в сільській місцевості, а й стосується молодих сільських мігрантів до міст.

Молодіжні проблеми з огляду на визначальну роль молодих людей для майбутнього суспільства завжди є актуальними та соціально значущими. Культурні українські універсалії, ментальність українства сформувались у селі. Тому в гуманітарному науковому дискурсі саме сільська молодь в Україні розглядається як потенційний носій етнокультурних традицій, від якого залежить майбутнє національної культури в цілому.

Цілями пропонованої розвідки є аналіз наявного комплексу джерел та літератури, які стосуються проблеми сільської молоді в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній науці проблемі сучасної сільської молоді присвячено вкрай незначну кількість наукових публікацій. Дослідження презентовані історичними, соціологічними й власне етнологічними працями. Проаналізована література дає змогу виділити кілька умовних блоків в історіографії з цього питання.

Серед історичних досліджень варто відзначити селянознавчі студії – відносно нову галузь у вітчизняній історіографії. Серед її дослідників – Ю.Присяжнюк [1], В. Марочко [2], В. Бондар [3], О.Михайлюк [4], які вбачають ключову роль аграрної історії у творенні загальної картини історії національної. З-поміж дослідників українського села найбільш помітний черкаський науковець Юрій Присяжнюк. Йому належить оригінальний підхід трактування селянської історії через призму ментальності самих селян.

У комплексному історичному дослідженні “Історія українського селянства” [5], а саме в розділі “Українське селянство в незалежній державі” науковцями проаналізовано економічні, соціальні та культурні реалії села, динаміку життєвого рівня селян, що уможливорює створити об’єктивний соціокультурний портрет сучасного українського села.

Заслугує на окрему увагу розвідка Ярослави Веременич з локальної історії “Історична локалістика у пошуках дослідницького об’єкта: міська і сільська історії” [6]. У ній автор детально розглядає взаємовпливи міста і села, нероздільність процесів урбанізації і руралізації, а також простежує особливості міського і сільського способів життя.

В останні десятиліття українськими істориками почав розроблятися і такий напрямок, як історія повсякдення. Для вітчизняної науки він є абсолютно новим і на сучасному етапі ще переживає своє методологічне становлення. Серед теоретиків цього напрямку О.А. Удод [7] та О.А. Колястрок [8]. Їхній методологічний принцип, який ґрунтується на найкращих традиціях школи “Анналів”, передбачає не лише аналіз окремої соціальної групи в економічній, політичній, соціологічній та етнографічній площинах, а й “олюднення” цього напрямку в історіографії. Пропонується показати реальну людину, яка проживала в той чи інший історичний період. З історії повсякдення з’явилися і дисертаційні роботи, присвячені як міському [9], так і сільському населенню [10].

Соціологічні дослідження сільської молоді в Україні проводяться кількома інституціями: Інститутом соціології Національної академії наук України, Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, Національним інститутом стратегічних досліджень, Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка та Державним інститутом сімейної та молодіжної політики.

Інститут соціології НАНУ проводить довготривалі дослідження молоді. Міграційні процеси вивчають співробітники інституту І.М. Прибиткова [11], М. Шульга [12], Ю.Привалов [13]. В.А. Піддубний займається питанням

соціального комфорту й пріоритетними для сільської молоді напрямками ведення сільського господарства [14]. В.І. Тарасенко звертає свою увагу на тому, яка сільська молодь у контексті державної молодіжної політики... [15].

Окремо варто назвати збірники з опублікованими результатами соціологічних моніторингів – “Українське суспільство” [16], яких під грифом інституту соціології вже видано більше десятка. Саме вони можуть становити джерельну базу для вивчення реалій життя сучасної української сільської молоді.

Незамінними в етносоціологічному дослідженні є безпосередньо статистичні дані. Статистична інформація міститься в монографіях “Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти” [17], “Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів” [18], “Шлюб, сім’я та дітородні орієнтації в Україні” [19], “Населення України. Соціально-демографічний розвиток українського села” [20], “Рівень життя населення України» [21].

Джерелом для вивчення сільської молоді слугують і щорічні доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету міністрів України про становище молоді України [22]. Такі доповіді здійснюються після надання відповідної інформації всіма науковими та державними установами й видаються Державним інститутом сімейної та молодіжної політики (раніше Державний інститут розвитку сім’ї та молоді) як науково-дослідною установою Міністерства у справах сім’ї, молоді та спорту. У них детально описується дійсний рівень політичної культури, стан релігійності, дозвіллевої сфери, проблеми працевлаштування тощо [23].

Співробітниками Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка були зроблені масштабні моніторингові дослідження ціннісних, шлюбних, політичних орієнтацій молодих людей, стану їхнього здоров’я та пристрасі до шкідливих звичок [24].

Серед соціологічних досліджень з молодіжної проблематики помітно вирізняються праці дослідника з Таврійського Державного Агротехнічного університету, доктора соціологічних наук Віктора Олександровича Чигрина, які є чи не єдиним комплексним дослідженням сільської молоді в Україні. Віктор Олександрович значну увагу приділив реаліям життя сільської молоді в перехідному етапі та за умов суспільних трансформацій, дослідив стан ціннісних орієнтацій, електоральних преференцій, життєві плани, особливості міграційної активності, а також ставлення державної політики щодо цієї категорії населення [25]. Україн важливими для дослідника постають методологічні напрацювання В.Чигрина, адже він першим звернув увагу на специфіку дослідження саме цієї соціальної групи, зокрема детально займався дефініціями поняття “сільська молодь”.

З-поміж розвідок вітчизняних етнологів можна назвати дисертаційну роботу Л. Г. Босої “Соціалізація української молоді кінця XIX – початку XXI ст.” [26]. Дослідниця розглядає зміну моделі соціалізації молоді на початку XXI ст., вплив на трансформацію моральних ідеалів 80-річного перебування України під радянською владою, а також молодіжні субкультури та групи ровесників як фактори новітньої соціалізації.

Доречно буде згадати дисертаційне дослідження В.В. Левицького “Етнічна самоідентифікація студентської молоді на початку XXI століття (на матеріалах м. Києва)” [27], у якому автор розглядає сприйняття етнокультурного досвіду та світогляду свого народу в студентів столичних ВНЗ. Автор наголошує на тому, що саме студентський вік є періодом прискореної соціалізації, коли людиною засвоюються основні світоглядні позиції, а етнічна самоідентифікація студентської молоді визначає етнічне майбутнє України.

О. А. Поріцька в кількох свої статтях розглядає питання трансформації традиційних цінностей у житті молоді великого міста [28]. Авторка стверджує, що результати анкетування студентської молоді столиці однозначно показують її незацікавленість у національній культурі.

Етнологія міста в Україні наразі переживає своє становлення. Епізодичні дані щодо сільської молоді, яка переїжджає до міст, містяться в дослідженнях київського науковця Мирослава Борисенка [29]. Він вважає, що українські міста перебувають у перманентній динамічній трансформації, зокрема, відбувається постійний взаємовплив сільської та міської культур. Крім того, міські стандарти дуже швидко перетворюються на зразки життя для сільських мешканців. Цікавими є міркування автора щодо етнодиференціальних функцій, яких набувають предмети щоденного вжитку, а також щодо етнічної самоідентифікації городян. Окремо розглядається питання міграції до міст та адаптації новоприбулих до нових умов життя.

Міської культури стосуються й публікації Л.В. Малес [30]. Авторкою проаналізовано місце традиційного та урбанізованого в сучасному місті (індивідуалізму супроти патріархальності), а також специфіку “приватності” в українському суспільстві.

Окремо варто назвати збірник “Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ ст.”, у якому, здебільшого на прикладі Івано-Франківська, показані соціокультурні реалії українських міст. Так, Степан Павлюк розглядає тенденції та вияви етнічної самоідентифікації сучасного українського міста, адже, на думку автора, саме міста в сучасних умовах визначають усі перспективи етносоціальних та етнокультурних процесів держави [31]. Михайло Паньків аналізує трансформаційні процеси українського міста і села та їхню роль у творенні національної культури [32]. Дослідник також наголошує на вкрай важливій ролі міст у процесі розвитку національної культури й закликає до підвищення уваги щодо їх ньогосоціокультурного розвитку. Оксана Сапеляк розглядає формування національного культурного середовища в українських містах, наголошуючи на необхідності трансформації радянської системи цінностей у національну [33].

Проблемою культурного, а особливо мовного середовища українських міст, переймається і вітчизняний дослідник Роман Кісь. У своїй статті “Деякі соціокультурні детермінанти мовленнєвої поведінки в міських середовищах” автор аналізує з-поміж іншого мовні реалії, у яких опиняються після переїзду до міста молоді сільські мігранти [34].

Цікавою для дослідника сільської молоді є публікація Всеволода Наулка 1992 року [35], в якій автор подає коротку історію сільських поселень в Україні, а потім звертається до аналізу сучасного йому села, його стану та проблем. Така віддалена в часі робота є досить цінною для витворення зрізу умов життя сільської молоді на початку незалежності України.

Наостанок згадаємо колективну монографію “Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура” [36]. Автори своїм завданням визначили відтворення об’єктивної, реальної картини молодіжного життя. При цьому висвітлюються як особливості традиційного молодіжного середовища, так й аспекти сучасної молодіжної культури. Сучасному періоду, зокрема, присвячені розвідки Михайла Красікова, які стосуються студентської субкультури та віруванням.

Висновки. Отже, попри відсутність спеціальних розгорнутих досліджень сільської молоді в Україні, усе ж можна із упевненістю говорити про те, що окремі аспекти цієї проблеми висвітлювались у вітчизняній соціології, історії та етнології. Таким чином, проблема сільської молоді у вітчизняній історіографії постає лише як міждисциплінарна й передбачає залучення даних з різних гуманітарних наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Присяжнюк Ю.П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигм селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ–ХХІ ст. : монографія / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, Кандич С.Г., 2006. – 122 с.; Українське селянство ХІХ–ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навч. посіб. для студентів іст. ф-тів / Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького; Науково-дослідний інститут селянства; Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 119 с.
2. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929): монографія / В.І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
3. Бондар В. Вітчизняні селянознавчі інституції і їхня роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні / Редколегія: В. А. Смолій (голова); О. А. Удод (відп. ред.). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19.– С. 178 – 211.
4. Михайлюк О. В. Традиціоналізм селянської культури / О. В. Михайлюк // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: збірник наукових праць. - С. 237 – 243.
5. Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андросук, В.К. Баран та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с.
6. Веременич Я. Історична локалістика в пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії / Я.Веременич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. НАН України. Інститут історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України, 2011. – С.9 – 26.
7. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. А. Удод // Краєзнавство. – ТОВ “Видавництво “Телесик”, 2010. – №3. – С. 6 – 9/
8. Коляструк О. А. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – №15. – С.46 – 56; Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – Київ, "Дієз-продукт", 2007. – №1. – С. 174– 184; Коляструк О. А. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України, 2012. – №17. – С. 5 – 9; Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя: монографія / О. А. Коляструк; відп. ред. Даниленко В. М. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Вінниц. пед. ун-т ім. М. М. Коцюбинського. – Х.: Раритети України, 2010. – 385 с.
9. Вовк, В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Вовк В.М. ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.; Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ісайкіна О. Д. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
10. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення к 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Ю. Нагайко; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав Хмельницький, 2009. – 20 с.; Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лукашевич О.М. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 16 с.
11. Прибиткова І. М. Трудові мігранти в соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль та спосіб життя / І. М. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 73–98; Прибиткова І. М. Трудові мігранти в соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль та спосіб життя (завершення) / І.М. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №1. – С. 109–124; Прибиткова І. М. Депопуляція українського села : українське село не вмирає, воно деградує / І. Прибиткова, О. Бахматюк, О. Неборак //

Коментарі. – 2011. – № 38. – С. 15–17; Прибиткова І. М. Еволюція міських систем у часі і просторі: український варіант розвитку / І. М. Прибиткова // Містобудування та територіальне планування. Вип. 41 / відп. ред. М.М.Осетрін. – К.: КНУБА, 2011. – С. 368–384; Прибиткова І. М. Ми – не маргинали, маргинали – не ми? [Електроний ресурс] / І.М.Прибиткова // Філософська і соціологічна думка. 1995. – № 11–12. – С. 70–86. – Режим доступу: <http://www.journal@i-sociology.org.ua>.

12. Шульга М. Міграція як форма розширення ареалу життя особистості / М.Шульга // Соціальний ареал життя особистості. – К.: ІС НАНУ, 2005. – С. 181 – 196.

13. Привалов Ю. Тенденції урбанізації соціального простору / Ю. Привалов // Соціальні виміри поселенської структури (досвід соціальної паспортизації) / відп. ред. Ю. Саєнко, О.Г.Рогожин. – К.: ІС НАНУ, 2011. – С. 14–26.

14. Піддубний В. А. Ставлення сільської молоді до різних форм власності та господарювання у сільському господарстві / В. А. Піддубний // Сільська молодь: проблеми і перспективи. – К.: Знання України, 2003. – С.78–83; Піддубний В. А. Соціальний комфорт та поселенський статус: життєвий вибір / В. А. Піддубний // Українське суспільство 1994 – 2006. – К.: ІС НАНУ, 2006.

15. Тарасенко В. І. Сільська молодь – проблемна соціальна група молодіжної політики / В.Тарасенко // Молодіжна політика: проблеми та перспективи. Вип. 2.: зб. наук. праць / за ред. С.А.Щудло. – Дрогобич: Редакційний видавничий відділ Дрогобицького педагогічного ун-ту ім. Івана Франка, 2011. – С. 14–18.

16. Українське суспільство 2003. Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2003. – 684 с.; Українське суспільство 1992–2002 (соціологічний моніторинг) / За ред. Н.В.Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2003 – 116 с.; Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003 / За ред. Н. В. Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2003 – 98 с.; Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2004. – 705 с.; Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної. – К.: Заповіт, 2004. – 61 с.; Українське суспільство 1994 – 2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: ІС НАН України, 2005. – 653 с.; Паніна Н. В. Українське суспільство 1994 – 2005: Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2005. – 157 с.; Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг/ За ред. д. е. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2006. – 578 с.; Українське суспільство 1992 – 2006: соціологічний моніторинг / За ред. д. соц. н. Н. В. Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2006. – 94с.; Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. Ворони В. М., д. соц. н. Шульги М.О. – К.: ІС НАНУ, 2007. – 520 с.; Українське суспільство, 1992 – 2010: Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології; За ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К.: [Ін-т соціології НАНУ: ТОВ "Фоліант"], 2010. – 635 с.

17. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.

18. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна 2008. – 288 с.

19. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

20. Населення України. Соціально-демографічний розвиток українського села. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.

21. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л. М. Черенько. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – 428 с.: іл. – Бібліогр.: с. 417 – 426.

22. Нове покоління незалежної України (1991 – 2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) / Кол. авторів: В. А. Головенько та О. О. Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.; Сільська молодь України: стан, проблеми та способи їхнього розв'язання: Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.). – К.: Державний ін-т пробл.

сім'ї та молоді. – К. : Гопак, 2004. – 266 с.; Сільська молодь України: стан, проблеми та способи їхнього розв'язання: Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2004 р.) / Т. В. Безулік, А. І. Білий, Є. І. Бородин та ін.; Ред. кол. Ю. О. Павленко та ін.; Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді. – К.: Гопак, 2005. – 264 с.; Молодь в умовах становлення незалежності України (1991 – 2011 роки): щоріч. доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету міністрів України про становище молоді України / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та молодіжної політики; [редкол.: О. В. Белишев (голова та ін.)]. – К., 2011. – 316 с

23. Політична культура сучасної молоді: монографія / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребало. – К.: "А.Л.Д.", 1996. – 112 с.; Релігія. Церква. Молодь: монографія / В. Є. Єленський, В. П. Перебенесюк. – К.: "А.Л.Д.", 1996. – 160 с.; Молодь на порозі самостійного життя / Д. А. Дмитрук (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, Д. М. Дікова-Фаворська та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 166 с.; Молоде покоління нової України: ескіз соціального портрету. – К.: "А.Л.Д.", 1995. – 96 с.; Молодь і дозвілля (теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання). Випуск II. – К.: "А.Л.Д.", 1996. – 208 с.; Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання. – К.: Академпрес, 1998. – 168 с.; Соціальні проблеми працевлаштування молоді: Аналітичний звіт / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, О. В. Валькована, В. В. Онікієнко та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 132 с.; Морально-етичні імперативи та розважально-рекреаційна сфера в сучасному українському суспільстві / Алексеева А. В., Бондар Т. В., Галустян Ю. М., Нельга Т. О., Новицька В. П., Цимбалюк Н. М., Яременко О. О. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2005. – 111с.

24. Моніторинг поведінки молоді як компонент епідагляду другого покоління / Балакірева О. М., Галустян Ю. М., Дікова (Фаворська Д. М., Дмитрук Д. А., Сосідко Т. І., Мельниченко В. І., Яременко О. О. – К.: МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», 2005. – 44 с.; Молодь України у дзеркалі соціології / [Балакірева О. М., Бондар Т. В., Варбан М. Ю., Ганюков О. А., Головенько В. А.]: Ольга Миколаївна Балакірева (заг.ред.), Олександр Олексійович Яременко (заг.ред.). – К.: УІСД, 2001. – 210 с.

25. Чигрин, В.О. Становлення та соціальні проблеми сільської молоді: монографія / В. О. Чигрин. – Сімферополь: Таврида, 1996. – 176 с.; Чигрин, В. О. Сільська молодь: досвід комплексного соціологічного аналізу: монографія / В. О. Чигрин. – Мелітополь: ЗІДМУ-ТДАТА, 2006. – 384 с.

26. Боса Л. Г. Соціалізація української молоді кінця XIX – початку XXI ст.: дис.. канд. іст. наук: 07.00.05 / Боса Любов Григорівна; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2007. – 188 арк.

27. Левицький, В. В. Етнічна самоідентифікація української студентської молоді на початку XXI століття (на матеріалах міста Києва) : автореферат дис. канд. іст. наук : 07.00.05 / В. В. Левицький; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. - К. : [б. и.], 2011. - 20 с.; В.Левицький. Етнічна ідентичність в системі цінностей сучасного студентства / В. Левицький // Етнічна історія народів Європи. – випуск 32. – К., 2010. – С. 49 – 54

28. Поріцька, О.А. Традиційне та модерне в етнічних цінностях молоді урбанізованого середовища (за матеріалами опитування студентів київських вищих навчальних закладів) / О.А. Поріцька. – Народна творчість та етнографія. – 2010. – №6. – С. 17 – 23.

29. Борисенко М. В. Етнологія міста як перспективний напрямок українознавства / М. В.Борисенко // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 102 – 107.; Борисенко М. В. Житло та міський спосіб життя городян України в другій половині XX – на початку XXI ст. / М. В. Борисенко // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 151 – 155; Борисенко М. В. Етнологія міста. Методика та методологія дослідження / М. В. Борисенко // Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології. – К.: НАМУ. – 2011. – С. 292 – 310.

30. Малес Л. В. Місце приватності в українському суспільстві – буття поміж традиціями / Л. В. Малес // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х., 2008. – 435 – 439; Малес Л. В. Соціокультурний аналіз міського простору / Л. В. Малес //

Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології. – К.: НАМУ. – 2011. – С.310 – 319.

31. Павлюк С. Етнічна самоідентифікація сучасного міста: тенденції і прояви / С. Павлюк // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004 р. – С.4 – 8

32. Паньків М. Трансформаційні етнокультурні процеси українського міста і села: спроба виявлення тенденцій / М. Паньків // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004 р. – С.12 – 16.

33. Сапеляк О. Формування національного культурного середовища сучасного українського міста / О. Сапеляк // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004 р. – С. 21 – 23.

34. Кісь Р. Деякі соціокультурні детермінанти мовленнєвої поведінки у міському середовищі / Р. Кісь // Матеріали до української етнології. – Вип. 1 (4). – К., 1995. – С. 220 – 231.

35. Наулко В. Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги / В. Наулко // Народна творчість та етнографія. – К., 1992. – №4. – С. 3 – 12.

36. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження: у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – К.: Дуліби. 2010. – 568 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Момот Тіна Віталіївна – аспірантка Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України.

Наукові інтереси: сільські мігранти в соціокультурному просторі міста, антропологія міста.

УДК 930.2.(477) «1918»

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ГАЛИЧИНИ (1918 р.) У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ.

Владислав ПАРХОМЕНКО (Миколаїв)

У статті на підставі мемуарної літератури висвітлюється польсько-українське політичне протистояння за Східну Галичину напередодні Листопадового повстання 1918 року.

Ключові слова: парламентська репрезентація, Галичина, автономія, спогади.

В статье на основании мемуарной литературы освещается польско-украинское политическое противостояние за Восточную Галичину накануне Ноябрьского восстания 1918 года.

Ключевые слова: парламентская репрезентация, Галичина, автономия, воспоминания.

In article on the basis of memoirs of the literature highlights the Polish-Ukrainian political protest for Eastern Galicia on the eve of the November uprising of 1918.

Key words: parliamentary representation, Galicia, autonomy, memories.

1 листопада 1918 року в Галичині увійшло в історію Української революції, як початок визвольних змагань на західноукраїнських землях. Проте збройному протистоянню в умовах розпаду Австро-Угорщини, передувала тривала та напружена україно-польська політична боротьба за майбутній статус галицьких земель. Висвітленню цієї проблеми саме крізь призму спогадів сучасників і присвячена пропонована стаття. Джерельною базою стали мемуари, насамперед представників галицького визвольного руху, а в майбутньому – політичних діячів ЗУНР Л. Цегельського, К. Левицького, М. Лозинського та інших.

Восени 1918 року, коли поразка Австро-Угорщини у світовій війні стала очевидною, черговою спробою досягнення порозуміння між українськими політиками та австрійським урядом щодо майбутнього Східної Галичини стала

активізація діяльності українських депутатів парламенту, т.зв. Української парламентської репрезентації (УПР), керівництво якою здійснював Є.Петрушевич. Однак єдності серед галицького політикуму не існувало. Так, очолюваний К. Левицьким Народний комітет (Львів), а також група депутатів з Буковини діяли окремо від УПР, не визнаючи монополії Є. Петрушевича та його репрезентації на відстоювання українських інтересів. М. Лозинський, що у своїх спогадах досить детально описує цей розкол між українцями, вказує, що він значно послабив їхню роль та можливості в парламенті [1, с. 22].

Більше того, М. Лозинський відкрито звинувачує діячів Української парламентської репрезентації в неспроможності виконання завдань щодо створення української держави й недопущення введення Східної Галичини до складу майбутньої Польщі. На його думку, репрезентація та її лідери зберегли ту саму тактику, яка призводила до попередніх невдач, а саме спроба досягнути порозуміння з австрійським урядом та угодницька позиція перед ним, недостатньо ефективне використання парламентської трибуни для захисту українських інтересів тощо. Наводячи текст промови Є. Петрушевича в парламенті 19 грудня 1917 р. в ході дебатів про допущення народів імперії до мирних переговорів, автор указує на відсутність у ній навіть натяку на власну державу, а можливість об'єднання австрійської України з Наддніпрянською видавалася лише у формі далекого ідеалу. Максимальне, чого домагалася в цей час репрезентація, – це автономія України в складі Австрії, а не Польщі [1, с.23].

Інакше характеризує в мемуарах діяльність УПР її учасник Л. Цегельський. Випускаючи з уваги 1917-й рік, він указує на ту значну роботу, яку провели члени цієї групи напередодні подій 1 листопада 1918 р., зокрема, на участь представників репрезентації в багатосторонніх переговорах з делегаціями інших слов'янських народів – хорватів, словенців, чехів, словаків щодо рекомендацій імператору Карлу I про зміну державної структури імперії в цілому. Він також наголошує, що розбіжності між українськими групами не були такими сильними, і в переговорах з імператором Карлом I щодо майбутнього держави спільно виступили віце-президент парламенту Ю. Романчук, голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич, представник від Буковини М. Василько та голова львівського Народного комітету К. Левицький [2, с. 26 – 27].

Одночасно Л. Цегельський у мемуарах відкидає й звинувачення сучасників щодо небажання лідерів УПР надалі відстоювати ідею об'єднання Галичини з наддніпрянською Україною. Причиною таких дій своїх соратників він називає саме ситуацію в Києві, де при владі перебував проросійський гетьман П. Скоропадський, проти якого вже встигла сформуватися опозиція з числа українських соціалістичних партій. На думку автора спогадів, будь-який антигетьманський переворот мав неодмінно призвести до захоплення України більшовиками, що звичайно ніяк не суміщалося з планами існування єдиної, соборної держави [2, с. 30].

Важливим заходом, проведеним УПР на початку 1918 р., стала нарада 25 березня, на яку було скликано представників усіх політичних партій Галичини. Предметом наради стало вирішення питання щодо організації національних сил. На нараді були присутні 500 депутатів, що засвідчує зацікавленість у поставлених питаннях усіх політичних сил регіону. Резолюція, прийнята на цій нараді, містила низку положень, зокрема щодо визнання Брестського миру як першого кроку до української державності, чергового наголошення на невідривності українських земель від Австро-Угорщини, вимога остаточно відокремити королівство Галичини від польської адміністрації та перетворення Галичини й Буковини в окремий державний організм [3, с. 8 – 11]. Ця нарада продемонструвала ту розбіжність, яка існувала ще на початку 1918 р.

щодо майбутнього українських земель у різних соціальних прошарках Галичини. Якщо молодь та військові, особливо Січові стрільці, виступали передусім за незалежну соборну Україну, то парламентарії та партійці до останнього трималися федералістської позиції щодо майбутнього устрою Австрійської імперії [4, с. 28 – 29].

Протягом літа – початку осені 1918 р. в середовищі УПР розроблялися різні проекти майбутньої української державності на Галичині як у складі Австрії, так і як незалежної країни. Особливо помітно це стало тоді, коли поразка країн Центрального блоку у світовій війні виявилася досить очевидно. Тим більше, що на міжнародній арені серед лідерів Антанти ставлення до майбутнього Австро-Угорщини поступово змінювалося. Якщо на початку 1918 р. пріоритетним видавався проект американського президента В. Вільсона про збереження Австрійської імперії як федеративної держави із широкими повноваженнями всіх національних меншин, то в подальшому більшої ваги став набувати проект французького прем'єра Ж. Клемансо щодо повного розгрому Австрії та її розподілу на низку незалежних держав. І чим далі тягнулася війна, тим реалістичнішим ставав саме французький проект, у якому були впевнені чехословаки, поляки та південні слов'яни [1, с. 26].

Одним із заходів розробки проекту майбутньої співпраці Галичини з Антантою був проект створення в складі антантівської армії українського легіону з військовополонених українців-галичан на Італійському фронті. Автором його став редактор “Діла” В. Панейко, котрий ще у квітні 1918 року виїхав до Швейцарії і там уступив у зв'язки з представниками Антанти [2, с. 32]. Для реалізації цього проекту він повернувся до Львова й вів переговори з К. Левицьким та Є. Петрушевичем про фінансування такої діяльності. Однак, отримавши відмову від обох політиків, В. Панейко змушений був повернутися до Швейцарії ні з чим. При цьому Є. Петрушевич відкрито заявив, що він не братиме участі в таких заходах, адже вважає їх зрадою Центральному блоку, засвідчивши таким чином ще раз позицію УПР щодо автономії України в складі Австрії [3, с. 52-54].

Але політика вичікування української верхівки врешті-решт дала збій. Про це однозначно вказують більшість мемуаристів, котрі висвітлюють події жовтня 1918 р. [5] У цей час військова та політична кризи Австро-Угорщини стала настільки очевидною, що навіть українські політики змушені були змінити свою тактику вичікування й перейти до відкритих вимог. Так, ще 22 вересня 1918 р. у великому залі Народного Дому у Львові відбулося маніфестаційне віче українців, що стало протестом жителів міста проти приєднання Галичини до Польщі. Окрім простих громадян, на віче були присутні К. Левицький (котрий вмістив у своїй мемуарній опис цієї події), секретар Народного комітету С. Баран, письменник М. Левицький, доктор Л. Цегельський та інші відомі персони. Основною ідеєю зборів була вимога виконання австрійським урядом усіх зобов'язань перед Українською Державою відповідно до Брестського договору, а також зобов'язань із створення автономного українського коронного краю в самій Австрії. Ключовою темою віча стала ідея єдності всіх українських земель. І хоч у черговий раз було наголошено на вірності ідеям автономізму, все яскравіше проступала ідея власне української соборної держави [3, с. 97 – 98].

Наступним кроком відходу від попередньої політики стали парламентські дебати у Відні, що розпочалися 1 жовтня 1918 р. Діяльність українських парламентарів на цій сесії досить детально висвітлив у своїх мемуарах М. Лозинський. Основою для дебатів стало оголошення унії Австрії з Польщею, що вкотре підкреслило ігнорування австрійцями всіх українських проектів. У відповідь 4 жовтня у своєму виступі голова УПР Є. Петрушевич уперше відкрито пригрозив розривом з Австрією в разі відмови від поділу Галичини на українську

та польську частини. Ще більш радикальним став виступ К. Левицького, котрий чітко заявив, що шлях українців веде не до Варшави, а до Києва [3, с. 105]. Більше того, у його промові читалося попередження про рішучість українців збройним чином відстоювати свої права й не допустити переходу в “польське рабство”. Підсумував же прагнення української сторони депутат від соціал-демократів С. Вітик, який заявив, що українці обрали свій шлях, і він веде до “з’єднання вільної України” [1, с. 27].

Така позиція українських парламентаріїв не лише наочно продемонструвала іншим депутатам рішучість української сторони, а й фактично підштовхнула їх самих до реальних справ із забезпечення власної державності. Як згадує у своїх мемуарах Л. Цегельський, українці стали грати в подвійну гру, з одного боку, засвідчуючи свою вірність Габсбургам, а з другого – готуючи переворот [2, с. 34]. Однак, як і кожна конспірація, ця не могла тривати вічно, тим більше, що події та публічні заяви змушували діяти більш рішуче. Через це 10 жовтня 1918 р., у Відні було проведено нараду УПР, на яку зібралися всі українські депутати разом з П. Вітиком, митрополитом А. Шептицьким та депутатами з Буковини, очолювані М. Васильком. Рішенням цієї наради, прийнятим одноголосно, стало скликання 19 жовтня 1918 р. до Львова представників усіх українських областей Австро-Угорщини для створення власного керівного органу – Української Національної Ради, яка буде уповноважена проголосити й провести в діло право самовизначення українського народу на його західних землях [3, с. 105–106].

Потрібно сказати, що не лише парламентарі розпочали роботу із переходу влади в Галичини до українського керівництва. Такі ідеї були наявні й серед українських військовиків – як солдатів, так й офіцерів. І якщо парламентарі більше уваги приділяли саме організаційним моментам: щоб нікого не образити й провести заходи в законному полі, то військові готували більш практичні проекти. Як зазначає у своїх мемуарах В. Габсбург, ще 15 жовтня до нього приїхали два українських офіцери з Галичини й повідомили йому що українці готуються перейняти владу в регіоні. Більше того, ними обговорювалися реальні заходи, зокрема план знищення мосту через р. Сян, що мало забезпечити неможливість швидкої відповіді поляків [6]. Ця згадка засвідчує, що плани стосовно військового перевороту готувалися не перший день, і військові реально розцінювали можливість перемоги. А той факт, що про свої плани вони доповіли хоч і прихильному до українців, але все ж таки представнику правлячої династії, засвідчує, що ніхто з них не розглядав можливість реальної протидії з боку австрійської влади та й саму можливість подальшого існування Австрійської імперії.

Тож можна говорити про те, що на середину жовтня 1918 р. більша частина українського суспільства та особливо його політично активні прошарки були готові до радикальних змін, прагнули й надалі боротися за українську державність на всіх рівнях.

Подальші події в Австро-Угорщині розвивалися досить швидко, і що головне, на руку українській стороні. Так, 6 жовтня на Буковину для поповнення було переведено з Великої України частину підрозділів Січових стрільців – найбільш національно свідомої частини українських військових, що могли стати головною опорою нової влади [6]. А 16 жовтня 1918 р. зникла й остання перепона для скликання національних зборів – імператор Карл I Габсбург опублікував свій маніфест, у якому сам закликав кожне “плем’я” в країні створити свій власний державницький організм [3, с. 109]. Передбачалося для всіх народів, котрі прагнули увійти до складу нової, перебудованої Австрії (а українці декларативно належали саме до таких), необхідність створення власних Національних Рад, котрі мають займатися справами свого народу. Проголошення цього указу

ставило під сумнів правове підґрунтя від польської сторони, адже тепер дії українців відбувалися не самовільно, а відповідно до імператорського маніфесту. Треба правова сторона можливості проведення зборів не приховувала самого антиукраїнського духу документа. Розрахований він передусім на поляків, цей маніфест ще раз підкреслив їхнє право на створення власної держави й лише висловлював надію щодо унії Польщі з Австрією. Він практично повністю ігнорував інтереси українців не тільки Галичини, а й тих регіонів що до неї не належали, насамперед Холмщини, Підляшшя та Закарпаття. Опублікована в “Ділі” відповідь української сторони, складена в дусі УПР, чітко зазначала, що за таких умов українці не бачать для себе перспективи. Лише відокремлення українських регіонів від Польщі й здійснення їхнього повноцінного захисту від колонізації дасть змогу виправдати дії українців із збереження союзу з Австрією [1, с. 28].

Ураховуючи все вищезгадане, Всенародний конгрес Східної Галичини, котрий відбувся 19 жовтня 1918 р., перетворився на вирішальну політичну подію цієї доби.

Сам цей захід доволі детально описаний більшістю мемуаристів, учасників конгресу К. Левицьким, Л. Цегельським, М. Лозинським та ін. Зокрема, вони зазначають, що на зібранні були присутні практично всі представники української політичної верхівки, а головував голова УПР Є. Петрушевич. Однак тривало воно не довго. Голова зачитав прийняті напередодні постанови про утворення Української Національної Ради та її статут, постанову про проголошення незалежності всіх західноукраїнських земель. Спроба соціал-демократів нав’язати дискусію з приводу подальших відносин з Великою Україною та щодо проведення соціальних реформ завершилася невдачею – конгрес було закрито [1, с. 31].

Але не всі політичні сили були задоволені таким завершенням конгресу. Як засвідчує у своїх спогадах О. Кузьма, того ж дня прихильники соборності українських земель зібралися на окрему нараду. Її рішенням стало відправлення до Києва власної делегації із заявою про прилучення українських земель Австро-Угорщини до Наддніпрянщини [7, с. 109]. Наголошенням цього факту автор показав, що із самого моменту виникнення української влади вона не була єдиною, і вже в жовтні 1918 р. виявився розкол на дві групи – прибічників власне галицької незалежності й тих, хто виступав за єдину, соборну українську державу.

Головним же результатом конгресу стало проголошення прокламації Національної ради, у якій було задекларовано курс на самостійну української державу на території Східної Галичини. Ураховуючи той факт, що більшість членів Національної Ради на чолі з Є. Петрушевичем мали від’їхати до Відня на переговори з австрійським урядом, було створено також львівську делегатуру УНРади, очолювану К. Левицьким, котра мала на місці вирішувати питання щодо процедури переходу влади до національного уряду й фактично готувати військовий переворот, котрий і відбувся 1 листопада [2, с. 34].

Проте боротьба за проголошену незалежність не обмежилися Конгресом 19 жовтня 1918 р. Наступні тижні тривала робота із практичного впровадження його рішень. У Відні розпочала переговори група УНРади, очолювана безпосередньо Є. Петрушевичем. Однак австрійський уряд у характерній для себе манері затягував переговори щодо визнання статусу української держави та повноважень Української Національної Ради. Лише на 30 жовтня була призначена зустріч з главою уряду Лямашем, на якій українська делегація мала представити свої вимоги та бачення ситуації [2, с. 40]. Відповідно таке затягування негативно позначалося й на ситуації у Львові, де делегація на чолі з К. Левицьким не мала можливості перейняти реальну державну владу в Східній

Галичині та створити військову організацію, хоча план цих заходів уже був розробленим у Відні і переданим до Львова [3, с. 128 – 129].

Таке затягування часу було вигідно іншій стороні – полякам. 18 жовтня, майже одночасно з українцями, поляки створили Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським, що відразу висловив претензії на Познанщину, Західну Білорусію та Галичину. Маючи достатні гарантії від австрійської сторони про майбутнє створення власної держави та входження усієї Галичини до її складу, вони не поспішали зі створенням додаткових представницьких інституцій, адже й так більша частина адміністрації в Галичині була в їхніх руках. Лише 28 жовтня 1918 р. в Кракові відбулася нарада польських депутатів, на якій було засновано Польську ліквідаційну комісію, яка претендувала на контроль над усім регіоном, а 1 листопада комісія мала приїхати до Львова й перейняти в австрійських урядовців усю владу. За таких умов вичікування відповіді з Відня було політично смертельним для Української Національної Ради, яка могла втратити владу, навіть не отримавши її. Отже, як зазначає у своїх мемуарах К. Левицький, наближався конфлікт, який мав вирішити: хто ж буде господарем у Східній Галичині [3, с. 120]. Попереду було Листопадове повстання та україно-польська війна 1918 – 1919 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лозинський М. Галичина в роках 1918 – 1920. / Михайло Лозинський. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – 228 с.
2. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.
3. Левицький К. Великий Зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / Кость Левицький. – Львів: Червона Калина, 1931. – 152 с.
4. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду / Василь Кучабський. / Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – С.12 – 201.
5. Левицький К. Розпад Австрії і українська справа. (Політичні спомини з р. 1918) / Кость Левицький. // Воля. – Відень. – 1920. – Т.3. - № 1. – С.8 – 13; № 2. – С.54 – 59.
6. Габсбург В. Автобіографія / Вільгельм Габсбург – [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.rulit.net/tag/biography-memoirs/avtobiografiya-get-192070.html>
7. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. — Львів: Накладом автора, 1931. – 448 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пархоменко Владислав Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження.

УДК [316.347+303.8](477.54/.6)

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

Олена ПІСКУН (Київ)

У статті проаналізовано джерела, у яких розкрито особливості етноідентифікаційних процесів узагалі та ідентичності населення Слобідської України зокрема. До окремої групи публікаційних матеріалів віднесено присвячені пріоритетним факторам: а) мова; б) релігія; в) етнокультура.

Ключові слова: Слобожанщина, ідентифікація, джерела, мова, релігія, етнокультура.

В статье проанализированы источники, в которых раскрыты особенности этноидентификационных процессов в общем и идентичности населения Слободской

Украины в частности. К отдельной группе публикационных материалов отнесены посвященные приоритетным факторам: а) язык; б) религия; в) этнокультура.

Ключевые слова: Слобожанщина, идентификация, источники, язык, религия, этнокультура.

The sources in which the peculiarities of the ethnic and identificational processes in general and the identity of the inhabitants of Slobidska Ukraine particularly are depicted in the article. The publicational materials devoted to the priority factors: a) language; b) religion; c) ethnic culture are ascribed to the separate group.

Key words: Slobozhanshyna, identification, sources, language, religion, ethnic culture.

Постановка проблеми. Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми. Поняття етнічної та національної ідентифікації а також ідентичності висвітлені в ряді праць сучасних дослідників. У цих працях яких ґрунтовно розкрито генезу термінів: від виникнення в науці до кількох напрямків дослідження та застосування в наш час. Однак, проблема вивчення процесів самоусвідомлення населення Слобожанщини є новою для вітчизняної науки й поки що не стала предметом спеціального теоретичного аналізу та емпіричних досліджень.

Постановка завдання. На сучасному етапі розвитку української етнологічної науки постала необхідність історіографічного узагальнення поступу вітчизняної етнології в напрямку культурно-побутових, ідентифікаційних досліджень окремих етнографічних районів України, зокрема Слобожанщини.

Виклад основного матеріалу. Етноідентифікаційні процеси в середовищі населення Слобідської України мають свою історію у вітчизняній науці, але найґрунтовнішими з них є монографія О. В. Титар “Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності” [30] та розвідки О. Мусієздова [20; 21]. У праці О. В. Титар досліджено проблеми національно-культурної ідентичності в культурі Слобожанщини на матеріалі філософії, літератури, історії, мистецтва. Авторка описує особливості слобідської регіональної ідентичності, її символи-маркери (на матеріалі опитування першокурсників Харківського університету). Дослідниця зазначає, що слобожанська ідентичність є етнонаціональним регіональним різновидом української ментальності, який сформувався під впливом Прикордоння “між землеробськими (українська, російська) і кочівницькими культурами, порівняно високим ступенем соціальної однорідності (початковий статус вільних людей), релігійної толерантності (при збереженні основного православного обряду)” [30, с. 5].

У монографії розмежовуються поняття культурної та національної ідентичності, робиться огляд літератури, яка розкриває особливості слобідської регіональної ідентичності. Також аналізуються чотири моделі слобожанських національно-культурних ідентичностей – барокова, романтично-просвітницька, модерна та сучасна (постмодерна).

О. Мусієздов у своїх розвідках [20; 21] досліджує поняття “ідентичність” та “ідентифікація” з погляду різних наук (психоаналіз, соціологія, психологія), аналізує рівень розвитку свідомості першокурсників Харківських вищих навчальних закладів.

У своїй статті “Пріоритет ідентичності: регіональне чи етнічне (за матеріалами україно-російського порубіжжя)” [3] Н. Аксьонова на основі власних польових матеріалів зробила спробу дослідити особливості самоідентичності представників Глушковського району Курської області, відносячи українців обстеженої території до діаспори. У її роботі наведено тільки два інтерв'ю, на підставі яких дослідниця резюмує, що за таких умов самоідентифікація особистості визначається тільки адміністративними категоріями, що, на наш погляд, не відповідає дійсності, оскільки не було проведено цілісного комплексного опитування, яке дало б змогу визначити ідентифікаційні пріоритети опитаних, а наведені інтерв'ю не є показовими.

Оскільки поняття “ідентифікація” перебуває в тісному зв’язку з поняттями “ідентичність”, “свідомість”, “самосвідомість”, зупинимося на дослідженнях цих термінів. Зокрема, Е. Д. Сміт у монографії “Національна ідентичність” [29] розкриває причини та наслідки формування національної ідентичності як колективного феномена, подає характерні риси ідентифікації, політичні наслідки наявності різних її видів, їхній потенційний вплив на виникнення етнічних конфліктів, аналізує випадки заміни ідентичностей, що призводять до нестабільності, способи формування територіального та етнічного різновидів самосвідомості. Автор зазначає: “Відповідно до західної моделі національної ідентичності, нації розглядаються як культурні спільноти, члени яких об’єднані, якщо не тісно згуртовані, спільною історичною пам’яттю, міфами, символами і традиціями” [29, с. 20].

Окремі аспекти розвитку української національної свідомості (філософські, історичні, політологічні, соціально-психологічні) розкриті в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема О. Антонюка [4; 5], В. Бабакова [7], І. Кресіної [16], Л. Нагорної [22; 23], М. Шульги [35–37] та ін. Зокрема, соціолог М. О. Шульга зосереджує увагу на мові, культурі як провідних чинниках формування ідентичності особистості, аналізує способи впливу етносу на особистість. Він розкриває поняття “етнічної самосвідомості”, пояснює його особливості, виокремлює причини розповсюдження білінгвізму.

Коло наукових інтересів Л. П. Нагорної є досить широким: від ідентичності та її різновидів, свідомості, до мовної політики. Вона зазначає: “Ідентифікація з етносом є у своїй основі культурною, в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. Національна ідентичність виявляється в горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян” [22, с. 46]. Дослідниця акцентує увагу на загальнонаціональних цінностях: національному інтересі, національній безпеці та ін.

Поруч із розкриттям поняття “національна ідентичність” І. О. Кресіна [16] всебічно аналізує явище української національної свідомості в контексті політичних процесів, які відбуваються в Україні та світі. У монографії авторка виокремлює три рівні національної свідомості (буденний, теоретичний, державнополітичний), пояснює відмінність між раціональним та ірраціональним компонентами національної свідомості [16, с. 87, 126–127].

Проблема вивчення етнонаціональної ідентичності мешканців Слобожанщини розкривалася також у контексті дослідження етнічного складу та мовної компетенції населення України й частково була розглянута в наукових доробках В. Євтуха [13], у яких запропоновано типологію та особливості ідентичності; В. Котигоренка [15], які є відображенням дослідження етнічних протиріч і конфліктів в Україні з урахуванням особливостей суспільної свідомості, психології. Цінними також є праці В. Наулка [25], В. Романцова [28], що подають інформацію про стан збереження традиційно-побутової культури та рідної мови в умовах міжетнічної взаємодії.

Зокрема, Л. О. Колісник [14] у праці наводить приклади трактування поняття “етнічна ідентичність” представниками примордіалізму, інструменталізму, конструктивізму. Дослідниця відзначає, що процес формування російського населення в Україні, зокрема у Південно-Східному регіоні, відбувався досить нерівномірно. До початку ХХ ст. на досліджуваній території сформувалося російськомовне місто й україномовне село, у якому росіяни були презентовані незначною кількістю, а тому швидко асимілювалися українським населенням. Увагу також зосереджено на мовному чинникові. Науковець зазначає, що розширення функцій однієї мови на території поширення білінгвізму впливає на

зниження статусу мови іншої. У той же час помітним чинником соціально-етнічного статусу росіян в Україні є їхня історична пам'ять та особливості етнічної ідентифікації. Останню, за результатами опитувань, респонденти здійснюють за етнічною належністю своїх батьків або одного з них. Як засвідчили анкетні дані, росіяни схвально ставляться до відродження української мови та культури на досліджуваній території.

Для ґрунтовнішого висвітлення формотворчих чинників ідентифікаційних процесів уважаємо за доцільне подати характеристику джерел, у яких розкрито роль мови, релігії та етнокультури при визначенні ідентичності індивіда. Значне місце відведено вивченню мови як етнонаціонального ідентитету. Зокрема, аспекти державної мовної політики розглядали Б. Ажнюк [1; 2], М. Дьячков [12], Л. Масенко [19], Л. Нагорна [22], О. Ткаченко [31], особливості існування двомовного суспільства досліджували С. Шумлянський [38], О. Черемська [32], В. Лісовий [18], у яких автори подають визначення поняття “білінгвізм”, типології двомовності.

Важливими є праці, що стосуються мови як основи визначення етнонаціональної ідентичності та ідентифікації. Це, насамперед, розвідки Т. Воропаєвої [8; 9], О. Донцова (Москва) [11], С. Нікітіної [26], З. Омельченко [27].

Недостатньо розкритим є і релігійний ідентитет. На увагу з висвітлення цього питання заслуговують доробки О. В. Шуби [34], І. М. Щербак [39], І. Б. Яськіва [40]. Так, мета праці О. В. Шуби – дослідити способи взаємодії етносу та релігії у процесі історичного розвитку та їхнє функціонування в умовах незалежної України. Науковець указує на роль і значення конфесійних чинників у національному бутті українського народу, з'ясовує тенденції розвитку етнонаціональних і релігійних процесів, причини та сутність міжцерковного конфлікту.

І.М. Щербак розглядає види ідентифікації щодо православ'я (колективна, традиційна релігійна ідентичність), окреслює символи релігійної належності. У своєму дослідженні науковець також охарактеризовує стереотипні моделі поведінки населення України в соціорелігійному просторі, аналізуючи їхні складові та форми вияву (глибоко віруюча людина, церковний вірянин, вірянин відповідно до родинних цінностей, байдужий до релігії та ін.) [39, с. 181].

Збірка “Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура” [24] допомогла дослідити релігійну ситуацію в Слобідській Україні, взаємостосунки РПЦ і Толстовства (релігійне філософське вчення кін. 80-х рр. XIX ст.) на межі XIX – XX ст. на досліджуваній території, уможливила з'ясувати принципи функціонування УАПЦ у Слобожанщині. У ній уміщено доповідь про внесок Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства та його музею в процес формування духовної культури Слобідської України в 1913–1920 рр. Також розкрито вплив московської колонізації на церковне мистецтво Слобожанського краю в XVI – XVII ст. Таким чином, наявні лише праці загального характеру й відсутні ті, які досліджують роль релігії у житті сучасних мешканців Слобожанщини, особливості розповсюдження УПЦ КП та УПЦ МП в межах регіону.

Як відомо, етнокультура є однією з форм відтворення національної свідомості українців. Вивчення традиційної культури в смузі міждержавних кордонів є найскладнішим для дослідників. Справа у тому, що на порубіжних територіях, як завжди, розміщуються близькі за своєю культурою етноси.

Російський науковець П.І. Кушнер (Книшев) зазначав, що в межах етнічних кордонів найактивніше відбуваються процеси культурного взаємообміну, що “викликає чи взаємозапозичення, чи створення перехідних форм – змішані говірки, схожий побут, уніфікацію матеріальної культури” [17, с. 61]. Можливо,

саме через це етнокультура краю неповністю досліджена. Це, зокрема, розвідки Л. Ф. Артюх “Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України” [6], М. В. Воропай “Етнокультура українців північно-східної Слобожанщини в II пол. XX – на поч. XXI ст.” [10] та російської дослідниці Л. М. Чижикової “Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры” [33], які вона проводила в 70–80-х роках XX ст. Найбільше уваги в праці приділено вивченню матеріальної культури та історії регіону.

У монографії Л. Ф. Артюх [6] подано результати дослідження 1975–1978 рр., яке охопило північну частину Слобожанщини та східні райони Лівобережного Полісся України [6, с. 6]. У праці розкрито особливості повсякденного харчування українських і російських селян, виокремлено спільні риси, які, на думку автора, “пояснюються спільністю історичного походження, соціально-економічних умов, близькістю природних факторів” [6, с. 106].

М. В. Воропай у своїй праці [10] подає історіографію вивчення процесу колонізації Слобожанщини, особливо Воронежської та Курської губерній у XVII – XVIII ст., аналізує внесок Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова та Л. М. Чижикової в історію вивчення краю. У доробку також подано трансформацію календарної обрядовості та основних обрядів життєвого циклу людини (весільна, родильна, поховальна обрядовість). Дослідниця зазначає, що з II пол. XX ст. припинили відзначати більшість свят календарного циклу й почали обмежуватися заборонами виконувати домашню роботу. Обряди ж життєвого циклу під впливом урбанізації та глобалізації отримали спрямування на спрощення традиційного змісту.

Л. М. Чижикова [33] зосереджується на дослідженні українсько-російського порубіжжя, аналізує періодизацію вивчення Воронежської, Курської областей, розглядаючи при цьому напрацювання російського лінгвіста Д. К. Зеленіна, який для розв’язання лінгвістичних задач використовує етнографічні матеріали. Дослідниця описує засновані в XVII ст. міста, губернії, які входять нині до складу сучасної Російської Федерації. Також увагу акцентовано на російсько-українських стосунках, розглянуто фактори, що впливають на формування національної самосвідомості (спільне проживання, інтенсивне зближення побутових особливостей, російська мова навчання, міжетнічні шлюби) [33, с. 54].

Висновки з дослідження. Отже, нами опрацьовано групу джерел, у яких висвітлено питання етнопонаціональної ідентифікації, проблеми розвитку самосвідомості громадян, вивчення етнокультури та мовнорелігійної складової процесів ідентифікації.

Однак, попри непогану вивченість процесів етнопонаціональної ідентифікації окремих регіонів України, ця проблема на прикладі мешканців Слобідської України не була повністю досліджена. Опрацювання різних видів джерел, наукової літератури та використана наукова методика дали змогу виявити автору слабке вивчення проблеми етнопонаціональної ідентифікації та національної свідомості населення регіону взагалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. Етнозахисна функція мови як наукова проблема (від Потебні до сучасності) / Б. Ажнюк // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 50–57.
2. Ажнюк Б. Мовна єдність нації: діаспора й Україна / Б. Ажнюк. – К., 1999. – 450 с.
3. Аксьонова Н. Пріоритет ідентичності: регіональне чи етнічне (за матеріалами українсько-російського порубіжжя) / Н. Аксьонова // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: II Міжнар. наук.-практ. конф., 18–20 червня 2008 р.: тези доп. – Л., 2008. – С. 139–140.

4. Антонюк О. Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу / О. Антонюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 80–86.
5. Антонюк О. Історична самосвідомість як предмет етносоціологічних студій / О. Антонюк // Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні та методичні питання): матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1994. – С. 143–146.
6. Артюх Л. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л. Артюх – К., 1982. – 110 с.
7. Бабаков В. Национальное сознание и национальная культура / В. Бабаков, В. Семенов – М., 1996. – 69 с.
8. Воропаєва Т. Специфіка національної самоідентифікації російськомовних українців на Півдні та Сході України / Т. Воропаєва // Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя: міжнар. наук. конф. : тези доп. – К., 2007. – С. 9–10.
9. Воропаєва Т. Українська мова як базова основа національної ідентичності / Т. Воропаєва // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 13–17.
10. Воропай М. Етнокультура українців північно-східної Слобожанщини в другій половині ХХ – на початку ХХІ століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / М. Воропай. – К., 2009. – 18 с.
11. Донцов А. Язык как фактор этнической идентичности / А. Донцов, Т. Стефаненко, Ж. Уталиева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 75–86.
12. Дьячков М. Социальная роль языков в многоэтнических обществах / М. Дьячков. – М., 1993. – 115 с.
13. Євтух В. Концептуальні засади компаративного соціологічного аналізу етносів: український та єврейський етноси / В. Євтух // Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні та методичні питання): міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1994. – С. 94–100.
14. Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Л. Колісник. – Х., 2004. – 20 с.
15. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. Котигоренко. – К., 2004. – 722 с.
16. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. Кресіна. – К., 1998. – 392 с.
17. Кушнер (Кнышев) П. Этнические территории и этнические границы / П. Кушнер (Кнышев). – М., 1951. – 279 с.
18. Лісовий В. Проблема двомовності / В. Лісовий // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 141–145.
19. Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко – К., 1999. – 100 с.
20. Мусієздов О. Національна ідентичність в уявленнях жителів порубіжжя: (за матеріалами дослідження харківських першокурсників) / О. Мусієздов // Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя : міжнар. наук. конф. : тези доп. – К., 2007. – С. 28–29.
21. Мусієздов О. Феномен міської ідентичності у контексті соціологічного аналізу / О. Мусієздов // Схід/Захід: Іст.-культ. зб. / Схід ін.-т українознавства ім. Ковальських та ін.; [редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін.] – Х., 1998. – Вип. 9-10: Спец. вид.: Patria / [за ред. В. Кравченка] – Х., 2008. – С. 115–126.
22. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. – К., 2005. – 315 с.
23. Нагорна Л. Проблема двокультурної ідентичності українців у контексті політичної антропології / Л. Нагорна // Наукові записки ІПіЕНД. – К, 2002. – № 21. – С. 61–71.
24. Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура / [під заг. ред. Ю. М. Дмитрієнка]. – Х., 1999. – 192 с.
25. Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В. Наулко – К., 1975. – 275 с.
26. Никитина С. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре / С. Никитина // Язык и личность. – М., 1989. – С. 34–40.
27. Омельченко З. Мова як засіб формування етнічної самосвідомості / З. Омельченко // Формування громадянської самосвідомості молоді : всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. роковинам Олега Ольжича, 24–25 лютого 1995 р.: тези і матер. – Донецьк, 1995. – С. 234–235.

28. Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. Романцов. – К., 2008. – 184 с.
29. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К., 1994. – 224 с.
30. Титар О. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності / О. Титар. – Харків, 2006. – 240 с.
31. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / О. Ткаченко. – К., 2004. – 272 с.
32. Черемська О. Формування мовної компетенції особистості за умов українсько-російського білінгвізму / О. Черемська // Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства : міжвузівська наук.-метод. конф.: зб. статей. - Х., 2005. – С. 114–121.
33. Чижикова Л. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Чижикова. – М., 1988. – 256 с.
34. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. – К., 1999. – 324 с.
35. Шульга М. Людина не повинна бути засобом... Етнічна самоідентифікація особистості / М. Шульга // Вісник національної академії наук України. – 1997. – № 9–10. – С. 49–63.
36. Шульга М. Людина не повинна бути засобом... Етнічна самоідентифікація особистості / М. Шульга // Вісник національної академії наук України. – 1997. – № 11–12. – С. 53–62.
37. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности / Н. Шульга. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
38. Шумлянський С. Мовна політика у двомовному суспільстві (на прикладі України) : автореф. дис. на здобуття канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / С. Шумлянський – К., 2009. – 20 с.
39. Щербак І. Релігійні ідентичності та практики населення сучасної України / І. Щербак // Матеріали до української етнології. – 2006. – Випуск 6 (9). – С. 175–182.
40. Яськів Б. Релігія в контексті генези української національної ідеї: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Б. Яськів. – К., 1996. – 24 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Піскун Олена Олександрівна – аспірантка відділу “Український етнологічний центр” Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Наукові інтереси: сучасні процеси етнонаціональної ідентифікації населення Слобожанщини; проблеми ідентифікації українського та російського населення порубіжних регіонів; історія формування та колонізації краю, духовна та матеріальна культури мешканців Слобідської України.

УДК 930.2 “1939/1945”

НАГОРОДНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЇХНЬОГО ВИКОРИСТАННЯ У ТВОРЧІЙ ЛАБОРАТОРІЇ ІСТОРИКА-ДОСЛІДНИКА

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається характеристики нагородних документів як джерела з історії Другої світової війни. Зроблено класифікацію нагородних документів, запропоновано методiku роботи з ними, а також обґрунтовано можливість використання їхнього інформативного та фактографічного потенціалів.

Ключові слова: нагорода, нагородний лист, документ, війна, історичне джерело.

Исследование касается характеристики наградных документов как источника по истории Второй мировой войны. Сделана классификация наградных документов, предложена методика работы с ними, а также обоснована возможность использования их информационного и фактографического потенциалов.

Ключевые слова: награда, наградной лист, документ, война, исторический источник.

The research concerns the characteristics of awards letters as the sources for the history

of the Second World War. The classification of award letters is made, the method of working with them is proposed and the use of their informative and factual potential is justified.

Key words: award, award letter, document, war, historical source.

Події Другої світової війни були однією з найпопулярніших тем у радянській історичній науці. Дослідники з різних куточків СРСР підготували тисячі наукових праць з історії Другої світової війни, і особливо з історії Великої Вітчизняної війни, як її складової. З-поміж них одні давно й безнадійно застаріли, інші потребують переосмислення, але значна частина радянської історіографії, що стосується наймасштабнішого в історії людства конфлікту, продовжує залишатися актуальною й нині. Підтвердженням сказаного є те, що працями багатьох радянських вчених, що стосуються війни, користуються й сучасні дослідники проблеми.

Виходячи із окресленої теми нашого дослідження, хочеться наголосити на тому, що практично увесь радянський історіографічний доробок щодо Другої світової війни позбавлений персоніфікації. Працюючи з радянською військово-історичною літературою (загальною та вузько тематичною), складається враження, що з однією з найсильніших армій Європи в 1941 – 1945 рр. воювали Й. В. Сталін, представники Ставки Верховного Головнокомандування, командувачі фронтів, армій та Герої Радянського Союзу. Дуже часто в літературі чомусь не вказується, хто командував корпусами й дивізіями, а про полки, батальйони й роти годі й згадувати. Проти німецьких з'єднань на сторінках переважної більшості радянських досліджень воюють, даруйте, але лише номери радянських полків, дивізій, корпусів, а іноді й армій, що можна оцінювати як значний недолік радянської історичної науки. Далеко не зайвими в дослідженнях були б прізвища комбатів, комполків, комдивів, комкорів, оскільки історія війн, на нашу думку, має бути персоніфікованою, бо саме героїчні приклади окремих бійців значною мірою сприяють формуванню поваги до народного подвигу.

За два десятиліття після розпаду СРСР історіографія Другої світової війни значно збагатилася й надалі поповнюється новими дослідженнями. Особливо активно в цій царині працюють історики з Російської Федерації, і це не дивно, оскільки після розпаду СРСР практично всі документи з історії війни залишилися в Росії й нині зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ) та в Російському державному військовому архіві (далі – РДВА), що відповідно розміщені в м. Подольську Московської області та в самій Москві. Широкий та значною мірою зручний доступ російських дослідників до архівних матеріалів, а також сприяння держави зумовлюють той факт, що в Російській Федерації вивчення проблем наймасштабнішого в світовій історії конфлікту поставлено на рівні виконання урядових програм щодо реалізації патріотичного виховання молоді [1, с. 4; 2, с. 4; 3, с. 4].

Останнім часом у Москві, С.-Петербурзі та інших містах продукується чимало військово-історичної літератури. Активно в цьому напрямку працюють О. Ісаєв [11], В. Рунов [31], Л. Лопуховський [12], В. Замулін [9], В. Дайнес [6], Р. Ірінархов [10] та інші. Їхні праці нові, глибоко аналітичні, ґрунтуються на раніше невідомих архівних документах, але не позбавлені старих методологічних підходів. Історія Другої світової війни і надалі залишається мало персоніфікованою, на сторінках досліджень продовжують воювати комфронтами, командарми, представники Ставки ВГК та “номери” дивізій і полків

Значним проривом у напрямку персоніфікації історії Другої світової війни стали російські воєнно-біографічні видання “Великая Отечественная. Командармы” [1] та “Великая Отечественная. Комкоры” [3], що були опубліковані у 2005 та 2006 роках. 2011 року, як продовження згаданої вище серії, у видавництві “Кучково поле” було започатковане багатотомне видання

“Великая Отечественная. Комдивы” [2]. Можливо, з часом щось подібне торкнеться й командирів полків.

В основі згаданих видань лежать матеріали з особових справ радянського генералітету, що зберігаються в ЦАМО РФ (колишньому ЦАМО СРСР), фонди якого охоплюють величезний комплекс документів з історії радянської армії. Аналізуючи статті про кожного з представлених у довідниках офіцерів, можемо відзначити, що колеги з Росії проштудіювали величезну кількість документів, у тому числі й матеріали особових справ радянського генералітету, але не повною мірою використали фонд нагородних документів, що зберігається в ЦАМО РФ. Разом із тим хочеться відзначити, що вихід у світ названих вище видань є значним кроком уперед у напрямку персоніфікації історії Другої світової війни та потужним фундаментом для нових військово-історичних досліджень, що дозволять показати внесок у перемогу над Німеччиною не лише партійного керівництва й вищого військового командування Червоної армії, а й тих, кому щодня доводилося вирішувати конкретні бойові завдання в ході широкомасштабних військових операцій.

Виходячи з цього, глибоке та осмислене вивчення нагородних документів СРСР періоду Другої світової війни дозволить наповнити й праці загального характеру, і вузько тематичні дослідження з історії наймасштабнішого в історії людства конфлікту прикладами про подвиги радянських солдатів і офіцерів у боротьбі з противником, тим самим допоможе зрозуміти, що таке подвиг і масовий героїзм на війні та чим вони були зумовлені.

Перш ніж розпочати характеристику інформаційно-фактографічного потенціалу нагородних документів, нагадаємо, що на початку Другої світової війни серед нагород СРСР було всього п'ять орденів, що з'явилися як державні нагороди впродовж 20 – 30-х років минулого століття. Серед них бойовими вважалися три – “орден Леніна”*, “орден Красное Знамя” та “орден Красная Звезда”, яких, як правило, удостоювалися офіцери та за особливі подвиги рядові червоноармійці. Серед бойових медалей були “За отвагу” та “За боевые заслуги”, котрі вважалися виключно солдатсько-сержантськими нагородами, а також медаль “Золотая Звезда”, яку могли отримати як солдати, так і офіцери при присвоєнні звання Героя Радянського Союзу. Впродовж війни в СРСР у системі бойових державних нагород було розроблено та введено ще одинадцять орденів і більше двадцяти медалей, нагородження якими практикувалося згідно зі статутами тієї чи іншої нагороди. Мається на увазі, що серед нагород були такі ордени, яких удостоювалися і офіцери, і представники солдатського та сержантського складу, а також т. зв. “полководческие ордена”, якими нагороджувалися виключно офіцери. Разом із тим у нагородній системі СРСР був орден “Слава”, кавалерами якого могли бути лише рядові червоноармійці та сержанти.

Разом, за різними підрахунками істориків, упродовж Другої світової війни державних нагород у СРСР було удостоєно понад 7 млн. осіб [23, с. 58], причому тенденція удостоєння державних нагород солдатів і офіцерів зростає в арифметичній прогресії впродовж війни. При цьому найменша кількість нагород припадає на 1941 рік – близько 33 тисяч нагороджених [25, с. 26] і найбільше нагороджених було в 1945 році – 5 млн. 470 тис. солдатів, офіцерів і працівників тилу [25, с. 320]. Наведені цифри спонукають до певних висновків. Для прикладу, упевнено можемо говорити, що невелика кількість нагороджених 1941 року зумовлена трагічними подіями літа-осені практично на всіх фронтах війни з противником, унаслідок чого нагороджувати в принципі не було кого, оскільки

* тут і далі в тексті назви радянських нагород подаємо російською мовою, оскільки у нагородній системі СРСР не існувало їхнього українського аналогу.

варіант нагородження посмертно масово ще не практикувався, а тих, хто потрапив у полон, “нагороджували” пізніше, як правило, ви роками або відповідними записами в документах. Водночас, тенденція збільшення кількості нагород упродовж 1941 – 1945 рр. свідчить про те, що партія і керівництво СРСР, а також командування армії покладало великі надії на заохочення нагородами до боротьби з противником. Як приклад, наведемо Директиву Ставки ВГК від 9 вересня 1943 року про удостоєння званням Героя Радянського Союзу тих бійців, котрі першими форсують Дніпро і закріпляться на плацдармах на його правому березі [7].

Наведені вище цифри, що відомі ще з часів СРСР, дозволяють робити лише узагальнюючі висновки та говорити про загальні тенденції героїчної боротьби народів СРСР з противником. У подібній інтерпретації статистика щодо нагород подавалася й коментувалася в радянській військово-історичній науці [5; 14].

Разом із тим у Радянському Союзі неповною мірою у військово-історичних дослідженнях було задіяно потенціал нагородних документів. Хоча не можна категорично наголошувати на тому, що такого роду джерела не залучалися зовсім радянськими військовими істориками. Для прикладу, нагородні документи використовувалися при підготовці нарисів про Героїв Радянського Союзу [35], а наприкінці 80-х років минулого століття “Военно-исторический журнал” спробував запустити рубрику “Наградные листы – документы войны” [23], але вона в силу невідомих причин у часопису не закріпилася.

Удостоєння нагородами осіб, які відзначилися в боях або в трудовому тилу, передбачало заповнення нагородних документів, котрі можна і варто розглядати як серйозне історичне джерело, і саме тому в пропонованій публікації ми звертаємо увагу на їхню документальну цінність для дослідження історії війни.

Нині, коли нагородні документи періоду Другої світової війни стали широкодоступними завдяки Інтернет-проекту ЦАМО РФ “Подвиг народа ру”, актуальність їхнього використання як історичного джерела зростає в рази. Виходячи з цього, на кількох прикладах розглянемо, що таке нагородні документи, яким чином їх можна використовувати в дослідженнях та спробуємо з’ясувати, настільки вони допоможуть персоніфікувати історію Другої світової війни.

У фонді 33 архівосховища ЦАМО РФ у кількох описах зберігається найбільша колекція нагородних документів Червоної Армії періоду війни. Нагородні документи переважно охоплюють спеціальні Укази Президії Верховної Ради СРСР, Накази Верховного Головнокомандувача Й. В. Сталіна, Накази по військам фронту, Накази по армії та полкові накази, які відповідно підписані головою Президії Верховної Ради СРСР або її секретарем, командувачем фронту, армії, дивізії або полку. До нагородних документів також належать статистичні довідки щодо нагороджень за певний період війни або за окремо взятую фронтову операцію та нагородні листи, підписані командуванням полку, дивізії, корпусу, армії та фронту.

Значною мірою всі названі вище нагородні документи, крім Наказів Верховного Головнокомандувача та нагородних листів, – це лише статистика щодо нагороджень орденами і медалями та списки нагороджених, що дозволяє лише в загальних рисах говорити про бойове життя й подвиги солдатів та офіцерів на фронтах війни.

На нашу думку, найбільшу цінність з погляду персоніфікації історії війни і бойових дій несуть саме нагородні листи, які умовно можна розподілити на персональні та колективно-персональні. Персональні нагородні документи містять інформацію про нагородженого широкого характеру й заповнені за стандартною, очевидно, офіційно встановленою формою. На це вказує той факт, що більшість індивідуальних нагородних листів заповнені [18; 19; 20; 21; 22] на

спеціальних бланках, віддрукованих типографським способом, але трапляються нагородні листи повністю написані від руки з дотриманням типографської форми подачі інформації про нагороджуваного [15]. У нагородному листі вписані прізвище, ім'я та по батькові, військове звання, посада, військова частина та до якої нагороди представляється боєць. Крім того, зазначені його рік народження, національність, партійність, інформація про участь у громадянській війні та наступних бойових акціях щодо захисту кордонів СРСР з конкретизацією, з якого часу воює на фронтах Великої Вітчизняної війни, чи має поранення або контузії в ході війни, з якого часу служить у лавах РСЧА, яким РВК призваний на службу й коли, які має нагороди й за що, домашня адреса та короткий (на 10 – 20 речень) опис бойового подвигу або заслуг. Потім у документі йдуть висновки командування полку, дивізії або корпусу (залежно від того, де оформлявся нагородний лист), висновки військової ради армії та фронту з відповідними підписами та їхнім розшифруванням, печатками полку, дивізії або армії. У кінці листа йде висновок нагородної комісії НКО, також з відповідними записами, підписами й печатками про нагородження. Як бачимо, форма нагородного листа доволі продумана і з погляду інформаційної цінності заповнений документ подає важливу інформацію про нагородженого та його бойовий шлях як до війни, так і в її ході.

На нашу думку, найбільш інформативним щодо персони нагородженого є та частина нагородного документа, в якій коротко описано його особистий подвиг або бойові заслуги за певний період участі в боях. Для прикладу, коли командування 99-ї стрілецької дивізії подавало на нагородження *“орденом Красное Знамя”* заступника командира дивізії полковника Якіма Васильовича Якшина 1898 року народження, члена ВКП(б) з 1920 року, в нагородних документах, описуючи його особистий подвиг, комдив В. Я. Владіміров зазначив: *“Своей упорной работой по созданию устойчивой обороны добился того, что яростные контратаки фашистов отбивались с большими для него потерями. В период с 23 по 24. 11. 42 г. организовал разведку боем переднего края обороны противника на участке высоты 129.6, что дола возможность установить происходящую смену частей противника и обеспечило успешный переход частей дивизии в наступление.*

Организовав контрнаступление правого фланга дивизии, не отрываясь от отходящего противника, неоднократно отражая контратаки, обеспечил продвижение правого фланга, в результате чего дивизия вышла на рубеж Сухая Мечетка, Рынок и соединилась с группой Горохова, оборонявшего северную часть Сталинграда.

В ходе наступления шёл в боевых порядках 206-го стрелкового полка, налаживая и контролируя на месте взаимодействие между подразделениями, а также артиллерии, саперов.

Штрафные роты, подготовленные лично товарищем Якиным, в ходе боя показали образцы мужества и стойкости.

За умелое командование и руководство боевыми подразделениями в обороне и бою с немецкими захватчиками, проявление инициативы и смелости, достоин награждения Орденом “Красное Знамя” [22, арк. 547]”. На початку 1943 року полковнику Я. В. Якшину було присвоєно звання генерал-майора, після чого він впродовж майже усього року командував 66-ю гвардійською стрілецькою дивізією.

При підготовці біографічного нарису про життя й військову службу Якіма Васильовича цитований вище документ матиме виняткове значення, оскільки дасть змогу говорити про конкретний героїчний подвиг офіцера, описавши його, а не лише зазначивши, що 1943 року він був удостоєний *“ордена Красное Знамя”*. Просто згадати нагороду й дату нагородження дозволило б використання

даних радянської періодичної преси воєнних років, скажімо, газети “Красная Звезда”, в якій публікувалися “Указы Президиума Верховного Совета СССР о награждении орденами и медалями начальствующего и рядового состава Красной Армии” переважно з повними списками нагороджених [32, с. 2].

Інформація з усіх нагородних листів про всі нагороди окремо взятої персоналії допомагає наповнити біографічний нарис про того чи іншого червоноармійця чи офіцера цікавою інформацією про нього, а також деякою мірою відтворити його характер, стиль командування, якщо це представник вищого полкового, дивізійного чи армійського командування і т. д.

Підбірка персональних нагородних листів про нагородження орденами й медалями солдатів та офіцерів одного полку або однієї дивізії за один і той же час значною мірою дозволяє говорити про конкретну участь з’єднання в тій чи іншій битві та про конкретні заслуги роти, батальйону, полку або дивізії в її ході. Подібні підбірки можна і варто розглядати при дослідженні бойових шляхів у війні різних військово-тактичних одиниць та з’єднань.

Працюючи з нагородними документами, часто доводиться натрапляти на такі факти, що командування полку рекомендувало бійця до нагородження одним орденом, а він отримував інший, здебільшого нижчий за статусом або й взагалі удостоювався медалі. Для прикладу, 24 липня 1944 року в районі Шерпенського плацдарму на території Молдови розвідник старший сержант Д. Є. Крижановський повторив подвиг О. М. Матросова і “своей героической смертью...обеспечил выполнение боевого приказа по захвату контрольного пленного. За проявленное героизм тов. Крыжановский достоин высшей Правительственной награды присвоения звания Героя Советского Союза – посмертно” [20, арк 15]. Під цим формулюванням, крім командира розвідроты, підписалися командир дивізії, у якій він воював, військова рада армії, у складі якої діяла дивізія, але військова рада фронту вирішила, що Дмитро Євдокимович “достоин ордена Отечественной войны I степени”, яким він посмертно й був нагороджений [20, арк 15 зв].

Детально вивчаючи нагородний документ, можемо припустити, що на заваді пропонованої нагороди став безпартійний статус бійця, який воював на фронтах Великої Вітчизняної з червня 1941 року [15, арк 365]. Висловлене нами припущення підтверджується кількома нагородними листами полковника, а з 25 вересня 1943 року генерал-майора І. І. Анциферова, який воював на фронтах війни з 6 грудня 1941 року. Будучи безпартійним, Іван Іванович кілька разів отримував нижчі за статусом нагороди від тих, що пропонувалися в документах дивізійним та армійським командуванням [16; 17].

Також на пониження статусу пропонованої відзнаки могли впливати й інші дані з біографії нагороджуваного. Наприклад, у нагородному листі Григорія Васильовича Чорного (1926 року народження, члена ВЛКСМ з квітня 1944 року) червоноармієць за бойові заслуги командуванням полку був представлений до “ордена СЛАВЫ ТРЕТЬЕЙ СТЕПЕНИ” [21, арк. 103], але за резолюцією командира дивізії отримав медаль “За боевые заслуги” [21, арк 103 зв]. Знаючи, що Григорій Васильович – уродженець с. Красносілля Єлизаветградківського (нині Олександрівського) району Кіровоградської області до початку грудня 1943 р. перебував на окупованій території і став червоноармійцем добровільно лише після звільнення рідного населеного пункту, а комсомольцем – через шість місяців по тому, неважко дійти висновку, чому замість ордена йому було вручено медаль.

Такі нагородні листи, на нашу думку, мають надзвичайний інформаційний потенціал, їхній аналіз, помножений на відчуття істориком епохи, дозволить упевнено говорити про вибіркове ставлення до факту подвигу. Вибірковість може засвідчуватися формулюваннями з нагородних листів політруків, замів

командирів по політчастині полку, дивізії, корпусу або армії, заслуги яких у боротьбі з противником ми не намагаємося спростувати. Їхні нагородні документи на удостоєння високих бойових нагород передусім розпочиналися широкими формулюваннями в дусі за *“преданность делу Ленина-Сталина”* [18, арк. 21], за *“преданность Родине и Партии”*, за *“активную помощь партполитаппарату подразделений в проведении партийно-политической работы среди личного состава”* [19, арк. 288], а вже потім продовжувалися невеликою інформацією про конкретні бойові заслуги з пропозицією про нагородження, щодо якої все вище командування було солідарним.

При представленні до звання Героя Радянського Союзу також готувався персональний нагородний лист як і на будь-яку іншу державну нагороду, але при врученні *“ордена Ленина”* й медалі *“Золотая Звезда”* герою ще вручалася грамота Президії Верховної Ради СРСР.

Крім уже охарактеризованих персональних нагородних листів, досить поширеними є виділені нами колективно-персональні нагородні документи, що оформлялися як номерні накази по полках [29; 30]. Цей вид нагородних документів у роки війни став поширеним з 1942 року, після того як 10 листопада право нагороджувати медалями від імені Президії Верховної Ради СРСР отримали командири полків та рівні їм за рангом.

Зазвичай, такі накази оформлялися полковим командуванням після певної військової операції або після тієї чи іншої битви. Нагородні документи у вигляді наказів командирів полків – це представлення на нагородження, як правило, медалями *“За отвагу”* або *“За боевые заслуги”* у яких подавався перелік коротких описів персональних подвигів бійців у ході операції або битви, з обов’язковим зазначенням прізвища, ім’я, по батькові, року народження та адреси нагороджуваного. Колективно-персональні нагородні документи в основному оформлялися на рядовий та сержантський склад полку у вигляді номерних наказів по полку. Їхній зміст допомагає уточнити хід бойових дій полку або дивізії, визначити труднощі при проведенні операції та дійти висновків, наскільки різнилися плани командування з реальним втіленням їх у ході тієї чи іншої операції. Досить часто подібні накази дають змогу вперше говорити про раніше невідомі бої на тій чи іншій ділянці фронту, у ході тієї чи іншої військової або фронтової операції. Крім того, нагородні документи цього виду, як і індивідуальні нагородні листи, можуть бути основою для підготовки історії участі того чи іншого військового з’єднання в Другій світовій війні.

Серед радянських нагородних документів Другої світової війни можемо виділити як окреме джерело подяки Верховного Головнокомандувача у формі Наказів по фронтах або командувачам фронту. Ознайомившись з усіма видами нагород цього виду, можемо виділити індивідуальні та колективні подяки. Нині важко дати відповідь на питання, хто став автором такого виду нагород, але історичній науці відомо, що перші подяки Верховного Головнокомандувача датуються вже 22 червня 1941 року. Саме цього дня Й. В. Сталін в наказі № 241 оголосив подяку військам Московської зони ППО та особовому складу пожежних команд і міліції за успішне протистояння німецькій авіації під час нальоту її на Москву. Наступні подяки були оголошені радянським частинам наприкінці 1941 року за звільнення Ростова, Керчі та Феодосії, які потім знову довелося здати противнику. Після того подяка як колективна форма нагороди була відновлена лише 25 січня 1943 року, коли Й. В. Сталін оголосив *“благодарность командованию и доблестным войскам, разгромившим гитлеровские армии на подступах к Сталинграду, прорвавшим блокаду Ленинграда и освободившим от немецких оккупантов города – Кантемирова, Беловодск, Морозовский, Миллерово, Старобельск, Котельниково, Зимовники, Элиста, Сальск, Мозок. Нальчик, Минеральные Воды, Пятигорск, Ставрополь,*

Армавір, Валуйки, Розсох, Острогожск, Великие Луки, Шлессельбург. Воронеж и многие другие города и тысячи населённых пунктов” [28, с. 1].

Після переломних подій під Курськом влітку 1943 року практика винесення подяк радянським військам Верховним Головнокомандувачем стала регулярною. Як правило, подяки оголошувалися у формі наказів командувачам фронтами й публікувалися в газетах “Красная звезда”, “Правда”, “Известия” та інших. У цей же час оформилася й структура таких наказів. У них зазначалося, коли, де і що було зроблено військами фронту із зазначенням армій, дивізій і полків, частини яких особливо відзначилися в ході фронтових операцій. Зазвичай, у подяках зазначалися без ініціалів прізвища командирів згадуваних з’єднань. Далі в Наказах дуже часто й особливо, починаючи з 1943 року, вказувалося, що кожна дивізія і кожен полк, особовий склад яких відзначився під час звільнення того чи іншого обласного центру або стратегічного населеного пункту, удостоювалися почесного найменування відповідного міста й оголошувалося, що деякі з них нагороджуються одним із радянських бойових орденів [26, с. 1; 27, с. 1]. Такого роду нагородні документи – також цінне історичне джерело для реконструкції подій часів війни.

У разі, якщо дивізія або полк удостоювалися бойового ордену, в центральних друкованих періодичних виданнях публікувалися відповідні Укази Президії Верховної Ради СРСР [33]. Досить часто в зв’язку з оголошенням Наказу Верховного Головнокомандувача та колективного удостоєння окремих частин бойових орденів їхній особовий склад отримував подяки Верховного Головнокомандувача оформлені у вигляді паперової “грамоти”, що вручалися бійцям перед строем. Найранніші подяки, оформлені як паперові грамоти, датуються січнем 1943 року. Хоча паперові подяки й не мали такого статусу як бойові медалі й ордени, вони або відповідна статистика щодо них при підготовці досліджень з історії війни можуть виступати мірилом в оцінці героїчних дій того чи іншого військового з’єднання в ході окремо взятої бойової чи фронтової операції.

Як бачимо, нагородні документи є цінним історичним джерелом, вони та інформація, що міститься в них, значною мірою дозволяють персоніфікувати дослідження з історії Другої світової війни, окремих бойових операцій та битв. Крім того, нагородні листи можуть бути промовистими експонатами в різного рівня музеях, їх можна використовуватися у виставковій роботі бібліотек, як наочність на уроках історії в школі або під час лекцій у ВНЗ, оскільки це серйозний засіб патріотичного виховання, що може використовуватися на виховних та кураторських годинах у школах, училищах, технікумах, ліцеях, інститутах та університетах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2005. – 408 с.
2. Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. Т. 1. Командиры мотострелковых, моторизованных, кавалерийских, воздушно-десантных, артиллерийских, миномётных, танковых и народного ополчения дивизий. – М.: Кучково поле, 2011. – 736 с.
3. Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – Т. 1. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2006. – 672 с.
4. Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – Т. 2. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2006. – 464 с.
5. Гребенников Г. И., Катков Р. С. Ордена и медали СССР. – М., 1982. – 232 с.: ил.
6. Дайнес В. О. Конев против Манштейна. “Утерянные победы” Вермахта. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 432 с.; Дайнес В. О. Советские танковые армии в бою. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 800 с.

7. Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30187 от 9 сентября 1943 г. о представлении к наградам за форсирование крупных водных преград в ходе наступательных операций // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МВС СССР, 1947. – Выпуск 5. – С. 19 – 20.
8. Доманк А. Знаки воинской доблести. – М., 1989. – 110 с.
9. Замулин В. Н. Забытое сражение Огненной Дуги. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – 672 с.; Замулин В. Н. Засекреченная Курская битва. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 784 с.
10. Иринархов Р. С. Непростительный 1941. “Чистое поражение” Красной Армии. – М.: Яуза: Эксмо, 2012. – 544 с.; Иринархов Р. С. Киевский особый... – Минск: Харвест, 2006. – 624 с.
11. Исаев А. В. От Дубно до Ростова. – М.: ООО “Изд-во АСТ”: ООО “Транзиткнига”, 2004. – 710 с.
12. Лопуховский Л. Н. Прохоровка. Без грифа секретности. – М.: Яуза Эксмо, 2008. – 608 с.
13. Можейко И. В. (Кир Булычев). Награды / Полное собрание сочинений. – Том 5. – М.: Хронос, 1998. – 464 с.
14. Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР. – М., 1983. – 302 с.: ил.
15. Наградной лист. Анциферов Иван Иванович. ?. 01. 1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 682524. – Од. зб. 281. – Арк. 365 – 365 зв.
16. Наградной лист. Анциферов Иван Иванович. 30. 01. 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 682525. – Од. зб. 19. – Арк. 260 – 260 зв.
17. Наградной лист. Анциферов Иван Иванович. 22. 08. 1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686043. – Од. зб. 104. – Арк. 79 – 79 зв.
18. Наградной лист. Бельферман Мойсей Ананьевич. 17. 04. 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 682526. – Од. зб. 1002. – Арк. 21 – 21 зв.
19. Наградной лист. Егоров Владимир Георгиевич. 13. 10. 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686044. – Од. зб. 2475. – Арк. 288 – 288 зв.
20. Наградной лист. Крыжановский Дмитрий Евдокимович. 12. 09. 1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Од. зб. 1533. – Арк. 15 – 15 зв.
21. Наградной лист. Чёрный Григорий Васильевич. 09. 03. 1945 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Од. зб. 7504. – Арк. 103 – 103 зв.
22. Наградной лист. Якшин Аким Васильевич. 05. 12. 1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 682525. – Од. зб. 10. – Арк. 547 – 547 зв.
23. Наградные листы – документы войны // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 6. – С. 58 – 60.
24. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / М.Л.Дударенко, Ю.Г.Перечнев, В.Т.Елисеев и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
25. Потрашков С. В. Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. Ордена, медали и нагрудные знаки. – Харьков-Белгород, 2012. – 608 с.: ил.
26. Приказ Верховного Главнокомандующего Генералу армии Коневу 23 сентября 1943 года / За победу. – № 137. – 1943. – 24 сентября. – С. 1; Известия. – 1943. – 24 сентября. – С. 1; Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.
27. Приказ Верховного Главнокомандующего Генералу армии Коневу 29 сентября 1943 года / Известия. – 1943. – 30 сентября. – С. 1.
28. Приказ Верховного Главнокомандующего по войскам Юго-Западного, Южного, Донского, Северо-Кавказского, Воронежского, Калининского, Волховского и Ленинградского фронтов, 25 января 1943 года // Красная звезда. – 1943. – 26 января. – С. 1.
29. Приказ № 020/Н по 145 Гвардейскому стрелковому полку 66 Гвардейской Полтавской стрелковой дивизии. 25 октября 1943 года. Степной фронт. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686004. – Ед. хр. 2723. – Л. 317 – 318.
30. Приказ № 034/Н по 193 Гвардейскому стрелковому полку 66 Гвардейской Полтавской стрелковой дивизии. 24 октября 1943 года. Действующая армия. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686004. – Ед. хр. 3218. – Л. 236 – 237 об.

31. Рунов В. 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 416 с.; Рунов В. Жуков против Гальдера. Схватка военных гениев. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 448 с.

32. Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении орденами и медалями начальствующего и рядового состава Красной Армии от 4 февраля 1943 г. // Красная Звезда. – 1943. – 7 февраля. – С. 2.

33. Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении 84 Харьковской стрелковой дивизии орденом Красного Знамени. 23 сентября 1943 г. // Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.; Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении 97 Полтавской стрелковой дивизии орденом Красного Знамени. 29 сентября 1943 г. // Красная звезда. – 1943. – 30 сентября. – С. 1.

34. Указ Президиума Верховного Совета СССР о присвоении звания Героя Советского Союза офицерскому, сержантскому и рядовому составу Красной Армии // Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.

35. Чабаненко В. В. Прославлені у віках. Нариси про Героїв Радянського Союзу уродженців Кіровоградської області. – Дніпропетровськ, 1983. – 368 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми військової історії XIX – XX ст.

УДК 94(477.65)"17.../18"

ДОЛЯ АРХІВУ ФОРТЕЦІ СВ. ЄЛИСАВЕТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – XIX ст.)

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

Стан збереження, ознайомлення, дослідження та передача до Києва архіву фортеці св. Єлисавети.

Ключові слова: архів фортеці св. Єлисавети, справи, документи.

Состояние сохранности, ознакомления, исследования и передача в Киев архива крепости св. Елисаветы.

Ключевые слова: архив крепости св. Елисаветы, дела, документы.

State of safety, acquaintance, research and transmission to Kyiv archive of fortress snt Elisabeth.

Key words: archive of fortress snt Elisabeth, documents.

У другій половині XVIII ст. певну роль у регіональній, вітчизняній, зарубіжній історії, міжнародних зв'язках відігравала фортеця св. Єлисавети, яка постала на місці майбутнього Кіровограда. З перших часів почав відкладатися комплекс її документів, а також базованих тут, на Інгулі, кавалерійських частин. Про архів фортеці за окреслені нами хронологічні рамки писали Г. Соколов [1], В. Ястребов [2], І. Лисоченко [3], К. Домарацька [4]. Про нього йдеться в публікаціях А. Шмідта [5], І. Мурзакевича [6], В. Хмарського [7], інших дослідників, в "Історичному нарисі м. Єлисаветграда" [8]. Залучивши документи Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), спробуємо просистематизувати проблеми стану архіву, перших його досліджень, особливо акцентувати увагу на обставинах передачі документів до Києва [9, 10]. Хронологічні рамки охоплюють період від заснування архіву на поч. 1750-х рр. до його передачі, вивчення й використання в наступні десятиріччя.

У XVIII – XIX ст. в Єлисаветграді знаходився архів фортеці св. Єлисавети, важливої ланки в наступі Російської імперії на козацькі землі Запорозької Січі й Гетьманщини. Він поповнювався іншими документами військової присутності

Петербурга в Центральній Україні. Про стан зберігання архіву комендантської канцелярії свідчила доповідна записка полковника Сакена: "...приміщення сире, під час дощів усі документи лежать у воді і щоденно псуються, а значна частина повністю загинула". Поточне діловодство велося в канцелярії, приміщення якої з початком дощу ставало непридатним для роботи [3, с. 29].

Згідно з особисто складеною програмою архівних пошуків у південному краї, прийнятої одеським губернатором, його чиновник з особливих доручень А. Скальковський 14.05.1835 р. виїхав у свою першу поїздку територією колишньої Запорозької Січі, відвідавши, зокрема, і фортецю св. Єлисавети [11, с. 5]. Вірогідно, він став по суті першовідкривачем забутого за десятиріччя мілітарного архіву, відзначивши несприятливі умови роботи в ньому [7, с. 175].

Колега А. Скальковського, член Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), уродженець Мар'ївки неподалік Єлисаветграда Г. Соколов на 1839 – 1845 рр. перебрався з Одеси до родового маєтку Черняхівки (В. Соколівки) в Приінгуллі. Як писав його сучасник, секретар згаданого товариства М. Мурзакевич, дослідник "в 1843 – 1844 рр. відкрив у скасованій Єлисаветградській фортеці архів старих справ, ніким до того не розглянутий, і звернув на нього увагу Товариства, яке, виклопотавши для нього у п. Військового Міністра право розглянути архів, цю справу поклало на Соколова. Впродовж двох літ зошити напівзотлілі й цілі (числом 2169), починаючи з 1750 по 1813 рік, були ґрунтовно розглянуті, а з цікавих паперів списані копії. Багато тут знайшлося корисного для Запорожжя", що раніше не було відомо історикам цього неспокійного війська" [6, с. 325]. Дослідник пронумерував справи в порядку їхнього ведення фондоутворювачами. Є й думка, що ще 1840 р. Г. Соколов звернувся до Одеського товариства історії й старожитностей з пропозицією оглянути архів у фортеці св. Єлисавети й після того, як губернатор М. Воронцов добився на це дозволу військового міністра, розпочав роботу. Першим наслідком стало подання ним товариству 37 копій документів уже в грудні 1841 р. В листопаді 1844 р. Григорій Іванович повідомив ОТІС про закінчення роботи. Він подав 465 аркушів копій документів, опис справ на 159 сторінках. На засіданні товариства дослідник отримав подяку [7, с. 175].

Інтерес колезького асесора Соколова до старого архіву, котрим завідував начальник єлисаветградської інвалідної команди капітан Прокоф'єв, мав і (а, можливо, й насамперед) особисті мотиви. Адже комендантом фортеці в 1775 – 1778 рр. був його дід, полковник О. Соколов, який отримав неподалік землю, на котрій згодом і виникло село Черняхівка (Велика Соколівка). Воно перейшло в спадок внуку, котрий перевіз тимчасово сюди фортечні документи для опрацювання [4, с. 183].

1846 р. на запит Департаменту військових поселень штабові 2-го резервного кавалерійського корпусу, а звітти голові єлисаветградських міських думи та магістрату було вислано згаданий повний опис матеріалів Г. Соколова, який на той час уже повернувся до Одеси, де в товаристві історії та старожитностей залишався другий примірник цього списку. З нього в Петербурзі 190 справ внесли до "Опису декотрим справам та документам ліквідованої фортеці Св. Єлисавети, призначених для Військово-топографічного депо", надісланого 24.08.1846 р. до Єлисаветграда Департаментом Генштабу. Це були матеріали за 1774 – 1800 рр., переважно кінно-єгерського (гусарського) полку, а також комендантської канцелярії. 7 вересня з цього приводу голова міської думи отримав розпорядження начальника штабу корпусу, котрий виділив для відбору справ за "Описом" Генштабу старшого корпусного писаря К. Кормильцова та палітурника М. Руденка, який опрацював потрібні матеріали. Писар зафіксував відсутність кількох зазначених там справ, і те, що архів повернений до Єлисаветграда із маєтку Г. Соколова, складений у приміщенні міської лікарні, за

описом нікому не передавався. Зрештою, потрібні документи в папках і ящиках у жовтні – листопаді передали за розпорядженням корпусного командира Д. Остен-Сакена (очевидно, сина згаданого полковника Сакена) поштової конторі для відправлення до Петербурга [4, с. 179–183], що тоді можна було зробити лише кіньми. Можливо, інтерес до фортечного архіву в столиці виявили під час надання дозволу на опрацювання документів Г. Соколовим, реалізувавши його по завершенні цієї роботи. Таким чином було віддалено з Інгулу до далекої Неви частину комплексу документів з регіональної історії. Сьогодні вони в складі колишнього Військово-ученого архіву зберігаються в Російському державному воєнно-історичному архіві (фф. 410, 412) у Москві. Основна частина документів залишилася на місці у віданні другого резервного кавалерійського корпусу.

Г. Соколов багато справ поруч із “Хронологічним оглядом історії Новоросійського краю” А. Скальковського використав при написанні “Історичної та статистичної записки про військове місто Єлисаветград”, яка вийшла в “Записках Одеського товариства історії та старожитностей” [1, с. 384] 1848 р. На підставі, зокрема, указу Правлячого Сенату “комендантові фортеці св. Єлисавети дійсному статському раднику Толстому від 05.01.1761 р. та грамоти татарською мовою Крим Герей хана від 06.03.1761 р. тому ж адресату Григорій Іванович дійшов висновку, що Скальковський пропустив першого в списку комендантів укріплення. Цікавою є згадка детального донесення 1754 р. інженерної команди при фортеці св. Єлисавети до “Заснованої комісії для розгляду” про побудову укріплення, у котрому викладались “причини і думки, що змусили генерал-майора Глебова і Хорвата вибрати саме це місце для закладання фортеці”. У подальшому дослідник збирався про “деякі цікаві папери архіву скасованої фортеці” розповісти в окремій статті.

З 1866 р., коли місто повертає повітовий статус, з архівом фортеці знайомиться предводитель дворянства Херсонської губернії Є. Касіянов, знявши копії найцінніших, на його та ОТІС думку, документів. З його призначенням 1868 р. Мінським цивільним губернатором ця робота припинилася [12, с. 3].

1931 р. Археографічна комісія Центрального архівного управління припускала, що згадка А. Скальковським про виявлені 1839 р. акти Запорозького архіву в “обрывках одного давно упразднённого присутственного места” стосувалися архіву фортеці св. Єлисавети [13, с. 14]. (Гадаємо, що це він насправді зробив у Катеринославі.) Тим більше в XIX ст. про володіння Січовим архівом А. Скальковським знали не всі. На поч. 1860-х рр. дослідник Шмідт уважав, що Запорозький січовий архів складає “обременяющий склад” у підвалі міської лікарні на території фортеці св. Єлисавети, звідки найцікавіші документи “взяті до Одеського історичного архіву” [5, с. 617]. З посиланням на нього стурбованість станом “частини запорозького архіву... в лікарні в м. Єлисаветграді” прозвучала на III археологічному з’їзді 19.08.1874 р. [14, с. 93].

12.03.1876 р. професор Київського університету В. Демченко звернувся до члена Єлисаветградської повітземуправи М. Бошняка з листом-проханням про передачу університетові архіву Запорозької Січі (який, за його даними, містився в Єлисаветградській земській лікарні) з метою врятування важливого історичного матеріалу для науки, наскільки це ще можливо. Автор водночас повідомляв, що професор В. Антонович (у цей час він був головним редактором губернської тимчасової комісії для розбору давніх актів) уже зв’язувався з П. Зеленим з цього ж питання. Відомо було автору листа, що до цього архіву звертався А. Скальковський, хоча й приховував, де взяв дані про запорозьку старовину. Не радили кияни передавати архів до Одеси, “міста ще без історії і без нації” та з іноземцями. При необхідності з Києва могли направити фахівця для огляду документів. До перевезення архіву в належне приміщення “не зайвими

були б заходи проти його розкрадання”. Уже через п’ять днів М. Бошняк у листі до елісаветградського голови, купця С. Турчанинов просив вирішити це питання, оскільки зазначені документи були у віданні не земства, а міста [9, арк. 2–4]. 18 березня (на другий день!) міська дума більшістю голосів постановила “передати Київському університету архівні справи Запорозької Січі безповоротно” (не пройшла пропозиція деяких гласних задовольнити прохання з умовою повернення згодом університетом цих справ назад) [10, арк. 62], про що 13 квітня секретар думи повідомив міську управу. Жодних підтверджувальних даних, експертних висновків про те, що йшлося саме про запорозький архів, дума не мала. То ж міські, як і згадані земські, гласні виявили поспішність та невігластво, не знаючи про доробок Г. Соколова та про архів фортеці. “Батьки” Єлисаветграда оперативно взялися за вирішення питання, на якому не розумілися. Серед них були міський голова С. Турчанинов, гласні О. Пашутін, Ф. Киресєв, Родкевич, Макєєв, Журавський та ін. Їхнє рішення зайняло 17 рядків на півсторінки [9, арк. 62]. Не виявилось в місті істориків, краєзнавців, військовиків, зацікавлених минувшиною, передовсім, мілітарною, яким були б знайомі матеріали згаданого дослідника. Град на Інгулі втратив великий масив документів. Водночас, можливо, завдяки перевезенню до Києва вони збереглися фізично в дорадянський, воєнний, революційний та інші часи. А документи козацької Січі з фортеці були вивезені ще 1784 р. після семирічного там перебування. Археографічна комісія ЦАУ УСРР 1931 р. стверджувала, що з фортечним архівом “потрапили до збірки О.М. Лазарєвського декілька справді запорозьких документів”, використаних ним у публікації в “Київській Старовині” 1884 р. [13, с. 16].

Через кілька місяців після передачі фортечного архіву до Києва в Єлисаветграді розпочинає педагогічну діяльність випускник Новоросійського університету історик Володимир Ястребов. 1886 р. він, уже знаний дослідник, отримав можливість працювати з документами укріплення в бібліотеці університету св. Володимира. Матеріали фортеці за 1753 – 1784 рр. зберігалися у 15 папках, у яких було 286 в’язок. (Ще 147 в’язок у 9 папках з 1784 по 1821 рр. складали документи легко-кінного, з 1789 р. – кінно-єгерського, з 1797 р. – гусарського полку). У них містилися справи комендантської, гарнізонної й провінційної канцелярій та Слобідського козачого полку [2]. (Зазначимо, що до штату Єлисаветградської провінційної канцелярії для “письмових справ” уходили, зокрема, секретар (поручик), 3 генеральних писарі, карантинний генеральний писар, 4 писарі, 12 писарчуків, 2 перекладачі з турецької і татарської та польської мов, оправник (“переплётчик”). Усі вони, крім грошового утримання, забезпечувалися землею від 120 до 26 десятин [8, с. 257–258].) Справи фортечного архіву були неповними, багато аркушів зіпріли, зруйнувалися по краях. Лише деякі були зшитими й підписаними безпосередньо після завершення діловодством, а інші – не раніше 30-х – 40-х рр. “рукою недосвідченою, найвірогідніше” – міським архіваріусом. Першоджерела містили інформацію про стосунки, конфлікти новосербів-офіцерів з польською шляхтою, запорожцями, січовиків – з новослобожанами, про заснування Тишківки, Плетеного Ташлика, про гайдамаків. Одна зі справ висвітлювала приватні стосунки коменданта фортеці й підлеглих йому сотників слобідського козачого полку. Увагу історика привернула справа про взаємини з татарами в 1754 – 1755 рр. (зокрема, шифровані листи про дипломатичні труднощі, викликані будівництвом фортеці), протоколи допитів гайдамаки Данила Бандурки (1761 р.), матеріал про відправлення урядової комісії для опису запорозьких земель (1762 р.). Інтерес викликає факт переховування гайдамаків у себе на хуторі, забезпечення їх кіньми та зброєю ротним квартирмейстером єлисаветградського гусарського полку в обмін на частину захопленої ними в польських поміщиків

здобичі. 10 квітня 1888 р. В. Ястребов у Єлисаветграді завершив статтю про архів з додатком 31 копії документів [2].

1892 р. на посаду єлисаветградського землеміра прибув Павло Рябков, захопившись місцевою історією, зокрема, козацької доби. У його багатому особистому фонді в Держархіві Кіровоградської області [15] є справа “Нариси про архів Запорозької Січі”, сформована на підставі ознайомлення ним з документами про вищезгадану передачу 1876 р. до Києва нібито козацьких документів. Краєзнавець, очевидно, не мав можливості критично оцінити ті матеріали, залишившись фактично на помилковій позиції київських науковців і єлисаветградської влади [10, арк. 2–4]. Це ж стосується й сучасного дослідження наукової спадщини П. Рябкова, де, відзначаючи, що 1784 р. Січковий архів опинився в Катеринославі, усе ж не наводяться аргументи на користь припущення, що 1876 р. було випадково віднайдено частину запорозьких документів у Єлисаветграді [16, с. 49] і не згадується фортечний архів.

1897 р. вийшов “Нарис історії м. Єлисаветграда”, де неодноразово згадуються документи архіву фортеці св. Єлисавети, яких на той час у місті, зрозуміло, уже не було. У першому розділі “Фортеця св. Єлисавети і заснування міста”, зокрема, натрапляємо: “із рапорта ... який знаходився у справах архіву фортеці” (1756 р.), “із комендантських справ фортеці св. Єлисавети” (1758), “у справах архіву фортеці св. Єлисавети за 1768 рік”, “із справ фортеці св. Єлисавети за 1770 рік”, “у справах фортеці було” (1787), “при справах фортеці було багато ордерів” (1787) [8, с. 6, 8]. У розділі “Заснування м. Єлисаветграда і ті губернії, до складу котрих він різночасно входив” читаємо: “із справи гарнізонної канцелярії фортеці св. Єлисавети від 31-го грудня 1763 р.”, “із справ фортеці св. Єлисавети” (1768), у розділі “Відкриття міських установ у м. Єлисаветграді та їх перетворення: “в колишнім архіві фортеці св. Єлисавети була справа” (1793 р.), у розділі “Бедствия, постигшие г. Єлисаветград”: “У справах фортеці св. Єлисавети” (1798 р.), “із бувшої у фортечному архіві справи єлисаветградської провінційної канцелярії за 1772 рік”, “із справ же фортеці св. Єлисавети” (1783 р.), у розділі “Міські сади й бульвари”: “у справах архіву св. Єлисавети” (1765 р.), “із справ того ж фортечного архіву” (1775, 1779) [8, с. 109].

Упорядником і видавцем нарису вказано міського голову О. Пашутіна (1876 р. як гласний він брав участь у згаданому засіданні думи, котра вирішила передати документи до Києва). Через його службову завантаженість, відсутність історичної освіти й досвіду (інших його публікацій немає), очевидно, фактично збирання матеріалів велося іншою особою (чи групою осіб) з необхідною підготовкою для дослідницької роботи, інформацією про першоджерела, можливістю опрацювати фортечні документи в Києві. Це міг бути історик, провідний дослідник минувшини краю, кореспондент Московського археологічного товариства, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, член-кореспондент Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії [17], автор “Київської Старовини”, “Записок імператорського Одеського товариства історії та старожитностей”, “Старожитностей”, “Етнографічного огляду”, “Археологічних вістей та заміток” В. Ястребов. Саме він досліджував архів фортеці св. Єлисавети в Києві, розміщення якого в нарисі не вказано. Натомість зазначено, що під час перебування Єлисаветграда в управлінні військових поселень (місто там було з 1829 по 1861 рр.) частину справ фортечного архіву передали Одеському товариству історії та старожитностей, зокрема шифрованого листа від 1.11.1755 р. російського дипломата в Константинополі до коменданта укріплення на Інгулі, цитата з якого наводиться в “Нарисі” [8, с. 8]. Цей же фрагмент подав у своїй “Записці” і Г. Соколов [1, с. 3].

За неспокійних часів в оточенні Гетьманщини, Запоріжжя, гайдамаків, з

певною близькістю Речі Посполитої, Османської Порти й Кримського ханства керівництву фортеці в др. пол. XVIII ст., очевидно, було не до забезпечення надійного збереження своїх документів. Подібна “традиція” перейшла й до місцевих військових частин, хоча вони й не мали вже такого внутрішнього і зовнішнього оточення. Цивільна влада за понад десяток років не виявила бажання встановити зміст документів за старими валами. Це привело до значних проблем у фізичному стані документів. З ними тривалий час працював на місці Г. Соколов. У Києві їх досліджував В. Ястребов. Передача матеріалів відкрила перспективи їхнього майбутнього впорядкування, використання провідними українськими вченими, водночас географічно віддаливши архів від потенційних місцевих дослідників, краєзнавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военномъ городе Елисаветграде // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Т. 2, од. 1. – Одесса, 1848. – С. 384–401. (Опубліковано українською: Єлисавет (Кіровоград). – 1993. – Січень – лютий.)
2. Ястребовъ В. Архивъ крепости св. Елисаветы // Записки Императорскаго Одесскаго Общества истории и древностей. Т. 15. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1889. – С. 548–589.
3. Лисоченко І.Д. Архів фортеці святої Єлисавети // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 29–35.
4. Домарацька К. “Предназначенные для хранения в Военно-топографическом депо”. До історії архіву фортеці Св. Єлисавети// Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Вип. 1. – К., 1997. – С. 178–183.
5. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. II. – С.-Петербург: Типография Калиновского, 1863. – 874 с.
6. Мурзакевич Н. Григорий Иванович Соколовъ // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Т. III. – Одесса, 1853. – С. 522–527.
7. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 399 с.
8. Исторический очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1885. – 311 с.
9. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 539.
10. Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 258.
11. Швидько Г.К. Передмова // Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
12. Дідик С. Архів фортеці Св. Єлисавети: маловідомий фонд // http://www.cossackdom.com/doc/didik_arhivek.htm
13. Архів Коша Нової Запорізької Січі: Опис справ. 1713 – 1776. – К.: Наук. думка, 1994. – 228 с.
14. Доповідь М.М. Левченка “Про знищення пам’яток старовини в Південній Росії” на III археологічному з’їзді // Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – К., 1995. – С. 90–93.
15. ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1.
16. Печериця Т.В. Визначний українознавець П.З. Рябков (1848 – 1926). – Кіровоград: Імекс, 2003. – 117 с.
17. Владимиръ Николаевичъ Ястребовъ (Некрологъ) // Киевская Старина. Т. LXVII. – 1899. – Октябрь. – С. 121–126; Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Єлисавет (Кіровоград). – 1992. – 20–27 травня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: архівні джерела з історії Центральної України, міжнародні та міжетнічні зв’язки регіону, відомі постаті краю.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 93/94:242-523.6(477.83)

ДОБРОМИЛЬСЬКИЙ МОНАСТИР СВ. ОНУФРІЯ: XVII – XX ст.

Оксана БЕГЕЙ (Львів)

Досліджується історія Добромильського монастиря св. Онуфрія у XVII – першій половині XX ст., його роль у розвитку василіанського чину. Висвітлюються основні напрямки господарської діяльності обителі. Розглядається роль монастирських маєтків в її економічному розвитку.

Ключові слова: Добромильський монастир, василіани, історія, господарська діяльність.

Исследуется история Добромильского монастыря в XVII – начале XX ст, его роль в развитии василиан. Освещаются основные направления хозяйственной деятельности обители, роль монастырских имений в ее экономическом развитии.

Ключевые слова: Добромильский монастырь, василиане, история, хозяйственная деятельность.

We study the history of Dobromyl Monastery of Onufrii in XVII - early XX century, its role in the development of the Basilian Order. The main areas of business activity of the monastery are highlighted. The role of the monastic estates in its economic development is considered.

Key words: Dobromyl monastery, Basilians, history, business activity.

Добромильський монастир належить до найбільш відомих обителів Львівщини. Він відіграв важливу роль у розвитку чернецтва, духовної культури краю. У ньому працювало багато відомих духовних осіб, зокрема, тут наприкінці XIX ст. на шлях чернечого служіння Богові та народу став митрополит А.Шептицький. У монастирі тривалий час функціонував новіціат, філософські студії, саме на його основі була проведена відома “Добромильська реформа”, завдяки якій почалося відродження василіанського чину.

Серед дослідників обителі, насамперед, варто назвати В.Площанського [5], який у 60-х рр. XIX ст. був у монастирі та, ознайомившись з наявними там історичними документами, висвітлив основні події історичного розвитку обителі від її виникнення до середини XIX ст. Історію монастиря також досліджували М. Гец [2], М. Мацієвський [3], М. Ваврик [1], окремі факти з його історії висвітлені в збірнику, присвяченому ювілею Добромильської реформи [6]. Водночас багато аспектів історичного розвитку обителі залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є дослідження історії Добромильського монастиря св. Онуфрія у XVII – першій половині XX ст., його ролі в розвитку василіанського чину, проаналізувати основні напрямки господарської діяльності монастиря, яка була важливою складовою життя, нерозривно пов’язана з духовною, культурно-просвітницькою працею добромильських василіан.

За найбільш поширеною версією, Добромильський монастир заснували І. Щ. Гербурт на прохання о. Анастасія “та його братії”, що 1612 р. через татарські напади втекли з одного з львівських монастирів. Зустрівши тут джерело доброї води, ченці побудували за дозволом власника земель І. Щ. Гербурта церкву та обитель. Про це вказує його грамота 1613 р., у якій визначені межі монастирських володінь.

Інший переказ свідчить, що перші монахи прийшли сюди з Лаврівського монастиря. На думку В. Площанського, у колишні часи, коли виникало багато монастирів, вірогідним було, що на заклик Гербуртів чи через матеріальні

труднощі частина монахів залишила Лаврівський монастир та поселилася в Добромилі [5, с. 8].

Дуже ймовірним є, що перші монахи могли прийти сюди із Закарпаття, з монастиря на Чернечій Горі біля Мукачева між 1611 – 1613 роками. Цю версію, указує М. Гец, підтверджує назва “Чернеча Гора” в Добромилі, а також факт, що при дворі І.Щ. Гербурта перебував у той час православний єпископ із Закарпаття [2, с. 51].

За ще однією версією монастир та церкву св. Іллі заснував В. Устрицький ще 1600 р. З нею погоджуються, зокрема, Ю. Никонович [4, с. 50], М. Мацієвський, який називав І. Щ. Гербурта другим засновником та найбільшим добродієм монастиря, котрий своєю грамотою 1613 р. надав монахам землю біля монастиря, а ігуменові О. Анастасію другу церкву св. Миколая на горі будувати дозволив [3, с. 18].

З цією версією не погоджується В. Площанський, підкреслюючи, що Устрицькі не могли призначити місця для монастиря та церкви на сусідніх маєтках, що були власністю Гербуртів, а сприяли монастирю пізніше, а в грамоті І. Гербурта 1613 р. немає жодної згадки про існування монастиря чи церкви св. Іллі, а вказується, що о. Анастасію та його братії виділяється місце до побудови обителі та церкви [5, с. 8 – 9]. Оскільки мало історичних доказів, то можна лише припустити, що монахи проживали тут 1613 р. Відомо також, що наступного року тут відбувся велике храмове свято, метою якого було утверджувати народ у “руськості” та православній вірі [2, с. 52].

На подарованому І. Гербуртом 82 ½ морговому об’ємі землі побудовані церква, обитель та господарські будівлі [5, с. 17]. Церква св. Миколи була розібрана на початку ХІХ ст. ігуменом Михальським, а її речі забрано у монастир. За описом 1803 р. впливає, що вона стояла зліва від монастиря, не потребувала ремонту та була оцінена в 50 флоринів [11, арк. 5]. При ній до 1845 р. було монастирське кладовище, яке згодом перенесли на інше місце, де у ХVІІІ ст. стояла інша дерев’яна церква св. Іллі, котру продали 1772 р. до Перекопаня під Перемишлем [5, с. 11].

Дерев’яний монастир та церква св. Миколая проіснували до 1705 р., коли почали будувати муровану церкву. Невідомо, коли робота була завершена, як і те, коли точно розпочато будову монастиря, завершену 1731 р. [5, с. 12]. Особлива заслуга в його зведенні належить о. Ієрониму Кузьмичу, котрий пожертвував 2000 зол. на будівництво обителі. Пожертви на зведення мурованого монастиря робили Устрицькі, Яворські, Братковські, Височанські та ін люди, що приходили сюди на богомілля [5, с. 12].

ХVІІІ ст. було часом найбільшого розквіту Добромильського монастиря. У ХVІІІ ст. він набув низку маєтностей, зокрема, у 1745 р. (за іншою версією 1743 р.: [3, с. 19]) до нього було прилучено Перемишльський монастир при катедрі св. Івана Хрестителя, ліквідований 1746 р. [1, с. 25]. Також у ХVІІІ ст. до обителі перейшло рухоме майно після знесених монастирів у Бруховиці, Улучі та Колоденці [3, с. 19]. Про те, що Добромильський монастир належав до найбагатших, свідчить, зокрема, його пожертва на будівництво монастиря у Варшаві 30 тис. зол [3, с. 67].

При описі майна Добромильського монастиря 1803 р церкву св. Онуфрія було оцінено такою, що не потребує ремонту вартістю 4000 флоринів, монастир було оцінено в 7500 флоринів. Зліва від нього стояла давня дерев’яна церква св. Миколая, котра, як зазначалося, не потребувала ремонту та оцінена в 50 флоринів. Поруч стояла дзвіниця висотою в 40 ліктів. На території монастиря розміщувалися дерев’яна резиденція. Від неї тягнулося «грубе і високе під гонтовим покриттям обмурування навколо обійстя аж до лівого кінця монастиря, що потребувало репарації на кроках». У ньому було дві брами з дерев’яними

дверима, які замикалися. За дровітнею та кухнею стояла монастирська столярня, відокремлена від монастиря дерев'яним парканом. Неподалік монастиря стояло два шпихліри, дерев'яний фільварок, що охоплював кімнату з цегляною піччю, спіжарню, хатину для челяді з пекарською піччю, три стайні на коней, корови та воли, возівня, криниця, паркан, нова стодола під солом'яним дахом, броварня. Вартість усіх перелічених монастирських будівель становила близько 13 тис. флоринів, усі вони утримувалися коштом монастиря [11, арк. 5 – 6].

Крім господарських будівель, розміщених біля обителі, багато будівель було в монастирських маєностях, насамперед, Букові та Журавині.

Особливу роль в економічному розвитку обителі кінця XVIII – 30-х рр. XX ст. мало село Букова, посідателем якого монастир став 1792 р. На початку XIX ст. тут був дерев'яний палац під зіпсутим гонтовим дахом, у якому тоді вже ніхто не жив. Разом із залом він містив 11 покоїв та був оцінений у 200 флоринів. Також там був фільварок, стайня для коней і корів, стайня на воли, возівня, шпихлір, 4 дерев'яні стодоли, корчма, млинок з одним каменем та інші загальною вартістю понад 600 флоринів [11, арк. 8].

Село Журавино з присілком Полонинське Добромільський монастир отримав 1791 р [5, с. 22]. У Журавино на початку XIX ст. тут був дерев'яний будинок, стодола, обора на худобу, шопа, кінська стайня, шпихлір, 2 фільварки, 2 броварні, млинок з єдиним каменем на потоку, при якому був тартак, шпихлір, стодола на зерно, обора для худоби та 2 корчми. Їхня вартість становила понад 430 флоринів [11, арк. 6]. Так само, як і будівлі, розміщено біля обителі, їх будували та ремонтували коштом монастиря.

На початку XIX ст. в Журавині було 33, а в Букові – 97 підданих. Селяни, які мали чверть ґрунту, повинні були від 1 вересня до 30 квітня 2, а від 1 травня до кінця серпня відробляти 3 дні тяглої панщини на тиждень, також дати два корці вівса, 16 гарців хмелю, чиншу 4 злотих 18 грошей, 1 гуску, 1 півня, 2 курки, 15 яєць, випрясти штуку мотків з панського прядива або заплатити 2 злотих. Хто мав половину чверті ґрунту, відробляв половину панщини, віддавав данину в натурі або платив. За один тяглий день панщини здатні до роботи люди повинні відробляти два піших дні. Приписувалося, зокрема, молотити за день озимини одну копу, а ярини – одну копу та 10 снопів, привезти з лісу до двору три вози дерева, дві хрсту, по два вози сіна із стири за день панщини. Потрібно було відробити дванадцять днів у році із спорядження доріг та мостів, брати, мочити, молоти, чесати коноплі, давати розсаду, садити капусту. Також щоночі двоє чоловік мали виходити на сторожу. За користування пасовиськом на двірських ґрунтах від кожної корови селяни повинні були дворові дати дві курки, а від ялівки – одну курку. Халупники з городу мали відробляти панщини половину дня на тиждень, випрясти штуку мотків прядива з панського та заплатити річного чиншу 6 зол. [11, арк. 8].

З 1790 р. монастир мав посідання в містечку Угневі Жовківського повіту (за іншими даними 1795 р [3, с. 19], отримуючи тут прибутки з оренди корчми та млина. Наприкінці XVIII ст. добромільські василіани звідти отримували 1642 флор. 18½кр. прибутку [11, арк. 35зв.]. 1792 р. на публічному продажі від місцевого магістрату монастир купив розташовану неподалік землю «Радеч» [5, с. 20]. Також він мав землю на Перемишльському передмісті Перекопані, здаючи її в оренду. 1880 р. її було продано, за отримані гроші монастир купив облігації [7, арк. 25].

У Добромільському монастирі з 1693 р. запроваджується новіціат, який з невеликою перервою в другій половині XVIII ст. проіснував до початку XX ст. У XVIII ст. тут проживала значна кількість монахів та новаків. Так, 1775 р в обителі було 26 осіб, з яких 14 монахів, 1783 р. 22 осіб, з яких 9 монахів [5, с. 26].

У XIX ст. матеріальне становище добромильських василіян погіршилося, як і василіанського чину взагалі – воно не давало змоги їм навіть утримувати резиденцію генерального прокуратора чина у Римі, костел св. муч. Сергія і Вакха, що його їм дав 1641 р папа Урбан VIII [8, арк. 74]. При ній був будинок, бібліотека. 1877 р. протоігумен о. Я. Загайський запропонував вислати людину, котра охороняла б спорожнілу церкву св. муч. Сергія та Вакха від конфіскації. Проти цього виступили монахи Крехівського монастиря, підкреслюючи, що монастирі внаслідок “заперечення наданих прав, то стягненням капіталів на облігації с найнижчим опроцентуванням, то уніфікацією тих же, за законом з 1868 р. на нові облігації с великим ущербом, на послідок податками, котрі майже що не половину річного приходу по менших монастирів забирають” ледве своїх небагатьох монахів можуть утримати [8, арк. 76].

Ставлення австрійської влади до монастирів у XIX ст. порівняно з правлінням Йосифа II поліпшилося. Однак, тоді як римо-католицькі монастирі могли отримувати допомогу від своїх осередків з інших країн, галицькі монастирі не мали звідки її отримати.

Через релігійні реформи австрійської влади у XIX ст. кількість монахів у Добромилі, як і в інших монастирях Галичини, зменшилася – 1806 р. тут було 11 монахів, 1859 р. – 6 монахів та 5 новаків; 1867 р. – 4 монахи, 1 брат прокуратор і 10 новаків [5, с. 26]. 1879 р. в Добромильському монастирі згадуються 4 монахи, 1 брат прокуратор та 2 новики [4, с. 50].

Відомо, що 1822 – 1831 рр. виявилися несприятливими для монастиря, що було зумовлене збільшенням податків та неврожайними роками. Тоді він мав багато боргів та був змушений брати грошову допомогу від протоігумена. 1829 р. обитель допомагала жителям Букови, які приходили сюди подопомогу, купуючи для них ячмінь та овес [5, с. 32]. Добромильський монастир був патроном церкви в Букові. Влітку 1875 р. він дав на церкву та парафіяльні будинки в Букові 450 флор., ще 400 флор. [7, арк. 23].

Монастир мав багато проблем з орендарями Букови. Так, 1870 р. ним став М. Козловський, котрий почав “відразу ж в монастирі на свою користь газдувати й тим чином... продовжувати вже розпочате спустошення Букови, особливо взявся до лісу й господарив так зі своїм, не взявши ще контракту від монастиря й не давши до каси найменшого шеляга” [7, арк. 11]. У зв’язку з цим 1871 р. у Львові як посесора Букови на дванадцять років було прийнято Ф.Зембу, в результаті чого М. Козловський почав виснажливий для монастиря судовий процес, який відбувався в судах Старої Солі, Старого Самбора, Львова та Відня та, врешті, завершився на користь монастиря [7, арк. 12 – 13].

У 70-х рр. XIX ст. були непорозуміння з посесором Журавина Голковським, який не виплачував належне монастирю, не дбав про будівлі тощо [7, арк. 18]. У зв’язку з тим, що Журавино приносило мало прибутків та складно було ним управляти, 1880 р. його продали [7, арк. 25].

У XIX ст. монастир повинен був платити різноманітні податки – ґрунтовий, за млин, тартак, пропінатії. 1878 р. на монастир накладено новий релігійний податок у річній квоті 1029 флор. 60 кр. [7, арк. 24 звор]. З 1868 р. обитель належала до гміни села Гучка, куди платили податки, зокрема, на будівництво греко-католицької парафії [7, арк. 4]. Добромильський монастир хотів відлучитися від гміни Гучка через те, що він, платячи податки, не користувався гмінним лісом, пасовиськом, однак уряд Гучка був проти цього [12, арк. 4].

Фінансовому становищу монастиря шкодили пожежі. 1807 р. пожежа пошкодила господарські будівлі Добромильського монастиря [5, с. 31]. Восени 1876 р. згоріли нова стайня в Букові та корчма в Журавино [7, арк. 23 зв]. Восени 1880 р. через суперечку між двома євреями-орендарями згоріла велика корчма в Букові, тієї ж осені монастир побудував нову корчму [7, арк. 25]. За монастирські

будівлі сплачувалася огнева асекурація, яка частково покривала витрати на будівництво нових.

Попри те, що в XIX ст. австрійські цісарі були лояльніші до монастирів, траплялися непорозуміння з представниками місцевої влади, які при вирішенні майнових питань монастирів могли обстоювати інтереси приватних осіб. Підтвердженням цього є випадок, коли суд недостатньо врахував права власності монастиря в Угневі [5, с. 24]. Варто також звернути увагу на повідомлення ігумена Добромильського монастиря, що з другої половини 1866 р. були залякування та утиски монастиря з боку представників австрійських органів влади, які, за його словами, підозрювали обитель у нелояльності до “царствующого... августейшого імператора”, установили контроль за відвідувачами монастиря, скасування безоплатності кореспонденції тощо [13, арк. 1]. Можна припустити, що цей випадок був пов'язаний з поширенням тоді серед греко-католицького духовенства москвофільських настроїв. У зверненні до отців ЧСВВ 1880 р протоігумен К.Сарницький закликав не зневірюватися та не усуватися в справі народної просвіти, незважаючи на складні обставини, заборони [8, арк. 19].

Саме Добромильський монастир св. Онуфрія відіграв основну роль у відродженні василіянського чину та релігійного життя народом у XX ст. Оновлення чину, яке ввійшло до історії під назвою “Добромильська реформа”, розпочалося згідно, історичним листом Папи Лева XIII “Особливою охороною” від 12 травня 1882 р., коли обитель з усім майном 1882 р. вийшла з-під юрисдикції Провінціала оо. василіян та перейшла під управління єзуїтів в особі ректора Добромильського новіціату [9, арк. 1].

Хоча спочатку громадськість не сприйняла таких змін, незадовго стали очевидними позитивні результати реформи. У пастирському посланні, присвяченому реформі ЧСВВ, протоігумен К.Сарницький наголошував на позитивних результатах праці єзуїтів – відродженні духовності, збільшенні кількості новаків, які, “крім щоденних богослужб, навчаються філософії та риториці, приготуються з... пильністю до наук богословських, щоб ними збагатитися” [10, арк. 1].

1885 р. у Добромилі було понад 50 молодих василіян, а вже через чотири роки кількість зреформованих василіян зросла до 77 монахів, зокрема, 1888 р. до добромильського новіціату вступив майбутній митрополит А. Шептицький. За таких обставин попередні доходи новіціату виявилися недостатніми, тому одна із головних турбот єзуїтів полягала в пошуку коштів, щоби могли оплатити щораз зрослі видатки, пов'язані з утриманням Добромильського новіціату [6, с. 100]. Із збільшенням кількості монахів та новаків постала проблема їхнього розміщення та матеріального забезпечення. Хоча Добромильський монастир фінансово підтримували єзуїти, цього було недостатньо, у зв'язку з чим К.Сарницький закликав ігуменів надати матеріальну допомогу для побудови ще одного поверху монастиря. Ті ж, хто не мав можливості це зробити, “можуть монастирю Добромильському хоча б тим допомогти, що піднімуться на інтенцію його відправити кількасот або кілька десятків служб Божих” [10, арк. 2].

1886 р. у зв'язку з епідемією тифу на декілька місяців новіціат з Добромиля було перенесено до Львова в монастир св. Онуфрія. 1902 р. новіціат перемістився до Крехівського монастиря. 1904 р. єзуїти завершили свою працю реформування василіянського чину, тоді ж через вологість добромильські монахи були змушені залишити обитель. 1905 р. монастир було закрито [21, арк. 17]. Після переселення монахів доля обителі деякий час була невизначеною. 1910 р. стало відомо, що купити Добромильський монастир мав намір митрополит А. Шептицький, що, як зауважив монах-василіанин П. Демчик, “дуже се красно з

його сторони, а й для нас мило, що наша колиска перейде не в цілком чужі руки” [14, арк. 19 зв.].

Під час Першої світової війни в його мурах перебували різні війська, які дуже понижили приміщення, до руйнування долучилися також місцеві жителі. У результаті цього у багатьох кімнатах замокли й попадали стелі. Війна негативно вплинула в розвиток василіанського чину в цілому, різко зменшилася кількість монахів. Після її закінчення почався розвиток чину. 1920 р. василіяни повернулися в Добромильський монастир. Згодом було здійснено ґрунтовний ремонт обителі, на що витратили більше 15 тис. дол. [15, арк. 21].

У Добромильському монастирі діяли філософські студії. Відомо, що з 1929 р. в їхніх рамках діяла т.зв. “академічна семінарія” – щотижневі зібрання, на які збиралося 8 – 19 слухачів [16, арк. 2]. На зібраннях зачитувалися та обговорювалися доповіді на різні теми, зокрема, Х. Мишківа про релігійні погляди Платона та Арістотеля, К. Керницького про початок та розвиток ідеалізму, Р. Луканя про василіанські монастирі в старосамбірському та добромильському повітах, Гербуртів та їхній замок у Добромилі [16, арк. 3].

У 1930 р. в Добромильському монастирі проживало близько 50-ти монахів, близько 30-ти з них були вихованці школи філософії [15, арк. 21]. Приблизно така ж кількість була і в наступних роках. У 1937 р. у Добромильському монастирі монахів було 56 та 8 робітників [17, арк. 5]. На початку 1938 р. у Добромильському монастирі налічувалося 52 монахи [17, арк. 6], а наприкінці 1938 р. їх було вже 42, очевидно, 10 чол. після закінчення новіціату переїхали в інші монастирі [17, арк. 4].

Після відновлення Добромильської обителі у Букові продовжував існувати монастир-фільварок, який матеріально суттєво підтримував Добромильський. У ньому було менше монахів, зокрема, 1934 р. в Букові налічувалося 13 монахів [18, арк. 24]. Господарська діяльність Букова монастиря була успішною, значну кількість прибутків Букова віддавала Добромилю. Крім Добромильського, Буківський монастир-фільварок допомагав деревиною та іншими натураліями також Лаврівському, Крехівському, Львівському, Кристиніпольському монастирям. 1932 р. Букова витратила на Добромильську обитель 12718 зол. готівкою, 6983 зол. натураліями [18, арк. 14]. 1938 р. з 45976 зол. видатків Буківського монастиря-фільварка на Добромильський монастир припадало 10322 зол. [19, арк. 4].

Незважаючи на підтримку Букови, добромильські василіяни мали низку матеріальних проблем, зокрема, їм не вистарчало деревини, а прохання ігумена о. Йосифа Лабая щодо закупівлі деревини в камеральних лісах було не задоволене [20, арк. 14]. Відомо, що 1930 р. потрібно було перекрити церкву, ремонту потребував і монастир, оскільки при реставрації використовували сиру деревину, яка потім псувалася. За будівельні матеріали монастир заборгував 3500 зол., не враховуючи іншого боргу (1019 зол.). Також потрібно було дати понад 3000 зол. на поточні витрати на дрова, що непокоїло ігумена обителі [20, арк. 25 – 29].

Добромильський монастир відіграв помітну роль у розвитку чернецтва Галичини – 1838 р. тут відбувся собор василіанського чину галицької області. 11 серпня 1858 р. капітули ЧСВВ у Добромилі відбулася капітула ЧСВВ, на якій були ухвалені нові правила василіан. 1870 р. в Добромильському монастирі відбувся собор Чину СВВ під головуванням митрополита Й. Сембратовича. 1931 р. тут відбулася капітула ЧСВВ, на якій настоятелем відновленого чину обрано о. Діонісія Ткачука.

У радянські часи в приміщенні монастиря був психоневрологічний диспансер, 1992 р. його знову передано василіанам. Нині приміщення обителі потребують невідкладної реставрації. Ґрунтового відтворення потребує й історія монастиря, який відіграв значну роль у розвитку духовно-релігійної традиції

чернецтва та духовної культури краю. Необхідні подальші наукові дослідження, які на основі архівних матеріалів, історичних праць висвітлювали б різноманітні аспекти її історичного розвитку. На нашу думку, необхідне окреме монографічне дослідження, у якому ґрунтовно була б висвітлена історія Добромильського монастиря, його внесок у релігійне, духовне життя краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ваврик М. Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична довідка / М.Ваврик. Рим, 1979 – 217 с.
2. Гец М. Столиця Гербургів (Нариси з минулого й сучасного Добромиля) / М.Гец. Добромиль: Рідна школа, 1937. – 68 с.
3. Маціевській М. Шематизм провинции св. Спасителя чина Св. Василия Великого въ Галиции и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣры Христовой ажъ по нынѣшное время / М.Маціевській. Львовъ: Типографія Інститута Ставропигіанского, 1867. – 352 с.
4. Никорович Ю. Церкви та монастирі Перемишля та перемишльської єпархії (з кн.: схиматизм всего клира руско-католического Богом спасаемой епархії Перемишльской на год от рожд. Хр. 1879. / Ю.Никорович. Перемишль, 1879.) // Лавра. – № 12. – 1999. – С. 50 – 54.
5. Площанскій В. Добромиль. Монастырь Чина Св. Василия Великого и несколько слов об отношениях города / В.Площанскій. Львов: В типографіи Ставропигійского Інститута под зарядом Стефана Гучковского, 1867. – 48 с.
6. Чесляк С. Отець-єзуїт Войцех-Марія Баудісс і Добромильська реформа Чину Святого Василия Великого / о. д-р С. Чесляк, ТІ // Добромильська реформа і відродження Української Церкви: Доповіді та матеріали учасників Міжнародної наукової конференції, присвяченої 120 – літній річниці початку Добромильської реформи Василіянського Чину Св. Йосафата і 100-літній річниці перенесення василіянського новіціату з Добромиля у Крехів. Львів: Місіонер, 2003. – 304 с. (с. 95 – 115).
7. Відділ рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника. Ф.3(МВ). – Оп 1. – Од.зб. 405. – 28 арк.
8. ВР ЛНБ ім. В.Стефаника. Ф.3(МВ) – Од.зб. 116. – 192 арк.
9. ВР ЛНБ ім. В.Стефаника. Ф.3(МВ). – Од.зб. 1375/5. – 2 арк.
10. ВР ЛНБ ім.В.Стефаника. Ф.3(МВ). – Од.зб. 1250/ 20. – 2 арк.
11. Центральний державний історичний архів у Львові. (ЦДІАЛ). Ф.159. – Оп. 9. – Од.зб. 3593. – 125 арк.
12. ЦДІАЛ. Ф.684. – Оп.1. – Од.зб.1341. – 4 арк.
13. ЦДІАЛ. Ф.684. – Оп.1. – Од.зб.1345. – 3 арк.
14. ЦДІАЛ. Ф.408. – Оп.1. – Од.зб. 170. – 36 арк.
15. ЦДІАЛ. Ф.364. – Оп.1. – Од.зб.182. – 46 арк.
16. ЦДІАЛ. Ф.408. – Оп.1. – Од.зб.1014. – 26 арк.
17. ЦДІАЛ. Ф.684. – Оп.2. – Од.зб.17. – 7 арк.
18. ЦДІАЛ. Ф.684. – Оп.2. – Од.зб.1. – 35 арк.
19. ЦДІАЛ. Ф.684. – Оп.2. – Од.зб. 3. – 5 арк.
20. ЦДІАЛ. Ф.684. – Оп.2. – Од.зб.15. – 36 арк.
21. ЦДІАЛ. Ф.364. – Оп.1. – Од.зб.20. – 245 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бегей Оксана Ігорівна – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту економіки і туризму.

Наукові інтереси: історія чернецтва Галичини, вплив новітніх комунікаційних технологій та сучасні релігійні процеси, розвиток релігійного туризму в Зах. Україні.

УДК 94 “18” (477)

ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ ДВОРЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Любомир ГУБИЦЬКИЙ (Київ)

У статті проаналізовано фінансове становище, умови кредитування, причини заборгованості поміщиків Київської губернії в першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: фінанси, кредит, заборгованість, Київська губернія.

В статье проанализировано финансовое положение, условия кредитования, причины задолженности помещиков Киевской губернии в первой половине XIX в.

Ключевые слова: финансы, кредит, задолженность, Киевская губерния

The finance position, demands of the credit, reasons of the different problems of the Kiev district in the first half of the XIX century in this article are analyzed.

Key words: finance position, demands of the credit, district.

Сучасні процеси становлення й самореалізації української еліти потребують глибокого тлумачення. Актуальність цього дослідження викликана тим, що нинішня українська еліта переживає ті ж “хвороби росту”, які були притаманні процесам ХІХ ст. Метою статті є виокремлення, визначення економічних, фінансових умов появи української складової російського дворянства, кооптованого із козацької старшини та шляхти Правобережжя, ставлення до неї імперських структур.

Ранньомодерне суспільство в Україні доби козащини пройшло складну еволюцію: від зруйнування старого латифундіального ладу польських магнатів до становлення і переважання на принципах займанщини вільних міст і сіл з такими ж козаками та посполитими, до появи тимчасового “бенефіцію” – рангового володіння козацької старшини, і як завершальний етап процесу – утворення та домінування “феоду” – спадкової приватної власності за службу „помість, ґрунтів із посполитими, зобов’язаними послушенством”. Складнощі соціальних перипетій проаналізовано в працях Н.Яковенко [19], П.Вандича [4].

Результати процесу „феодалізації” козацької старшини та покріпачення українського суспільства виписано в працях І.Гуржія [7], О.Гуржія та В.Орлика [8]. Процеси „ушляхетнення” та „дворянізації” стали головними серед старшинських еліт відповідно Правобережної та Лівобережної, Слобідської України й Запоріжжя. Паралельні соціальні процеси відбувалися по обидва боки Дніпра – дрібна шляхта Правобережжя шукала засобів на службі в магнатів, відповідно на Лівобережжі відбувався процес нобілітації козацької старшини [12]. Але вибір козацької старшини, кооптованої як до польської, так і до російської спільнот виявився хибним, оскільки вів до зруйнування принципів громадянського суспільства, побудованого на підвалинах спільно пролитої в боях проти ворога крові [18]. Процесу залучення новопосталого “малоросійського” дворянства українських намісництв, губерній Російської держави до моделі відносин, що домінували в імперії, присвятили свої праці З.Когут [10], Я.Грицака [6].

Уніфікаційні заходи російського уряду й бажання зберегти самоврядування, незважаючи на свою різноспрямованість, скеровували вищий стан і разом з ним усе суспільство в російський вихор державного феодалізму. Російський феодалізм ХVІІІ – ХІХ ст., підточуваний зрослим впливом іноземних і внутрішніх лихварів, перетворювався на „хворого Європи”, оскільки при зовнішній воєнній могутності призводив до соціальної диференціації російського та підвладного йому українського суспільства і в тому числі нового українського дворянства. Ці аспекти розкривалися в працях С.Борового [3], М.Мордвінова [14], В.Смелкова [15] та ін.

Активна, агресивна зовнішня політика Російської імперії приносила швидкі результати в нарощуванні території. Але навіть багатств завойованих територій було недостатньо, аби задовільнити жагу російського двору до розкоші й армії для подальших завоювань. Зростали зовнішній і внутрішній борги Росії, дослідженню яких присвячені праці М. Боголепова [2], Й.Гіндіна [5], П.Мігуліна [13], П.Хромова [16] та ін.

Високий освітній рівень українського дворянства обох боків Дніпра відкривав перед ним „світ” (рос. – „свет”) Москви та Санкт-Петербурга з їхнім марнотратством та бажанням збагачення. Частково цим питанням присвячена праця Є.Лаврентьевої [11]. Освіченим та амбітним українським дворянам прагнулося жити за мірками столиць, а це зазвичай призводило до зростання витрат. Держава сформувала модель поведінки, яка призводила до витрат величезних ресурсів невеликою елітарною групою і всіляко підтримувала її навіть поза межею банкрутства.

Пошуки досягнення гармонії стосунків держава-поміщик здійснювалися на належному рівні. Мабуть, тому, що поміщик дотримувався позиції, яка ґрунтувалася на судженні про привілейованість землевласника як природжену й здобуту під час служби державі й династії. Шляхтич із необхідністю мав бути на висоті власного привілейованого становища, яке мало б спонукати до активності у всіх сферах: господарській, фінансовій, кредитній, освітній. Держава не терпіла фінансової заборгованості оподаткованих станів, а стосовно дворян дотримувалася зовсім протилежної позиції.

Так, кредиторами поміщика Захарія Головинського були більше п'ятдесяти дворян, які претендували 1831 р. на “имение истца составляющиеся из селений Прицек, Бурт, Македон, Пивец и Онацок заключающих по последней ревизии 1805 душ лежащее в Богуславском уезде обремененного долгами поименованными по табели более миллиона рублей” [17; Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 2. – Арк. 495]. Серед кредиторів З.Головинського був і з 1824 р. Державний банк, що надав позику на 448 000 рублів під 8 % річних на 24 роки [17; Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 2. – Арк. 474].

Соціальний статус шляхтича спонукав його до певного способу життя. Шляхтич мав відповідно вдягатися, харчуватися, мати достойне житло, виконувати державну (адміністративну чи військову) службу, дотримуватися норм вищого товариства, а саме мати освіту, знатися на мистецтві, хореографії, визнавати шляхетський кодекс честі. Такий спосіб життя вимагав великих витрат, які могли бути покриті із різних джерел, а саме:

- 1) прибутки власного маєтку поміщика (при наявності такого маєтку);
- 2) фінансова підтримка патрона – магната або держави;
- 3) позики в банках і приватних осіб;
- 4) платня за державну службу або за виконання офіціалістських обов'язків у маєтках магнатів;
- 5) прибутки за відсотки від депозитів у банках;
- 6) прибутки від орендування маєтків інших шляхтичів;
- 7) прибутки від організації та управління банківськими та кредитними установами;
- 8) прибутки від організації роботи переробних підприємств та ін.

Упевнене фінансове становище шляхетської верхівки забезпечувалося спадковим майном, і що є не менш важливим, політичною лояльністю до царської влади.

За умов політичної неблагонадійності, як у випадку із наслідками польського повстання 1794 р., 1830 – 1831 рр., майно повсталі шляхти конфіскувалося. Так, за участь у повстанні держава конфіскувала 1795 р. Зубівський ключ “состоявший тогда Волынской губернии в Житомирском, Овручском и

Радомышльському уездах, и заключающий в себе одно местечко и 50 селений”, який належав Житомирському міському судді Андрію Дубравському (частину Зубівського ключа передано фельдмаршалу Кутузову) [17; Ф. 491. – Оп. 45. – Спр. 14. – Арк. 25]. У 19 маєтках, що були конфісковані в Київській губернії, до 1833 р. налічувалося 22551 ревізька душа кріпаків [17; Ф. 442. – Оп. 65. – Спр. 228. – Арк. 48зв]. І шляхетські сім’ї втрачали засоби до існування. Засоби від маєтків були більш, ніж достойні. Так, київський віце-губернатор, ревізуючи 1833 р. названі маєтки, які перебували в державній адміністрації, зафіксував наступну прибутковість [17; Ф. 442. – Оп. 65. – Спр. 228. – Арк. 43]. З часу накладення секвестру по першу половину 1833 р. в рублях: в Уманському маєтку – графа Олександра Потоцького – 214952 р. сріблом, 628376 р. асигнаціями; Білилівському – графа Германа Потоцького – 26208 р. сріблом, 4290 р. асигнаціями та ін.

Але не тільки участь у повстаннях погіршувало становище шляхти. Видатки привілейованого стану зростали від року до року та залежали від фінансових витрат. Так, для прикладу реєстр видатків одного із нобелів – Василя Васильовича Енгельгардта – протягом 1797 – 1803 рр. налічував 487003 рублі [17; Ф. 485. – Оп. 1. – Т.2. - Спр. 1507. – Арк. 22 зв].

Виходом для кредиторів і дебіторів ставав конкурс, тобто адміністрування власністю боржника сторонньою особою, покликаною повертати борги кредиторам. За даними Цивільної палати Київського губернського суду, які засвідчив суддя К.Мазаракі, у Київській губернії протягом 1832 – 1834 років були приклади такого способу повернення боргів. Так, у Липовецькому повіті Київської губернії граф Генріх Дульський, вартість майна якого оцінена на суму 542042 руб., заборгував на 1832 р. 471120 р., які не спромігся повернути й до 1834 р.; поміщик Каєтан Запольський 1832 р. володів майном на суму 20777 руб. і в той же час сума його боргів складала 21395 руб.; поміщик Лука граф Струтинський 1832 р. мав нерухомого і рухомого майна на суму 352573 руб. та заборгував 227532 руб., що призвело до продажу майнового комплексу на суму 233287 руб. 1833 р. Лише дані по Липовецькому повіті засвідчують суму боргів поміщиків, що перевищують 1 мільйон рублів [17; Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 15. – Арк.12зв. – 13]. На Шершнівському маєтку Радомышльського повіту графині Тизенгаузен, оціненого 1840 р. 71872 р. 50 к. було боргу з 1838 р. 54347 р. 82 к. сріблом [17; Ф. 491. – Оп. 45. – Спр. 14. – Арк. 15].

Наприкінці першої половини XIX ст. платоспроможність шляхетського прошарку різко знижується через брак коштів, що знаходить своє відображення в зростій заборгованості як банкам та кредитним установам, так і приватним особам. Наприклад, у Київській губернії на 1859 р. із 1431 шляхетських маєтків 820 були в заставі кредитних установ (або 57%), у Подільській – відповідно 1539 маєтків; 709 заставлених маєтків, (46 %); у Волинській – відповідно 2425 маєтків; 347 заставлених маєтків (14 %). Ситуація стає ще яскравішою, коли згадати, що 212 маєтків передано в опіку «за долги кредитных установлений» [17; Ф. 486. – Оп. 3/1865р. – Спр. 335. – Арк. 58 зв.].

Ситуація стає ще виразнішою, коли врахувати й іншу заборгованість поміщиків – позики в приватних осіб. Позики від приватних осіб сягали сум десятків тисяч рублів, а повернення їх було пов’язане із великими складнощами. Так, за позиковим листом (рос. – по заемному письму), виданим вдовою колезького радника Регіною Козелл, вона позичила поміщиці Ганні Крушевській та Станіславу Сиротку 1821 року двадцять п’ять тисяч рублів державними асигнаціями [17; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1]. Позичальники не змогли повернути борг вчасно, тому змушені були укласти додаткову угоду 24 грудня 1823 р., згідно із якою «г-жа Крушевская и Сиротко должную мне сумму обеспечили имением, следующим по духовному завещанию от г.тайного

советника, сенатора графа Льва Ворцеля, состоящим Киевской губернии в Липовецком повете в селе Юшковцах» [17; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 13в.]. Але боротьба за повернення позичених коштів для вдови, жительки Санкт-Петербурга, лише починалася, і вона змушена була звернутися по допомогу до Київського воєнного губернатора Петра Желтухина в лютому 1827 року: «благосклонным начальственным распоряжением Ваше Высокопревосходительство осчастливите беспомощную вдову». Становище в цій справі зрушилося з місця тільки з появою указу Урядуючого Сенату від 20 травня 1829 року, у якому «предписано, показанное селение Юшковцы со всеми принадлежностями, землями, лесами, угодьями и крестьянами отдать дворянке Крушевской» [17; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 14]. Здобути свої гроші позичальнику вдалося через рік, але до того часу вдова колезького радника Регіна Козелл вдруге одружилася й стала полковницею Регіною Шульгіною.

Описана вище справа засвідчує, що ті 6%, які отримували позикодавачі, були занадто низьким відшкодуванням, зважаючи на ті ризики, з якими пов'язане повернення боргу. Бачимо, що поміщики позичали гроші не лише під заставу наявного майна, але й майна та прибутків із нього, яке можливо отримують у майбутньому за заповітом.

Указом Урядуючого Сенату від 11 серпня 1854 р. визначено наступний порядок взаємостосунків позиконадавача та позичальника: «Позикодавачам дозволено брати у ріст з капіталу, наданого у борг, але не більше 6 % на сто в рік, і заборонено визначати, що на цей капітал відсотки будуть додані «сложеные, т.е. включать в заемное обязательство условия о платеже процентов на проценты» [17; Ф. 442. – Оп. 160. – Спр. 42, ч.2. – Арк. 14]. Ситуація для позичальника, який потрапив у скрутне фінансове становище, погіршувалася наступним рішенням Сенату: “За поданными на законный подставі зобов’язаннями, за якими не відбулося платежу у визначений термін, позиконадавач, окрім суми, яка складається із капіталу, який залишається у боргу, і не заплачених по день прострочки встановлених відсотків, має право отримати з боржника, який не перейшов у стан неплатоспроможності три відсотки з усього несплаченого капіталу, які встановлюються одного разу за недотримання терміну сплати” [17; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 17].

Заборгованість поміщиків зростала за рахунок позик у приватних банках. Тому 11 грудня 1850 р. було Височайше затверджено думку Державної Ради стосовно зміни правил при продажу заставлених і прострочених маєтків у приватних банках [17; Ф. 486. – Оп. 4. – Спр. 94. – Арк. 43]. Зокрема, визначалося, що “Имущества, заложенные в частных Банках, в случае просрочки следующих по оным платежей, продаются по предписанному в Уставах сих банков порядку, и с соблюдением, между прочим, следующих правил: а) имущества, состоящие в том городе, где находится Банк, продаются в самом Банке, а при неявке желающих торговаться, продажа переводится в Губернское правление, и б) имущества, находящиеся в других городах губернии, продаются в местных магистратах и если торги в Магистрате не состоятся, то продажа переводится в Банк; в случае же неявки за тем в Банк желающих торговаться, назначается продажа в Губернском правлении”.

Про загрозливе фінансове становище поміщиків наприкінці 1850-х років опосередковано доводить зміна правил, точніше, спрощення правил друку в Сенатських відомостях. Так, згідно із Указом Його Імператорської Величності, Самодержця Всеросійського, з Урядуючого Сенату від 15 січня 1858 року вимоги судових і виконавчих установ та осіб як цивільного, так інших відомств про друк у Додатках до Сенатських Відомостей різних у справах оголошень і в друкованих Сенатською Типографією оголошеннях статей про накладання на маєтки заборон і про дозвіл таких, надсилаються в Сенатські Типографії “теми местами и лицами

непосередственно” [17; Ф. 442. – Оп. 171. – Спр. 653. – Арк. 3]. Треба наголосити, що згідно із попередніми правилами такі оголошення мали право надсилати тільки губернські правління.

Труднощі у фінансовому плані відчували не лише дрібні чи середні поміщики, але й титуловані шляхтичі – власники великих міст, зокрема, Бердичева (1861 р. чисельність населення Одеси – 116 тис. мешканців, Києва – 71 тис., Бердичева – 54 тис.). При умові, що вартість Бердичева в липні 1852 оцінена на суму 727 633 р.с. 15 вересня 1853 г. Густав Лерхе, як довірена особа банкірів міста Женеви Віоле і Ко й І.Рея та міста Берна Л. Вагнера і Ко звернувся до Київського генерал-губернатора М. Васильчикова з пропозицією придбати в державну власність повітове місто Бердичів, власники якого князі Радзивіли “обременили” величезними боргами нерухоме майно. Зокрема, на 1846 р. бердичівський маєток частинами належав “3/6 князю Николаю Радзивиллу; 2/6 – бывшим купцам Енним и 1/6 – Княгине Марцелине Чарторижской. Из фольварка же Бердичевского, со слободами Романовкою и Радзивилловкою, – одна половина – Князю Николаю, а другая – Княгине Чарторижской (донька Михайла Радзивіла)” разом із боргами, які залишилися на цих частках [17; Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 11069. – Арк. 23в.].

Перед тим, як змалювати фінансове становище власників м.Бердичева, для порівняння наведемо дані про податне навантаження (розмір додаткового внеску (18 – 34 коп.) до подушної податі (1 руб.) Київської губернії у 1863 року – 191500 р. [17; Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 144. – Арк.229]. Колишні бердичівські банкіри Гаврило та Рудольф Єнні 1827 року збанкрутіли на суму 916 500 р. сріблом, а їхня частка Бердичева перейшла в традиційне володіння князя Михайла Радзивілла. З 1828 р. на князя Миколу Радзивілла накладено величезні борги (437 934 р. сріблом одного капіталу). Украй цікавим є факт визнання вже неплатоспроможним князем Миколою Радзивілом боргу перед спадкоємцями купця Рубінштейна суми 104 тис.р.с., за які він отримав 4 тис. рублів готівкою [17; Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 11069. – Арк. 10]. 1840 року помер бездітний князь Франц Миколайович Радзивілл, залишивши величезні борги і на своїй 1/3 частці Бердичівського фільварка й містечка Бердичева. На підставі статті 202 Височайшого указу від 19/31 липня 1849 року призначені для продажу з публічного торгу все місто Бердичів і Бердичівський фільварок із слободами, які без шкоди для міста не можуть бути від нього відірвані [17; Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 11069. – Арк. 3].

Держава намагалася додатковими фінансовими санкціями призупинити процес занепаду дворянського землеволодіння. Так, 106 параграф Височайше затвердженого 31 травня 1860 р. Статуту Державного Банка, наголошував на необхідності розмежовувати штрафи із позичальників за доведення до опису й призначення для продажу закладених маєтків позичальників, які належать до прибутку Приказів громадської опіки та відсотки на несплачені в термін відсотки за позиками [17; Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 144. – Арк. 4]. За даними Міністерства внутрішніх справ, у Державних кредитних установах закладено 6 606 909 душ чи 62% загальної кількості кріпаків за 398246424 руб. 1859 р. в момент припинення діяльності державних кредитних установ заборгованість досягла 425503061 руб.: було закладено 44 166 маєтків і 7 107 184 душ кріпаків [1, с. 19].

І після селянської реформи 1861 р. поміщики швидше накопичували борги, чим від них позбавлялися. Їхньому фінансовому становищу не могла навіть зарадити та обставина, що ці борги переходили на селян. Після реформи, незважаючи на отримані поміщиками викупні платежі на суму 580 066 883 руб., заборгованість їх і надалі прогресували. Протягом 1873 – 1886 років поміщицька заборгованість зросла із 134, 3 млн. руб. до 530,6 млн. руб. [1, с. 19].

Таким чином, економічні, фінансові умов появи української складової російського дворянства, кооптованого із козацької старшини та шляхти Правобережжя, виявилися достатніми для зростання впливу магнатурії, часткової її парцелізації, для позбавлення дрібної шляхти дворянських прав; ставлення до шляхти імперських структур залежало від лояльності шляхти, і в разі такої лояльності дворянство отримувало й фінансові привілеї навіть за умов постійного дефіциту державного бюджету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Батури́нский Д. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – Б.м. и б.г. – 45 с.
2. Боголепов М.И. Государственный долг. – СПб., 1910. – 460 с.
3. Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958. – 288 с.
4. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – Київ: Критика, 2004. – 460 с.
5. Гиндин Йосиф Фролович. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861 – 1892 годы). – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
6. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: (Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вишів, учителів). – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
7. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 451 с.
8. Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їхнє оподаткування в XVII – середині XIX ст. / О.Гуржій, В.Орлик. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О., 2012. – 278 с.
9. Ковалинський Віталій. Київські мініатюри. – Книга V. - К.: Купола, 2006. – 464 с.
10. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
11. Лаврентьева Е.В. Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры: Этикет. / Е.Лаврентьева. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 663 с.
12. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.). / Уклад.: С. Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2006. – Т. 2. – 224 с.
13. Мигулин П. Наша банковая политика (1729 – 1903). – Харьков: Типография «Печатное дело», 1904. – 440 с.
14. Мордвинов Н. адмирал. Разсуждение о пользах, могущих последовать от учреждения частных по губерниям банков. – СПб.: Типография Императорского Воспитательного дома, 1829. – 164 с.
15. Смелков В. М. Дворянский мелкий банковый кредит. – СПб.: Электротпечатня Я.Кровицкого, 1904. – 78 с.
16. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. (1800 – 1917 гг.). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 552 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК).
18. Штепа П. Українець і москвин. Дві протилежності. – Дрогобич: Відродження, 2010. – 688 с.
19. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ: Критика, 2005. – 584 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Губицький Любомир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

Наукові інтереси: історія українських земель у складі Російської імперії XIX ст.

УДК 94(477,41)“1861/1917”(=162,1)

ПОЛЯКИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 РР.)

Марія КАЗЬМИРЧУК (Київ)

У статті проаналізовано становище, умови проживання, етнічні особливості та участь у суспільному й економічному житті поляків Київської губернії пореформеного періоду. Автор висвітлює обставини формування особливих рис польського етносу в ракурсі розкриття національного складу населення Київської губернії.

Ключові слова: поляни, київська губернія, польський етнос, економіка.

В статье проанализированы положение, условия проживания, этнические особенности и участие в общественной и экономической жизни поляков Киевской губернии пореформенного периода. Автор освещает обстоятельства формирования особых черт польского этноса в ракурсе раскрытия национального состава населения Киевской губернии.

Ключевые слова: поляне, киевская губерния, польский этнос, экономика.

The article analyses the position, life's condition, ethnic specifics and activity in social and economic life of Poles of Kyiv guberniya at the after reformation period. The author of the article elucidates the reasons of the creation Poles's special features in discovers a lot of problems about national complement of the people in Kyiv guberniya.

Keywords: clearing the province of Kiev, the Polish ethnicity, economy.

Друга половина XIX – початок XX ст. – бурхливий період соціально-економічного розвитку всіх українських земель і, зокрема Київської губернії, коли суспільство переживає новий час, прогресивні та суперечливі зміни. Однією з найбільш розвинутих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії була Київська губернія, вивчення сутності й перебігу соціально-економічних процесів у якій дає змогу висвітлити багаторівневий взаємозв'язок суспільних і регіональних проблем пореформеного періоду. Без дослідження етнічного розвитку Київської губернії, котра є складовою історії України, важко зрозуміти процеси, що відбувалися в Російській імперії загалом. Актуальність дослідження визначається також наявністю значної кількості джерел і маловивченістю етнічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду. Нині українські історики вважають визначальними критеріями поступу будь-якого суспільства економічні та політичні процеси, які неможливо розглядати без ґрунтового аналізу етнічних проблем. Актуальність теми також обумовлена малодослідженістю польського питання, яке було гострим для Правобережної України пореформеного періоду.

У дорадянській історіографії (до 1917 р.) приділялося чимало уваги польській проблемі в Російській імперії, адже на той час відбулося два польських повстання. Так, у збірці «Древняя и новая Россия», яка побачила світ у 70-х рр. XIX ст., В. Шульгін дослідив етнонаціональну ситуацію у сфері шкільної освіти на Правобережній Україні другої чверті XIX ст., де йшлося зокрема про співвідношення та доцільність для російської влади існування польських і єврейських шкіл. Про гостроту польської проблеми в Київській губернії зверталася увага в спогадах М. Стороженка, інспектора народних шкіл на Київщині (1892 – 1895). Автор – випускник Київської першої гімназії та університету Св. Володимира, людина інтелектуальна, від діда і батьків успадкував любов до рідного краю. Як інспектор народних шкіл 4-го навчального округу Київської губернії (Звенигородський, Липовецький, Таращанський та Уманський повіти), він багато подорожував, інспектуючи школи, турбувався про їхнє виживання, якість викладання тощо. У його спогадах – яскраві характеристики викладачів, учнів, їхніх батьків, вартість навчального процесу, культурне середовище [23, с. 238 – 293].

У 90-х роках XX ст. акценти в науці почали зміщуватися від історії політичної до історії соціальної, розгляду етнічних проблем. Досить новими та

мало розробленими для сучасних науковців є проблеми формування станів та особливостей їхнього етнічного складу. Серед них виділяються загальні та спеціальні праці щодо життя й діяльності поляків у Київській губернії пореформеного періоду. Поділ поміщиків за національним принципом здійснила Н. Р. Темірова в ряді статей [25, с. 6 – 10] та монографії [26]. Вона відзначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, зазначаючи особливість походження та національну належність цього класу.

Знаковою подією для дослідження етнічних проблем став вихід двотомної «Історії Українського селянства», що, ґрунтуючись на широкому матеріалі, висвітлювала, зокрема, стосунки між етносами в різні періоди історії України, перший том якої був присвячений XIX – початку XX ст., зокрема підготовці й здійсненню селянської реформи 1861 р., повсякденному життю селян, зокрема, і Київської губернії [6].

Індустріальний розвиток України й процес формування торгово-промислової буржуазії, її кількісний та етнічний склад наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідила Т. Лазанська [10]. Суспільну значущість, моральне заохочення та благодійну діяльність купців, їхній етнічний склад у XIX ст. дослідила І. О. Гуржій [4]. Щодо стану переробної промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. загалом та участі в ній різних верств населення Правобережжя присвятив свою монографію М. Москалюк. Автор висвітлює роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Російської імперії, стан матеріально-технічної бази та участі в ній різних етносів, особливу увагу звертаючи на технічну інтелігенцію й робітників в умовах ринку. Проте певної систематизації в роботі знайдено не було, а тому вона являє собою великі шматки необробленої інформації [13].

Сучасна зарубіжна історіографія дослідження життя й діяльності поляків у Київській губернії залишається маловивченою. Двотомна праця російського історика Б. Н. Миронова із великою кількістю статистичних викладок, різних таблиць, широким переліком літератури висвітлює процеси перетворення станового суспільства на класове. Проте історик мало уваги приділяє польському питанню на Правобережжі України, адже намагається розглянути багатоформатну суспільну модернізацію Росії [11; 12]. Знаковою для соціально-економічного дослідження Правобережної України, зокрема і Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., є праця Д. Бовуа, який обрав предметом свого дослідження проблему поляків у соціо-етнічних конфліктах за землю в Україні. Автор відзначав, що цілісного зображення суспільства Правобережної України зроблено не було, але власне свою роботу він будує, насамперед, на висвітленні польського ареалу, величчї діянь поляків та процвітання їхніх маєтків, намагається довести їхню рівність з росіянами на українських теренах, показати боротьбу за українську землю [2].

Конкретніше діяльність дворянсько-шляхетського роду Понятовських на Київщині в XIX ст. проаналізувала польська дослідниця Е. Орман. Архівні матеріали Києва та Київської області, Варшави, Кракова та приватні архівні колекції використала авторка при дослідженні родового маєтку Понятовських у Таганчі [36]. Її праця «Таганча Понятовських. З історії шляхти нв Україні в XIX ст.» загалом торкається проблеми значення шляхти в соціально-господарському розвитку Київщини в XIX ст., докладніше розглядаючи долі двох дворянсько-шляхетських родин польської – Понятовських та російської – Бутурліних, висвітлює мотивацію багатії шляхти, її політичні побоювання змін, що принесло XIX ст. у політичному, соціальному, господарському та національному сферах у Київській губернії. Проте дослідниця не висвітлює взаємозв'язків Понятовських і Бутурліних із іншими промисловцями Київщини,

хоча від цього цінність її праці не втрачається для висвітлення соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Соціально-економічний розвиток підросійської України, особливо зросли впливи російського та іноземних капіталів відзначав у своїй праці професор Кельнського університету, швейцарець за походженням А. Каппелер, який узявся за дослідження національних рухів народів Російської імперії в праці “Россія – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад”. Проте гучна назва не відповідає досить описовому характеру подій в історії Росії, хоч позитивом її є використання зарубіжної літератури щодо національних проблем Російської імперії. Кілька розділів праці А. Каппелера стосуються національних проблем усередині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., але щодо українських земель загалом автор подає тільки кілька реплік з цієї гострої проблеми, зосереджуючись переважно на росіянах, поляках і євреях [7].

Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних розвідок про польське питання в Київській губернії не виявлено. Можна виділити загальні й популярні праці зарубіжних дослідників про соціальний розвиток Російської імперії. Так, праця “Занепад Російської імперії 1881 – 1914 pp.” професора російської історії Лондонського університету Х. Сетона-Ватсона, відомого експерта із східноєвропейських відносин, написана в добу “хрущовської відлиги” й спрямована на висвітлення розпаду Російської імперії та обстоювання антирадянських поглядів, доведення неприйнятності ідеології післяімперської доби. Більше уваги автор приділяє політичному й економічному розвитку держави, але щодо національного питання імперії побіжно відзначає тільки утилки інтересів поляків, українців, фінів, євреїв, прибалтів, кавказців, татар тощо [37].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Київська губернія складалася з 12 повітів [1, с. 70, 71], кожен з яких налічував понад сотню сіл, селищ, містечок, слобід та хуторів, серед них – 12 великих повітових міст. Особливістю Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. була етнічна строкатість її населення, або, як писав сенатор А. Половцов, «разноплеменность состава» [5, с. 3]. Історично склалося так, що українці, росіяни та євреї становили на середину XIX ст. разом понад 97 % всього населення Київської губернії [35, с. 12]. Менш значними були групи поляків (1,93 %), німців (0,41 %), білорусів (0,18 %), чехів (0,09 %) і татар (0,05 %), які за переписом 1897 р. склали разом 2,66 %. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали в Київській губернії цигани (884 особи), молдавани (250 осіб), турки (153), болгар (123), греки (118), вірмени (100) [35, с. 13, 36, 37].

Особливо строкатим був етнічний склад міського населення Київської губернії наприкінці XIX та на початку XX ст. У містах проживало багато євреїв, поляків, німців, а також незначна кількість вірмен, білорусів, чехів, молдаван, греків. Частка українців серед міських жителів була не дуже великою і 1897 р. становила на всьому Правобережжі тільки 27 % [3, с. 81, 84]. Так, у Києві завдяки динамічній етнічній структурі населення за переписом 1874 р. місцеві уродженці становили лише 28,3 %, а вихідці із різних регіонів України – 58,7 % та Росії – 11,1 % [3]. 1897 р. понад 100 тис. осіб, які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталів, нерухомого майна та займалися торгівлею [10, с. 172, 173].

У Київській губернії, за даними фабричного інспектора, з відкриттям 1900 р. деяких промислових підприємств їхніми фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), різні змішані товариства (8), належність ще 10 підприємств не була встановлена. У горілчаній та цукрових галузях промисловості Київської губернії переважали представники російського та польського етносів. Так, із 67 заводів з виробництва горілки

тільки 5 належало українцям, за кількістю цукрових заводів домінували росіяни (20 заводів) та поляки (8 заводів), а заводів українців-цукровиків було тільки 3 (2 Терещенка й 1 Симиценка) [10, с. 166]. У Києві на 1900 р. серед власників машинобудівних і чавуноливарних заводів не було жодного українця, а серед 93 інших промислових підприємств лише 6 належали їм: миловарня, кахельне і спиртоочисне підприємства, тютюнова та паркетна фабрики [10, 182].

У XIX ст. процес міграції поляків на етнічні українські землі ще тривав. Найбільший етнічний масив поляків існував у Західній і Правобережній Україні, куди входила й Київська губернія. Компактна етнічна група поляків розміщувалася в Бердичівському повіті Київської губернії. Так, у містечку Самгородку Бердичівського повіту поляків було 17,2 %, на хуторі Коза – 16,1 %, містечку Махнівці – 14,2 % [8, с. 45]. На Правобережжі поляки традиційно становили більшість земельної знаті: частка спадкових дворян серед них – 14,3 %. У їхній власності перебувало 46 % земель та 54 % промислових підприємств, розміщених на Правобережжі. Зразково прибуткові господарства на Київщині мала польська й спольщена буржуазія: Абрамовичі, Бнинські, Змигородські, Олізари, Рогозинські, Стадницькі, Тишкевичі, де-Монтризори, Перро, Подгорські, Огінські та ін. [29, с. 31].

Найдавніші та найприбутковіші маєтки належали землевласникам польського походження. Ще в епоху пізнього середньовіччя утворилися господарства Потоцьких і Браницьких. Проте російський уряд з підозрою, недовірою та загально вороже ставився до польського населення, пам'ятаючи польські повстання. Поляки ж пам'ятали про конфіскацію маєтностей російським урядом після придушення польських повстань, політика якого була спрямована проти католицького духовництва та польської шляхти. Російський уряд уживав усіх заходів для русифікації українських земель, зокрема й Київської губернії. Так, 1863 р. російський уряд наказав зібрати 10 % чистого прибутку із маєтків польських панів на сплату державних видатків, спричинених польським повстанням. Строк унесення цих коштів до державної скарбниці був коротким, а несплата загрожувала описом майна. Тоді на білоцерківський маєток Браницьких було накладено 50 тис. руб. податку [25, с. 7].

Частина польських магнатів та середніх поміщиків зберегла позиції сільської еліти, незважаючи на антипольську політику російського уряду та перехід до російських дворян після 1863 р. значної частини польських маєтків [7, с. 214]. 10 грудня 1865 р. вийшов указ про заборону в Київській губернії полякам і загально католикам купувати та продавати маєтки, поляки все-таки мали змогу це робити [28, 1, 23в.], адже російських дворян-поміщиків, які розорялися, ставало дедалі більше, а їхні великі й дорогі маєтки мали змогу купити в 1864 – 1865 рр. далеко не всі, тому діяло негласне правило: якщо на торги в місцеві губернські правління не з'являвся російський покупець і маєток не продавався навіть за зниженими цінами [28, 33в.] (так, село Кошлани Липовецького повіту було оцінене в 57 395 руб., а треба було дати 85 000 руб. або село Торчин Радомисельського повіту, що було оцінене у 5 255 руб., а мало б бути оцінене в 12 000 руб. [28, 1, 23в.]), то листувалися кредитори про те, як краще цей маєток продати. Якщо ж удруге ніхто маєтку не купував, то власник мусив сам шукати покупця, аби швидше задовольнити кредиторів, які інколи ставали власниками маєтків, хоча й не мали права на нерухому власність. У Київській губернії ці закони давали зворотний щодо урядової політики ефект, бо велика частина кредиторів була польського або єврейського походження, а вони не мали права набувати нерухоме майно [28, с. 4].

На початку 1870-х рр. місцевим полякам, зокрема і в Київській губернії, які займалися сільським господарством, було дозволено купувати до 10 дес. землі, а вже 1899 р. їм дозволили до 60 дес. за умови, що туди увійдуть і вже придбані

землі [17, с. 64 – 66]. 1884 р. були затверджені правила придбання у власність, заставу й оренду земельних маєтностей на Правобережжі. За ними право орендувати маєтки надавалося особам польського походження в разі влаштування ними промислового підприємства. Якщо ж протягом 12 років фабрика або завод не влаштовувалися, то угода про оренду скасовувалася. Для польських землевласників залишався один легальний спосіб придбання маєтків – через спадкоємство, тому поляки намагалися зосередити великі ділянки в одних руках поступками на користь одного з кількох спадкоємців, що призводило до посилення ролі великого польського землеволодіння. Забігаючи наперед, слід відзначити, що царат досяг незначних успіхів у боротьбі з польськими землевласниками, про це свідчить, що тільки на 1890 р. на Київщині нараховувалося 837 польських маєтків (24,72 %) [25, с. 6, 9].

12 грудня 1904 р. в сьомому пункті наказу “Предначертания к усовершенствованию государственного порядка” оголошувалося зняття з іногородців обмежень, за винятком тих, “которые вызываются насущными интересами Государства и явною пользою русского народа”. У 1905 та 1906 рр. поляки здобули право орендувати маєтки й здавати їх в оренду та купувати землі поза містами і містечками [17, с. 64, 66].

Станом на 1910 р.: “поляки в подавляющем большинстве, если не исключительно – католики, малороссы – православные, с другой стороны можно с уверенностью сказать, что количество их, на территории Киевской губернии, не превышает максимума 18 %; следовательно из общего количества жителей Киевской губернии на малороссов падает 60 %, великороссов 13 %, поляков 1,8 – 2 %, а остальные 25 % на прочие нации: евреи, чехи и другие...” [27, с. 8].

Релігійна палітра неправославного населення Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. складалася таким чином: тут проживало 3 млн. 450 тис. 587 осіб, із них станом на 1895 р. було 2 млн. 847 тис. 809 православних, 90 647 католиків, 485 476 іудеїв, 26 655 інших віросповідань. У Києві, Бердичеві, Василькові, Звенигородці, Каневі, Липовці, Радомишлі, Сквирі, Умані, Таращі, Черкасах, Чигирині проживало 36 228 православних, 9 616 католиків, 4 972 іудеїв, які належали до привілейованих станів, 15 358 православних, 13 217 католиків і 141 164 іудеїв із міщан. Сенатор Половцов, повідомляючи про релігійний склад населення міст у 70-х роках XIX ст., відзначав переважання саме цих трьох віросповідань, а саме: православних (49,2 %), іудеїв (46,2 %) та католиків (2,2 %) [5, с. 3]. У Києві православних налічувалося 77,7 %, католиків – 8,3 %, іудеїв – 10,9 % [22, с. 364, 367]. Згідно з статистичними даними на 1887 р., приріст православного населення становив 49 320 осіб, католиків – 1 274 особи, тоді як євреїв – 3 899 осіб [9, с. 7]. Також у Київській губернії за переписом 1897 р. незначного поширення набули мусульмани (2 931 особа, 0,08 %), росіяни-старообрядці (15 843, 0,45%), вірмени-григоріани (104 особи), караїми (327, 0,01 %), англікани (34 особи) [35, с. 38, 39].

Католики Київщини були організованими та впливовішими за представників інших віросповідань. Костели Київської губернії поділялися на різні класи. Так, у проханні до Лужицько-Житомирського єпископа 1862 р. пропонувалося числити Махнівський парафіяльний костел Бердичівського повіту до 3-го, а Белиловський костел того ж повіту до 4-го класу [18, с. 1, 4]. Щоб регулювати кількість костелів, департамент духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ Російської імперії 1894 р. видав циркуляр, за яким звільняв некатоликів від загальних будівельних поборів на нужди католицької церкви [19, с. 1]. Католики мусили звертатися за дозволом до імперських чиновників, аби приймати пожертвувані їм гроші на костели. Так, представники бердичівської римо-католицької церкви св. Марії у 1891 – 1902 рр. прохали дозволу використати пожертви від різних осіб міста [20, с. 1, 5].

Важливою для утвердження польських впливів на Правобережжі України пореформеного періоду залишалася освіта. Серед поляків найбільший попит мала приватна освіта, яку можна було здобути саме за національним принципом. У Російській імперії школи для іноземців називалися «іновірними», тобто такими, де працювали з дітьми не православного віросповідання. Такі школи з 80-х рр. XIX ст. підпорядковувалися Міністерству освіти, і держава брала на себе частку їхнього фінансового утримання. Від «іновірних» шкіл вимагалися відповідні навчальні плани та відповідність змісту освіти загальнодержавним стандартам. Ці заходи не стосувалися заборонених німецьких-штундистсько-баптистських шкіл. У Київській губернії 1893 р. працювало 17 «іновірних» шкіл, тобто 4,7 % від загальної кількості шкіл Київського навчального округу. Найбільше таких шкіл працювало в Радомисельському повіті (12), були також вони й у Київському повіті (5) [14, с. 3, 4]. 1899 р. «іновірних» шкіл у Київській губернії налічувалося 14 [15, с. 3], а 1902 р. – 13, у тих же повітах [16, с. 3]. Польська громада мала власну систему шкільництва, яку зобов'язана була всіляко підтримувати, тому про них збереглося значно більше відомостей.

Після розгрому польських повстань та гонінь на початку XX ст. особливо активно почали створюватися таємні польські школи. Так, 1908 р. в будинку міщанина Андрія Ямпольського із міста Жашкова Таращанського повіту була відкрита без дозволу єврейська школа, а директор Погребищенського цукрового заводу Бердичівського повіту Болеслав Крачкович відкрив незаконно таємну польську школу [31, с. 6, 7]. У таємній польській школі навчалося 10 дітей католиків у віці від 6 до 16 років. Учителькою школи була дворянка Францишка-Іоанна Хмелевська, яка звання вчительки не мала [37, с. 8]. Того ж року викрито незаконні польські школи в селах Веприк, Пришивальні, Шамраївці Васильківського повіту, Олександрівці Таращанського повіту (засновник настоятель П'ятигорського римо-католицького причту, а вчитель – селянин Антон Круглий), у Полічинцях Бердичівського повіту (розміщувалася в будинку землевласника дворянина Сигізмунда Хоєцького, де навчалося 17 дітей місцевої шляхти від 8 до 12 років під наглядом родички землевласника Констанції Ганської), а також в селах Багві (засновник – селянин Франциск Собчан) та Янишівки (засновник – Михайло Хібавський) Бердичівського повіту, Беркозівці, Острів, Кримка (засновник ксьонз Маркушевський) Радомисельського повіту, Волиці-Зарубінецькій (у будинку землевласника Броніслава Рациборовського) Сквирського повіту тощо [31, с. 15, 17, 38, 40, 47, 53].

1911 р. були викриті таємні польські школи міщанки Марії Малишевської та селянки Станіслави Винарської в містечку Ракітино Васильківського повіту, де навчалося 6 хлопчиків та 16 дівчаток віком від 8 до 16 років. У селі Острові Радомисельському повіту було закрито таємну польську школу австрійської підданої Ванди Суске, де навчалося 16 дітей. У селі Войтівцях Бердичівського повіту селянин Карл Піонтковський у власній квартирі незаконно навчав 16 дітей поляків [33, с. 1, 2, 4]. Таємні польські школи виникали також при цукрових заводах. Такі школи шукали на Бродецькому та на Погребищинському цукрових заводах Бердичівського повіту [30, 173 зв.]. Переглядаючи джерела, можна відзначити, що таємних польських шкіл у Київській губернії було значно більше, ніж викрито поліцією. Місцева поліція провадила слідство та допитувала підозрюваних, закривала школи та встановлювала нагляд за квартирами, що слугували нелегальними школами, проте з кожним роком польських початкових таємних шкіл не ставало менше [32, с. 20]. Так, 1910 р. при викритті таємної польської школи в селі Волиці Сквирського повіту було з'ясовано, що в ній навчалися діти не лише католиків, але й православних. У ній діти навчалися польської мови, співів католицьких молитов та слухали проповіді польською мовою [34, 67]. За три роки (1908 – 1910) поліція Київської губернії викрила 29

таємних польських шкіл, де навчалося близько 500 учнів римо-католицького віросповідання [33, с. 34, 41].

Отже, проблема життя й діяльності поляків у Київській губернії є важливою для висвітлення соціально-економічного розвитку однієї із найбільш розвинених губерній Російської імперії. Інтерес до неї зберігається ще із дорадянського періоду. Сучасні вітчизняні дослідники не написали окремої праці щодо польського етносу, його ролі в Правобережній Україні, а зарубіжні дослідники виявляють подеколи необ'єктивне ставлення до дослідження діяльності власних співвітчизників на українських землях пореформеного періоду. Польський етнос у Київській губернії відігравав знану роль, але після розгрому повстань змушений був мобілізувати всі зусилля, аби утримати авторитетні позиції. У цей непростий для поляків період у Київській губернії і надалі відкривалися нові таємні школи та споруджувалися католицькі церкви. Опальні польські поміщики намагалися вберегти маєтки від розорення, переходили в стан буржуазії, але не забували про своє національне коріння. Завдяки їхньому покровительству полякам удалося відстояти власні інтереси, адже на Київщині збережуться найдавніші маєтки Потоцьких та Браницьких, а разом із цим й авторитет.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., 1888. – 136 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; Перекл. укр. Зої Борисюк / Наук. ред. Наталія Яковенко. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
3. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77 – 85.
4. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І. О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Зб. наук. праць. – Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2009. – С. 52 – 63.
5. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч. 1. – Б. м., б. г. – 460 с.
6. Історія українського селянства: нариси у 2-х томах / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
7. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С. Червонная – пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
8. Комарніцький О. Б. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О. Б. Комарніцький; за науковою ред. проф. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
9. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. секретарь Мозговой В. Г. – К., Типография Губернского Правления, 1886. – 16 с.
10. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.
11. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б. Н. Мионов. – СПб., 1999. – Т. 1 – 584 с.
12. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х т. / Б. Н. Мионов. – СПб., 1999. – Т. 2 – 566 с.
13. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Москалюк М. – Тернопіль, 2009. – 336 с.
14. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1893 год. – К.: Высоч. утв. Товар. печ. дела и торговли И. Н. Кушнерев и Ко., 1894. – 12 с.
15. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1899 год. – К.: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1900. – 7 с.
16. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1902 год. – К.: Лито-типогр. Т-ва И. Н. Кушнерева и К°, 1903. – 7 с.

17. Поткина И. В. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России, XIX – первая четверть XX в. – М.: Норма, 2009. – 304 с.
18. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 1. – Спр. 852. – 4 арк.
19. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 10. – Спр. 66. – 179 арк.
20. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 125. – Спр. 1734. – 20 арк.
21. Розовик Д. Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст – 1930-ті роки / Розовик Дмитро Федорович, Розовик Олеся Дмитрівна. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с.
22. Список населенных мест Киевской губернии / Издание 3 Киевского губернского комитета. – К.: Типография Присутственных мест, 1895. – С. 368 с.
23. Стороженко М. В. 3 мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 430 с.
24. Стороженко М. В. Моя служба на посаді інспектора народних шкіл на Київщині // Стороженко М. 3 мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В. Ульяновський. – К., 2005. – С. 238 – 293.
25. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Темірова Н. Р. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія. Історія. – 2002. – Вип. 59. – С. 6 – 10.
26. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Темірова Н. Р. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
27. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2198. – 50 арк.
28. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 180. – Спр. 146. – 5 арк.
29. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 545. – 22 арк.
30. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 2, Ч. 2. – 221 арк.
31. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 858. – Спр. 52. – 117 арк.
32. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 860. – Спр. 5. – 41 арк.
33. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 9. – 59 арк.
34. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 126, ч. 1. – 438 арк.
35. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП «Картографія». – 2001. – 88 с.
36. Orman E. Tahancza Poniatowskich: z dziejow szlachty na Ukraine w XIX wieku / Elzbieta Orman. – Polska Akademia Umiejetnosci Fundacja Lanckoronskich. – Krakow, 2009. – 416 s.
37. Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia 1855 – 1914 / H. Seton-Watson. – New-York, 1964. – 406 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Марія Григорівна – доктор історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України, соціальна, економічна та гендерна історія, історія повсякденності, кінофотофонодокументознавство, джерелознавство, шевченкознавство, декабристознавство.

УДК 94 (477.65) «1917 - 1923»

СЕЛЯНСЬКІ РУХИ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ 1917 – 1920- х рр. НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

Юрій МИТРОФАНЕНКО (Кіровоград)

Проаналізовано різні види селянських рухів на території нашого краю в період Української революції 1917 – 1920-х рр.

Ключові слова: повстанство, отаманина, селянські рухи, махновщина, григор'євщина, Вільне козацтво

Проанализированы различные виды крестьянских движений на территории нашего края в период Украинской революции 1917–1920-х гг.

Ключевые слова: повстанчество, отаманина, крестьянские движения, махновщина, григорьевщина, Вольное казачество.

The different types of peasant movements in the territory of modern Kirovograd during the Ukrainian Revolution 1917– 1920's was analysed.

Keywords: insurgency, otamanschina, peasant movements Makhnovshchina, hryhor'yevschyna, Free Cossacks

На думку провідного українського історика Я. Грицака, сучасні українці є малоактивними в суспільному житті, тому так мляво в Україні розбудовуються інститути громадянського суспільства. Зокрема, він зазначив, що “серед решти країн світу Україна та її населення мають найсильніші цінності, пов’язані з виживанням, і відповідно в ній найменш виявляються цінності, пов’язані з вільним самовираженням” [4, с. 315].

Натомість революційний період 1917 – 1920-х рр. свідчив про високий рівень участі українців саме в різноманітних недержавних рухах. Особливою чисельністю вирізнялися селянські рухи цього періоду. Ураховуючи їхню масовість та вплив на події, окремі дослідники, вважають вияви активності селян своєрідною Селянською соціальною революцією [2, с. 73].

Головною метою селянства в революційну добу було здобуття й збереження прав на володіння землею, а також обмеження державницько-соціального тиску на селянство. Терени сучасної Кіровоградщини (також були охоплені різноманітними суспільними рухами. Найбільш впливовими були вільнокозацький (1917 – 1918 рр.) та повстанський (1918 – 1920-і рр.). Своєрідними видами останнього були отаманщина (1919) та махновщина (1919). Незважаючи на типологічну подібність, яка ґрунтувалася на оригінальному тлумаченні селянами козацького політичного ідеалу, кожен з них вирізнявся своєрідністю.

Важливого значення при аналізі особливостей селянського руху має регіональний підхід, який уможливорює реконструювати події в межах певного району, здійснити порівняльний аналіз процесів у загальноукраїнському вимірі. Першим про повстанський рух на землях сучасної Кіровоградщини згадав Ю. Горліс-Горський [3, с. 263 – 266]. Збірка спогадів більшовиків про революційні події «Роки боротьби» [2], незважаючи на свою тенденційність, містить згадки про повстанські рухи різних напрямків, що дає змогу реконструювати події, пов’язані з антибільшовицьким повстанством. Проблему селянських рухів на землях сучасної Кіровоградщини частково розглянуто в працях істориків М. Ковальчука [7], В. Лободаєва [8], а також популяризатором отаманського руху Р. Ковалем [6]. Серед краєзнавців цього питання торкалися Ф. Шепель [17, с. 99 – 127], В. Сергєєв [14], В. Постолатій [17, с. 64 – 71]. Крім того, проблематика селянських рухів розглядалася під час краєзнавчої конференції, присвяченої подіям революційної доби 1917 – 1920-х рр. в Україні [11], а також висвітлена в навчальному посібнику «Кіровоградщина. Історія рідного краю» [5, с. 172 – 175].

У революційну добу землі сучасної Кіровоградщини входили до складу Херсонської губернії (більша частина), Київської та Подільської губерній. Селянство, найчисленніша верства суспільства, особливо активно боролися проти більшовицької влади. Головна причина цього явища була доволі чітко сформульована місцевими представниками комуністичної влади:

“Зінов’євщина – найбільш заможний у прибережній чорноморській полосі округ з найбільшим відсотком великих селянських господарств” [2]. Отже, потужний прошарок заможного селянства не поділяв більшовицьких економічних експериментів, спрямованих на ліквідацію приватної власності. Привертає увагу факт, що елісаветградські робітники також не виявляли симпатій до більшовиків, бо перебували під впливом більш поміркованої ідеології меншовиків: “Елісаветградський пролетаріат (особливо ельвортінський) перешкоджав переростанню буржуазної революції в

соціалістичну”, – подібним чином оцінили настрої робітництва місцеві більшовики [2].

Отже, соціальна база антибільшовицького руху на Кіровоградщині була вельми потужною. Протягом 1918 – 1919 рр., коли кожна з влад була швидкоплинною набуває розмаху селянський повстанський рух, який виявлявся в різних формах. У 1917 – 1918 рр. виникла значна кількість вільнокозацьких загонів. Їх вирізняли культурно-просвітницька діяльність, вироблення організаційних статутів, більшою мірою правоохоронні, ніж військові функції, перебування на посадах керівників (отаманів) цивільних осіб.

На теренах нашого краю загони Вільного козацтва діяли в Глодосах, (нині Новоукраїнський район), Добровеличківському повіті й Єлисаветграді. Глодоське вільне козацтво, створене Фотієм Мелешком (за іншими даними І. Бондаренко [8, с. 180]), було численною та впливовою організацією (до 700 козаків) [8, с. 171, с.180]. Під загрозою сутички з червоноармійцями вільнокозацькі загони різних волостей об’єдналися, утворивши «козацько-селянську армію Єлисаветградського та Уманського повітів» (до 700 козаків). Отаманом було обрано Кульчицького. Вони не допустили встановлення більшовицької влади своїй території, а весною 1918 р. разом з німецькими військами вільнокозацькі загони звільняли терени повіту від більшовиків [8, с. 181, 184].

В умовах Гетьманату лідери та учасники вільнокозацького руху зазнали переслідувань з боку місцевої влади, і тільки після прибуття до Єлисавета легіону Українських січових стрільців його лідер Фотій Мелешко був звільнений з-під варті. Під прикриттям січовиків організація відновила свою діяльність. У листопаді 1918 р. вони взяли участь у встановленні в Єлисаветграді влади Директорії. (До речі, Стратегічна Рада Глодоського вільного козацтва не визнавала цієї назви міста, вважаючи її антиукраїнською і ще взимку 1918 р. прийняла рішення замість назви Єлисаветград використовувати іншу – Низовий [10]. Ця назва походить від землі Низ, до якої, згідно з адміністративною реформою М. Грушевського, мала увійти частина теренів сучасної Кіровоградщини). Загалом, Глодоське Вільне козацтво, на думку знаного фахівця з цієї теми В. Лободаєва, було одним з найпотужніших в УНР [8, с. 180].

Інша вільнокозацька організація виникла в Єлисаветграді 1917 р. Ротмістром А. Кацатовим (іноді Акацатовим) було створено робітничий вільнокозацький загін [16, с. 124 – 125]. Але учасники цього загону не брали активної участі в революційних подіях, оголосивши під час збройної боротьби за владу в Єлисаветграді нейтралітет, що було типовим явищем для більшості вільнокозацьких загонів в умовах війни Раднаркому проти УНР у січні 1918 р. [8, с. 185].

Найбільший за розмахом з усіх селянських рухів на теренах краю був повстанський, викликаний початком Протигетьманської акції, ініційованої Директорією. Повстанство – збройний спротив добровільних нерегулярних військових загонів на чолі з обраним ватажком (отаманом) різним моделям політико-державного устрою залежно від ідеології. Протягом усього революційного періоду в сучасних межах Кіровоградської області поширилися різні форми повстанського руху: анархо-комуністичний (махновський), національний (уенерівський), більшовицький.

Восени 1918 р. на землях сучасної Кіровоградщини виник григор’євський рух. Його керівником став отаман М. Григор’єв (Н. Серветник). Він прибув до Верблюжки влітку 1918 р. очолив уже створений загін, який швидко поповнювався місцевими селянами. Невдовзі М. Григор’єв став керівником однієї з найбільших військових частин в армії УНР, отримавши від Директорії звання отамана Херсонщини й Таврії. Узимку 1919 р. його сили нараховували до 15 тис. повстанців. М. Григор’єв контролював територію півдня України,

забезпечував тил Південно-Східній групі армії УНР по лінії Катеринославо-Єлисаветград.

Однак уже із січня 1919 р. він через особисту амбітність, невдоволення діяльністю центральної та місцевої влади УНР почав конфліктувати з Директорією та її місцевими органами влади. Крім того, отаман був противником спроби УНР порозумітися з Антантою, бо хотів “скинути її війська в море”. Розходження з Директорією в цьому питанні призвели до переходу повстанської частини М. Григор’єва на бік більшовиків. Таким чином, відбулася акція “отаманщини” – непідпорядкування військової частини вищій політичній та військовій владі УНР. Наслідки вчинку отамана були жахливими для УНР, яка втратила контроль над Херсоном, Миколаєвом, Катеринославом, Єлисаветградом.

Отже, григор’євщина стала складовою частиною двох явищ Української революції – повстанства та отаманщини. Участь у протигетьманському повстанні – вияв повстанського руху, перехід на бік більшовиків слід уважати отаманщиною.

Нерідко ці два явища на підставі того, що повстанські загони очолювали обрані ватажки – отамани ототожнюються. Насправді, це подібні за формою, але відмінні за сутністю явища. Повстанство – рух підтримки української державності у війні з її противниками. Його вирізняє координація зусиль з регулярною армією, героїзм та жертвність у боротьбі за незалежність [15, с. 564 – 565].

Сутнісними ознаками «отаманщини», іншого явища Української революції періоду Директорії 1918 – 1919 рр. було ігнорування загальнонаціональних інтересів, пріоритет вузькокорпоративних завдань, задоволення власних військово-політичних амбіцій, соціально-деструктивний характер діяльності [12]. Іншим представником отаманщини на теренах краю був ватажок Чигиринської республіки Свирид Коцур (Коцура), його загони діяли в районах Знам’янки та Новогеоргіївська [16, с. 110 – 111].

Улітку 1919 р. значного розмаху в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії набула махновщина – анархо-комуністичний селянський рух. Саме в степах сучасної Кіровоградщини Нестор Махно реорганізував свою армію, розпочавши свій знаменитий рейд по тилах Добровольчої армії, який став однією з головних причин поразки денікінців у війні з більшовиками в 1919 р. Але, коли основні сили махновців залишили землі Єлисаветчини, махновський рух, незважаючи на популярність анархістських ідей на теренах краю, утратив свою масовість.

Численним та значущим протягом восени 1919 рр. став український повстанський рух на підтримку влади УНР. Найбільш авторитетними ватажками були уродженці краю А. Гулий-Гуленко та Г. Нестеренко-Орел. Восени 1919 р. повстанці національного спрямування становили серйозну загрозу для більшовицької, а згодом й денікінської влади. Двічі силами повстанців у Єлисаветграді відновлювалася українська влада. Крім того, 10 сіл сучасної Кіровоградщини перебували в зоні впливу холодноярських отаманів: найпотужнішої повстанської організації революційної доби в Україні. Керівник Першого зимового походу М. Омелянович-Павленко та прем’єр-міністр УНР І. Мазепа, володіючи даними про розмах повстанського руху на Єлисаветчині, згадували про розрахунки лідерів походу, саме тут поповнити свої сили [13, с. 270]. Цієї мети було досягнуто після приєднання загонів А. Гулого-Гуленка, якого ввели до керівного складу армії УНР [9, с. 369].

Аналізуючи масштаби повстанського руху місцеві більшовики визнали, що на фоні революційних подій в Україні “Зінов’євщина вирізняється особливо

яскравим “контрастирующим” місцем, зіткненням рушійних сил революції з рушійними силами кулацької реакції” [2].

Звісно, пробільшовицькі повстанські також загони існували, зокрема, найвпливовішими з них були формування під командою В. Петренка та Скибневського, але їхній вплив поступався національним. Це відповідало загальноукраїнським тенденціям розвитку повстанського руху в Україні в 1919 р [7, с. 87, с. 303]. Намагання повстанців різних політичних уподобань поєднати зусилля мали місце, але зазнали невдачі [14, с. 111].

Проте, незважаючи на значний опір місцевого населення у формі антикомуністичного повстанства, більшовики спромоглися утвердитися на теренах краю на початку 1920 р. Однак навіть після утвердження більшовицької влади в Україні до середини 20-х рр. йшла активна збройна боротьба передусім українського селянства проти більшовицького режиму.

Це повною мірою стосується розмаху повстанського руху на теренах сучасної Кіровоградщини. 1920 р. розпочався новий етап, який вирізнявся від 1918 – 1919 рр., бо тепер повстанцям не доводилося сподіватися на підтримку регулярної армії УНР, вони могли розраховувати тільки на власні сили.

Аналіз джерел боротьби з “політичним бандитизмом” на території краю засвідчує активність українських повстанців Приінгулля. У 20-х рр. з трьох повстанських течій збереглася одна – національна. Дані ДПУ свідчать, що протягом 1920 – 1923 рр. сучасна Кіровоградщина була охоплена повстанством [6, с. 15 – 22]. Встановлення більшовицької влади, неп, амністія, хоча й послабили рух, але не призвели до його остаточної ліквідації. Серед повстанців залишився значний прошарок учасників, які “не могли примиритися із законами більшовицької влади”, мало вірили в амністію та компроміси.

Зокрема, 1920 р. селяни підтримали Степову (Олександрійську) дивізію, створену уродженцем краю К. Пестушка-Блакитним. 1920 – 1921 рр. у селі Цвітному, наближеному до Холодноярської республіки, за підтримки заможного селянства було сформовано загін Пилипа Хмари. Цікаво, що ядро загону становили колишні григор’євці та коцуївці. За хмарівцями серед селянства закріпилися неофіційні назва “гайдамаки”. Повстанців підтримували селяни. Збільшивши кількість загону П. Хмара реорганізував його у “Чорноліський полк”.

У сусідній Єлисаветградківці існувала організація, яка перебувала під впливом УПСР. І надалі підтримували холодноярців мешканці десятків населених пунктів сучасної Кіровоградщини. Значні повстанські формування діяли в повітах наближених до Полтавщини. Зокрема, одному з краєзнавців удалося відшукати інформацію про нараду повстанських командирів у селі Янів (нині Світловодський район Кіровоградської області) [14, с. 120]. Також у цьому районі у 1920 р. відбулося велике селянське повстання (Семигірське) [11, с. 198].

1921 р. для підтримки антикомуністичного повстання (Другого зимового походу) в Єлисаветграді було створено організацію “Народна помста” на чолі з В. Новицьким, який мав зв’язки з Ю. Тютюнником [11, с. 64 – 71]. У місті також діяв повстанком під керівництвом Г. Нестеренка-Орла. У цей період активністю на теренах краю вирізнялися загони Л. Завгороднього, Деркача, Чорного Ворона [6, с. 15– 22].

Повстанська активність, мережа підпільних організацій, географічна близькість й тісні зв’язки з Холодним Яром змусили чекістів приділити підвищену увагу цьому району. В одному із звітів було зафіксовано, що місцеве селянство “сильно невдоволено більшовицькою владою та ставиться до неї вороже” [6, с. 30].

Невдовзі Єлисаветград став центром боротьби з повстанцями Холодного Яру. За активної участі місцевих чекістів було розроблено та реалізовано операцію

“Заповіт”, яка призвела до арешту кількох отаманів та нейтралізації значної частини повстанських загонів [6].

Проте навіть після розправи з повстанцями та амністії, села, які були центрами повстанського руху, перебували під пильним наглядом ДПУ, а згодом – НКВС. Про це свідчать справи, які вдалося відшукати краєзнавцям в обласному архіві СБУ, присвячені діяльності загону Пилипа Хмари” та діяльності організації “Народна помста””. Один з фрагментів “Справи Пилипа Хмари” має примітку “Облік колишніх бандитів по Знам’янському району”. У переліку імен згадуються 304 особи. Крім убитих, померлих, емігрантів привертає увагу пункт “решта учасників банди Хмари встановлюється” [17, с. 126]. До вельми своєрідного переліку “бандитських сіл”, тобто тих, які підтримували повстанців під час визвольної боротьби, потрапили Верблюжка – резиденція Григор’єв, Родніковка (Сентово) – місце організації махновцями селянського з’їзду, Піщаний Брід – мала батьківщина Галини Кузьменко – дружини Н. Махна.

Отже, протягом визвольної боротьби 1917 – 1920-х рр. землі сучасної Кіровоградщини були охоплені різними видами та напрямками селянського руху. Найпотужнішим був антибільшовицький, який існував з 1917 р. і тривав протягом усього періоду національної революції. Слід зазначити, що повстанські загони на теренах краю і надалі вели боротьбу вже під час непу. Підтримка населення Зінов’євщини різноманітних за видом антибільшовицьких повстанських рухів свідчила про неприйняття більшовицьких експериментів місцевим селянством, переважно українцями. Спротив населення придушила регулярної Червона армії, більша частина якої була неукраїнською за своїм національним складом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. / М. Бейкер // Україна модерна. – 2005. – № 9. – С. 69 – 77.
2. Годы борьбы. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Елисаветградщине. – Зиновьевск, 1927 // Реж. дост: library.kr.ua.
3. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс – Горський. – Дрогобич, 2006. – 432 с.
4. Грицак Я. Страсті за націоналізмом/Я. Грицак. – К., 2011. – 351 с.
5. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібн / За ред. І. Козир. – Кіровоград, 2012. – 432 с.
6. Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206: Історичний нарис / Р. Коваль. – Вінниця, 2007. – 232 с.
7. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.) / М. Ковальчук. – К., 2012. – 352 с.
8. Лободаєв В. Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. / В. Лободаєв. – К., 2010. – 672 с.
9. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921: в 3 т. / І. Мазепа. – К., 2003. – 608 с.
10. Мелешко Ф. Українські Січові стрільці на Єлисаветчині / Ф. Мелешко// КМЛМ. – КН – 2065. – НДФ.
11. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках). – Кіровоград, 2002. – 203 с.
12. Митрофаненко Ю. Отаманщина як суспільно-політичне явище Української революції періоду Директорії 1918 – 1919 рр. / Ю. Митрофаненко // Дис. ...кандидата. іст. наук 07.00.01 / Митрофаненко Юрій Станіславович. – Дніпропетровськ, 2011. – 229 с.
13. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917 – 1920 – і рр. / М. Омелянович-Павленко. – К., 2004. – 608 с.
14. Сергєєв В. На зламі / В. Сергєєв. – Кременчук, 2011. – 247 с.
15. Солдатенко В. Революційна доба в Україні 1917 – 1920 роки / В. Солдатенко. – К., 2011. – 568 с.
16. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії)/Я. Тинченко. – К., 2009. – 480 с.

17.Шепель Ф. Історія отамана-самостійника Пилипа Хмари та його соратників, записана чекістами в тридцять роки минулого століття / Ф. Шепель // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках). – Кіровоград, 2002.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.

Наукові інтереси: суспільні рухи революційного періоду в Україні 1917 – 1920-х рр., регіональна історія XVIII – XX ст.

УДК 94-005.22

УСНА ІСТОРІЯ ВІЛЬШАНСЬКОГО РАЙОНУ (НА МАТЕРІАЛАХ СТУДЕНТСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ)

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

У статті проаналізовано матеріали усної історії, зібрані студентами під час етнографічної експедиції факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка в 2010 р. у Вільшанському районі Кіровоградської області.

Ключові слова: усна історія, етнологія, етнографічна практика, міжкультурна взаємодія.

В статье проанализированы материалы устной истории, собранные студентами во время этнографической экспедиции факультета истории и права Кировоградского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко в 2010 году в Ольшанском районе Кировоградской области.

Ключевые слова: устная история, этнология, этнографическая практика, межкультурное взаимодействие.

In this article analyzes the material of oral history collected by students during ethnographic expeditions Faculty of History and Law of Kirovograd State Pedagogical University named after V.Vynnychenko Vynnychenko in 2010 in Vilshanske district of Kirovograd region.

Keywords: oral history, ethnology, ethnographic practice, intercultural interaction.

У листопаді 2009 року у Вільшанці відбулася науково-практична конференція, організована за ініціативи районної державної адміністрації та національно-культурного товариства болгар Вільшанки “Алфатар” з нагоди 235-ї річниці заснування селища. До участі в роботі конференції були запрошені науковці-болгаристи вищих навчальних закладів Запоріжжя, Миколаєва, Кіровограда. Захід досить широко висвітлювався в регіональних мас-медіа.

У ході конференції обговорювалися історичні аспекти міграції болгар до Новоросії в останній чверті XVIII ст., заснування ними населених пунктів Вільшанка, Добра, Станкувата, етнокультурні та соціально-економічні аспекти життєдіяльності болгарської етнічної меншини, стан збереження етнокультурної спадщини та рівень інтеграції болгар у сучасну українську націю.

Представниками болгарської діаспори були озвучені пропозиції щодо необхідності законодавчо визнати болгар корінним етносом України. Це певним чином продемонструвало наявність у болгарській етнічній меншині прагнень до автономного існування, створення культурних та освітніх інституцій, набуття додаткових прав і підвищення статусу.

Активну участь у роботі конференції взяли викладачі та студенти нашого факультету. Декан факультету, В.М. Філоретов, розповів про внесок викладачів та студентів у дослідження етнічної культури болгар Вільшанщини в ході фольклорно-етнографічної експедиції історичного факультету на початку 90-х

років минулого сторіччя та виступив з ініціативою проведення студентської етнографічної експедиції у Вільшанському районі 2010 року. Доцент кафедри всесвітньої історії С.І. Шевченко підготував доповідь про історіографію болгарської колонізації краю з кінця XVIII ст. до нашого часу.

Конференція прийняла пропозицію щодо залучення науковців і студентської молоді КДПУ до збирання, узагальнення та опублікування усноісторичної інформації про життя багатоетнічної громади Вільшанки та окремих населених пунктів Вільшанського району.

З кінця 2009 року розпочалася підготовка до експедиції. Було сформульовано мету й завдання – не лише дослідити сучасний стан етнічної культури болгарської етнічної меншини на території Вільшанського району, а й зібрати матеріали усної історії болгарських родин у XX ст. Для забезпечення належного методичного рівня розроблено програму-запитальник. Відбулося кілька засідань етнологічного гуртка. Беручи до уваги полікультурність населення Вільшанського району, увага студентів було акцентовалася на позитивних прикладах міжкультурної взаємодії, взаємоповаги та солідарності, на тому, що об'єднує людей незалежно від їхньої етнічної ідентичності.

Об'єкт експедиції (мешканці сільських населених пунктів Вільшанського району та селища Вільшанка) визначився в ході консультацій з методистом Кіровоградського обласного краєзнавчого музею П.П.Рибалком та головою обласного товариства болгар С.І.Осадчим.

***Довідка.** Вільшанський район розміщений в західній частині області за 130 кілометрів від обласного центру по обох берегах р. Синюхи. Його територія складає 645 кв. км.*

Населення району налічує 15 900 осіб. За національним складом воно розподіляється таким чином: 83,9 % українці, 9,7 % – болгары, 2,9 % – росіяни, 1,9 % – молдаване, 0,7 % – білоруси, 0,2 % – грузини та інші національності. 80 % болгар Кіровоградщини проживає саме у Вільшанському районі.

Учасниками експедиції опитано понад 30 респондентів вікової групи 1930–1950-х років народження – безпосередніх свідків подій, які мешкають у 9 населених пунктах Вільшанського району (селах Йосипівці, Дорожинці, Березовій Балці, Бузникувату, Чистопіллі, Плосько-Забузькому, Станкувату, Добрянці та селищі Вільшанка). Зазвичай, респонденти були доброзичливими і відвертими, з розумінням ставилися до завдань, які стояли перед учасниками експедиції.

Зібрані свідчення мають репрезентативний характер, дають можливість мати уявлення про події XX ст., якими було охоплене населення району, про стан етнічної ідентичності багатонаціонального населення краю та рівень збереження етнічної культури представників етнічних меншин Вільшанського району.

Основним методом роботи експедиції було визначене глибинне інтерв'ю на основі програм-запитальників з найбільш продуктивними респондентами. Часто інтерв'ю тривали понад дві години.

Учасниками експедиції були також опрацьовані матеріали історико-краєзнавчих музеїв у Вільшанці, Березовій Балці, Станкувату.

У ході польової етнографічної практики студенти набули нового професійного та життєвого досвіду, зокрема, знайомством з етнічною культурою болгар Вільшанки; навчилися брати інтерв'ю, уважно вислуховуючи життєві історії, справлятися з особистим стресом, вести щоденник спостережень, фіксувати й аналізувати події та явища. Практиканти безпосередньо контактували з людьми, які були учасниками трагічних подій XX ст., а це розвинуло в них співчуття і політкоректність до респондентів.

За сприяння голови Вільшанської районної ради М. П. Паранчевського органами влади надавалася дієва допомога в щоденній організації експедиційної

роботи, насамперед щодо транспортного забезпечення та харчування (виділено мікроавтобус із водієм, для студентів було організовувалися обіди). Студентів розмістили в приміщенні загальноосвітньої школи с. Йосипівка, директор якої О. М. Заболоцький опікувався умовами їхнього проживання, організації пошукової роботи, а також дозвіллям. Було налагоджено співпрацю з педагогічними колективами навчальних закладів та ентузіастами музейної справи Вільшанщини.

Експедиція стартувала від пам'ятної стели в селищі Вільшанка з написом “З цього місця з весни 1774 року почалося заселення селища Вільшанка”, установленої 1974 року на ознаменування 200-річчя переселення болгар із Алфатара, Відина, Сілістрії, Добруджі на терени Єлисаветградщини.

Ядро експедиційної групи склали члени етнологічного гуртка факультету Юлія Зайцева, Анна Павлова, Наталія Кривоконь, Наталія Чеботаєва, Влад Крупський, Олена Нагорна. Справжніми ентузіастами польової роботи виявили себе Максим Трофімов, Едуард Писко, Євгеній Трофімчук, Марія Пастушенко.

У ході конференції за підсумками експедиційної роботи обговорено звіти студентів. Матеріали експедиції (програма-запитальник, нотатки, звіти) зберігаються в лабораторії історичного факультету КДПУ ім. В. Винниченка.

Пропонуємо фрагменти кількох інтерв'ю, узятих студентами в мешканців Вільшанського району. Критеріями вибору респондентів були факти проживання їх у населених пунктах Вільшанського району. Програми-запитальники охоплювали такі теми й сюжети: історико-етнографічні відомості про населений пункт, свідчення про період Другої світової війни, окупацію, участь у бойових діях, відомості про стан етнічної ідентичності й стан збереження етнічної культури (мова, звичаї, фольклор), етнічна картина світу (світобачення, характерне для того чи іншого народу, уявлення його представників про себе, свою активність у світі, етнічна інтерпретація культури, природи, суспільства). На прикладі життя окремих болгарських та українських родин розглядається тема міжкультурної взаємодії та етнічної картини світу.

Інтерв'юєр: Олена Нагорна, студентка 24 групи факультету історії та права.

Дата інтерв'ю: 5 липня 2010 року.

Місце проведення інтерв'ю: с. Дорожинка Вільшанського р-ну Кіровоградської обл.

Розшифрування та редагування інтерв'ю: Світлана Проскурова, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Р. Розповідає про довоєнні роки.

Закінчив 9 класів денної школи, потім пішов у вечірню школу... Потім вступив в інститут, де закінчив факультет підготовки вчителів. Працював і вчився...

Народилося в сім'ї сім хлопців – це рідкість, голодні роки... Два роки пасли вівці і свині... Мати в панів працювала, то були коштовності... Всі пішли на харчі... Пам'ятаю ТОРГСІН, але ми не міняли, ми далекі від нього. 1933 рік – пасли свині, зарплату й обід давали. Один старший брат пішов працювати. А ми боролися за життя... Липень – почало дозрівати жито, мати варила бульйончики, змішувала з лободою... Потім закінчив 7 класів 1938 року, пішов із села – запросили в Одесу... Сусіди перебували, кажуть: „Петя, приїжджай в Одесу! Ми влаштуємо...”

І.: Як зустріли початок війни?

Р.: Коли війна почалася, був в армії у місті Мінськ, взвод підготовки молодших командирів. Це вже пройшло 10 місяців служби. У січні вручили першу нагороду – 25 крб. 1 травня був на нараді в Мінську. Наша 100-а дивізія пройшла найкраще.

21 (субота) – відкриття стадіону. Десь в 11 годин – повечеряли, відбій. Неділя, ми ще спимо, гарно спимо, а нас побудили, команда: „Взяти особисті речі і зброю!”. На площі стояв полк построєний. Командир полку – приказ: „Отримати полкову радіостанцію!” Радист мій – Вася Козюренко... Радіостанція була на бричці, а мені дали верхового коня, шість акумуляторів робочих і шість запасних. Ми виїхали в ліс. Уся дивізія пішла в ліс, коли почали бомбити. Багато було вбито коней...

Командир полку сказав радіостанцію берегти подалі від передової. Коня одного вбили – тулилися втрюх на радіостанції. Танки сунуть, самальоти летять... Десь сорок танків на нас сунули. Я був на дивізіоні, координував вогонь. Я даю команду „Вогонь!”, і разом іде стрільба.

Розповідає про втечу з полону.

Утік з Бреста... Поїзд віз на Німеччину. Зупинялися в Бресті, викинули 11 трупів, я не міг устати вже... Церква, рядом гімназія, і мене перенесли в гімназію... Люди кидали шматочки – хто хліба, хто морковку. Давали кип'яток. А один вніс кістку з бика, і я її за три години згриз. Тоді наче стало легше... Тоді бачу – в грубці дверці, поліз, щоб знайти недокурки. Там бумага, і випали в газетці дві скибки хліба і розталі цукерки... А друг ходячий приніс заварки – напилися... І так піднялися...

Друг повернувся з лікарні, каже: „Давай будемо тікати”. Там брали на роботу... Німці недораховували... Взяли на роботу, дошки завантажували. Давай тікати... Втекли недалеко, зловили й завезли в той же табір. Вночі вирвали дошку в сараї і знову вирвалися з табору. Зайшли в одну хатину в Бресті, вийшла хазяєчка, порізала шматочок хліба і маленький сала. Серпень 1941 рік... йшли лісами, через степи, поїсти люди давали... І так дійшов до міста Рівне, село Глинськ, сім'я Варваруків – гарно прийняли... Сказали підоджати Покрови, й на другий день святкування пішли.

І.: Чи був у вашій місцевості партизанський рух?

Р.: У нас були в лісі партизани. 1 грудня 1941-го я прийшов додому, тихо ще було. Вирвався з плену, не міг ще ходити... 6ПК радіостанція називалася, відремонтував її. Мене не взяли в табір, сказали, що заберуть, коли треба буде. Я знайшов 11 гвинтівок, червоноармійці покидали... З оточення виривалися хто як міг. І тоді сільська молодь багато назбирала, і гранат...

Відремонтував партизанам радіостанцію, зброю знайшов. Німців не було, лише поліція. Були свої поліцаї такі, що... Із-за дівчини, Каті, мав з ними діло.

Розповідає про долю сільської церкви.

...Церква 1785 року построєна, 1807 р. – відкрита. Там приход був великий, перший батюшка був Солуха. Тоді вже радянська влада, в 1934 р. був уже колгосп, розібрала й побудувала бурковку. Була волинка, люди повстали. Комсомольці дістали канат, прив'язали до хреста і душ вісім розгойдували, розгойдували... Я це все бачив, дружина там жила. Прізвища знають, недавно один помер – Воєнко. Із церкви в мене є столик, ікони – люди розібрали... Ой гарна, така гарна була... Вона в мене в пам'яті. Не дуже велика, але три села вміщалися. Там хори були, хлопці любили на всеношну ходити. Бігали, дивилися, щоб ніхто не вкрав ті крашанки. Батюшка всіх кропив, ми відкривали рота, щоб попало...

А потім 1933 р. навесну храм був уже закритий. Батюшка був бухгалтером колгоспу ім. Леніна, грамотний був, мало таких...

І.: Яким було ставлення до євреїв?

Р.: Не знали ніякого антисемітизму, жили дружно... Батько розбирав сарай, ми на санках возили в Юзівку, а там євреї зустрічали. Ще в нашій школі працював єврей, а вчителькою Подольська була. Яків Натанович був учитель.

У євреїв була своя організація. Тут був єврейський колгосп. Евакуюватися не встигли. Простих не евакуйовували, а лише голів... Був учитель, Воєвода, держав єврейку. Розстріляли і її і дочку одну, а друга була не схожа на єврейку, то жива, тепер в Одесі...

Респондент: **Бажинська Олена Сидорівна, 1941 р.н.**

Інтерв'юер: Анна Павлова, студентка 24-ї групи факультету історії та права.

Дата інтерв'ю: 6 липня 2010 року.

Місце проведення інтерв'ю: с. Йосипівка Вільшанського району Кіровоградської області.

Розшифрування та редагування інтерв'ю: Світлана Проскурова, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

І.: Звідки походить назва Вашого населеного пункту? Чи знаєте Ви якісь перекази про його заснування?

Р.: Раніше село мало ім'я Людвінка, пізніше – Юзефпіль. За переказом у селі жив пан, який мав двох синів – Юзефа і Людвіка. Звідси й походить назва селища. Назву Йосипівка село отримало 1951 року, на честь лейтенанта Осіпова. Кількість населення раніше була дуже великою. Було дві єврейські школи, одна звичайна школа, синагога, церква, був дуже великий базар.

Раніше наше селище вважалося єврейським містечком. До війни в ньому проживало більше 200 сімей. Але німецькі загарбники знищували єврейське населення.

Село було дуже великим. Були колгоспи, був єврейський колгосп. У нас є єврейське кладовище. Але зараз воно вже занедбане. Надгробки майже всі попадали, лишилося декілька. А два роки тому приїздили євреї, обкопували кладовище.

Респондент: **Кордюков Олексій Володимирович, 1923 р.н.**

Інтерв'юер: Анна Павлова, студентка 24-ї групи факультету історії та права.

Дата інтерв'ю: 7 липня 2010 року.

Місце проведення інтерв'ю: с. Станкувате Вільшанського району Кіровоградської області.

Розшифрування та редагування інтерв'ю: Світлана Проскурова, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

І.: Ваше село болгарське чи українське?

Р.: Наполовину болгарське, наполовину –українське.

І.: Ви за національністю болгарин?

Р.: Так, болгарин. Я був мобілізований у 1944 году польовим военкоматом і попав у 106-й гвардійський полк, 172 дивізія, 2-й Український фронт, отак. У нас четверо дітей – троє синів і одна дочка. Всі вони вчилися. Всі вони мають освіту.

І.: А казки болгарські розповідали дітям?

Р.: Да, розказували.

І.: А приказки пам'ятаєте?

Р.: Ні, не пам'ятаю, уже позабував усе.

І.: Пісні болгарські співаєте?

Р.: Колись співав, а тепер не. Як наші батьки були, то співав, а тепер уже не. Перейшли, перевелися вже.

І.: Весілля Ваше відбувалося за болгарськими традиціями?

Р.: Не, теперішнє. Весілля вже було по-українськи.

І.: Мовою болгарською добре володієте?

Р.: Володію, по-болгарськи балакаю.

І.: А діти Ваші знають болгарську?

Р.: І діти знають.

І.: Ваші діти хочуть продовжувати болгарські традиції? Не їздили в Болгарію?

Р.: Хлопець їздив у Болгарію і в Югославії був. Хлопець старший служив у флоті на дальньому плаванні, тоже заїхав у Болгарію, у Югославію...

І.: Які враження від Болгарії?

Р.: Добре живуть у Болгарії.

І.: Якісь історії про дідів, прадідів пам'ятаєте?

Р.: Знаю, що мамин дід був сапожником...

І.: А як швець буде болгарською?

Р.: Сапожник. Так і буде, сапожник.

І.: Які болгарські свята святкуєте?

Р.: Теперішні свята – які всі, такі і ми. Колись сурвакали, ну це по-болгарськи. «Сурва гудіна, Сурва гудіна. Сижу віпак ту гудіна!» так кажуть «Спасіба! Спасіба!». Це заходять у хату з лозинкою і сурвакають. І дають тоді гостинця, попід хатою молодьож. Ну ще до війни. Але й зараз таке є. 14 січня святкують Сурвакі.

І.: А в березні які свята святкуєте?

Р.: Явдохи, Теплого Олексі.

І.: Ви пам'ятаєте щось про Голодомор 1932–33 рр.?

Р.: Я помню голод. Страшний голод був.

І.: Болгари теж голодували?

Р.: Геть усі, і українці, і болгари, хто був у селі, геть усі однаково голодували.

І.: Багато померло тоді?

Р.: Багато повмирали, я помню. .

І.: З Ваших рідних тоді ніхто не помер від голоду?

Р.: Дядько помер. Було семеро дітей. Діти всі осталися живі, а він – помер...

І.: А що Ви їли тоді, чим харчувалися?

Р.: Траву їли, кісточки собирали з вишень, геть усе отако. Картошку сиру, що в землі, мерзлу...

І.: Під час Великої Вітчизняної війни німці заходили до села? Як вони ставилися до місцевого населення?

Р.: Як вони відносилися? Як окупанти. Все забирають, що є в хаті. Давай їм їсти і все: яйця забирають, курей забирають. Обкладали нас: м'ясо, яйки давайте, молоко давайте – геть усе. Таке тіки окупанти робили.

І.: Як радянська влада ставилась до болгар?

Р.: Ну як сказати – однаково: що до українців, що до болгар.

Респондент: **Владова Віра Василівна, 1931 р.н.**

Інтерв'юєр: Анна Павлова, студентка 24-ї групи факультету історії та права.

Дата інтерв'ю: 7 липня 2010 року.

Місце проведення інтерв'ю: с. Станкувате Вільшанського району Кіровоградської області.

Розшифрування та редагування інтерв'ю: Світлана Проскурова, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

І.: Ви добре володієте українською мовою?

Р.: Я говорю гарно. Я, як ходила в школу, українську мову дуже любила, диктанти на п'ять писала... Ми вчилися по три класи до війни, а тоді війна, а тоді після війни та ми пішли у 5 клас: без книжок, без зошитів, без нічого. Через клас вчилися: із третього в п'ятий клас. Четвертого не було в нас, бо і не було школи у війну.

І.: Розкажіть про ставлення німців до єврейського населення?

Р.: Били їх жорстоко. Раїса була докторша, до неї обращалися по лікарні. І, забула, як прізвище... Абрамові. Батько, мати і її – всіх побивали... А других не було.

І.: А визволителі коли прийшли?

Р.: У 1944 року, в березні місяці.

І.: Молодь мобілізували?

Р.: Не. 1926 року на роботи брали в Німеччину. В трудову взяли. Їх возили туди на фронт, а потім станція Роздільна. Деякі потрапили на фронт, але їх небагато, а деяких погнали в Челябінськ.

Ставлення влади було відвертате до болгар. Не довіряли їм...

І.: Хто Вас навчав болгарських традицій, рецептів народної кухні?

Р.: Від мами взяла, від свекрухи, а тоді сестри мої знали, як готувати.

І.: А якісь пісні болгарські знаєте? Чи казки?

Р.: Вже забувала. Оце ж горе.

І.: Які болгарські страви Ви готуєте?

Р.: Ну як, борщ з м'ясом – курбан, голубці, булгур, зелень.

І.: А що таке зелень?

Р.: Ну, капуста, а по-нашому – зелень (*сміється*).

Булгур. Пшеницю мелють на крупу, а тоді кладуть курині м'ясо, гарно зажарюють і в піч. Як пшенична каша. Обжарюється крупа на сковородці, на жирі, а тоді кип'ячену воду кидають до сковородки, мішають і туди ще додається жир козячий, щоб козел був старий – не менше п'яти років. А потім м'ясо кидають. Воно тоді в разів 5 стає більше по об'єму, воно тліє довго там. В каструлічці чи в казані. Тоже муку таку, що на пиріжки, на торт, прижарюють тоже на жирі, а тоді кладуть таке м'ясо, хто яке має – чи баранина, чи курині, і тоді заливають ту муку, тоже розмішують і трошки на кип'яток. М'ясо, щоб було готове. Получається такий сірий соус. Вкусне-вкусне...

І.: Розкажіть, як приготувати плакету.

Р.: О, плакета дуже гарна. Такий корж великий, отакий (*показує*) качається, а тоді смажать з маслом коров'ячим, а тоді посипають трошки сиром, а тоді його з цієї сторони і з цієї складають, а тоді його отако втягують на гармошку і в жаровню. Тільки заливають тоді сметаною і яйця розбивають і в піч. Високий і гарний. Дуже вкусний, жирний.

Респондент: **Кравченко Віра Михайлівна, 1941 р.н.**

Інтерв'юер: Анна Павлова, студентка 24-ї групи факультету історії та права.

Дата інтерв'ю: 7 липня 2010 року.

Місце проведення інтерв'ю: с. Йосипівка Вільшанського району Кіровоградської області.

Розшифрування та редагування інтерв'ю: Світлана Проскурова, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

І.: Хто Ви за національністю?

Р.: За національністю я болгарка.

І.: Якою мовою велося викладання в школі, де Ви навчалися?

Р.: Українською мовою.

І.: Чи були болгарські школи?

Р.: У Вільшанці була болгарська школа, а в Одесі був болгарський технікум, в якому готували вчителів для болгарських шкіл.

І.: Ви володієте болгарською мовою?

Р.: Так. Я нею спілкуюся, коли їзду в Вільшанку до знайомих. В родині я спілкуюся українською мовою.

І.: Від кого з Вашої родини Вам передавалися народні звичаї, традиції?

Р.: Від мами.

І.: Які болгарські календарні свята Ви пам'ятаєте, яких дотримуетесь?

Р.: Різдво, Пасха, Сурвакі.

І.: Розкажіть, будь ласка, про свято Сурвакі.

Р.: На це свято били палицею і говорили «Сурвак гудіну, сурвак гудіну, дості жувій, дості здоровий, пак на гудіну».

І.: Розкажіть про особливості весільного обряду.

Р.: Я особливо не пам'ятаю. Наше весілля було за українськими звичаями. Пам'ятаю, що обов'язково все весілля повинне зайти до хрещеного батька, він наливає по чарці. Також переливають дорогу водою.

І.: Назвіть, будь ласка, якісь болгарські імена.

Р.: Гоцю – Григорій. Міна – Марія. Наца – Настя.

І.: Ваші діти знають болгарську мову?

Р.: У мене два сини. Один з них володіє болгарською мовою.

І.: Ви готуєте болгарські страви? Які саме? Розкажіть рецепти їх приготування.

Р.: Я готую плачинди, пісмеди, булгур з куркою, плакети.

Пісмеди – це розчинне тісто із сиром заправляється сметаною і яйцем зверху і запікається в печі. Булгур з куркою – пшенична крупа зі шматочками куриного м'яса просмажується в печі. Плакети – коржі із дуже тонко розкатаного тіста, так тонко, щоб просвічувалося.

І.: Ви можете заспівати якусь болгарську пісню, можливо, розповісти болгарську казку?

Р.: Я вже не пам'ятаю. В мене мама знала багато болгарських пісень.

І.: Ви пам'ятаєте щось про війну?

Р.: У самому Станкуватому німці не стояли, вони лише проходили. Але деякі епізоди я пам'ятаю.

І.: Яке було ставлення окупантів до місцевого населення?

Р.: Вони не ображали. Нас в родині було четверо дітей, вони нам давали цукерки.

І.: Чи призывали когось із Вашої родини до лав Червоної армії?

Р.: Болгар на фронт не брали, а відправляли в трудову армію. Мій тато звідти приїхав без обох ніг. Він у Челябінську працював на стройці, там великі морози, він відморозив собі ноги.

І.: Йому виплачували якусь допомогу?

Р.: Він отримував 12 карбованців пенсії. Цього не вистачало навіть на цигарки.

І.: Був голод після війни?

Р.: У нас була корова. Як заходиш в хату, в сіни, то в один бік кімната, де ми жили, а в інший, де була корова. Все було в одному приміщенні, боялися щоб не вкрали корову і не зарізали. Оскільки була корова, то ми не дуже голодували. Мама сама тримала господарство – корову, пасіку, гнала самогон. Так і виживали. Складно було, четверо дітей, та й тато без ніг.

І.: Виникали конфлікти з місцевим українським населенням?

Р.: Ні, не виникало.

І.: Як Ви ставитесь до міжнаціональних шлюбів?

Р.: Мені байдуже, якби людина була хороша.

І.: Назвіть основні риси характеру, які притаманні болгарам.

Р.: Дружність, хазяйновитість, трудолюбивість.

Респондент: **Заболотний Дмитро Гаврилович, 1919 р.н.**

Інтерв'юєр: Анна Павлова, студентка 24-ї групи факультету історії та права.

Дата інтерв'ю: 1 липня 2010 року.

Місце проведення інтерв'ю: с. Станкувате Вільшанського району Кіровоградської області.

Розшифрування та редагування інтерв'ю: Світлана Проскурова, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

І.: Ви корінний житель?

Р.: Сам родом з Лозоватки (*село неподалік*). З 1992 року перейшов сюди, у Станкувате. Вже того села і нема.

І.: Чим займалася Ваша родина до колективізації, яке було господарство?

Р.: До колективізації займалися хлібопашеством. Розводили коней. Зажиточно жили.

І.: Що Вам відомо про розкуркулення?

Р.: Знаю, що тоді забирали все под метьолку...

І.: Хто проводив розкуркулення?

Р.: Наші, наші забирали. Муку забирали, а ми голодували. Так звані активісти забирали. Дучова – голова райісполкому, Майнов, Мільчевський, Толкачов – прислані откудась. Все – «железною метьолкою».

І.: Чи був голод у 30-х роках?

Р.: Да, був у 33-му. Морили нас тоді... Було мені якраз 14 год.

І.: Чи багато померло тоді людей?

Р.: Да, багато, почті все село вимерло.

І.: А у Вашій родині хтось помер?

Р.: Да, мама померла і дві сестри. В сім'ї нас було шестеро. Ще було два брати і тато.

І.: Чи чули Ви щось про закон «Про п'ять колосків»?

Р.: Люди собирали колоски, бо в колгоспі нічого не давали, за один колосок – судили на 10 год. Багато судили.

І.: Чи була у Вашому селі церква?

Р.: Ні, в нас не було, була в сусідньому селі, в Тарасівці.

І.: Багато людей ходило до церкви?

Р.: Да, багато. Я як був малий, то дев'ять кругів навколо церкви з пасками. Їхали підводами або пішки – святити паски, ше темно... До Паски готовилися довго – постили, розговлялися. А зараз приїжджає батюшка з Доброго, воду святить. Тоді було так, а зараз так...

І.: Яка подальша доля церкви?

Р.: Вона була дерев'яна. Розвалили її комуністи... А дзвони церковні розплавляли на пера, щоб писать.

І.: Скажіть, будь ласка, куди поділося все церковне начиння після знищення церкви?

Р.: Не знаю, навірно, розікрали комуністи. Унічтожили, навірно.

Помню, був у Польщі, так там геть не так, як у нас. Там був ксьондз – на фісгармонії грав, ногою дув... Там чоловіки в одній стороні, а жінки в другій стоять.

І.: Чи зберігали люди релігійні почуття в радянські роки?

Р.: Да, ховалися тоді, бо могли посадить, але ж ми тоді все рівно празнували і молилися.

І.: Чи брали Ви участь у бойових діях 40-х років?

Р.: Всю війну провів у боях. Получив нагороди за бойові заслуги.

І.: Де й коли Ви призивалися до армії, як проходила мобілізація?

Р.: Призвали мене в 42-му, Мігринський военкомат. Я був тоді на проізводстві в Азербайжанській РСР. Потом забрали мене в Москву на обученіє.

Спочатку мене не хотіли брати на фронт, а я сам записався. Потом отправили нас на фронт у 43-му году.

І.: Де Ви служили?

Р.: Я пройшов почті весь світ. Був і в Польщі, і в Западній Пруссії. Я служив у Третьому батальоні, Рижський полк, 101 дивізія. Звання молодший сержант, командував відділенням 10-ї роти. Победу зустрів у Японії, на острові Хоккайдо. В мене медалей 18 штук...

І.: Чи мали Ви якийсь зв'язок з рідними за період служби?

Р.: Нє, не було. Пісьма писав, а вони не доходили, навірно, бо ніхто не відповідав. Та й мало писав – не було коли. Война все-таки.

І.: У Вашій родині хтось загинув?

Р.: Одному брату на фронті ногу одірвало, інвалідом був. Петро його звали. А другий, Андрюша, на заводі був. Помер...

І.: Після війни куди Ви повернулися? Чим Ви займалися?

Р.: Сюди, у 47-му, в Лозоватку. Пішов у колхоз кузнецом.

І.: А після війни був голод?

Р.: Був голод, не було що їсти. Ше мені і пенсію платили, але не хватало. Собирали суху картоплю, робили крохмаль, кльоцки, збирали листя з вишень, клей – варили баланди.

І.: Яке було становище людей після війни?

Р.: Важке було тоді життя. Нічого не помагали. Пенсії так ото давали...

І.: Розкажіть, будь ласка, про Ваші традиції, свята (наприклад, болгарське весілля)?

Р.: А що я можу розказати? В мене дітей ніколи не було, не знаю. Святкуємо Новий рік, да, святкуємо...

І.: Яка Ваша найулюбленіша страва?

Р.: Борщ, конєшно, і...картошка (*сміється*), плачинди, пиріжки...

Отже, матеріали усної історії, зібрані студентами під час експедиції до Вільшанського району, можуть слугувати додатковим джерелом для вивчення історії радянського періоду в локальному вимірі – через історичну пам'ять її носіїв.

У випадку усної історії болгарської етнічної громади в ХХ ст. можемо констатувати феномен «етнічного приєднання», залучення болгар до етнічних процесів, що відбувалися в зовнішньому соціокультурному оточенні. Болгари Вільшанщини разом з українцями, євреями та представниками інших етнічних груп однаково пережили трагічні події першої половини ХХ ст. (спогади Д.Г.Заболотного, О.В. Кордюкова про розкуркулення, Голодомор, репресії проти церкви).

Спогади-біографії окремих осіб про воєнний період містять відомості про факти Голокосту на території краю (П.В.Пилявський, А.Г.Поліщук, О.С.Бажинська). Респонденти з жалем та співчуттям згадують про трагедію односельців – євреїв. Щоправда, у радянські часи так і не були опоряджені місця масових розстрілів євреїв Вільшанщини.

Окремі меморати містять згадки про репресії стосовно болгар органами радянської влади. Болгари в роки війни певною мірою підпадали під сталінське визначення «народів-зрадників». Як відомо, після звільнення Криму 1944 року було депортовано близько 12,5 тис. болгар. Так, В.В. Власова стверджує: «Ставлення влади до болгар було отвратительне. Не довіряли їм...». В.М. Кравченко згадує, що «...болгар на фронт не брали, а відправляли в трупарню».

Негативне ставлення влади не впливало на взаємини українців та болгар, і їхня взаємна рецепція протягом всієї історії співжиття української і болгарської

громад була позитивною. Опитування показали в цілому високий індекс міжетнічної терпимості серед корінних мешканців, як українців, так і болгар.

Нас цікавила не стільки сфера традиційної культури, яка зазнала трансформації, пов'язаної з глобалізацією, а, передусім, сучасний зріз етнічних процесів, зокрема рівень асиміляції в результаті міжкультурної взаємодії.

Аналізуючи польовий матеріал, можна стверджувати, що процес природної асиміляції болгар в українську етнокультурну спільноту, який полягає у звуженні сфери вжитку болгарської мови та призабутті звичаїв, не означає втрати ними етнічної ідентичності. Етнічна картина світу болгар зберігає такі ціннісні орієнтації, як пієтет до Батьківщини походження (нині це виявляється в активізації контактів з Болгарією), самоповага й національна гідність, повага до болгарської етнічної культури (інтерес до фольклору, етнічної символіки, обрядів), етнічна солідарність і водночас етнічна толерантність. Етнічний ренесанс болгарської громади, який збігся у часі зі здобуттям Україною суверенітету, певною мірою може слугувати ілюстрацією процесу «віднайдення традиції».

Оригінальний корпус історико-етнологічних спостережень, зібраних студентами, створює ґрунт для подальших досліджень і поступово вводиться до наукового обігу.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; усна історія, етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.

БІБЛІОГРАФІЯ

Казьмирчук М. Г. Етнополітика : підручник для студентів історичного факультету I курсу ОКР «Магістр» / Марія Григорівна Казьмирчук. — К. : ПП «КП УкрСіч», 2013. — 360 с.

XX століття залишило значний слід в історії. Світові війни, революції й контрреволюції, національно-визвольні рухи, деколонізація й утворення незалежних держав, етнічні війни й міжетнічне існування стали невід'ємними складовими цього “століття катастроф”. Крах фашизму і нацизму як світогляду, що засвідчила Друга світова війна, спричинив до переоцінки людством базових цінностей, змусив переорієнтувати західне суспільство на толерантне ставлення до представників різних національностей, співпрацю й співжиття із людьми різного етнічного походження, проголосити життя людини незалежно від її кольору, релігії, статі, мови спілкування найвищою цінністю. Поряд з цим, на тлі процесів лібералізації та демократизації суспільства, що мають місце в країнах Західної Європи, США й Канади, зворотні процеси відбуваються на Сході, зокрема в мусульманських країнах, де питання збереження власної ідентичності посідає найвагоміше місце, а життя людини підпорядковане найвищим цінностям релігії. Такі непокінчені Схід і Захід у столітті XXI мають або перейти на одну систему цінностей, або розійтися ще більше.

У цьому контексті важливу роль посідають країни постсоціалістичного табору й серед них – Україна. Будучи багатонаціональною державою зі значним домінуванням українського етнічного компонента, Україна, утім, і досі має певні проблеми міжетнічного характеру, часто підсилені стереотипізацією мислення пересічного українця, вихованого в традиційній культурі в закритому суспільстві. Часто-густо подібні стереотипи нагнітаються певними політичними силами напередодні виборів, аби сформувати образ «п'ятої колонії» всередині держави, цапа відбуйвала, на якого можна в будь-якій ситуації «повісити» всі внутрішні негаразди. Стійка відраза в українців до поляків, росіян, євреїв, молдаван, представників кавказької національності й вихідців із Середньої Азії, несприйняття людей іншого кольору шкіри та розрізу очей, що побутують на рівні повсякденної свідомості, свідчать радше про подальшу закритість українського суспільства та його консервацію.

У поданому на рецензування підручнику доктора історичних наук, доцента кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Г. Казьмирчук здійснено спробу не лише охарактеризувати сучасну етнополітику в Україні й світі, але й визначити витоки появи міжетнічних суперечностей у глибині історії. Підручник логічно складається з двох розділів. У першому – “Теорія та історія світової і вітчизняної етнополітики» – авторка зупиняється на розгляді етнополітики як держави (тема 1), зародженні та розвитку світової етнополітичної думки” (тема 2), етногенезі та етнічній історії українців (тема 3), етнополітичних вимірах української історії (тема 4). Другий розділ містить 5 тем до розгляду: “Етнополітичні процеси в сучасному світі (друга половина XX – початок XXI ст.”, “Законодавче регулювання етнополітичного розвитку сучасної України”, “Національні меншини в незалежній Україні”, “Міжетнічні суперечності й конфлікти в сучасній Україні”, “Етноконфліктологія на пострадянському просторі”.

Перша тема підручника має ознайомлювальний характер. Студентам пропонуються питання визначення етнополітики як науки, її завдань, функцій,

структури й методів, джерел вивчення та літератури. На нашу думку, вартим уваги є подання автором історичних передумов становлення етнополітики як науки, її термінологічного апарату й назви на межі 60–70-х рр. ХХ ст. Справедливо зауважено, що становлення етнополітики було зумовлене науковою реакцією на загострення національного питання у всесвітньому масштабі (с. 8). Далі пропонується декілька підходів до визначення суті етнополітики як науки і навчальної дисципліни, показано міжпредметні зв'язки з іншими дисциплінами, наведено найважливіші функції етнополітичної науки, а також ґрунтовно проаналізовано широкий спектр перспективних цілей та завдань, до якого входять відхід від догматичного та оволодіння критичним етнополітичним мисленням; ознайомлення з новітніми науковими вітчизняними й зарубіжними етнополітичними теоріями та концепціями; осмислення справжньої ролі та місця етнонаціональних спільнот у житті суспільства; і, що найголовніше, аналіз глибоких причин етнополітичних процесів в Україні (с. 14–15).

Друга тема присвячена зародженню й розвитку етнополітичної думки у світі. М. Г. Казьмирчук детально зупиняється на античній спадщині, зокрема ідеальній державі Платона та Арістотеля. Ґрунтовно подано розвиток етнополітичної думки в епоху Відродження та Просвітництва, причому варто зауважити на тому, що в підручнику показано вплив не лише Французької, але й Американської революції (1775–1783) на становлення світової етнополітичної думки. Таким чином, здійснено спробу відходу від домінуючого в сучасних навчальних посібниках і підручниках принципу європоцентризму. На жаль, у цьому розділі хотілося б дізнатися про подальший розвиток етнополітичної думки у світі в ХІХ – на початку ХХІ ст. Можливо, при перевиданні підручника авторка відповідним чином доповнить цей розділ.

Не менш важливим є розгляд проблеми етногенезу українців. У цьому контексті підручник подає на ознайомлення студентів декілька теорій походження українців: трипільсько-арійську, давньоруську, пізньосередньовічну, ранньослов'янську (стаття М. Грушевського “Звичайна схема “руської” історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства”), цілком слушно посилаючись на праці київського історика й археолога Л. Залізняка, автора т. зв. альтернативної концепції етногенезу українців, яка нині вважається найбільш об'єктивною. Тим часом, далі авторка пропонує витоки українського народу шукати в трипільській культурі, скіфо-сарматській добі, що, на нашу думку, є доволі дискусійним, хоч і дає змогу простежувати життя первісних народів на українських землях.

Історичний характер має тема 4 “Етнополітичні виміри української історії”. Авторка простежує риси етнополітичних відносин за часів Київської Русі, литовсько-польської доби, козаччини, у складі Російської та Австро-Угорської імперій, у ХХ ст. Погоджуємося із висновком, що “геополітичне становище, поліетнічний устрій Київської Русі, широка міжнародна торгівля, яку вела держава, сприяли толерантності міжетнічних взаємин, етнополітичної практики в Київській Русі” (с. 73). Значне місце в темі присвячено українсько-єврейським, українсько-польським та українсько-російським стосункам, що є надзвичайно важливим у сучасних реаліях. М. Г. Казьмирчук знаходить витоки протистояння між цими етносами саме в соціальній, а не національній площині. Особливо вдалим є відтворення етнонаціональної палітри на українських землях у ХІХ ст. на прикладі Київської губернії. При цьому авторка наводить розлогі цитати з архівних документів, аби підтвердити конкретними висновками власні твердження. Талановито подано розгляд національного питання у ХХ ст., зокрема в роки Української національно-демократичної революції (1917–1920 рр.), визначено причини, суть і наслідки політики “коренізації”, тенденції до уніфікації народів СРСР, курс на «злиття націй» і створення “єдиного

радянського народу”, розгорнутий у роки «застою», показано особливості “етнічного ренесансу”, що розпочався в другій половині 1980-х рр. в СРСР. Справедливою є наведена в підручнику думка західних аналітиків, що “без радянського чинника Україна ніколи б не мала сучасних кордонів від Ужгорода до Донецька та Криму” (с. 201). Не менш слушним є подане нижче твердження: “Бездержавний статус українського народу сформував певні особливості українців, які впливають на розвиток сучасного державотворення, їх характеризує брак великодержавних спрямувань, вони не зорієнтовані на пригнічення інших народів, здебільшого демонструють високу толерантність щодо національних меншин. Проте ця обставина перешкоджає процесу політико-національної емансипації...”. М. Г. Казьмирчук справедливо наголошує на відмінності в національній самоідентифікації населення України залежно від історико-географічного фактора. Подвійна українсько-російська самоідентифікація (і українець, і росіянин) значною мірою представлена в Донецькій (54,6 %), Луганській (48,9 %), Одеській (41,1 %), Харківській областях (46,7 %). На заході держави зміцнення незалежності підтримує вдвічі більше населення, ніж у східних областях.

У другому розділі “Сучасна етнополітика в Україні і світі” на прикладі держав Західної Європи, США та Канади, країн Центрально-Східної Європи та постколоніальних держав Азії та Африки визначено етнонаціональні моделі розвитку. Показано проблему мігрантів, передусім, мусульманського віросповідання (с. 214–216), у Західній Європі, зростання терористичної небезпеки у світі через конфлікт різних релігій і культур, існування расизму навіть у цивілізованому світі, поряд з цим – посилення сепаратистських настроїв у світі (Іспанія, Північна Ірландія). Одним зі способів розв’язання проблеми є приклад Канади, де проголошено курс мультикультуралізму. На прикладі Африканського континенту показано труднощі постколоніалізму. Серед них – політичні суперечності, які виявляються переважно в боротьбі кланів і часто переростають у міжетнічні.

Шоста, сьома й восьма теми підручника присвячені етнополітичній ситуації в незалежній Україні. Зокрема, звернено увагу на розгляд таких проблем, як статус російської мови в Україні (с. 241–242), місце української діаспори в розвитку культури (с. 243–246), визначено причини зміни національного складу України відповідно до Всеукраїнських переписів 1989 і 2001 рр.; проаналізовано явище зростання етнічної самосвідомості в середовищі національних меншин незалежної України та причини, які її викликали (с. 270–273). Авторка детально зупиняється на сепаратистських рухах, що стали можливими в перші роки проголошення незалежності, – а це політичне русинство на Закарпатті та “меньковщина” в Криму (проблема легітимності Кримської автономії).

Остання, дев’ята, тема присвячена етноконфліктології на пострадянському просторі. Слушно наголошено на етнічних проблемах у Російській Федерації, республіках Закавказзя і Середньої Азії, Білорусі, Молдові, балтійських країнах. На пострадянському просторі, зауважено в підручнику, спостерігається посилення міжетнічної напруги. У середині 2000-х рр. відбувалися кризові явища, державні перевороти та етнічні протистояння в Киргизії, війна в Південній Осетії тощо.

Серед, безперечно, позитивних сторін поданого на рецензування підручника варто виділити глибину подачі матеріалу, наявність висновків, оперування найсучаснішими фактами й ознайомлення авторки з працями визначних вітчизняних та зарубіжних науковців, широке використання архівного матеріалу. Утім, це видання містить ряд неточностей і в подальшому потребує доопрацювання. Насамперед, це стосується уважнішої вичитки поданих тверджень. Так, у змісті варто показати нумерацію сторінок за розділами й

темами; частіше використовувати різні типи шрифтів, зокрема для виділення визначень чи подання інформації, важливої для сприйняття; деякі речення неузгоджені за змістом, містять пунктуаційні помилки; ускладнює сприйняття матеріалу паралельне використання латинських й арабських цифр на позначення століть і тисячоліть, редакторські помилки при наборі питань на іспит і тем рефератів. По тексті трапляються ряд змістових неточностей. Так, на с. 24 вказано, що “Вивчення історії різних етносів на українських землях активно розпочалося в добу Української революції 1917–1920 рр.”, тим часом далі зазначено, що дослідженням міжетнічних відносин і надалі займалися видатні українські вчені, а серед них – М. П. Драгоманов, І. Я. Франко. А це є неможливим, адже вони до 1917 р. вже померли. Нижче авторка виділяє 5 історіографічних етапів дослідження етнополітичних процесів в Україні і першим визначає – початок XX ст. до 1920 р., і це в той час, як вище зазначалося про початки етнополітичних досліджень лише в роки Української національної революції. Також незрозумілим є посилання на таких дослідників етнополітичних проблем, як М. Костомаров, П. Куліш (“вчені-етнологи”), котрі померли ще наприкінці XIX ст. Варто було б чіткіше визначити хронологічні межі названих вище 5 історіографічних періодів, зокрема зазначати не “1950-ті – 1980-ті рр.”, а “1953–1985”, адже йдеться про часи “відлиги” і “застою”, на чому М. Г. Казьмирчук якраз й акцентує увагу (с. 24–25). Серед інших неточностей – датування заснування Української Академії наук 1917 роком (с. 24) замість 1918 р.; неправильно датовано час існування трипільської культури (с. 29, 50) та витоки українського етносу за М. Грушевським (с. 60, у тексті – I ст., а треба – IV ст.), неточно вказано роки правління князя Святослава (с. 72), рік Люблінської унії (с. 107), ужито застарілі назви навчальних закладів (с. 261 – наведено дані по Житомирському педагогічному інституті, притому, що ВНЗ нині називається Житомирським державним університетом імені Івана Франка й з 1999 р. не є інститутом). На нашу думку, тема 4 містить надто багато інформації історичного характеру, що дещо заплутує усвідомлення суті міжнаціональних стосунків в Україні в історичній ретроспективі. Багато уваги приділено єврейському етносові в Україні, утім, для подальшого дослідження варто було б зупинитися на явищі процентних норм при вступі іудеїв до навчальних закладів у Російській імперії й пізніше СРСР, “єврейських погромах” і т. зв. “справі Бейліса” (початок XX ст.), боротьбі з космополітизмом у 1940-ві рр. та з “агентами світового сіонізму” за часів “застою”. У світовому контексті слід було б акцентувати увагу на витоках нацизму, суті арабо-ізраїльського конфлікту. Серед інших пропозицій до автора – розширити висновки наприкінці тем першого розділу; доповнити сюжет про розвиток світової етнополітичної думки етапом Середньовіччя та сучасності (XIX – початок XXI ст.); детальніше зупинитися на етапах становлення та розвитку української етнополітичної думки.

Отже, подані вище зауваження є імовірніше рекомендаціями до другого, розширеного видання підручника, яке, безперечно, повинно порадувати читачів своєю появою. Вихід у світ цього підручника є важливою віхою розвитку вітчизняної історичної і політичної науки. А тому варто тільки подякувати авторів за копітку роботу в збиранні й опрацюванні фактологічного матеріалу, узагальненні й систематизації даних з етнополітичної ситуації у світі і в Україні зокрема.

М. Е. Кругляк.

кандидат історичних наук,

доцент кафедри гуманітарних наук

Житомирського державного технологічного університету

Шевченко С.І. Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини: Історичний нарис. — Кіровоград: ПП “Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2013. — 172 с.

В останні десятиліття в Україні суттєво зросло число досліджень і розвідок в царині історичного краєзнавства. Історична регіоналістика перетворилася на один із найбільш перспективних напрямків історичних досліджень як потужний засіб антрологізації історії та залучення широкого кола так званих масових джерел, котрі не можуть бути опрацьовані “традиційною” історіографією. Не є винятком і Кіровоградщина, адже лише останніми роками вийшли друком не один десяток краєзнавчих досліджень. За усієї перспективності цього напрямку історіографії вона має одну суттєву ваду: до місцевої проблематики часто звертаються нефахівці, котрі не володіють науковим інструментарієм та методикою роботи з історичним джерелом. Саме тому сформувалося ставлення до історичного краєзнавства як до такого собі аматорського “любування” минулим.

Дослідження С.І. Шевченка “Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини”, котре побачило світ у червні 2013 року, не належить до вказаної категорії праць. Воно ґрунтується на потужній джерельній та історіографічній базі і є результатом копіткої роботи науковця. Праця присвячена історичному розвитку сіл Павлівка і Свинарка (пізніше – Павлівка) Світловодського району Кіровоградської області у XVIII – на початку XX століття через призму історії Наддніпрянщини.

Початок своєї розвідки автор починає з екскурсу до археології краю, при цьому аналізує матеріали експозицій і фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого та Світловодського районного краєзнавчого музеїв. Далі провівши логічну лінію через історію регіону в добу Давньої Русі, С.І. Шевченко розкриває соціально-економічні та суспільно-політичні процеси в краї в козацьку добу, наголошуючи на прикордонному (між Вольностями Війська Запорізького та Задніпрськими місцями Гетьманщини) статусі території. Тут автором залучене широке коло джерел, опублікованих А. Пивоваром (*Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. — К., 2003.*). Заслуговує на увагу висновок про те, що “закладаючи в генах предків павлівчан традиції звияги і невтомної праці” (с. 22), козаки залишили свій відбиток в історії регіону.

Іноземній колонізації Центральної України присвячений розділ “Чия земля?”. Автор демонструє комплексне бачення соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі II половини XIX – початку XX століття, проте місцями переобтяжує текст деталізацією або ж характеристиками земельних відносин, які без чіткої конкретики сприймаються важко (с. 38 – 39). При цьому ми повністю поділяємо авторську тезу про те, що “внаслідок експансії в Наддніпрянщину імперії Романових уже не українці репрезентували степову еліту степової України, а росіяни (майже 70%), євреї (межа осілості), німці, серби” (с. 43). С.І. Шевченко також справедливо стверджує, що “відсудження селян від землі, поруч із важкодоступністю для них освіти” “унеможливлювало процеси господарської ініціативи, повну чи часткову самореалізацію центрально українців у сільськогосподарській чи іншій галузях” (с. 43).

Ці процеси автор ілюструє через розкриття постатей найбільших землевласників краю – Пищевичів, Кудашевоїх, Ерделі – і робить висновок, що “засилля іноземців... свідчило про цілеспрямовану політику Російської імперії щодо відчуження українців від своєї землі, насадження авторитаризму, чужих звичаїв і порядків колись вільному наддніпрянцю – козаку, селянину. Слідом за

чим йшли процеси відчуження від своєї освіти, історії, мови” (с. 62). Тут, напевне, слід зауважити, що подібна політика здійснювалася і в інших національних окраїнах імперії Романових, а становище в Україні в ті часи було не гіршим, а подекуди й кращим, порівняно з іншими.

Значна увага приділена С.І. Шевченком ремеслам с. Павлівка (розділ “Славилися гончарями”), становленню шкільної освіти. При характеристиці сільської ЦППШ доцільним би було звернутися до щорічних звітів єпархіальної училищної ради, котрі публікувалися в “Херсонських єпархіальних відомостях”. Також слова автора про те, що у 1912 році школу закінчили лише 3 хлопчики і 1 дівчинка можуть наштовхнути на думку про тотальну неграмотність тогочасного сільського люду. Слід мати на увазі, що мова йде про дітей, котрі закінчили школу зі свідоцтвом. Таких дійсно було мало, оскільки іспит вимагав додаткової оплати, і прагматичні батьки, яким папірець потрібен не був, не відсилали дітей на нього. Тому число грамотних по факту селян було в рази більшим за тих, хто міг це підтвердити документально. Хоча дана заувага не заперечує думки автора про те, що можливості здобуття освіти селянами в пореформеній Україні були незначними.

Заслуговує на увагу розділ “За волю і долю”, присвячений подіям 1917 – 1920 рр. в краї. До розділу “Підпільники “Набату”, присвяченому подіям Великої вітчизняної війни, виникає запитання: наскільки реально говорити про масштабний рух опору на Кіровоградщині в 1941 – 1942 рр.?

Розділи “Жертви голодомору”, “Реабілітовані селяни” і “Списки загиблих” подані у вигляді поіменних списків, укладених за відповідними національними мартирологами. Олюднують історію села нариси про видатних сільчан (наприклад, Героя Радянського Союзу А.К. Цимбала).

Ностальгічним і надзвичайно людським є останній розділ роботи – “Павлівське дитинство”, що являє собою спогади автора.

На нашу думку, вдалою є побудова роботи. Бібліографічний апарат подано після кожного розділу, так само і документальні додатки. Саме вони суттєво доповнюють і конкретизують текст, дозволяють читачеві відчувати “дух епохи”. До того ж через усю роботу червоною лінією проходить теза про патріотизм – державний і місцевий, про те, що у кожного є велика і мала Батьківщина, і що від історичної пам’яті про них залежить сучасне і майбутнє. Тому можна говорити, що окрім наукової цінності робота має величезний виховний потенціал, оскільки у сучасному бездуховному світі будь-яка спроба прищепити молодому поколінню почуття гордості за минуле своєї землі заслуговує на вдячність.

Таким чином, монографічне дослідження С.І. Шевченка “Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини” являє собою оригінальне ґрунтовне наукове дослідження, базоване на ґрунтовній джерельній і історіографічній базі. Воно, безсумнівно, не залишиться поза увагою наукової громадськості Кіровоградщини і займе почесне місце в історичній регіоналістиці Центральної України.

О.А. Ковальков
кандидат історичних наук, доцент
КДПУ ім. В. Винниченка

ЗМІСТ

МЕМОРИАМ: ПОСТАТЬ В. М. ФІЛОРЕТОВА В ПАМ'ЯТІ КОЛЕГ ТА УЧНІВ..... 3

<i>Олександра БИКОВА</i> . В. М. ФІЛОРЕТОВ ЯК НАСТАВНИК СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: СПОГАДИ ВИПУСКНИКІВ 2006 р..... 3	3
<i>Наталія БІДЕНКО</i> . ТАКИМ МИ ЙОГО БУДЕМ ПАМ'ЯТАТИ..... 6	6
<i>Олександр КОВАЛЬКОВ</i> . УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ КУРС “НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ” В СИСТЕМІ ВИКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В.М. ФІЛОРЕТОВА 12	12
<i>Ірина КОЗИР</i> . ТАЛАНОВИТИЙ МЕНЕДЖЕР, ОРГАНІЗАТОР, ПЕДАГОГ..... 15	15
<i>Валерій ПАВЛЕНКО</i> . ВІКТОР МИКОЛАЙВИЧ ФІЛОРЕТОВ: УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ 17	17

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ..... 19

<i>Кирило ПАНЧЕНКО</i> . ДЕКОР ЛІПНОГО ПОСУДУ З КУРГАНУ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ БІЛЯ с. ІВАНГОРОД НА КІРОВОГРАДЩИНІ..... 19	19
<i>Олена РОМАНОВА</i> . ЖИТТЯ АНТРОПОМОРФНОГО ЛІСОВОГО В УЯВЛЕННІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ 23	23
<i>Віктор ТКАЧЕНКО</i> . РОЛЬ ТА МІСЦЕ ПУБЛІКАЦІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ПИСАНКУ В МІЖКУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ..... 29	29

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ..... 37

<i>Олександр АКУНІН</i> . СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (1714 – 1832 рр.)..... 37	37
<i>Борис АЧКІНАЗІ</i> . АРІСТІД БРІАН І ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПРИМИРЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ ДОБИ (історіографічний аспект)..... 44	44
<i>Антон ГАЛУШКА-АДАЙКІН</i> . НА ШЛЯХУ ДО СТВОРЕННЯ “КЕРОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ” В РЕСПУБЛІЦІ ІНДОНЕЗІЯ (друга половина 50-х років ХХ ст.)..... 48	48
<i>Руслан ГУЛА</i> . ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 55	55
<i>Олександр КОВАЛЬКОВ</i> . РЕАКЦІЯ СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ НА РАДЯНСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ ДО АФГАНІСТАНУ 59	59
<i>Інна ПОЗДНЯКОВА</i> . ПОПЕРЕДНЯ ТА КАРАЛЬНА ЦЕНзуРА ЯК ОСНОВНІ ФОРМИ КОНТРОЛЮ ЗА ВИДАВНИЧОЮ СПРАВОЮ В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ У 1920-х рр. 67	67
<i>Сергій ТРОЯН</i> . ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СТУДІЇ Е.САЇДА У КОНТЕКСТІ “ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ВИКЛИКУ” 74	74

<i>Сергій ЦИГУЛЬСЬКИЙ</i> . СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ РЕАЛІЇ МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦТВА ЯК НОВОЇ ІНТЕГРОВАНОЇ ГРУПИ СТАНОВОГО СУСПІЛЬСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ ст.	80
<i>Світлана ЧЕРНІК</i> . ВИСВІТЛЕННЯ СЕРБСЬКО-БОЛГАРСЬКОЇ ВІЙНИ 1885–1886 рр. НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТ “КИЄВЛЯНИН” ТА “ЗАРЯ”	89
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	98
<i>Наталія ПАСІЧНИК</i> . ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ В НАДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	98
<i>Ганна ПОБЕРЕЖЕЦЬ</i> . ДІЯЛЬНІСТЬ В. М. ЧОРНОВОЛА В СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ	105
<i>Юрій ПРИСЯЖНЮК</i> . САМОБУТНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗВ’ЯЗКІВ (ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)	110
<i>Валерія ЦУБЕНКО</i> . ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ ДЕСЯТНИКІВ БУДІВЕЛЬНОЇ СПРАВИ (1891–1916)	117
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	123
<i>Вікторія БЕЗВЕРХА</i> . ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ – ВИДАТНИЙ ПРЕДСТАВНИК БОЛГАРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	123
<i>Олександр БРОЯКОВСЬКИЙ</i> . ПЕДАГОГІЧНА БІОГРАФІЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА В ІСТОРИКО-АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕННЯХ	126
<i>Лариса БУРЯК</i> . ОБРАЗ В. Б. АНТОНОВИЧА В КОНТЕКСТІ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК ХХ СТОЛІТТЯ	130
<i>Інна ДЕМУЗ</i> . ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ СТУДІЯХ	139
<i>Олександр ЖИТКОВ</i> . СЕЛЯНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.	146
<i>Олександр КІЯН</i> . СПІВРОБІТНИЦТВО МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ІЗ ЧАСОПИСОМ “ВЕСТНИК ЕВРОПЫ” (1868 – 1874)	153
<i>Олег МАРЧЕНКО</i> . БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ДЖЕРЕЛАХ ХVІІ – ХVІІІ ст.	161

<i>Тіна МОМОТ.</i> СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ	167
<i>Владислав ПАРХОМЕНКО.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ГАЛИЧИНИ (1918 р.) У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ. 174	
<i>Олена ПІСКУН.</i> ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ.....	179
<i>Олександр ЧОРНИЙ.</i> НАГОРОДНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЇХНЬОГО ВИКОРИСТАННЯ У ТВОРЧІЙ ЛАБОРАТОРІЇ ІСТОРИКА-ДОСЛІДНИКА	185
<i>Сергій ШЕВЧЕНКО.</i> ДОЛЯ АРХІВУ ФОРТЕЦІ СВ. ЄЛИСАВЕТИ (друга половина XVIII – XIX ст.)	194
ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО	200
<i>Оксана БЕГЕЙ.</i> ДОБРОМИЛЬСЬКИЙ МОНАСТИР СВ. ОНУФРІЯ: XVII – XX ст.	200
<i>Любомир ГУБИЦЬКИЙ.</i> ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ ДВОРЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.....	207
<i>Марія КАЗЬМИРЧУК.</i> ПОЛЯКИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 рр.)	213
<i>Юрій МИТРОФАНЕНКО.</i> СЕЛЯНСЬКІ РУХИ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ 1917 – 1920- х рр. НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ КІРОВОГРАДЩИНИ	220
<i>Світлана ПРОСКУРОВА.</i> УСНА ІСТОРІЯ ВІЛЬШАНСЬКОГО РАЙОНУ (НА МАТЕРІАЛАХ СТУДЕНТСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ)	226
БІБЛІОГРАФІЯ	237
<i>М. Е. КРУГЛЯК.</i> Казьмирчук М. Г. Етнополітика : підручник для студентів історичного факультету I курсу ОКР «Магістр» / Марія Григорівна Казьмирчук. – К. : ПП «КП УкрСіч», 2013. – 360 с.	237
<i>О.Л. КОВАЛЬКОВ.</i> Шевченко С.І. Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини: Історичний нарис. – Кіровоград: ПП “Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2013. – 172 с.....	241

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 18

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ**

Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 25.06.2013 р. Формат $60 \times 84^{1/16}$. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 21,3. Тираж 300. Зам. № 7219.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua

